Iceland Liechtenstein Norway grants

WPROWADZENIE DO ZRÓWNOWAŻONEGO ROZWOJU

Podręcznik akademicki

redakcja naukowa

Adam Drosik ▪ Dorota Heidrich ▪ Magdalena Ratajczak

HumanDoc

Wydawnictwo Naukowe Scholar

Projekt „Wprowadzenie edukacji z zakresu zrównoważonego rozwoju na wybranych uniwersytetach w Polsce" wspierali poprzez wymianę doświadczeń i dzielenie się wynikami badań naukowcy z Uniwersytetu Zachodnich Fiordów – Háskólasetur Vestfjarða, Zachodnionorweski Uniwersytet Nauk Stosowanych – Høgskulen på Vestlandet (HVL) oraz badacze z Uniwersytetu Islandzkiego z Instytutu Studiów Zrównoważonego Rozwoju – Háskóli Íslands – Stofnun Sæmundar fróða oraz naukowcy z Fundacji forScience.

Háskólasetur Vestfjarða
University Centre of the Westfjords

Western Norway University of Applied Sciences

UNIVERSITY OF ICELAND

forScience

HumanDoc

WPROWADZENIE DO ZRÓWNOWAŻONEGO ROZWOJU

Podręcznik akademicki

redakcja naukowa

Adam Drosik ▪ Dorota Heidrich ▪ Magdalena Ratajczak

Wydawnictwo Naukowe Scholar
Warszawa 2022

Recenzje:
prof. dr hab. Bogusław Nierenberg, UJ
dr hab. Katarzyna Stachurska-Szczesiak, UMCS

Redakcja i korekta: Alicja Bronder
Projekt okładki: Katarzyna Juras
Zdjęcie na okładce: Dominika Springer, HumanDoc

Copyright © 2022 by Fundacja HumanDoc

Książka *Wprowadzenie do zrównoważonego rozwoju. Podręcznik akademicki* jest dostępna na licencji Creative Commons. Uznanie autorstwa 4.0 Międzynarodowe (CC BY 4.0). Zastrzeżone są niektóre prawa do zdjęć Rafała Mielnika, GettyImages oraz Media Bias Chart.

ISBN 978-83-66849-76-1
doi 10.7366/9788366849761

Książka powstała w ramach projektu „Wprowadzenie edukacji z zakresu zrównoważonego rozwoju na wybranych uniwersytetach w Polsce", który korzysta z dofinansowania o wartości 188 060,40 euro otrzymanego od Islandii, Liechtensteinu i Norwegii w ramach funduszy EOG na lata 2014–2021.
Celem projektu jest wprowadzenie przedmiotu z zakresu zrównoważonego rozwoju na dziesięciu kierunkach na trzech uczelniach w Polsce: Uniwersytecie Warszawskim, Uniwersytecie Wrocławskim oraz na Uniwersytecie Opolskim.

Projekt „Wprowadzenie edukacji z zakresu zrównoważonego rozwoju na wybranych uniwersytetach w Polsce" jest współfinansowany w ramach polskiej współpracy rozwojowej Ministerstwa Spraw Zagranicznych RP.

Partnerem strategicznym projektu jest Santander Bank Polska.

Wydawnictwo Naukowe Scholar Spółka z o.o.
ul. Oboźna 1, 00-340 Warszawa
tel./faks: 22 692 41 18; 22 826 59 21; 22 828 93 91
dział handlowy: jak wyżej w. 108
e-mail: info@scholar.com.pl
www.scholar.com.pl

Wydanie pierwsze
Skład i łamanie: WN Scholar
Wydrukowano w Polsce

Spis treści

Słowo wstępu od Fundacji HumanDoc 7

Wstęp 10

Część I
Zagadnienia wprowadzające do problematyki zrównoważonego rozwoju

Rozdział 1. Zrównoważony rozwój – pojęcie i geneza (*Justyna Nakonieczna-Bartosiewicz*) 17

Rozdział 2. Dokumenty zrównoważonego rozwoju (*Dorota Heidrich*) 31

Rozdział 3. Edukacja a zrównoważony rozwój (*Bartłomiej Łódzki*) 45

Rozdział 4. Krytyka i koncepcje krytyczne wobec zrównoważonego rozwoju (*Kamil Minkner*) 55

Część II
Ujęcie przedmiotowe

Kwestie środowiskowe

Rozdział 5. Zmiany klimatyczne (*Justyna Nakonieczna-Bartosiewicz*) 71

Rozdział 6. Konflikty o wodę (*Bartosz Maziarz*). 82

Rozdział 7. Ochrona bioróżnorodności (*Adam Drosik*). 91

Rozdział 8. Zrównoważone rybołówstwo (*Bartosz Maziarz*) 103

Kwestie gospodarcze

Rozdział 9. Zrównoważone finanse (*Karina Jędrzejowska*) 113

Rozdział 10. Zrównoważona produkcja i technologia (*Sabina Baraniewicz-Kotasińska*) 126

Rozdział 11. Bezpieczeństwo żywnościowe (*Bartosz Maziarz*) 137

Rozdział 12. Zarządzanie surowcami i zasobami w XXI w. (*Grzegorz Haber*) . . 147

Rozdział 13. Inteligentne miasta (*smart cities*) (*Sabina Baraniewicz-Kotasińska*) 157

Kwestie społeczne

Rozdział 14. Migracje a zrównoważony rozwój (*Dorota Heidrich*) 167

Rozdział 15. Prawa człowieka, w tym kwestie równości płci (*Magdalena Ratajczak*) 178

Rozdział 16. Społeczności rdzenne (*Magdalena Ratajczak*) 187

Rozdział 17. Zrównoważona turystyka jako przykład zrównoważonej konsumpcji (*Marta Ryniejska-Kiełdanowicz*) 197

Część III
Ujęcie podmiotowe

Rozdział 18. Dyplomacja klimatyczna (*Marta Ryniejska-Kiełdanowicz, współpr. Małgorzata Kocierz*) 211

Rozdział 19. Organizacje międzynarodowe wobec zrównoważonego rozwoju (*Karina Jędrzejowska*) 221

Rozdział 20. Korporacje a zrównoważony rozwój – szanse i zagrożenia (*Sabina Baraniewicz-Kotasińska*) 233

Rozdział 21. Ruchy społeczne i organizacje pozarządowe wobec zrównoważonego rozwoju (*Justyna Nakonieczna-Bartosiewicz*) 243

Część IV
Zrównoważony rozwój w mediach, komunikacji i kulturze

Rozdział 22. Zrównoważony rozwój w dyskursie medialnym (*Bartłomiej Łódzki*) 257

Rozdział 23. Zrównoważony rozwój w epoce fake newsów (*Bartłomiej Łódzki*) 268

Rozdział 24. Kampanie społeczne na rzecz zrównoważonego rozwoju (*Marta Ryniejska-Kiełdanowicz*) 279

Rozdział 25. Od zrównoważonego rozwoju w filmach do filmów zrównoważonych (*Kamil Minkner*) 289

Część V
Studia przypadków

Rozdział 26. Studium przypadku – Arktyka (*Adam Drosik*) 307

Rozdział 27. Studium przypadku – przestrzeń kosmiczna (*Dorota Heidrich*) . . 320

Rozdział 28. Studium przypadku – Brazylia (*Grzegorz Haber*) 333

Rozdział 29. Studium przypadku – Kanada (*Magdalena Ratajczak*) 344

Rozdział 30. Studium przypadku – Indie (*Karina Jędrzejowska*) 355

Bibliografia 367

Informacje o Autorach 399

Słowo wstępu od Fundacji HumanDoc

Przez lata działaliśmy, podążając bezrefleksyjnie za przekonaniem, że o jakości naszego życia i pracy świadczy to, ile wytworzymy i ile skonsumujemy. Łączyliśmy to przeświadczenie z presją na nieustanny wzrost i rozwój, oczekując od siebie i świata coraz więcej i więcej. To oczywiście nie mogło skończyć się dobrze. Jednak póki nie było widać ogromnej skali niszczących działań, póty ignorowaliśmy sygnały ostrzegawcze płynące ze świata, co sprawiało, że jego współczesne wcielenie niemal na każdym poziomie (ekonomicznym, społecznym, technologicznym) stawało się swoistym zwiastunem nadciągającej katastrofy, u której progu właśnie stoimy.

Wciąż jeszcze możemy odmienić te niepokojące losy świata. Zdefiniowanie problemu, akceptacja konieczności zmian, wreszcie wskazanie kierunków działań, słowem: wielowymiarowa edukacja, to kluczowe elementy, dzięki którym każdy z Czytelników – każdy z nas – będzie mógł właściwie kształtować otoczenie.

Tymczasem w Polsce edukacja akademicka na temat zrównoważonego rozwoju najczęściej prowadzona jest na kierunkach powiązanych z ochroną środowiska, przy niemal kompletnym pominięciu wymiaru społecznego, koniecznego do zbadania i zrozumienia współczesnych procesów politycznych i społecznych. Dlatego w naszym projekcie koncentrujemy się na edukacji na rzecz zrównoważonego rozwoju integrującej wymiary środowiskowy, ekonomiczny i społeczny, wpływające na funkcjonowanie społeczności w skali lokalnej i globalnej. Dzięki edukacji przyszłych lokalnych, a może i międzynarodowych decydentów – studentów politologii, stosunków międzynarodowych, bezpieczeństwa narodowego, a także medioznawców, dziennikarzy i PR-owców, mamy realne szanse na zmianę narracji i w konsekwencji kierunku podejmowanych działań.

Wprowadzenie do zrównoważonego rozwoju. Podręcznik akademicki pod redakcją Adama Drosika, Doroty Heidrich i Magdaleny Ratajczak stanowi zatem odpowiedź na lukę w polskim systemie edukacji wyższej, a jednocześnie składa się na kolejny element strategii z zakresu działań edukacyjnych, którą Fundacja HumanDoc realizuje od początku swej ponad 10-letniej działalności. Mówiąc wprost: edukowaliśmy z zakresu zrównoważonego rozwoju (poprzez realizację reportaży, tworzenie dzieł sztuki i podejmowanie szeregu działań z obszaru nieformalnej edukacji) na długo przedtem, nim… było to modne.

Zainteresowanie akademików naszym pierwszym projektem dedykowanym szkolnictwu wyższemu: wydaniem multimedialnej publikacji *Wprowadzenie do Global Studies. Podręcznik akademicki*[1], opracowanej we współpracy ze znakomitymi badaczami z Uniwersytetu Opolskiego, a także wprowadzeniem dwóch nowych modułów (global studies, kierunek: politologia oraz komunikacja, i film w globalnym świecie, kierunek: dziennikarstwo i komunikacja społeczna) na Uniwersytecie Opolskim, jedynie wzmocniło nasze przekonanie o słuszności obranego przez Fundację kierunku. Zwłaszcza po dostrzeżeniu naszych starań przez kapitułę GENE Global Education Award 2020/2021, która uznała projekt za jedną z 8 najlepszych inicjatyw tego rodzaju w całej Europie[2], staliśmy się jeszcze bardziej przekonani o konieczności rozbudowania naszych działań w celu zwiększenia świadomości nt. zrównoważonego rozwoju – i to ujętego w sposób holistyczny, z uwzględnieniem nauk społecznych.

Tym razem projekt zrealizowaliśmy z badaczami z trzech znamienitych uczelni wyższych w kraju: Uniwersytetu Warszawskiego, Uniwersytetu Wrocławskiego oraz niezmiennie z Uniwersytetu Opolskiego. Z naukowcami z każdej z tych uczelni współpracowaliśmy przy wcześniejszych projektach edukacyjnych. Dzięki temu, podejmując to wyzwanie, mieliśmy świadomość, że choć czeka nas ciężka praca, to powstanie ona w gronie nie tylko znakomitych, zaangażowanych badaczy i dydaktyków, ale przede wszystkim partnerów podzielających te same wartości. Tym bardziej doceniamy wysiłek Autorów i Redaktorów podręcznika za przyjęcie na siebie ciężaru przygotowania wysokiej jakości materiału merytorycznego, ale także za nieustanne przekazywanie odbiorcom naszych wspólnych wartości.

Multimedialna publikacja *Wprowadzenie do zrównoważonego rozwoju. Podręcznik akademicki* stanowi uzupełnienie przedmiotu Zrównoważony rozwój, który od października 2022 r. wprowadzony zostanie na 13 kierunkach w kraju. Z podręcznika skorzystać będą mogli wykładowcy i studenci przedmiotu, a także wszyscy akademicy, słuchacze, badacze, nauczyciele i edukatorzy ekologiczni, sięgając po wersję drukowaną lub e-book dostępny w zasobach zr.humandoc.pl. Oprócz wysokiej wartości treści merytorycznych to właśnie multimedialność stanowi siłę tej publikacji. Atrakcyjna wizualnie oraz innowacyjna forma z pewnością odpowie na wymagania współczesnego Czytelnika poszukującego nie tylko wyczerpujących informacji, ale także prezentacji danych w ujęciu wielowymiarowym.

Zawarcie w podręczniku zróżnicowanych danych oraz odsyłaczy do reportaży i materiałów uzupełniających, w tym stworzonych przez Fundację HumanDoc podczas wyjazdów badawczo-szkoleniowych w Islandii oraz Svalbardzie, nadaje podręcznikowi charakter jeszcze bardziej nowoczesny, dzięki czemu Czytelnicy

---

[1] K. Minkner, A. Drosik, S. Baraniewicz-Kotasińska, G. Haber, B. Maziarz, *Wprowadzenie do Global Studies. Podręcznik akademicki*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2019.

[2] *Innowacyjny projekt na rzecz edukacji globalnej*, HumanDoc, www.globalstudies.humandoc.pl [dostęp: 6.07.2022].

mogą w jednej chwili przenieść wzrok znad słowa czytanego na atrakcyjne w formie treści audiowizualne, dopasowane do tematyki poszczególnych rozdziałów. Kody QR umożliwiają przejście do przestrzeni wirtualnej również z poziomu drukowanej wersji książki.

Celem Fundacji HumanDoc i Autorów było stworzenie podręcznika przede wszystkim innowacyjnego, tak jak innowacyjna musi być zmiana obecnej rzeczywistości. Zaangażowanie Czytelnika w lekturę multimedialną pobudza jego wyobraźnię, a zarazem motywuje do zmiany postaw w realnym świecie.

Wstęp

Termin „zrównoważony rozwój" pojawia się w dyskursie naukowym, politycznym, społecznym, medialnym co najmniej od momentu, gdy w 1987 r. opublikowano raport Światowej Komisji ds. Środowiska i Rozwoju (tzw. Komisji Brundtland) *Nasza wspólna przyszłość*[1]. Autorzy dokumentu podjęli próbę definicji pojęcia zrównoważonego rozwoju i ich ujęcie jest bodaj najbardziej popularne: **zrównoważony rozwój to rozwój zaspokajający potrzeby obecnych pokoleń bez pomniejszania możliwości zaspokajania swoich potrzeb przez pokolenia, które nastaną w przyszłości**. Tak rozumiany rozwój ma oznaczać wzrost gospodarczy przy jednoczesnym sprawiedliwym podziale płynących zeń korzyści oraz poszanowaniu środowiska naturalnego, którego zasoby są ograniczone.

Świadomość, że nadmierna konsumpcja i bezwzględne wykorzystywanie dóbr oferowanych przez Ziemię mogą doprowadzić do katastrofy, pojawiła się już znacznie wcześniej – w 1969 r. Sekretarz Generalny Organizacji Narodów Zjednoczonych przedstawił raport *Człowiek i jego środowisko*, w którym uwypuklił zagrożenia dotyczące tego, jaka przyszłość czeka ludzkość, jeśli nie wdroży się racjonalnej kalkulacji zysków i strat z nieograniczonego rozwoju przemysłowego i technologicznego. W roku 1972 w Sztokholmie zwołano pierwszą globalną konferencję, której cel stanowiła debata nad problemami ochrony środowiska naturalnego, a której zwieńczeniem było przyjęcie deklaracji obiecującej zmianę negatywnych trendów nie tylko w zakresie rozwoju niszczącego planetę, ale również dystrybucji jego efektów. W końcówce lat 70. XX w. członkowie tzw. Klubu Rzymskiego podjęli działania na rzecz publikacji naukowych analiz możliwych scenariuszy dla Ziemi. Było więc jasne jeszcze przed przedstawieniem raportu przez Komisję Brundtland, że ludzkość małymi krokami, które wraz z pokonywaniem kolejnych odcinków nabierały tempa, zmierzała ku przepaści.

Zakończenie zimnowojennej konfrontacji oznaczało zarazem kres wizji konfliktu nuklearnego jako głównego zagrożenia dla ludzkości i dla Ziemi. Społeczność międzynarodowa zjednoczyła się w nadziei na lepszą przyszłość. Optymizmowi towarzyszył dynamiczny rozwój już nie tylko w państwach bogatej Północy, ale również ubogiego Południa. Te ostatnie, zwłaszcza liczebna Chińska Republika Ludowa, weszły w fazę „gonienia" zamożnego świata, w zasadzie

[1] *Our Common Future*, Report of the World Commission on Environment and Development, United Nations, A/42/427, 1987, http://www.un-documents.net/ocf-09.htm [dostęp: 31.01.2022].

zupełnie bez uwzględnienia, by rozwój był zrównoważony. Trudno zresztą się temu dziwić; nikt nie odmawiał do niedawna bardzo ubogiemu i równocześnie rozległemu geograficznie Południu prawa do przezwyciężania barier na drodze ku lepszej, zasobniejszej przyszłości. Dynamika rozwoju technologicznego i przemysłowego wzrastała, a świat borykał się z coraz większymi wyzwaniami globalnymi: konfliktami zbrojnymi, ubóstwem, głodem, chorobami, powszechnie stosowaną przemocą i naruszeniami praw człowieka, terroryzmem, jak również degradacją środowiska naturalnego, zanikaniem bioróżnorodności i antropogenicznymi zmianami klimatu oraz ich negatywnymi skutkami.

Idea zrównoważonego rozwoju znalazła ostatecznie swoje odzwierciedlenie w Milenijnych Celach Rozwoju z 2000 r. oraz w przyjętych 15 lat później Celach Zrównoważonego Rozwoju, ale również w konstrukcji prawno-instytucjonalnego reżimu ochrony klimatu. Czym idea zrównoważonego rozwoju jest obecnie? To pytanie stało się dla nas podstawowym zagadnieniem przy tworzeniu koncepcji niniejszego podręcznika. Postanowiliśmy pokazać, jak dalece złożona jest problematyka zrównoważonego rozwoju, jak bardzo wkracza ona w każdą dziedzinę życia ludzkiego i ludzkiej aktywności. Jednocześnie przyjęliśmy rozumienie zrównoważonego rozwoju jako idei spajającej różnego rodzaju wysiłki ludzkości na rzecz pomyślnej przyszłości dla pokoleń, które będą zamieszkiwać planetę za dziesiątki i setki lat. To z kolei wymaga śmiałych działań podejmowanych na podstawie celów nierzadko przekraczających współczesny horyzont myślenia.

Tego typu aktywności muszą być jednak skoordynowane, kontrolowane, właściwie zarządzane, najlepiej również sformalizowane i zinstytucjonalizowane. Sprawia to, że nie da się myśleć o planowaniu i realizacji koncepcji zrównoważonego rozwoju bez krytyki i zarazem praktyki politycznej, bez kontekstu władzy, uwzględniania grup interesów i ruchów społecznych; wreszcie – bez reorganizacji świadomości zbiorowej w sferze kultury czy mediów. Polityczność jest strukturalnie wpisana w ideę zrównoważonego rozwoju i jej realizację, a w naszym podręczniku stała się swoistym azymutem porządkowania refleksji naukowej. Perspektywa taka nie wyczerpuje oczywiście możliwych węzłowych punktów widzenia, niemniej wydaje się interesujące poznawczo, by przyjrzeć się przez ten polityczny pryzmat nie tylko *stricte* politycznym aspektom zrównoważonego rozwoju, ale także społecznym, kulturowym, ekonomicznym, medialnym czy ekologicznym. Tym samym przyjęliśmy założenie, że to nie charakter omawianej materii jest konstytutywny, aby włączyć dany problem w zakres przedstawianych treści, ale perspektywa – w tym przypadku polityczny sposób postrzegania rzeczywistości społecznej.

Na polskim rynku wydawniczym dotąd nie pojawił się podręcznik akademicki, który w kompleksowy sposób wprowadzałby do problematyki zrównoważonego rozwoju z perspektywy dziedziny nauk społecznych. Zapewne przyczyn takiego stanu rzeczy należy doszukiwać się w trudnościach, z którymi autorzy muszą się zmierzyć, podejmując wyzwanie, jakim niewątpliwie jest problematyka zrównoważonego rozwoju. W autorskim zespole – na etapie planowania

i tworzenia podręcznika – również stanęliśmy przed takimi dylematami. W jaki sposób ustrukturyzować pracę, która w wyczerpujący sposób odnosiłaby się do zrównoważonego rozwoju? Jak jednocześnie nie dopuścić do pomieszania podmiotowego i przedmiotowego podejścia do zrównoważonego rozwoju? Co zrobić, by podręcznik nie okazał się jedynie autorskim ujęciem zrównoważonego rozwoju, ale by stał się zbiorem rozdziałów, z których Czytelnik może zdobyć pełną i wiarygodną wiedzę nt. omawianej problematyki? Ostatecznie postanowiliśmy podzielić naszą pracę na pięć części, w ramach których zaproponowaliśmy 30 rozdziałów przedstawiających zagadnienie w podejściu zarówno przedmiotowym, jak i podmiotowym. Zależało nam na tym, by poszczególne sekcje nawiązywały do siebie, co naszym zdaniem pozwoli Czytelnikowi na odnalezienie się w gąszczu problematyki zrównoważonego rozwoju, która dla pełnego zrozumienia i przyswojenia wymaga wielowymiarowej wiedzy i interdyscyplinarnego podejścia. Przyjęliśmy w tym zakresie założenie, że przedstawiana przez nas problematyka ma syndromatyczny charakter i obejmuje sploty różnych obszarów (aspekty polityczne, ekonomiczne, medialne, społeczne itd.). Chcąc rozsupłać te więzy, należy przyjąć optykę analityczną, która pozwoli wyekstrahować najważniejsze płaszczyzny i zagadnienia związane z omawianą tematyką, zarazem mając na uwadze nadrzędną, politologiczną perspektywę naszych omówień. Układ treści, jak w przypadku każdego rozkładu analitycznego, ma więc charakter symplifikacyjny, ale zarazem umożliwiający wychwycenie najważniejszych, z naszego punktu widzenia, wymiarów.

Prezentowana książka jest podręcznikiem przeznaczonym dla celów dydaktycznych, a nie pozycją naukowo-badawczą. Tym samym nie było naszą intencją stworzenie dzieła o założonej spójnej metodologii czy podejściu teoretycznym. W autorskim zamiarze podręcznik ma być przystępną formą przekazania pogłębionej wiedzy na temat zrównoważonego rozwoju. Książkę otwierają rozdziały ogólne, niejako wstępne, jak choćby poświęcone pojęciu, genezie i historii zrównoważonego rozwoju. Analizujemy również podstawy prawne koncepcji, jej krytykę, by dalej przejść do omówienia zrównoważonego rozwoju w odniesieniu do problemów współczesnego świata i wyzwań stojących przed aktorami stosunków międzynarodowych. Osobną sekcję poświęcamy medialnemu, czy nawet szerzej: kulturowemu wymiarowi zrównoważonego rozwoju. Wiek XXI to bez wątpienia wiek informacji. To, jak postrzegamy zachodzące procesy, stanowi wypadkową informacji, w tym informacji fałszywych (fake newsów), i tworzonych wokół nich narracji, także tych kolportowanych w kulturze popularnej. Zwieńczeniem podręcznika jest analiza pięciu wybranych studiów przypadku, które stanowią egzemplifikację trudności w pojmowaniu, wdrażaniu i ewaluacji koncepcji zrównoważonego rozwoju. Zdajemy sobie sprawę, że ich dobór może jawić się w jakimś stopniu arbitralnie. W naszym przekonaniu pozwala on jednak szczególnie wyraziście, a przy tym w *nomen omen* zróżnicowany sposób zrozumieć, iż myślenie ekologicznie to nie, jak się wciąż potocznie uważa, wyłącznie ochrona przyrody, ale także systemowe ukierunkowanie na holistyczne postrzeganie rzeczywistości,

w ramach którego to, co przyrodnicze, pozostaje uwikłane w społeczne, ekonomiczne, a szczególnie polityczne relacje. Co więcej, w jednym przypadku – Arktyki – dobór przykładu wiązał się z wyjazdem naukowym na Spitsbergen, zrealizowanym przez zespół autorów przygotowujących niniejszy podręcznik.

Poza faktem, że prezentowana Czytelnikowi publikacja stanowi nowość na polskim rynku wydawniczym, za ważny uważamy sposób przedstawienia wiedzy dotyczącej zrównoważonego rozwoju. Rozdziały mają zbliżoną strukturę: zasadnicza część, która stanowi teoretyczne omówienie danej problematyki, przeplatana jest ramkami zawierającymi wykresy, tabele, zdjęcia, ciekawostki i godne polecenia odniesienia do zrównoważonego rozwoju w książkach, filmach, sztuce. Każdy rozdział zawiera również kalendarium, słowniczek przydatnych pojęć, problemy do dyskusji, polecaną literaturę, która pozwoli na dalsze zgłębienie tematyki, jak również kody QR prowadzące do materiałów filmowych odnoszących się do problematyki poruszanej w rozdziałach. Taki układ tekstu pozwoli, naszym zdaniem, na lepsze, usystematyzowane przekazanie Czytelnikowi wiedzy na temat zrównoważonego rozwoju. To odbiorca oceni, czy rygory wywodu naukowego udało się połączyć z atrakcyjną, czy wręcz nowoczesną, prezentacją treści.

Podręcznik został pomyślany jako podstawowa literatura do kursu akademickiego o zrównoważonym rozwoju. W związku z wyzwaniami klimatycznymi stojącymi obecnie przed ludzkością coraz więcej polskich uczelni wyższych podejmuje decyzję o wprowadzeniu takiego kursu jako obowiązkowego dla wszystkich etapów kształcenia. Tylko edukacja w zakresie zrównoważonego rozwoju stanowi bowiem gwarancję, że społeczeństwa na poziomach mikro i makro podejmą wyzwanie transformacji życia ekonomicznego, politycznego i społecznego w kierunku ocalenia planety. Realizacji tego szczytnego celu służyć ma nasza praca, przelana na karty podręcznika.

Jako autorzy stanowimy grupę reprezentantów trzech polskich uczelni wyższych: Uniwersytetu Opolskiego, Uniwersytetu Warszawskiego oraz Uniwersytetu Wrocławskiego. Wszyscy prowadzimy naukową działalność w dyscyplinach nauki o polityce i administracji oraz nauki o komunikacji społecznej i mediach, łącząc ją z dydaktyką oraz obowiązkami związanymi z zarządzaniem kierunkami studiów i jednostkami uniwersytetów. Tym samym mamy szerokie i wielowymiarowe spojrzenie na kształcenie studentów oraz na to, co może pomóc w zrozumieniu wyzwań stojących współcześnie przed ludzkością, dla których koncepcja zrównoważonego rozwoju stanowi punkt odniesienia.

Mamy świadomość, że podręcznik, który oddajemy Czytelnikowi, nie stanowi jedynego słusznego i w pełni wyczerpującego podejścia do wyjaśniania problematyki zrównoważonego rozwoju. Nasz zamysł sprowadzał się do stworzenia pozycji, która stanie się fundamentem dla rozbudowy wiedzy na temat zrównoważonego rozwoju, a zarazem sprowokuje do stawiania sobie trudnych i ważnych pytań na temat współczesnego świata i jego przyszłości. Mamy zarazem nadzieję, że podręcznik okaże się przyczynkiem do rozwoju edukacji na poziomie wyższym na temat zrównoważonego rozwoju.

Część I

Zagadnienia wprowadzające do problematyki zrównoważonego rozwoju

Fot. Rafał Mielnik

Justyna Nakonieczna-Bartosiewicz

Rozdział 1

Zrównoważony rozwój – pojęcie i geneza

Koncepcja zrównoważonego, stałego i samopodtrzymującego rozwoju (*sustainable development*) powstała w wyniku rosnącej refleksji nad charakterem relacji człowieka i środowiska. *Sustainable* nie ma jednoznacznego tłumaczenia na język polski. Określenie to odnosi się do czegoś trwałego, kontynuowanego na stabilnym, dotychczasowym poziomie, utrzymującym zrównoważony stan. W języku polskim w odniesieniu do kategorii *sustainable development* stosuje się najczęściej tłumaczenie „zrównoważony rozwój", choć w literaturze pojawiają się także określenia „samopodtrzymujący i trwały rozwój" czy „ekorozwój". To ostatnie występuje aktualnie dość rzadko. Niektórzy badacze wskazują, że jest ono mylące, gdyż zawęża znaczenie zrównoważonego rozwoju do aspektów ekologicznych.

Założenia koncepcji w obecnie znanej formie zostały sformułowane w latach 80. XX w. w reakcji na zaniepokojenie skutkami ubocznymi w środowisku i społeczeństwie wywołanymi przez rozwój gospodarczy. Postulaty i sposoby postrzegania wyzwań dla ludzkości, które mieszczą się w tej koncepcji, zaczęły być popularne już w połowie XX w. Samo określenie „zrównoważony rozwój" prawdopodobnie po raz pierwszy zostało użyte przez Barbarę Ward pod koniec lat 60. XX w., która w ten sposób chciała ująć w jednym terminie pogląd, że rozwój społeczno-ekonomiczny i ochrona środowiska muszą być wdrażane łącznie. Ward była brytyjską ekonomistką, pisarką i dziennikarką, która zajmowała się problemami krajów rozwijających się. Wzywała zachodnie rządy do podzielenia się swoim dobrobytem z resztą świata. W latach 60. XX w. zwróciła uwagę na znaczenie kwestii środowiskowych w problematyce rozwojowej. Utworzyła International Institute for Environment and Development (IIED) – jedną z pierwszych organizacji pozarządowych zajmujących się problematyką środowiska naturalnego i rozwoju społeczno-gospodarczego[1].

Znaczenie polityczne koncepcji nadał opublikowany w 1987 r. raport Światowej Komisji ds. Środowiska i Rozwoju *Nasza Wspólna Przyszłość* (*Our Common Future*, powszechnie znany jako Raport Brundtland)[2]. W raporcie tym dokonano diagnozy najważniejszych wyzwań rozwojowych dla ludzkości oraz

[1] Zob. International Institute for Environment and Development, www.iied.org [dostęp: 31.01.2022].

[2] *Our Common Future*, op. cit.

sformułowano wezwanie do podjęcia działań, by dalszy rozwój gospodarczy uzyskał nowe wymiary i cechy, dzięki którym stanie się wspierający, trwały i samopodtrzymujący. Raport tym samym wprowadził termin „zrównoważony rozwój" do agendy politycznej, określając jednak jedynie ogólne ramy jego realizacji. Doprecyzowanie koncepcji, a zwłaszcza sformułowanie programów jej implementacji, nastąpiło w kolejnych latach. W pierwszej kolejności była to Agenda 21 przyjęta w czerwcu 1992 r. na światowej Konferencji w Rio de Janeiro na temat Środowiska i Rozwoju, znanej pod nazwą Szczyt Ziemi. W ramach debat postawiono niejako znak równości między czynnikiem środowiskowym i rozwojem społeczno-gospodarczym. Kolejnym krokiem milowym dla konceptualizacji zrównoważonego rozwoju było przyjęcie w 2000 r. na Szczycie Milenijnym przez ONZ Milenijnych Celów Rozwoju, stanowiących plan działania na rzecz zrównoważonego rozwoju w latach 2000–2015. Po zakończeniu okresu ich realizacji, w 2015 r. ONZ przyjęła Agendę na rzecz Zrównoważonego Rozwoju 2030, a w jej ramach ustanowiła Cele Zrównoważonego Rozwoju, będące planem i zarazem punktem odniesienia do działań, które mają wprowadzić ludzkość na ścieżkę zrównoważonego rozwoju (więcej o głównych dokumentach zrównoważonego rozwoju zob. rozdział 2. *Dokumenty zrównoważonego rozwoju*).

Inspiracji dla koncepcji zrównoważonego rozwoju można poszukiwać głównie w latach 60. XX w., kiedy w debacie publicznej pojawił się temat konsekwencji oddziaływania człowieka (zwłaszcza jego aktywności gospodarczej) na środowisko przyrodnicze. Drugim istotnym wątkiem była dyskusja nad charakterem i ograniczeniami rozwoju, w której zwrócono uwagę na wyzwania związane z godzeniem celów gospodarczych, społecznych i przyrodniczych.

Założenia zrównoważonego rozwoju

Zrównoważony rozwój to koncepcja normatywna, wyraża bowiem wizję, w jaki sposób ludzkość powinna realizować swój rozwój. Jest to też koncepcja wieloznaczna, pozostawiająca wiele przestrzeni do interpretacji i różnych sposobów rozumienia jej założeń. Bywa opisywana w kategoriach etycznych (sprawiedliwości politycznej, ekonomicznej, społecznej, międzygeneracyjnej, przyrodniczej itp.). Przede wszystkim jednak traktuje się ją jako program rozwojowy, stanowiący podstawę formułowanych przez różne podmioty agend i strategii działania.

Najbardziej klasyczną definicją zrównoważonego rozwoju jest ta zawarta w Raporcie Brundtland, w którym wyrażono przekonanie, że ludzkość potrafi zadbać o to, aby jej rozwój był zrównoważony. Oznacza to taki rozwój, który by „zaspokajał potrzeby obecnych pokoleń bez pomniejszania możliwości zaspokajania swoich potrzeb przez przyszłe pokolenia"[3]. W Raporcie uznano, że powinien on być realizowany poprzez integrowanie działań w trzech kluczowych obszarach:

[3] Ibidem, p. 27, s. 16.

wzrostu gospodarczego połączonego z równomiernym podziałem korzyści, rozwoju społecznego opartego na sprawiedliwości społecznej oraz ochrony zasobów naturalnych i środowiska[4]. W późniejszym okresie idea zrównoważonego rozwoju zaczęła być postrzegana jako kompromis między celami określonymi w trzech wymiarach: środowiskowym (ekologicznym), gospodarczym i społecznym, stanowiącymi o dobrobycie obecnych i przyszłych pokoleń. Wymiar ekonomiczny wyraża się w dążeniu do zaspokojenia aktualnych potrzeb przy równoczesnym zabezpieczeniu zasobów koniecznych do sprostania potrzebom przyszłych pokoleń (kapitału naturalnego, materialnego, wytworzonego przez człowieka, intelektualnego i społecznego). W wymiarze ekologicznym dąży się do ustalenia granic systemu przyrodniczego dla działań człowieka oraz ich nieprzekraczania. Natomiast wymiar społeczny utożsamia się jest z uzyskaniem zdolności rozwiązywania głównych problemów społecznych[5].

Raport nie dawał wyraźnych wytycznych, w jaki sposób wzajemne relacje pomiędzy przywołanymi wymiarami powinny być kształtowane, stąd też pojawiły się różne podejścia do tego zagadnienia (zob. rysunek 1.1). Jedno z pierwszych wskazywało, że zrównoważony rozwój można osiągać poprzez realizację celów wyznaczonych w trzech wymiarach, stanowiących jego filary.

Rysunek 1.1. Przykładowe sposoby wyrażenia powiązań między wymiarami zrównoważonego rozwoju

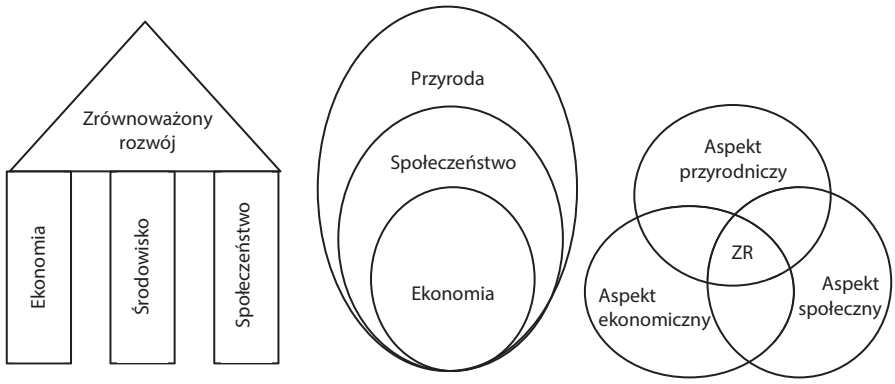

Źródło: H. Abdelrahman, I. Elimam, *Sustainability & The Environment Management in the Underdeveloped Countries*, "International Journal of Agriculture and Environmental Research" 2016, Vol. 2, Iss. 5, s. 1357.

[4] J. Drexhage, D. Murphy, *Sustainable Development: From Brundtland to Rio 2012*, United Nations Headquarters, New York 2010, https://www.e-education.psu.edu/emsc302/sites/www.e-education.psu.edu.emsc302/files/Sustainable%20Development_from%20Brundtland%20to%20Rio%202012%20%281%29.pdf [dostęp: 31.01.2022].

[5] Za: M. Stanny, A. Czarnecki, *Zrównoważony rozwój obszarów wiejskich Zielonych Płuc Polski. Próba analizy empirycznej*, Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa Polskiej Akademii Nauk, Warszawa 2011, s. 15–17.

Książka *Milcząca wiosna* (*The Silent Spring*) Rachel Carson z 1962 r.

Książka *The Silent Spring** (*Milcząca wiosna*) została opublikowana w 1962 r. Rachel Carson opisała w niej negatywne efekty powszechnego stosowania DDT dla środowiska naturalnego. W tamtych czasach DDT i inne pestycydy używano do ochrony roślin przed szkodnikami oraz do zwalczania insektów przenoszących choroby zakaźne, takie jak wszy czy komary. Historia opisana w książce była fikcją literacką przedstawiającą dystopijny obraz małego miasteczka, w którym ludzie masowo chorują na nowotwory, a wiosną panuje przerażająca cisza, bowiem nie ma tam żadnego żywego ptaka. Według autorki za ten stan rzeczy miało odpowiadać przede wszystkim używanie DDT – substancji chemicznej o właściwościach owadobójczych.

Przywołany utwór uważa się za pierwszą publikację poruszającą temat negatywnego wpływu działalności człowieka na środowisko, która odniosła sukces sprzedażowy. Książka została przetłumaczona na 30 języków i sprzedana w ponad 6 mln egzemplarzy. Publikacja wywołała też falę krytyki. Obecnie wiadomo, że DDT nie jest aż tak szkodliwy, a zbyt dramatyczny opis jego działania na środowisko naturalne i zdrowie człowieka doprowadził do wycofania go z użycia. W toku badań ustalono, że dalsze stosowanie specyfiku mogłoby pomóc w ograniczeniu rozpowszechnienia się takich śmiertelnych chorób, jak malaria czy tyfus. Bez względu na kontrowersje, jakie towarzyszą książce Carson, bezsprzecznie jest to jedna z pierwszych publikacji o tak szerokim zasięgu, która uświadomiła ludziom, że działalność człowieka może przynieść poważne negatywne konsekwencje dla równowagi w przyrodzie.

* R. Carson, *The Silent Spring*, Houghton Mifflin, Boston 1962. Brak polskojęzycznego wydania.

W kolejnych latach zaczęto bardziej akcentować wzajemne oddziaływania pomiędzy wymiarem ekonomicznym, ekologicznym i społecznym. Popularne jest też spojrzenie koncentrujące się na konieczności balansowania pomiędzy celami w trzech wymiarach i gotowości do niwelowania nierównowagi wynikającej z nadawania nadmiernego znaczenia jednemu z nich (najczęściej celom w wymiarze gospodarczym) kosztem innych (tj. celów w wymiarze społecznym i przyrodniczym).

Część rozważań starających się doprecyzować rozumienie zrównoważonego rozwoju dotyczy też dylematów, jak mają wyglądać stabilność, trwałość i ciągłość rozwoju[6]. To ujęcie koncentruje się na aspekcie czasowym rozwoju. W Raporcie Brundtland wskazano, że należy uwzględnić spojrzenie długoterminowe, wykraczające poza perspektywę jednej generacji, co pozwala dostrzec i uwzględnić potencjalne skutki obecnych decyzji i działań dla kolejnych pokoleń oraz środowiska przyrodniczego.

Najogólniej rzecz biorąc, z różnych podejść i definicji można wyodrębnić następujące wspólne, najważniejsze założenia koncepcji zrównoważonego rozwoju[7]:

1. Podejście to stanowi wyzwanie dla konwencjonalnego, popularnego w XX w., sposobu myślenia i działań w zakresie rozwoju gospodarczego, kwestii społecznych i środowiska przyrodniczego. Zajmuje się dobrostanem zarówno długoterminowym, jak i krótkoterminowym.

[6] Ibidem, s. 25–26.

[7] Ibidem, s. 14; M. Redclift, *Sustainable Development (1987–2005): An Oxymoron Comes of Age*, "Sustainable Development" 2005, Vol. 13, s. 212; G. Zabłocki, *Rozwój zrównoważony. Idee, efekty, kontrowersje*, Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń 2002; J.A. Elliott, *An Introduction to Sustainable Development*, Routledge Perspectives on Development, Oxon 2013.

2. Opiera się na woli pozostawienia przyszłym pokoleniom zadowalających warunków życia.
3. Jest koncepcją kompleksową, gdyż zwraca uwagę na powiązania i współzależności oraz łączy społeczny i ekonomiczny wymiar działalności człowieka ze stanem środowiska naturalnego.
4. Odnosi się do otwartego i ciągłego procesu, a nie do jednego stanu.
5. Jest to też podejście wielopoziomowe i inkluzywne, a ponadto koncepcja uniwersalna (jeżeli chodzi o cel), bo proponuje wspólne rozwiązania dotyczące wszystkich i całego świata. Równocześnie zakłada, że środki do ich realizacji powinny być dostosowane do lokalnych warunków, a w sam proces powinny być zaangażowane różne podmioty: ludzie, organizacje społeczne, świat biznesu, organizacje międzynarodowe czy państwa.

Inspiracje dla zrównoważonego rozwoju w myśleniu o rozwoju

W połowie XX w. uwaga świata zachodniego skupiła się na odbudowie gospodarczej po II wojnie światowej i pogłębiającym się podziale zimnowojennym. Wierzono, że kluczem do dobrobytu jest rozwój w wyniku intensywnej industrializacji i modernizacji. W latach 60. XX w. szczególną popularność zyskał **model rozwoju Rostowa**[8], w którym założono, że wszystkie państwa podążają po tej samej ścieżce rozwoju, tylko znajdują się na jej różnych etapach. Dla wszystkich ostatecznym celem jest przejście od tradycyjnego społeczeństwa opartego na rolnictwie do społeczeństwa nowoczesnego, zurbanizowanego i uprzemysłowionego. Walt Whitman Rostow uważał, że gospodarka w najwyższym stadium rozwoju, charakteryzująca się masową produkcją i konsumpcjonizmem, staje się możliwa tylko wtedy, gdy funkcjonuje w systemie kapitalistycznym. Kraje słabo rozwinięte, chcąc osiągnąć dobrobyt, miały więc niejako dogonić Zachód poprzez powielanie rozwiązań modernizacyjnych i wejście na ścieżkę intensywnej industrializacji. Rozwój postrzegano linearnie, a niedorozwój traktowano jako początkowy etap, który bardziej rozwinięte kraje Zachodu miały już dawno za sobą. Zadaniem rządów i instytucji międzynarodowych stało się takie stymulowanie gospodarek, by dążyły do dalszego uprzemysłowienia i modernizacji.

Teza modernizacyjna, prezentowana m.in. w modelu Rostowa, dominowała w głównych teoriach rozwoju ekonomicznego aż do wczesnych lat 70. XX w. Optymistyczne założenie, że niedorozwój wynika z wewnętrznych ograniczeń, przekładało się na przekonanie, wedle którego wystarczy transfer finansów, technologii i doświadczeń z krajów rozwiniętych, aby problem zlikwidować. Zgodnie z tym przekonaniem, realizowane wówczas projekty rozwojowe wspierały przede wszystkim modernizację infrastruktury, przemysłu oraz rolnictwa w kierunku

[8] W.W. Rostow, *The Stages of Economic Growth: A Non-Communist Manifesto*, Cambridge University Press, Cambridge 1960.

skali masowej. Nie przejmowano się specjalnie ich wpływem na środowisko. Priorytetem stało się jak najszybsze osiągnięcie wzrostu, a potencjalne koszty społeczne czy ekologiczne odkładano do ewentualnego rozwiązania w późniejszym okresie.

Historyczne inspiracje dla rozwoju – „Prawo ludności" Tomasza R. Malthusa

Najbardziej znanym opracowaniem, które rozważa wielkość populacji w kontekście ograniczeń środowiskowych, jest opublikowany w 1798 r. traktat o prawie ludności autorstwa Tomasza Malthusa*. Malthus zaprezentował w nim pierwszą spójną i kompletną doktrynę ludnościową, która stała się podstawą koncepcji antypopulacjonizmu, w której przyczyny wyzwań i problemów świata upatrywano we wzroście liczby ludności. Badacz stwierdził (posiłkując się tezą z XVI w. zaprezentowaną przez Giovanniego Botero), że ludność ma naturalną tendencję do stałego wzrostu populacji, który ograniczany jest jedynie zewnętrznymi okolicznościami. Tę tezę zestawił z prawem zmniejszających się przychodów w rolnictwie (sformułowanym w pierwszej wersji przez Anne-Roberta-Jacquesa Turgota).

W efekcie doszedł do wniosku, że jeśli nie wprowadzi się ograniczeń w tempie wzrostu ludności, to w pewnym momencie dojdzie do pogłębiającej się rozbieżności w tempie wzrostu ludności i w tempie wzrostu dostępnej żywności (są to tzw. rozchodzące się nożyce Malthusa). Ludność bowiem, wedle wyliczeń Malthusa, przyrasta wykładniczo w stałym tempie 3% rocznie (podwajając się co 25 lat), podczas gdy podaż żywności w najlepszym razie (zgodnie z prawem malejących przychodów) rośnie arytmetycznie, czyli w tempie malejącym. Mniej więcej po 50 latach od hipotetycznego momentu zapoczątkowania tej rozbieżności dochodzi do powstania przecięcia się dwóch krzywych (liczby ludności i podaży żywności) oraz rozwarcia „nożyc", które obrazują pogłębiającą się dysproporcję między liczbą populacji a dostępną żywnością. Od tego momentu następuje nasilający się spadek produkcji rolnej na jednego mieszkańca, co w końcu doprowadza do katastrofy umieralności – licznych zgonów ludzi związanych z masowym głodem, gwałtownymi epidemiami lub wojnami. W ten sposób po pewnym czasie następuje samoczynne przywrócenie równowagi między ludnością i poziomem żywności.

Malthus uważał, że należy nie dopuszczać do cyklicznie pojawiających się katastrof umieralności i zalecał wprowadzenie „ograniczeń prewencyjnych", mających zmniejszyć potencjalną płodność (poprzez zastosowanie wstrzemięźliwości moralnej, opóźnienie wstępowania w związek małżeński itp.). Uważał też, że należy utrzymywać na niskim poziomie płace i nie wspierać ubogich, gdyż wzrost dostępnych środków pociąga za sobą zwiększenie rozrodczości i przez to zwiększenie popytu na ograniczoną podaż żywności. Dla Malthusa podstawowym źródłem nędzy i bezrobocia była bowiem rozrodczość tych, którzy nie dysponują odpowiednimi środkami utrzymania. W jego czasach byli to przede wszystkim ludzie wywodzący się z proletariatu miejskiego. Podstawą rozumienia Malthusa było uznanie, że to nie kapitalistyczne instytucje i stosunki produkcji, lecz obiektywne prawo natury, rządzące wzrostem liczby ludności, stanowi przyczynę ubóstwa. W wieku XX jego koncepcja wróciła (w wersji rozbudowanej i unowocześnionej) w postaci neomaltuzjanizmu, który stał się podstawą teoretyczną rozważań na temat granic możliwości rozwoju**.

* T.R. Malthus, *Prawo ludności*, Nakład Gebethnera i Wolffa, Warszawa 1925.
** M. Okólski, A. Fihel, *Demografia. Współczesne zjawiska i teorie*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2012.

W efekcie w latach 70. XX w. co prawda można było wykazać ogólny przyrost rozwoju gospodarczego (zwłaszcza mierzonego przyrostem produktu krajowego brutto, PKB), jednak towarzyszące mu pogłębienie nierówności rozwojowych zarówno pomiędzy krajami, jak i wewnątrz nich podawały w wątpliwość sens takich działań. Innymi słowy: uwidaczniał się ogólny wzrost bogactwa, które jednak nie było równomiernie rozłożone. Ponadto nieograniczony wzrost gospodarczy stanął pod znakiem zapytania ze względu na uświadomienie sobie ograniczoności zasobów naturalnych niezbędnych do dalszego rozwoju. W roku 1973 grupa

ekspertów Klubu Rzymskiego opublikowała raport pt. *Granice wzrostu* (*Limits of Growth*)[9] (szerzej na temat raportu zob. rozdział 2. *Dokumenty zrównoważonego rozwoju*).

Przyrost PKB w regionie Ameryki Łacińskiej i Karaibów w latach 1961–2020

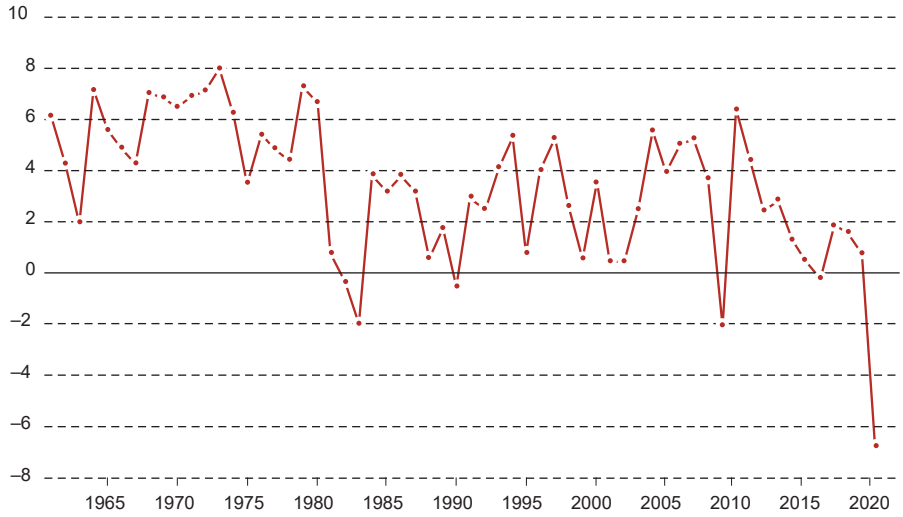

Źródło: *GDP Growth (Annual %) – Latin America & Caribbean*, World Bank, https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.KD.ZG?contextual=max&end=2020&locations=ZJ&start=1961&view=chart [dostęp: 31.01.2022].

Jednym z najprostszych wskaźników rozwoju jest analiza dynamiki wzrostu gospodarczego. Obserwuje się wtedy procentowe zmiany wartości PKB, czyli łącznej, wyrażonej w pieniądzu wartości wszystkich dóbr i usług wytworzonych w danym kraju, zazwyczaj w ciągu roku. Państwa raczej oczekują dużej pozytywnej dynamiki, tj. dodatnich wysokich przyrostów, bowiem oznacza to, że z roku na rok w danym kraju wytworzono większą wartość. Jak widać na załączonym w ramce wykresie, w regionie Ameryki Łacińskiej państwa doświadczały dużego, choć nieregularnego przyrostu PKB na przełomie lat 60. i 70. XX w., bo dynamika wzrostu osiągała poziom nawet 8% wzrostu rocznie. W latach 80. można z kolei odnotować mocny spadek dynamiki (przyrost nie przekraczał 4%, a na początku lat 80. XX w. pojawił się znaczący jego spadek wynoszący nawet –2%). Stanowi to wynik kryzysu zadłużeniowego, którego doświadczył ten region. Dla pełniejszego obrazu rozwoju potrzeba jednak więcej danych: wielkość PKB w wartościach absolutnych, dystrybucja bogactwa w społeczeństwie (mierzona np. indeksem Giniego). Wykorzystuje się też bardziej wszechstronne indeksy, uwzględniające dla bardziej adekwatnego opisu sytuacji w danym państwie różne wymiary życia społecznego – jest nim chociażby stosowany przez ONZ wskaźnik rozwoju ludzkiego (*Human Development Index*, HDI), który składa się z mierników ekonomicznych, demograficznych i społecznych.

W latach 70. XX w. do głosu doszli też naukowcy z krajów rozwijających się – zwłaszcza z regionu Ameryki Łacińskiej, którzy krytykowali dotychczasowe zachodniocentryczne podejście do rozwoju. Tacy badacze jak Raúl Prebisch czy Andre Gunder Frank, przedstawiciele **szkoły zależności**, analizując różnice

[9] D.H. Meadows, D.L. Meadows, J. Randers, W.W. Behrens III, *Granice wzrostu*, Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa 1973.

w poziomie rozwoju i dysproporcje w jego dystrybucji, uznali, że to strukturalne zależności pomiędzy regionami rozwiniętymi i rozwijającymi się przede wszystkim kształtują możliwości rozwojowe poszczególnych obszarów[10]. Przekonywali, że teorie wzrostu, opisujące ten proces w krajach wysoko uprzemysłowionych, mają ograniczone zastosowanie do procesów gospodarczych przebiegających w większości krajów całego globu. Z kolei różnice w poziomie rozwoju nie są dowodem na niedostatecznie wystarczające zaangażowanie w modernizację, tylko wynikiem charakteru stosunków ekonomicznych między krajami wysoko uprzemysłowionymi a krajami rozwijającymi się. Te ostatnie, pozostając w zależności od krajów wysoko uprzemysłowionych, są bowiem przez nie eksploatowane (wyzyskiwane). Układ ten w przekonaniu autorów koncepcji wynikał z uwarunkowań historycznych i politycznych (np. powiązań kolonialnych), w wyniku czego w podejściu tym uznano, że to wzrost gospodarczy państw wysoko uprzemysłowionych, oparty na wyzysku, nie jest wzorcem do naśladowania, a co więcej: stanowi przeszkodę w rozwoju państw rozwijających się. Ostatecznie w kolejnych latach okazało się, że teoria zależności nie może dać jasnych odpowiedzi, w jaki sposób zarządzać rozwojem. Zaczęła być też krytykowana za kładzenie zbyt dużego nacisku na rolę zewnętrznych struktur gospodarczych w kształtowaniu rozwoju[11].

Poważny kryzys zadłużeniowy, który wybuchł w 1982 r. i objął prawie wszystkie kraje Ameryki Łacińskiej, znaczną część krajów Afryki i środkowej Europy, podważył dotychczasowe myślenie o warunkach rozwoju i sposobach jego realizacji. W wielu krajach rozwijających się uprzednie osiągnięcia rozwojowe zostały utracone lub uległy odwróceniu. W efekcie lata 80. XX w. zaczęto nazywać „**straconą dekadą dla rozwoju**". Był to moment, w którym w debacie publicznej zaczęto mocno krytykować dotychczasowe koncepcje rozwoju. Zwrócono się w kierunku neoliberalnych koncepcji rozwoju, które uznano za atrakcyjny „program ratunkowy" dla gospodarki światowej. Ich założenia stały się podstawą dla programów ratunkowych w ramach projektów rozwojowych, oferowanych przez Międzynarodowy Fundusz Walutowy i Bank Światowy. Programy Dostosowania Strukturalnego (*Structural Adjustment Programs*, SAP), przygotowane przez te instytucje dla zadłużonych krajów rozwijających się, opierały się głównie na obowiązku liberalizacji gospodarki w zamian za wsparcie finansowe i pomoc wyjścia z kryzysu. Zbiór zaleceń początkowo implementowanych w państwach Ameryki Łacińskiej w tych programach z biegiem czasu zaczęto określać jako **Konsensus Waszyngtoński**. Sprowadzał się, z grubsza rzecz biorąc, do bezwzględnego obowiązku wprowadzenia dyscypliny finansowej, prywatyzacji, deregulacji i liberalizacji handlu.

---

[10] R. Prebisch, *Theoretical and Practical Problems of Economic Growth*, ECLAC, Santiago 1973. Oryginalnie opublikowany w 1952 r. jako dokument ECLA, E/CN.12/221; *ECLAC Thinking. Selected Texts (1948–1998)*, ed. R. Bielschowsky, ECLAC, United Nations, https://repositorio.cepal.org/bitstream/handle/11362/43904/S1501407_en.pdf?sequence=1 [dostęp: 19.03.2022].

[11] C. Kay, *Latin American Theories of Development and Underdevelopment*, Routledge, London 1989.

Wielki smog w Londynie 5–9 grudnia 1952 r.

Kolumna Nelsona w Londynie w czasie Wielkiego Smogu w 1952 r.

Źródło: *Wielki smog londyński*, Wikipedia, https://pl.wikipedia.org/wiki/Wielki_smog_londy%C5%84ski#/media/Plik:Nelson's Column during the Great Smog_of_1952.jpg [dostęp: 19.03.2022].

W grudniu 1952 r. w Londynie doszło do katastrofy środowiskowej. W wyniku specyficznych warunków pogodowych (utrzymującego się niżu i dużego spadku temperatury) emitowane do powietrza trujące gazy pochodzące z kominów domów, fabryk oraz spalin samochodowych osiągnęły takie stężenie, że Londyn spowił trujący smog. Nasączona toksycznymi gazami mgła utrzymująca się przez cztery grudniowe dni doprowadziła do zgonu ok. 4 tys. ludzi. W kolejnych tygodniach na ostrą niewydolność oddechową zmarło kolejne 8 tys. osób, co łącznie dało ok. 12 tys. ofiar zatrucia smogiem. W wyniku tej tragedii Wielka Brytania przyjęła w 1956 r. *Clean Air Act* (Ustawę o czystym powietrzu) – ten akt prawny wprowadził środki ograniczające emisję szkodliwych gazów.

W przypadku wielu państw zastosowanie zasad Konsensusu Waszyngtońskiego bez dostosowania do indywidualnych realiów gospodarczych i społecznych nie tylko nie pomogło, ale wręcz pogłębiło ich problemy rozwojowe, co z czasem spotkało się ostrą krytyką. Dała ona swój wyraz we wzroście popularności **podejścia postrozwojowego** – uznającego, że rozwój to w zasadzie sposób

myślenia i zestaw praktyk, poprzez które ubogie kraje, poddawane „nieuniknionym" programom rozwojowym, stawały się w zasadzie zależne, oddawały nad sobą kontrolę[12] – jak również w licznych protestach społecznych lat 90. XX w. Szkoła postrozwojowa była co prawda krytykowana za nadmierną koncentrację na najgorszych aspektach i błędach rozwojowych minionych dekad, jednak dzięki niej utwierdzono się w przekonaniu, jak ważne jest zrozumienie różnic i różnorodności oraz wielorakich dróg i wzorców rozwoju, które stanowią kluczowe zasady przechodzenia do procesów bardziej zrównoważonego rozwoju[13].

W tym czasie pojawił się też alternatywny paradygmat – **rozwój ludzki** (*human development*) – wedle którego najważniejsza jest jakość życia większości ludzi, a nie gospodarka sama w sobie. Podejście to wpłynęło na opracowanie w ramach ONZ koncepcji prawa do rozwoju jako niezbywalnego prawa człowieka. Na upowszechnienie koncepcji miały wpływ prace noblisty Amartyi Kumara Sena, związanego w tym czasie z ONZ. Jedną z najbardziej znanych jego publikacji na ten temat jest wydana w 1999 r. książka *Rozwój i wolność* (*Development as Freedom*)[14]. Koncepcja została też politycznie wyrażona m.in. w Deklaracji ONZ o prawie do rozwoju z 1986 r.[15]

Inspiracje dla zrównoważonego rozwoju w myśleniu o środowisku przyrodniczym. Od ochrony przyrody do ekologii

Choć lata 50. i 60. XX w. upłynęły pod znakiem promocji wzrostu gospodarczego poprzez intensywną industrializację, to optymistyczny obraz zaburzały liczne doniesienia o jego ubocznych skutkach, które przyjmowały postać nie tylko problemów społecznych, ale także katastrof ekologicznych i zakłóceń w równowadze środowiska przyrodniczego. Smog w Londynie, zatrucie rtęcią Zatoki Minamata czy zatrucie kadmem pól ryżowych Japonii były wydarzeniami, które wstrząsnęły opinią publiczną i przyczyniły się do „**ekologicznego przebudzenia**" polegającego na uświadomieniu sobie przez szerokie kręgi społeczne, że występuje zależność między człowiekiem a jego środowiskiem przyrodniczym, zaś panowanie człowieka nad przyrodą ma swoją cenę[16] (zob. ramka *Wielki smog w Londynie*). To przebudzenie wsparte zostało przez nowy nurt

[12] A. Escobar, *Power and Visibility: Development and the Invention and Management of the Third World*, "Cultural Anthropology" 1988, Vol. 4, No. 3, s. 430.

[13] J. Rapley, *End of Development or Age of Development?*, "Progress in Development Studies" 2008, Vol. 8, No. 2, s. 177–182.

[14] A. Sen, *Rozwój i wolność*, Wydawnictwo Zysk i S-ka, Poznań 2002.

[15] R. Szarfenberg, *Prawo do rozwoju*, [w:] *Prawa i wolności I i II generacji*, red. A. Florczak, B. Bolechów, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2006, s. 360–377.

[16] M. Burchard-Dziubińska, A. Rzeńca, D. Drzazga, *Zrównoważony rozwój – naturalny wybór*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2014, s. 9, 11–12.

filozofii środowiskowej – **ekofilozofię**. Podważała ona klasyczne, antropocentryczne myślenie stawiające człowieka w pierwszoplanowej roli panującego nad światem, a proponowała **ekocentr** – uznanie, że człowiek nie egzystuje wbrew, ponad czy obok przyrody, ale **w niej**, pozostając ze światem w symbiozie. Przykładem podejścia w duchu ekocentrycznym jest **hipoteza Gai** sformułowana przez Jamesa Lovelocka w latach 70. XX w., a popularna do obecnych czasów. Wedle niej ożywione i nieożywione elementy środowiska Ziemi tworzą jeden system (nazwany przez Lovelocka Gają), który działa jak jeden organizm, aby zachować optymalne warunki do życia. Ziemia reaguje na zmiany panujących warunków i dostosowuje się do nich tak, aby nadal mogło rozwijać się życie[17]. Ekologiczne przebudzenie przyjęło też bardziej radykalne formy, traktujące człowieka jako szkodnika. **Głęboka ekologia**, której inicjatorem był norweski filozof Arne Naess[18], odrzucała antropocentryczną wizję świata, której cel nadrzędny stanowią zdrowie i zamożność mieszkańców krajów rozwiniętych, na rzecz ekologicznego równouprawnienia wszystkich organizmów żywych.

Problematyka ochrony środowiska stopniowo zyskiwała coraz większe znaczenie polityczne. W 1969 r. ówczesny sekretarz generalny ONZ Sithu U'Thant przedstawił raport *Człowiek i jego środowisko* (*The Problems of*

Ile ludzi jest w stanie wykarmić Ziemia?

W roku 1798, kiedy Tomasz R. Malthus opublikował swoją pracę *Traktat o prawie ludności*, na Ziemi mieszkało poniżej miliarda ludzi. Przez cały XIX w. liczba mieszkańców Ziemi wzrosła do 1,65 mld. Prawdziwa eksplozja demograficzna nastąpiła jednak w połowie XX w., kiedy kolejne miliardy ludzi przybywały w coraz szybszym tempie, zwiększając tę liczbę nawet co kilkanaście lat. Obecnie Ziemia liczy ok. 7,7 mld ludności, a prognozy demograficzne wskazują, że 2050 r. wartość ta może przekroczyć 10 mld. Naukowcy z Uniwersytetu Sztokholmskiego postawili sobie pytanie, czy zasoby ziemskie umożliwią zaspokojenie potrzeb żywieniowych prognozowanej liczby ludności. Ich wyliczenia wskazują, że przy obecnie utrzymujących się tendencjach żywnościowych, przy przede wszystkim wzroście popularności diet wysokotłuszczowych, bogatych w cukry i mięso, możliwości produkcyjne każdego typu żywności zostaną przekroczone. W niektórych przypadkach zapotrzebowanie na wybrane typy pożywienia będzie ponad dwukrotnie większe od możliwości jej produkcji. Przemysł rolniczy w obecnej postaci w znacząco negatywny sposób wpływa na sytuację klimatyczną Ziemi, a przy utrzymaniu obecnych tendencji efekt ten jeszcze się pogłębi. Jedynymi sposobami na wykarmienie prognozowanej liczby ludności i uniknięcie katastrofy okazują się globalne przestawienie się na dietę roślinną oraz daleko posunięte zmiany technologii produkcji żywnościowej. Przybliżone badanie to pierwsze wyliczenie pokazujące w sposób ilościowy, jak wielkość populacji, produkcja i konsumpcja żywności wpływają na granice zasobów planety*.

* M. Springmann, M. Clark, D. Mason-D'Croz, K. Wiebe, B.L. Bodirsky, L. Lassaletta, W. de Vries, S.J. Vermeulen, M. Herrero, K.M. Carlson, M. Jonell, M. Troell, F. DeClerck, L.J. Gordon, R. Zurayk, P. Scarborough, M. Rayner, B. Loken, J. Fanzo, Ch.J. Godfray, D. Tilman, J. Rockström, W. Willett, *Options for Keeping the Food System within Environmental Limits*, "Nature" 2018, No. 562, s. 519–525.

[17] J.E. Lovelock, *Gaia as Seen through the Atmosphere*, "Atmospheric Environment" 1972, Vol. 6(8), s. 579–580; J.E. Lovelock, *Gaia. A New Look at Life on Earth*, Oxford University Press, 1979.

[18] A. Naess, *The Shallow and the Deep, Long-Range Ecology Movement. A Summary*, "An Interdisciplinary Journal of Philosophy" 1973, Vol. 16, Iss. 1–4, s. 95–100.

Human Environment)[19], zaś w 1972 r. w Sztokholmie zorganizowano pod egidą ONZ pierwszą konferencję dotyczącą środowiska przyrodniczego Ziemi, podczas której przyjęto dokumenty istotne dla aksjologicznego, prawnego i instytucjonalnego rozwoju myślenia o ZR (szerzej na temat raportu i dokumentów końcowych Konferencji Sztokholmskiej zob. rozdział 2. *Dokumenty zrównoważonego rozwoju*).

Choć na Konferencji Sztokholmskiej wiodącym problemem stały się kwestie ochrony środowiska, to wyraźnie zarysowała się też rozbieżność między priorytetami, możliwościami i ograniczeniami formułowanymi przez kraje bogatego Zachodu i kraje rozwijające się. Indira Gandhi, reprezentująca na konferencji Indie, była jedną z osób, które zwracały uwagę na ten problem. Gandhi w swoim przemówieniu wskazywała na ograniczenia możliwości ochrony środowiska wynikające z ubóstwa. „Nie chcemy dalej zubażać środowiska, a jednak nie możemy ani na chwilę zapomnieć o ponurym ubóstwie dużej liczby ludzi. Czyż ubóstwo i potrzeby nie są największymi trucicielami?"[20]. Ta rozbieżność stała się tematem dalszych dyskusji i prac nad istotą rozwoju i jego wyzwaniami w krajach wysoko uprzemysłowionych i rozwijających się oraz specyfiką środowiska naturalnego w różnych częściach świata. W pewnym sensie odnieśli się do niej również autorzy przyjętego w 1984 r. raportu Światowej Komisji (od nazwiska jej przewodniczącej zwaną Komisją Brundtland) *Nasza Wspólna Przyszłość* (*Our Common Future*) (szerzej na temat raportu zob. rozdział 2. *Dokumenty zrównoważonego rozwoju*).

1 Kalendarium

1969 – Raport U'Thanta *Człowiek i jego środowisko.*
1972 – Konferencja w Sztokholmie i powołanie UNEP.
1973 – Raport Klubu Rzymskiego *Granice wzrostu.*
1986 – Deklaracja ONZ o prawie do rozwoju.
1987 – Raport Światowej Komisji ds. Środowiska i Rozwoju *Nasza Wspólna Przyszłość* (Raport Brundtland).
1992 – Szczyt Ziemi w Rio de Janeiro.

Słowniczek

Ekofilozofia – nurt filozoficzny, w którym w centrum zainteresowania znajduje się środowisko przyrodnicze i społeczne, a w szerszym ujęciu cały ekosystem ziemski wraz z otoczeniem.

---

[19] P. Trzepacz, *Geneza i istota koncepcji rozwoju zrównoważonego*, Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2012, s. 22.

[20] I. Gandhi, *Of Man and His Environment*, Abhinav Publications, New Delhi 1992, s. 10.

Komisja Brundtland – Światowa Komisja ds. Środowiska i Rozwoju, składająca się z 22 niezależnych członków, której przewodniczyła premier Norwegii Gro Harlem Brundtland. Została powołana w 1983 r. przez Zgromadzenie Ogólne ONZ dla zbadania głównych problemów środowiska i rozwoju oraz sformułowania realistycznych propozycji rozwiązania tych problemów. Komisja miała też zaproponować nowe formy międzynarodowej współpracy w ich rozwiązywaniu. Prace Komisji zakończyły się opublikowaniem w 1987 r. raportu *Nasza wspólna przyszłość*, w którym zaproponowano koncepcję zrównoważonego rozwoju.

System – całość składająca się ze wzajemnie powiązanych ze sobą elementów. Spojrzenie systemowe jest przydatne do analizy zjawisk złożonych zarówno w naukach przyrodniczych, jak i społecznych.

Zrównoważony rozwój – koncepcja rozwoju ekonomiczno-społecznego, która zakłada, że zaspokajanie obecnych potrzeb powinno odbywać się bez uszczerbku dla możliwości realizacji swoich potrzeb przez przyszłe pokolenia. W tym ujęciu rozwój widziany jest jako ustawiczny i dynamiczny proces, w którym dąży się do zintegrowania jego trzech obszarów: wzrostu gospodarczego połączonego z równomiernym podziałem korzyści, rozwoju społecznego opartego na sprawiedliwości społecznej oraz podjęcia odpowiedzialności za ochronę zasobów naturalnych i środowisk.

Problemy do dyskusji

1. W jaki sposób przebiegała ewolucja koncepcji rozwoju?
2. Jak przebudzenie ekologiczne wpłynęło na ukształtowanie koncepcji zrównoważonego rozwoju?
3. Czym podejście zrównoważonego rozwoju różni się od spojrzenia na rozwój uwzględniającego tylko czynniki ekonomiczne?

Dodatkowa literatura

Gawor L., *Wizja nowej wspólnoty ludzkiej w idei zrównoważonego rozwoju*, „Problemy Ekorozwoju" 2006, t. 1, nr 2, s. 59–66.

Pawłowski A., Pawłowski L., *Zrównoważony rozwój we współczesnej cywilizacji. Część 1: Środowisko a zrównoważony rozwój*, „Problemy Ekorozwoju" 2008, t. 3, nr 1, s. 53–65.

Piątek Z., *Filozoficzne podłoże zrównoważonego rozwoju*, „Problemy Ekorozwoju" 2007, t. 2, nr 1, s. 5–18.

Stachurska-Szczesiak K., *Rozwój samopodtrzymujący. Ujęcia teoretyczne*, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin 2021.

Wołczek P., *Ewolucja podejścia do koncepcji zrównoważonego rozwoju na arenie międzynarodowej*, „Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu. Research Papers of Wrocław University of Economics" 2014, nr 338, s. 206–218.

Materiał filmowy

Zrównoważony rozwój: Co to naprawdę znaczy?, Sustainability Illustrated, 7.01.2015, https://www.youtube.com/watch?v=JKD2TSPfma8 [dostęp: 6.07.2022].

W filmie przedstawiono jeden z najbardziej spektakularnych skutków zmian klimatycznych, jakim są znikające lodowce. W ostatnich latach tempo ich topnienia znacząco przyspieszyło. Wiele lodowców zmniejszyło się tak bardzo, że zmiany są widoczne na pierwszy rzut oka. Skarlałe i cofnięte o wiele metrów, stanowią smutną ilustrację globalnego ocieplenia. Część z nich w najbliższym czasie podzieli los opisanego w ramce (s. 74) islandzkiego lodowca Okjökull. Film skłania do refleksji nad tym, w jaki sposób ludzie reagują na gwałtownie uwidaczniające się na lodowcach zmiany klimatyczne i czy jedyne, co nam pozostaje, to przyglądanie się jak delikatny ekosystem zaburzony aktywnością człowieka ulega postępującej destrukcji.

Dorota Heidrich

Rozdział 2

Dokumenty zrównoważonego rozwoju

Rozważania na temat podstaw prawnych, na których opiera się koncepcja zrównoważonego rozwoju, rozpocząć należy od analizy zagadnień ogólnych. Po pierwsze, nie można pominąć debaty dotyczącej definicji społeczności międzynarodowej i tego, w jaki sposób wprowadza ona zasady, reguły i normy określające granice praw i obowiązków jej członków. Po drugie, namysłu wymaga charakterystyka źródeł prawa międzynarodowego, włączając w to rozważania dotyczące tzw. *soft law*. Po trzecie, warto zastanowić się nad relacją pomiędzy prawem międzynarodowym i niewiążącymi dokumentami międzynarodowymi, stanowiącymi jednak wyraz woli politycznej, wartości, filozofii funkcjonowania społeczności międzynarodowej, a prawem krajowym tworzonym przez ustawodawcę i egzekwowanym przez władzę wykonawczą. *Last but not least*: warto zwrócić uwagę na charakter idei zrównoważonego rozwoju – czy jest to zasada bądź norma prawna, czy też raczej idea, której normy prawne są podporządkowywane? Analiza ta pomoże zrozumieć, jakie znaczenie dla realizacji Celów Zrównoważonego Rozwoju mają dokumenty, które tworzą jego ideowe podstawy, i jaki jest ich wpływ na faktyczną implementację koncepcji.

Charakterystyka społeczności międzynarodowej i prawa międzynarodowego

Społeczność międzynarodowa, w zależności od przyjętych definicji, może przyjmować różne znaczenia. W najszerszym ujęciu nazwa ta może być używana jako synonim pojęcia międzynarodowej opinii publicznej, czyli ogółu podmiotów prawa międzynarodowego, innych aktorów stosunków międzynarodowych oraz osób fizycznych, społeczeństw, mediów. Jednak z punktu widzenia prawa międzynarodowego, które rządzi stosunkami międzynarodowymi, społeczność międzynarodową należy widzieć jako zdecydowanie mniejszą liczbę podmiotów, choć i tu widać przynajmniej dwa ujęcia: szersze i węższe. W ujęciu węższym członkami społeczności międzynarodowej są jedynie państwa. W szerszym – podmioty prawa międzynarodowego, tj. państwa, organizacje międzynarodowe o charakterze międzyrządowym, strony wojujące, powstańcy oraz narody realizujące swoje prawo do samostanowienia. Innymi słowy, prawo międzynarodowe

za członków społeczności międzynarodowej uznaje jedynie tych aktorów stosunków międzynarodowych, którzy posiadają prawa i obowiązki płynące bezpośrednio z norm prawa międzynarodowego oraz które poprzez swoje działania mają zdolność wywoływania skutków prawnomiędzynarodowych.

Prawo krajowe a koncepcja zrównoważonego rozwoju

Wraz ze wzrostem w latach 60. XX w. świadomości elit i społeczeństw nt. negatywnych skutków industrializacji na środowisko naturalne poszczególne państwa zaczęły wprowadzać do swojego ustawodawstwa przepisy dotyczące ochrony przyrody i zapobiegania skutkom istniejącej już degradacji. Społeczne ruchy ekologiczne i zainteresowanie polityką państwa wobec środowiska przyczyniły się do przyspieszenia tego procesu. Już we wczesnych latach 60. w Japonii rozważano wprowadzenie rozwiązań prawno-instytucjonalnych zapewniających kontrolę nad zanieczyszczeniami środowiska naturalnego, a w roku 1967 rząd Japonii przeforsował przyjęcie ustawy w tym zakresie*. W roku 1969 w Stanach Zjednoczonych Ameryki Północnej obowiązywać zaczął National Environmental Policy Act, którego celami stały się przyczynienie się do ogólnego wzrostu dobrobytu, stworzenie warunków dla koegzystencji człowieka i środowiska w harmonii oraz znalezienie odpowiedzi na społeczne, ekonomiczne i inne potrzeby ówczesnych i przyszłych pokoleń**. W Europie Zachodniej, począwszy od 1972 r. (Konferencja Sztokholmska), coraz więcej państw uchwalało odpowiednie prawodawstwo stanowiące podstawę do działań na rzecz ochrony środowiska (szczególnie Republika Federalna Niemiec – już od lat 70. XX w.), a następnie przyjmowało zrównoważony rozwój jako podstawę ładu krajowego***.

Zrównoważony rozwój jest podstawą funkcjonowania państwa polskiego. Został wymieniony jako zasada funkcjonowania państwa w Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej (Dz.U. 1997, nr 78, poz. 483). W artykule 5 Konstytucji zapisano, że:

> Rzeczpospolita Polska strzeże niepodległości i nienaruszalności swojego terytorium, zapewnia wolności i prawa człowieka i obywatela oraz bezpieczeństwo obywateli, strzeże dziedzictwa narodowego oraz zapewnia ochronę środowiska, kierując się zasadą zrównoważonego rozwoju.

Termin zrównoważony rozwój został doprecyzowany w Ustawie Prawo ochrony środowiska (w art. 30, pkt. 50, Dz.U. 2021, poz. 1973):

> [jest to] taki rozwój społeczno-gospodarczy, w którym następuje proces integrowania działań politycznych, gospodarczych i społecznych, z zachowaniem równowagi przyrodniczej oraz trwałości podstawowych procesów przyrodniczych, w celu zagwarantowania możliwości zaspokajania podstawowych potrzeb poszczególnych społeczności lub obywateli zarówno współczesnego pokolenia, jak i przyszłych pokoleń.

* *The Basic Environmental Law – Outline*, Ministry of the Environment, Government of Japan, Law No. 91/1993, 13.11.1993, https://www.env.go.jp/en/laws/policy/basic/leaflet2.html [dostęp: 6.07.2022].

** Por. *What Is the National Environmental Policy Act?*, United States Environmental Protection Agency, https://www.epa.gov/nepa/what-national-environmental-policy-act [dostęp: 3.08.2022].

*** M. Alberton, *Environmental Protection in the EU Member States: Changing Institutional Scenarios and Trends*, "L'Europe en Formation" 2012, Vol. 1, No. 363, s. 287–300.

W zależności od spojrzenia na społeczność międzynarodową i jej członków różnego znaczenia nabierają dokumenty, którymi ta społeczność się posługuje oraz na podstawie których jej członkowie działają. Prawnik międzynarodowy widzi zasadniczą różnicę pomiędzy dokumentami tworzącymi zobowiązania międzynarodowe (źródła prawa) oraz tymi, które zobowiązań wywoływać nie będą (***soft law***), choć ich znaczenie dla funkcjonowania społeczności międzynarodowej może być istotne. Dobrze obrazuje to przykład dokumentów, na których opierała się i opiera koncepcja zrównoważonego rozwoju. Jednakże dla badacza

tej koncepcji z perspektywy nauki o stosunkach międzynarodowych charakter prawny dokumentów nie zawsze będzie miał znaczenie, zaś dla specjalisty z zakresu budownictwa czy przemysłu tekstylnego międzynarodowe dokumenty dotyczące zrównoważonego rozwoju w ogóle mogą okazać się nieistotne, bo ważne dlań są regulacje ustawodawstwa krajowego.

W społeczności międzynarodowej w sensie prawnomiędzynarodowym obowiązują normy, które jej członkowie tworzą sami (bez udziału centralnej władzy ustawodawczej, która *de facto* nie istnieje) celem regulacji stosunków wzajemnych. Jednocześnie na straży ich przestrzegania nie stoją sądy międzynarodowe, które bez zgody członków tej społeczności mogłyby ferować wyroki, a także nie mamy do czynienia z władzą wykonawczą, implementującą na poziomie uniwersalnym przyjęte regulacje prawne. Przestrzeganie norm prawa międzynarodowego i działanie przez podmioty tego prawa zgodnie z niewiążącymi dokumentami międzynarodowymi wynikają więc z nieco innych przesłanek niż te znane z porządków prawa krajowego; przymus ma mniejsze znaczenie, choć nie należy go ignorować, istotne okazują się zasada wzajemności czy przekonanie o konieczności przestrzegania norm dla wspólnego dobra. Obok normatywnie uwarunkowanych zachowań członkowie społeczności międzynarodowej, z różnorakich powodów, nierzadko działać będą zgodnie z zasadami i regułami przyjętymi w dokumentach prawnie niewiążących, co może być o tyle zaskakujące, że, choć niezobowiązujące, to takie postępowanie wymaga często materialnych i pozamaterialnych nakładów. Działania zgodne z koncepcją zrównoważonego rozwoju mogą być kosztowne zarówno w sensie finansowym, jak i np. politycznym, a jednak z jakiegoś powodu państwa je podejmują.

Dokumenty międzynarodowe, te prawnie wiążące, jak również o charakterze *soft law*, prowadzą do tworzenia przez państwa odpowiednich **rozwiązań w prawie krajowym**, których wprowadzenie jest *de facto* warunkiem faktycznego oddziaływania norm prawa międzynarodowego oraz niewiążących prawnie zasad i reguł postępowania przyjętych za pożądane w społeczności międzynarodowej.

Dokumenty tworzące aksjologiczne podstawy zrównoważonego rozwoju

Aksjologicznych podstaw zrównoważonego rozwoju doszukiwać się należy w pierwszych raportach międzynarodowych przynoszących alarmujące analizy zasobów planety względem dynamiki ich zużywania przez ludzkość. Pojawiły się one już pod koniec lat 60. XX w., w czasie charakterystycznym dla pesymistycznej wizji przyszłości, w cieniu katastrofy nuklearnej, bomby demograficznej i postępującego zużycia przez ludzką populację zasobów Ziemi. Sięgnąć można jeszcze dalej, tj. do maltuzjańskiej wizji przyszłości ludzkości, w XVIII-wiecznej Anglii przyrastającej geometrycznie, która musiała prowadzić do sytuacji, by

człowiek nie miał możliwości zasobnego życia w związku z faktem, że niezbędne zasoby powiększały się w postępie arytmetycznym. Ekologiczne przebudzenie doprowadziło do powstania przekonania o konieczności zahamowania degradacji środowiska naturalnego.

W roku 1969 Sekretarz Generalny ONZ Sithu U'Thant zaprezentował raport *Człowiek i jego środowisko*, w bezprecedensowy sposób otwarcie mówiąc o zagrożeniach dla przyszłości globu i jego mieszkańców[1]. Publikację tę uznaje się obecnie za punkt zwrotny w postrzeganiu problemów środowiska i charakteru relacji między aktywnością człowieka a jego środowiskiem, gdyż wyszła poza schemat ochrony poszczególnych elementów przyrody (przyrodniczą), a zaproponowała perspektywę relacji między człowiekiem i jego środowiskiem (ekologiczną)[2]. W raporcie opisano, jakie konsekwencje dla przyrody przynosi rozwój. Zwrócono uwagę na rosnącą presję na środowisko naturalne, przejawiającą się m.in. intensyfikacją zagospodarowania kosztem terenów zielonych, na problem jakości środowiska w powiązaniu z jakością rolniczej przestrzeni produkcyjnej oraz na konsekwencje niekontrolowanego rozwoju miast. Raport jednoznacznie wykazywał, że narasta globalny kryzys ekologiczny oraz wzywał wszystkie kraje do racjonalnego korzystania z zasobów Ziemi i do wysiłków na rzecz ochrony ekosystemu.

Efektem debat, które podjęte zostały na arenie międzynarodowej po publikacji raportu U'Thanta, była decyzja o zwołaniu pod egidą ONZ pierwszej w historii konferencji, za której cel obrano przyjęcie ustaleń dotyczących dalszych kroków zmierzających do ograniczenia antropogenicznych zmian w środowisku naturalnym Ziemi. Na miejsce konferencji wytypowano Sztokholm, stolicę jednego z państw najsilniej lobbujących za koniecznością zwiększenia ochrony zasobów ziemskich, gdzie w 1972 r. zjechali się przedstawiciele 113 państw. Przyjęta na konferencji obradującej pod hasłem „Mamy jedną Ziemię" deklaracja końcowa zawierała zasady dotyczące korzystania ze środowiska przyrodniczego w przyszłości[3]. Do czasów obecnych stanowi ona punkt odniesienia w kształtowaniu stosunków międzynarodowych w zakresie korzystania ze środowiska przyrodniczego[4]. Uznano w jej ramach istnienie poważnego zagrożenia dla takiego rozwoju gospodarczego i społecznego, który zapewniłby odpowiednią jakość życia człowieka, co znalazło wyraz w dużej części deklaracji końcowej dotyczącej środowiska człowieka[5]. W czasie konferencji dla określenia działań uwzględniających aspekt ochrony środowiska zaczęto stosować termin „**ekorozwój**". Uczestnicy konferencji, pomimo rysujących się rozbieżności między

[1] Oryginalna wersja raportu: *Problems of the Human Environment*, Report of the Secretary-General, United Nations, 1969, https://digitallibrary.un.org/record/729455 [dostęp: 6.07.2022].

[2] P. Trzepacz, op. cit., s. 22.

[3] *Declaration on the Human Environment* (*Stockholm Declaration*), UN Conference on the Human Environment, Stockholm 16.06.1972, w: *Environmental Law Guidelines and Principles 1*, United Nations Environment Programme.

[4] M. Burchard-Dziubińska, A. Rzeńca, D. Drzazga, op. cit., s. 13.

[5] Ibidem.

priorytetami, możliwościami i ograniczeniami formułowanymi przez kraje bogatego Zachodu a interesami krajów rozwijającymi się, zgodnie uznali, iż gospodarowanie zasobami przyrodniczymi nie może dokonywać się w sposób zawężający możliwości państw rozwijających się i ich społeczeństw do korzystania z nich w przyszłości. Zarysowano więc koncepcję rozwoju, która miała być zrównoważona w rozumieniu nam współczesnym.

Kolejnym dokumentem, ważnym z punktu widzenia epistemologicznych założeń i pokazania wagi rozwoju zrównoważonego, był raport przygotowany dla Klubu Rzymskiego i wydany przez tę organizację w 1972 r. *Granice wzrostu*[6]. Autorzy publikacji, korzystając z przestróg przedstawionych w raporcie U'Thanta, stworzyli matematyczny model wzrostu wykładniczego ludności świata, produkcji żywności, industrializacji, zanieczyszczenia środowiska naturalnego oraz konsumpcji zasobów nieodnawialnych. Reprodukcja ludności (spełniająca warunki matematycznej krzywej wzrostu wykładniczego) oraz działalność człowieka, które potrzebowały dla swojego rozwoju właśnie wykładniczo rosnącego zużycia zasobów, zdaniem autorów *Granic wzrostu* miały doprowadzić do wyczerpania zasobów nieodnawialnych i nieodwracalnej katastrofy. Praca ta stanowi więc naukowo ugruntowany apel do działania. Jej przekaz, wywierając wpływ na rządy, organizacje międzynarodowe, na zwykłych obywateli obserwujących zagrożenia, które stały się ich codziennością (zagłada nuklearna) i te, które miały okazać się codziennością kolejnych pokoleń (zniszczenie ekosystemu planety), doprowadził do podjęcia dalszych kroków, w wyniku których przyjęte zostały kolejne dokumenty rozwijające omawiane przez U'Thanta i Klub Rzymski zagadnienia.

Szczególną rolę w tym zakresie odgrywała rozrastająca się Organizacja Narodów Zjednoczonych, a w jej ramach istotne funkcje pełniły Zgromadzenie Ogólne, Rada Gospodarczo-Społeczna (Economic and Social Council, ECOSOC) oraz powołany podczas konferencji w Sztokholmie w 1972 r. Program Ochrony Środowiska Narodów Zjednoczonych (United Nations Environment Programme, UNEP). Na początku dekady lat 80. XX w. UNEP wyszedł z inicjatywą przygotowania perspektywy środowiskowej do roku 2000 w oparciu o raport, który miał określić kierunki takiej perspektywy. W odpowiedzi Zgromadzenie Ogólne 19 grudnia 1983 r. przyjęło rezolucję nr A/RES/38/161, na mocy której powołana została Światowa Komisja ds. Środowiska i Rozwoju, zwana od nazwiska jej pierwszej przewodniczącej wskazanej przez Sekretarza Generalnego ONZ – Komisją Brundtland[7]. Ciało to zostało utworzone decyzją organu głównego organizacji, więc formalne podstawy mandatu były solidne, ale politycznie jego dzia-

[6] D.H. Meadows, D.L. Meadows, J. Randers, W.W. Behrens III, *The Limits to Growth: A Report for the Club's of Rome Project on the Predicament of Mankind*, Universe Books, New York 1972; wydanie polskie: D.H. Meadows, D.L. Meadows, J. Randers, W.W. Behrens III, *Granice wzrostu*, op. cit.

[7] Process of Preparation of the Environmental Perspective to the Year 2000 and Beyond, General Assembly, A/RES/38/161, 19.12.1983.

łanie nie zależało od Zgromadzenia. Ciężar finansowy w postaci dobrowolnych dotacji obiecali wziąć na siebie wybrani członkowie ONZ, jak również prywatne fundacje, miasta ze środków samorządowych czy przedstawiciele biznesu, tak by aktywność Komisji nie powodowała wzrostu budżetu regularnego organizacji. Państwa finansujące zobowiązały się również wesprzeć ONZ od strony organizacyjnej. Raport Komisji *Nasza Wspólna Przyszłość* (*Our Common Future*) prezentował diagnozę stanu środowiska naturalnego Ziemi i życia ludzi w pogarszających się warunkach środowiskowych oraz proponował szereg rekomendacji, w tym przede wszystkim konieczność promowania zrównoważonego rozwoju[8]. Raport był istotny nie tylko przez wzgląd na fakt, że użyto w nim pojęcia „zrównoważony rozwój", ale również dlatego, iż choć nie tworzył zobowiązań prawnych dla państw i samej ONZ, to został oficjalnie przedstawiony Zgromadzeniu Ogólnemu 4 sierpnia 1987 r. na jego 42. sesji[9]. Organizacja, złożona wówczas ze 159 państw członkowskich, uznała przedstawiony przez Sekretarza Generalnego i Przewodniczącą Komisji raport za znaczący wkład w przygotowania perspektywy środowiskowej do roku 2000.

Przełomowy z punktu rozwoju dokumentów odnoszących się do koncepcji zrównoważonego rozwoju był rok 1992, w którym w Rio de Janeiro w Brazylii ONZ zorganizowała drugą (po sztokholmskiej z 1972 r.) światową Konferencję na temat Środowiska i Rozwoju znaną pod nazwą Szczyt Ziemi (3–14 czerwca 1992 r). Uczestnicy (przedstawiciele 172 państw) przyjęli kilka dokumentów końcowych, z których część stanowiła jedynie deklarację zasad oraz zbiór niewiążących prawnie, choć niezwykle istotnych zobowiązań. Należały do nich Deklaracja z Rio w sprawie środowiska i rozwoju[10], Agenda 21[11], a także Deklaracja o ochronie lasów[12]. Pozostałe dokumenty ze Szczytu Ziemi były nowością w myśleniu o zrównoważonym rozwoju, do podpisu otwarte bowiem zostały następujące konwencje: Ramowa Konwencja Narodów Zjednoczonych (NZ) w sprawie zmian klimatu (United Nations Framework Convention on Climate Change, UNFCCC)[13] (szerzej zob. rozdział 5. *Zmiany klimatyczne*) oraz Konwencja o zachowaniu różnorodności biologicznej[14] (szerzej zob. rozdział 7. *Ochrona bioróżnorodności*). Tym samym po raz pierwszy w historii międzynarodowej współpracy w zakresie zrównoważonego rozwoju doszło do przyjęcia

[8] *Our Common Future*, op. cit.

[9] Ibidem.

[10] Tekst deklaracji w języku polskim: Deklaracja z Rio w sprawie środowiska i rozwoju, Konferencja Narodów Zjednoczonych „Środowisko i Rozwój", Rio de Janeiro 3–14.06.1992, http://libr.sejm.gov.pl/tek01/txt/inne/1992.html [dostęp: 6.07.2022].

[11] Dokumenty końcowe Konferencji Narodów Zjednoczonych „Środowisko i Rozwój" – Szczyt Ziemi, Rio de Janeiro 3–14.06.1992, Instytut Ochrony Środowiska.

[12] Ibidem.

[13] Ramowa Konwencja Narodów Zjednoczonych w sprawie zmian klimatu, sporządzona w Nowym Jorku dnia 9 maja 1992 r., Dz.U. 1996, nr 53, poz. 238.

[14] Konwencja o różnorodności biologicznej, sporządzona w Rio de Janeiro dnia 5 czerwca 1992 r., Dz.U. 2002, nr 184, poz. 1532.

prawnych zobowiązań na siebie przez państwa-strony. Pierwsza ze wskazanych dwóch konwencji stała się początkiem tworzenia reżimu ochrony klimatu, w ramach którego w kolejnych latach na spotkaniach państw stron konwencji (dotychczas odbyło się ich 26) przyjmowano liczne dokumenty zmieniające pierwotny tekst Konwencji z 1992 r.[15] W Rio de Janeiro w 1992 r. przedstawiciele państw zgodzili się również na powołanie instytucji mającej za zadanie zapewnienie efektywnej implementacji postanowień Szczytu – Komisji Zrównoważonego Rozwoju, która na kolejnym szczycie, tzw. Rio+20 (w 2012 r.), została przekształcona w Polityczne Forum Wysokiego Szczebla.

Dziesięć lat po Szczycie Ziemi, tj. w 2002 r., zwołany został w Johannesburgu w Republice Południowej Afryki Światowy Szczyt Zrównoważonego Rozwoju, zwany Rio+10. Obradujący członkowie ONZ zdecydowali o przyjęciu raportu końcowego, w którym znalazły się Deklaracja Szczytu oraz plan implementacji jej założeń[16]. Jednakże już dwa lata wcześniej członkowie ONZ podjęli decyzję o przyjęciu na sesji milenijnej Zgromadzenia Ogólnego ONZ Deklaracji Milenijnej, na podstawie której opracowany został po raz pierwszy w historii plan konkretnych celów do osiągnięcia, mierzonych uzgodnionymi wskaźnikami. Intencją Deklaracji było nakłonienie do współpracy państw bogatej Północy i biednego Południa w zakresie tworzenia warunków dla rozwoju wszystkich społeczeństw na świecie. Na jej podstawie wypracowano osiem tzw. Milenijnych Celów Rozwoju (*Millennium Development Goals*, MDGs) (zob. ramka *Milenijne Cele Rozwoju i Cele Zrównoważonego Rozwoju*).

Znaczenie Deklaracji Milenijnej dobrze obrazuje oddziaływanie na członków społeczności międzynarodowej dokumentów niemających *de facto* mocy prawnie wiążącej. Mimo to, ze względu na wagę Deklaracji Milenijnej, żadne państwo nigdy nie podważyło zasadności realizacji Celów. Oczywiście, zdarza się, iż są one różnie interpretowane, różnie też ocenia się postępy w działaniach na rzecz osiągnięcia Celów. Nierzadko krytyka bogatej Północy przez mniej zamożne Południe prowadziła do gorzkich konstatacji odnośnie do tempa i efektywności tego projektu. Jednak podkreślenia wymaga fakt, że Cele zostały zaakceptowane przez członków ONZ (w roku 2000 było to 189 państw) bez zastrzeżeń czy większych wątpliwości.

Milenijne Cele Rozwoju zakładały ich osiągnięcie do 2015 r. Przeglądu osiągnięć Deklaracji Milenijnej i MDGs dokonywano w sposób ciągły, a jednocześnie odbywały się spotkania na poziomie regionalnym i globalnym, podczas których publikowano wyniki osiągnięte w realizacji Celów. Raporty przygotowywane na takie spotkania i przyjmowane później przez ich uczestników stały się kolejnymi dokumentami do wykorzystania przez państwa i innych członków społeczności międzynarodowej dla efektywnej realizacji założeń zrównoważonego rozwoju.

---

[15] Oficjalna strona Sekretariatu UNFCCC: https://unfccc.int [dostęp: 6.07.2022].

[16] Report of the World Summit on Sustainable Development, Johannesburg, South Africa 26.08–4.09.2002, A/CONF.199/20, https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N02/636/93/PDF/N0263693.pdf?OpenElement [dostęp: 6.07.2022].

Szczyt ONZ 28 września 2015 r. i przyjęcie SDGs

Sekretarz Generalny ONZ Ban Ki-Moon występujący przed Zgromadzeniem Ogólnym ONZ (70. sesja 28 września 2015 r.).

Źródło: *'When We Stand Together, There Is No Limit to What We Can Achieve,' Ban Tells UN Assembly*, UN News, https://news.un.org/en/story/2015/09/510042-when-we-stand-together-there-no-limit-what-we-can-achieve-ban-tells-un-assembly [dostęp: 6.07.2022].

Jednym z najważniejszych obowiązujących dokumentów, który zawiera plan działania na rzecz wdrażania koncepcji zrównoważonego rozwoju w jej bardzo szerokim ujęciu, jest rezolucja Zgromadzenia Ogólnego ONZ nr A/RES/70/01 przyjęta 25 września 2015 r., jak również opracowane na jej podstawie 17 Celów Zrównoważonego Rozwoju i towarzyszących im 169 mierzalnych wskaźników.

W preambule rezolucji członkowie ONZ świadczyli, iż ich celem jest m.in. „ochrona planety przed degradacją, w tym poprzez zrównoważoną konsumpcję i produkcję, zrównoważone gospodarowanie zasobami naturalnymi oraz pilne przeciwdziałania zmianom klimatycznym, tak by wesprzeć potrzeby obecnych i przyszłych pokoleń"*. Sekretarz Generalny ONZ Ban Ki-Moon w swoim przemówieniu do członków Zgromadzenia nawoływał do wzięcia odpowiedzialności za „przekucie obietnic na papierze w rzeczywiste działania" z wykazaniem odwagi, wyrażając poparcie dla nowego programu zrównoważonych działań, których cel koncentruje się na wyeliminowaniu ubóstwa oraz budowie zrównoważonej przyszłości dla wszystkich ludzi na świecie. Zdaniem Ban Ki-Moona, jeśli społeczność międzynarodowa będzie solidarna w swoich działaniach, może osiągnąć wszystko. Warto jednak w tym kontekście przywołać stanowisko Butrusa Butrusa Ghalego, Sekretarza Generalnego organizacji w latach 1992–1996, który często zwracał uwagę na fakt, że ONZ to w swej istocie państwa członkowskie. Sekretarz Generalny (ani żaden inny organ) nie uczyni zatem nic, jeżeli państwa członkowskie, zgodnie z przyjętymi procedurami, takich działań nie poprą lub wręcz będą je atakować.

Przyjęcie deklaracji końcowej Szczytu ONZ z września 2015 r. pokazuje jednak, że – przynajmniej na poziomie dyskursywnym – państwa członkowskie mają zbliżone poglądy na kwestie przyszłości planety i wagi podejmowanych działań lub konsekwencji zaniechań.

* *Transforming Our World: The 2030 Agenda for Sustainable Development*, General Assembly, A/RES/70/1, 21.10.2015, https://www.un.org/ga/search/view_doc.asp?symbol=A/RES/70/1&Lang=E, [dostęp: 7.01.2022], s. 2.

Znaczenie koncepcji zrównoważonego rozwoju w międzynarodowym orzecznictwie i jej charakter prawny

W roku 1997 Międzynarodowy Trybunał Sprawiedliwości (MTS) w Hadze wydał wyrok w sprawie tamy na Dunaju – projekt Gabčíkovo-Nagymaros (Węgry vs Słowacja). Spór pomiędzy państwami dotyczył samodzielnej realizacji przez Słowację tamy na Dunaju po tym, jak Węgry jednostronnie wypowiedziały dwustronny traktat zawarty w 1977 r. w Budapeszcie dotyczący inwestycji wodnej na Dunaju na odcinku Bratysława–Budapeszt. Władze Węgier oskarżyły Słowację, że poprzez swoje działania (wypełnienie zbiornika w Čunovie) spowodowano znaczne obniżenie poziomu wód w starym korycie Dunaju oraz jego dopływach*. Trybunał stwierdził m.in., że „[…] przez całe wieki, ludzkość, dla gospodarczych i innych celów, stale przeszkadzała naturze. W przeszłości, było to często czynione bez względu na skutki wywierane na środowisko. Z powodu nowo powstałych teorii naukowych oraz ze względu na wzrastającą świadomość o zagrożeniach dla ludzkości – zarówno obecnych, jak i przyszłych pokoleń – wynikających z dążenia do interwencji w nieprzemyślanym i niesłabnącym tempie, nowe normy i standardy zostały opracowane oraz przedstawione w licznych instrumentach w przeciągu ostatnich dwudziestu lat. Normy te muszą być wzięte pod uwagę, a standardom nadana stosowna waga, ale nie tylko wtedy, gdy państwa planują nową działalność, lecz również w sytuacji, gdy kontynuują one realizację planów rozpoczętych w przeszłości. Ta potrzeba pojednania rozwoju gospodarczego z ochroną środowiska jest trafnie wyrażona w koncepcji *sustainable development*"**. W zdaniu odrębnym złożonym do wyroku sędzia Christopher Weeramantry rozwinął argumentację MTSu, zaznaczając, że w jego opinii zrównoważony rozwój jest nie tylko koncepcją, ale zasadą o charakterze normatywnym***, a tym samym stanowi część nowoczesnego prawa międzynarodowego nie tylko ze względu na swoją wyraźną logiczną konieczność, lecz również z uwagi na swoją obszerność i powszechne uznanie przez społeczność międzynarodową****.

Wyrok MTS w sprawie Gabcikovo–Nagymaros, podobnie jak orzeczenie Trybunału z 2010 r. w sprawie celulozowni na rzece Urugwaj (Argentyna vs Urugwaj), stanowi wkład do debaty prawniczej dotyczącej charakteru prawnego koncepcji zrównoważonego rozwoju.

* Sprawa tamy na Dunaju – projekt Gabčíkovo–Nagymaros (Węgry vs Słowacja), MTS, 25.09.1997, ICJ Reports, 1997.

** Tłumaczenie za: P. Gacka, *Zrównoważony rozwój w orzecznictwie sądów międzynarodowych. Sprawa Gabčíkovo–Nagymaros*, w: *Zrównoważony rozwój – idea czy konieczność?*, red. A. Kleśta, M.K. Terlecka, Wydawnictwo Armagraf, Krosno 2014, s. 108, https://depot.ceon.pl/bitstream/handle/123456789/6227/Zrownowazony_tom_1.pdf [dostęp: 6.07.2022].

*** Sprawa tamy na Dunaju…, op. cit.

**** Ibidem.

Upływ czasu i potrzeba zwiększenia tempa i efektywności działań na rzecz ochrony środowiska naturalnego Ziemi, w tym na rzecz walki ze zmianami klimatu oraz zapobiegania negatywnym skutkom zmian, które już nastąpiły, przyczyniły się do podjęcia decyzji o zwołaniu kolejnego Szczytu na rzecz Zrównoważonego Rozwoju, ponownie w Rio de Janeiro w 2012 r. (tzw. Szczyt Rio+20). Wzorem poprzednich konferencji tego typu uczestnicy przyjęli dokument końcowy potwierdzający zobowiązanie do dalszego działania na rzecz zrównoważonego rozwoju, jednocześnie rozpoczynając debatę o działaniach na okres po zakończeniu implementacji MDGs. W ten sposób zrodziła się koncepcja **Celów Zrównoważonego Rozwoju** (*Sustainable Development Goals*, SDGs), ostatecznie zaakceptowanych w Nowym Jorku na konferencji nt. zrównoważonego rozwoju, która obradowała w dniach 25–27 września 2015 r. (zob. ramka *Film Znikająca wyspa*).

Milenijne Cele Rozwoju i Cele Zrównoważonego Rozwoju

Źródło: *Milenijne Cele Rozwoju*, Ośrodek Informacji Organizacji Narodów Zjednoczonych, http://www.unic.un.org.pl/standup/mcr.php [dostęp: 6.07.2022].

Milenijne Cele Rozwoju (*Millenium Development Goals*, MDGs), wyliczające osiem aspektów (wraz z 21 celami szczegółowymi i 30 wskaźnikami realizacji), chociaż stały się krokiem milowym w dyskusji nad problematyką zrównoważonego rozwoju, to należy pamiętać, że wciąż były one jedynie deklaracją, niewiążącym prawnie wezwaniem do działania. Stanowiły wyznacznik dla aktywności państw, organizacji międzynarodowych (również tych o zasięgu regionalnym), środowisk pozarządowych, a nawet korporacji. Te ostatnie dostosowywały (i wciąż dostosowują) swoje programy działania do wytycznych płynących z koncepcji zrównoważonego rozwoju, ujętej w MDGs. W centrum myślenia o nowym sposobie działania tkwił człowiek, na którym jednakże spoczywała odpowiedzialność za stan środowiska naturalnego. Te państwa, które dla osiągnięcia wysokiego poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego korzystały w stopniu nieograniczonym z zasobów naturalnych Ziemi i tym samym doprowadziły do zagrożeń dla przyszłości globu i dobrobytu kolejnych pokoleń, zostały zobowiązane do solidarności z państwami Południa i pomocy im w rozwoju (cel 8).

Cele Zrównoważonego Rozwoju (*Sustainable Development Goals*, SDGs) stanowią zasadniczą modyfikację MDGs, ale jednocześnie odwołują się do poprzednich założeń – przy tworzeniu SDGs duże znaczenie miało 15-letnie doświadczenie w realizacji MDGs. Wyróżniono 17 Celów Zrównoważonego Rozwoju, a dopasowano do nich 169 celów szczegółowych i 232 wskaźniki realizacji. Cele stanowią część tzw. Agendy 2030, tj. planu działania na rzecz zrównoważonego rozwoju, którego spełnienie zakłada się na 2030 r. Główna różnica pomiędzy zestawem celów z roku 2000 i 2015, obok rozpiętości programowej (8 wobec 17 celów), przejawia się w samym procesie ich tworzenia. Ten dotyczący SDGs był zdecydowanie bardziej inkluzywny i nie wynikał z pomysłów eksperckich, a z szeroko prowadzonych konsultacji międzyrządowych oraz z aktorami niepaństwowymi. To pozwoliło na stworzenie Celów Zrównoważonego Rozwoju, których realizacja okazuje się znacznie bliższa oczekiwaniom społeczności lokalnych. Jednocześnie pomiar sukcesu realizacji przewidziany jest w odniesieniu zarówno do państw rozwijających się, jak i tych wysoko rozwiniętych. Warto również zaznaczyć, że SDGs zdecydowanie bardziej koncentrują się na kwestii ochrony środowiska oraz – szerzej – na zrównoważonym rozwoju od swoich poprzedników.

Źródło: *Cele Zrównoważonego Rozwoju*, Serwis Rzeczypospolitej Polskiej, https://www.gov.pl/web/polskapomoc/cele-zrownowazonego-rozwoju [dostęp: 6.07.2022].

Film *Znikająca wyspa* (*Anote's Ark*), reż. Matthieu Rytz, z 2018 r.

Dokument *Znikająca wyspa* (*Anote's Ark*) z 2018 r., w reżyserii Matthieu Rytza, to obraz pokazujący działania byłego prezydenta Republiki Kiribati, Anote Tonga, odwiedzającego liczne fora międzynarodowe, w tym przede wszystkim w ramach Narodów Zjednoczonych, i próbującego uzyskać zapewnienie dotrzymania zobowiązań ujętych w różnych dokumentach, dotyczących realizacji koncepcji zrównoważonego rozwoju. Prezydent Tong rozmawiał z przedstawicielami rządów tzw. państw trzecich, organizacji międzynarodowych. Tymczasem zaś jego ojczyzna położona na wyspie, w powolnym procesie, ulegając dynamicznym, niezwykle groźnym zjawiskom pogodowym, wcześniej niespotykanym w tym rejonie świata, zaczęła niejako znikać pod powierzchnią oceanu.

Poza losami głównej postaci w filmie ukazano życie codzienne mieszkańców Kiribati, borykających się z ogólnoludzkimi problemami, którzy ponadto zostali zmuszeni do zmierzenia się z rosnącym zagrożeniem środowiskowym i zarazem z brakiem perspektyw na dobrą przyszłość dla następnych pokoleń. Niewystarczające działania społeczności międzynarodowej, która przecież przyjęła na siebie w zakresie promocji zrównoważonego rozwoju wiele zobowiązań, okazały się przynieść skutek w postaci zagrożenia katastrofą dla wyspiarskiej społeczności. Stawiano sobie pytanie o to, co by było, gdyby państwa władcze zrealizowały wszystkie prawnie i pozaprawne obietnice? W omawianym zakresie niniejszy dokument wydaje się pozycją obowiązkową. Pozwala zrozumieć, jak bardzo działania lub ich zaniechanie, podejmowane (lub nie) w siedzibie ONZ w Nowym Jorku lub Nairobi, wpływają na życie poszczególnych jednostek i społeczności żyjących tysiące kilometrów dalej.

Deklaracja końcowa tego szczytu *Transforming Our World: The 2030 Agenda for Sustainable Development* wyznaczyła dalsze kierunki działania prowadzące do wyeliminowania ubóstwa na świecie przy zachowaniu równowagi środowiska naturalnego planety (SDGs), w tym m.in. powołała Zgromadzenie Narodów Zjednoczonych ds. Środowiska Naturalnego (United Nations Environment Assembly), które jest współcześnie najwyższym i najbardziej uniwersalnym forum debaty nad zagadnieniami zrównoważonego rozwoju[17] (zob. ramka *Szczyt ONZ 28 września 2015 r. i przyjęcie SDGs*). Znaczenie SDGs z punktu widzenia charakteru prawnego koncepcji oraz obowiązków państw w zakresie ich realizacji było bardzo zbliżone do MDGs.

Akapit nr 32 deklaracji końcowej szczytu Rio+20 nawiązywał do zbliżającego się wówczas 21. spotkania państw stron (tzw. COP21, co jest skrótem od *Conference of the Parties*) Ramowej Konwencji w sprawie zmian klimatu, zaplanowanej w Paryżu w dniach 30 listopada – 11 grudnia 2015 r. Zgodnie z oczekiwaniami poprzedzającymi COP21 przyjęto na nim tzw. Porozumienie Paryskie[18], które po raz kolejny, po zaakceptowanym dokumencie w 1997 r. podczas COP3 w Kioto w Japonii, wyznaczyło działania państw stron UNFCCC w zakresie redukcji emisji gazów cieplarnianych. Kolejne konferencje państw stron UNFCCC prowadziły do

[17] *Transforming Our World: The 2030 Agenda for Sustainable Development*, General Assembly, A/RES/70/1, 21.10.2015, https://www.un.org/ga/search/view_doc.asp?symbol=A/RES/70/1&Lang=E, [dostęp: 7.01.2022].

[18] Porozumienie Paryskie do Ramowej Konwencji Narodów Zjednoczonych w sprawie zmian klimatu, sporządzonej w Nowym Jorku dnia 9 maja 1992 r., przyjęte w Paryżu dnia 12 grudnia 2015 r., Dz.U. 2017, poz. 36.

dalszego uszczegółowienia zobowiązań prawnych w zakresie walki z kryzysem klimatycznym.

Prawnie wiążące dokumenty, które zawierają odpowiednie normy związane z szeroko pojmowanym zrównoważonym rozwojem, to oczywiście nie tylko UNFCCC oraz dodane do niej protokoły i porozumienia. Wskazać można zdecydowanie więcej umów międzynarodowych, które dotyczą regulacji problematyki, począwszy od ochrony środowiska w ujęciu globalnym i regionalnym, poprzez prawa człowieka, a na regulacji odpowiedzialności państw za szkody transgraniczne czy będące skutkiem działalności kosmicznej skończywszy. Ważne, by pamiętać, że zgodnie z obowiązującymi w prawie międzynarodowym zasadami państwa są związane umowami międzynarodowymi tylko, gdy staną się ich stronami, tj. poza bardzo wyjątkowymi przypadkami takich zobowiązań nie można narzucać państwom trzecim bez ich zgody[19].

Kalendarium

1992 – przyjęcie Deklaracji z Rio, Agendy 21 oraz Ramowej Konwencji Narodów Zjednoczonych w sprawie zmian klimatu.
2000 – Deklaracja Milenijna i MDGs.
2015 – decyzja w sprawie realizacji Celów Zrównoważonego Rozwoju.
2015 – Porozumienie Paryskie.

Słowniczek

Konferencje (Szczyty) Narodów Zjednoczonych nt. Środowiska i Rozwoju oraz Zrównoważonego Rozwoju – seria spotkań przedstawicieli państw członkowskich ONZ, których wynikiem były decyzje w odniesieniu do działań na rzecz ochrony środowiska naturalnego Ziemi, a następnie na temat realizacji Celów Zrównoważonego Rozwoju. Zaliczamy do nich m.in. następujące konferencje: Sztokholm w 1972 r., Rio de Janeiro w 1992 r. (tzw. Szczyt Ziemi), Szczyt Milenijny NZ w 2000 r., Johannesburg w 2002 r. (tzw. Rio+10), Rio de Janeiro w 2012 r. (Rio+20), Szczyt NZ nt. Zrównoważonego Rozwoju w 2015 r.

Soft law – termin odnoszący się do norm międzynarodowych, które, nie mając charakteru prawnie wiążącego, posiadają jednocześnie szczególną doniosłość prawną. Pojęcie to pozwala odróżnić takie dokumenty międzynarodowe, jak np. rezolucje organów organizacji międzynarodowych, wskazówki, rekomendacje, kodeksy postępowania od aktów prawa międzynarodowego prawnie wiążących. *Soft law* może prowadzić do przyjęcia wiążących aktów prawnych, ale może też być przestrzegane z innych względów aniżeli prawne zobowiązanie.

Umowa międzynarodowa – zgodne oświadczenie woli co najmniej dwóch podmiotów prawa międzynarodowego, regulowane przez prawo międzynarodowe i wywołujące

[19] Por. Konwencja Wiedeńska o prawie traktatów, sporządzona w Wiedniu dnia 23 maja 1969 r., Dz.U. 1990, nr 74, poz. 439, art. 34, 35.

skutki w sferze prawa międzynarodowego, niezależnie od tego, czy jest ujęte w jednym czy w większej liczbie dokumentów, i bez względu na jego nazwę. Konwencja Wiedeńska o prawie traktatów z 1969 r. zawęża pojęcie umowy międzynarodowej do porozumień zawartych pomiędzy państwami w formie pisemnej.

Problemy do dyskusji

1. Czy zrównoważony rozwój to koncepcja posiadająca swoje podstawy prawne?
2. Jak rozwijały się inicjatywy międzynarodowe, których celem było wdrażanie założeń koncepcji zrównoważonego rozwoju – od Deklaracji z Rio do SDGs?
3. Czy państwa mają obowiązek tworzenia krajowego ustawodawstwa zgodnego z założeniami koncepcji zrównoważonego rozwoju?

Dodatkowa literatura

Barral V., *Sustainable Development in International Law: Nature and Operation of an Evolutive Legal Norm*, "European Journal of International Law" 2012, Vol. 23, Iss. 2, s. 377–400.

Elliot J.A., *An Introduction to Sustainable Development*, Routledge, London – New York 2013.

Syryt A., Klimska A., *Ethical and Legal Conditions of Sustainable Development – The Perspective of Primary EU Law and the Case Law of the Court of Justice of The European Union in Matters of Environmental Protection*, "Scientific Papers of The Silesian University of Technology" 2019, "Organisation and Management Series", No. 137, s. 185–197.

Materiał filmowy

Malala: wprowadzenie do Celów Zrównoważonego Rozwoju, Fundacja Centrum Edukacji Obywatelskiej, 22.10.2019, https://youtu.be/Ax-7VUoug_g [dostęp: 6.07.2022].

Malala Yousafzai, która w roku 2014 jako najmłodsza w historii laureatka otrzymała Pokojową Nagrodę Nobla w uznaniu swojej działalności społecznej na rzecz edukacji i uprawomocnienia kobiet, wprowadza w niniejszym materiale do tematu Celów Zrównoważonego Rozwoju. Film w sposób niezwykle przystępny przedstawia nie tylko zawartość Agendy 2030, ale również jej znaczenie oraz konsekwencje braku realizacji przyjętych Celów.

Bartłomiej Łódzki

Rozdział 3

Edukacja a zrównoważony rozwój

Edukacja stała się jednym z kluczowych zadań wśród 17 Celów Zrównoważonego Rozwoju. Zdaniem przedstawicieli Organizacji Narodów Zjednoczonych (ONZ) wysokiej jakości edukacja stanowi podstawę do poprawy życia ludzi i zrównoważonego rozwoju. Powszechny dostęp do edukacji ma też istotny wpływ na jakość życia i przekłada się na znalezienie innowacyjnych rozwiązań największych problemów współczesnego świata. Poziom edukacji wzrasta i postępy widać w każdej kolejnej dekadzie. Mimo to nadal ponad 250 mln dzieci nie uczęszcza do szkoły, a ponad 20% nie ma styczności z placówkami na poziomie podstawowym. Ponadto nawet te uczące się i tak nie potrafią czytać i liczyć. Sytuacja taka powoduje, że przed społecznością międzynarodową postawiono szereg zadań.

W ramach **Agendy na rzecz Zrównoważonego Rozwoju 2030** zakłada się m.in. zapewnienie wszystkim dzieciom ukończenia nieodpłatnej, sprawiedliwej, dobrej jakości edukacji na poziomie podstawowym i ponadpodstawowym. Równy, przystępny cenowo dostęp do wysokiej jakości wykształcenia technicznego, zawodowego i wyższego, w tym do wyższych uczelni, dotyczy także osób dorosłych. Wśród zadań wyróżniono próbę wyeliminowania nierówności płci w edukacji oraz zapewnienie równego dostępu do edukacji na wszystkich poziomach i do szkoleń zawodowych dla najsłabszych grup, w tym dla osób z niepełnosprawnościami, ludności rdzennej oraz dla dzieci w trudnej sytuacji. Aby plany zostały zrealizowane, niezbędne okazują się stałe szkolenie nauczycieli, rozbudowywanie placówek edukacyjnych i tworzenie programów stypendialnych. Działania te mają zapewnić do roku 2030 możliwość przyswojenia wiedzy i nabycia umiejętności potrzebnych do promowania zrównoważonego rozwoju, w tym m.in. przez edukację na rzecz zrównoważonego rozwoju i zrównoważonego stylu życia, praw człowieka, równości płci, promowania kultury pokoju i niestosowania przemocy, globalnego obywatelstwa oraz docenienia różnorodności kulturowej i wkładu kultury w zrównoważony rozwój[1] (zob. także rozdział 2. *Dokumenty zrównoważonego rozwoju*).

[1] *Cel 4: Zapewnić wszystkim edukację wysokiej jakości oraz promować uczenie się przez całe życie*, Cele Zrównoważonego Rozwoju, United Nations, https://www.un.org.pl/cel4 [dostęp: 25.03.2022].

Zrównoważony rozwój w badaniach naukowych: autorzy, ośrodki badawcze i źródła finansowania*

Autorami ponad połowy badań dotyczących zrównoważonego rozwoju, dostępnych w bazie Web of Science (52,9%), są przedstawiciele zaledwie pięciu państw; są to odpowiednio: Chiny – 22,1%, USA – 13,1%, Wielka Brytania – 7,3%, Indie – 5,3% i Australia – 5,1%. W pierwszej dwudziestce odnaleźć można także artykuły z Niemiec, Włoch, Kanady, Hiszpanii, Holandii, Japonii, Francji, Brazylii, Szwecji, Rosji, Malezji, Polski, Rumunii, Indonezji i Afryki Południowej.

W dyskursie naukowym dominują prace badaczy z Chińskiej Akademii Nauk (blisko 10,7 tys. tekstów); kolejno notuje się analizy prowadzone w Centre National De La Recherche Scientifique (CNRS) – francuskiej państwowej instytucji naukowej, będącej największą i najbardziej prestiżową organizacją tego typu we Francji. Pozostałe afiliowane są przez badaczy z Uniwersytetu Kalifornijskiego (USA), Uniwersytetu w Wageningen (Holandia), Uniwersytetu w Londynie, Uniwersytetu w Utrechcie (Holandia), Consultative Group for International Agricultural Research (CGIAR) – konsorcjum zrzeszającego międzynarodowe organizacje zajmujące się badaniami nad bezpieczeństwem żywności, a także Indyjskiego Instytutu Systemów Technologii (IITS) i Rosyjskiej Akademii Nauk.

W blisko połowie artykułów podawano źródło finansowania. Na tej podstawie wyliczono, że niemal 28 tys. z nich powstało dzięki wsparciu Chińskiej Narodowej Fundacji Nauk Przyrodniczych (NFSC), która prowadzi działalność od wczesnych lat 80. XX w. Znaczącymi donatorami okazały się także Komisja Europejska (12,5 tys. prac) i brytyjski instytut UKRI – powołany on został do życia w kwietniu 2018 r. jako pozaresortowy organ publiczny sponsorowany przez Departament Biznesu, Energii i Strategii Przemysłowej (BEIS). Fundusze UKRI wsparły już blisko 6,2 tys. badań z obszaru zrównoważonego rozwoju dostępnych w Web of Science. Istotne wsparcie oferował także chiński fundusz National Key Research and Development Programs (4,7 tys.). Zestawienie pięciu instytucji zamyka amerykańska Narodowa Fundacja Nauki (NSF), która dotowała 3,9 tys. projektów. Jest ona niezależną agencją federalną utworzoną przez Kongres w 1950 r. celem wspierania badań podstawowych i ludzi, a tym samym utrzymania pozycji światowego lidera dzięki wiedzy.

Zaprezentowane dane wskazują na dominację w przestrzeni naukowej kilku ośrodków badawczych, co może mieć wpływ na prezentowaną tematykę i jej perspektywę.

* W ramce zaprezentowano obliczenia własne na podstawie danych z bazy Web of Science, https://www.webofscience.com/wos/woscc/basic-search [dostęp: 6.07.2022].

Istota edukacji na rzecz zrównoważonego rozwoju

Konsensus co do zmian zachodzących w środowisku lub lepsze ich zrozumienie możliwe stają się w przypadku odpowiedniego poziomu wykształcenia. Dyskusje nad utworzeniem programów nauczania edukacji środowiskowej prowadzone były od początku lat 70. XX w. (zob. sekcję Kalendarium w niniejszym rozdziale) i okazały się jednym z największych wyzwań wspólnoty międzynarodowej. Jak zauważa Stephen Sterling, edukacja dla zrównoważonego rozwoju jest procesem, który umożliwia ludziom zrozumienie współzależności całego życia na planecie oraz reperkusji, jakie ich działania i decyzje mogą mieć na zasoby, środowisko i społeczność globalną zarówno współcześnie, jak i w przyszłości. Proces ten zwiększa świadomość ludzi na temat czynników ekonomicznych, politycznych, społecznych, kulturowych, które wspierają lub utrudniają zrównoważony rozwój. Rozwija też świadomość, kompetencje, postawy i wartości ludzi, umożliwiając im skuteczne zaangażowanie w zrównoważony rozwój na poziomie lokalnym,

krajowym i międzynarodowym. Edukacja gwarantuje sprawiedliwszą i bardziej zrównoważoną przyszłość. Umożliwia też ludziom integrację[2].

Edukacja na rzecz zrównoważonego rozwoju pozwala każdemu człowiekowi zdobyć wiedzę, umiejętności, postawy i wartości niezbędne do kształtowania zrównoważonej przyszłości. Oznacza też włączenie kluczowych zagadnień zrównoważonego rozwoju do nauczania i uczenia się np. o zmianach klimatycznych, sposobach zmniejszenia ryzyka katastrof, bioróżnorodności, możliwościach zmniejszenia ubóstwa i wdrożenia zrównoważonej konsumpcji. Wymaga również partycypacyjnych metod nauczania i uczenia się, które motywują i umożliwiają uczącym się zmianę zachowania oraz podejmowanie działań na rzecz zrównoważonego rozwoju. Edukacja konsekwentnie promuje kompetencje, takie jak krytyczne myślenie, wyobrażanie sobie przyszłych scenariuszy i podejmowanie decyzji we współpracy[3].

Eksperci UNESCO definiują edukację dla zrównoważonego rozwoju jako jednakowo dostępną na wszystkich szczeblach i we wszelkich społecznych kontekstach (rodzinnym, szkolnym, zawodowym, w lokalnej społeczności). Zwracają też uwagę, że buduje ona odpowiedzialność obywatelską i promuje demokrację poprzez uświadomienie jednostce jej praw i obowiązków. Jest to edukacja oparta na zasadzie nauki przez całe życie i wspierająca równomierny rozwój jednostki[4]. Tym samym edukacja dla zrównoważonego rozwoju daleko wykracza poza edukację ekologiczną, jej zakres obejmuje również problematykę praw człowieka. Daje możliwości uczenia się rozwiązywania konfliktów, rozumienia gospodarki, kultury i sztuki.

Dekada Edukacji dla Zrównoważonego Rozwoju na lata 2005–2014

Ustanowienie Dekady Edukacji dla Zrównoważonego Rozwoju w grudniu 2002 r. było jedną z najważniejszych inicjatyw międzynarodowych proponujących holistyczną zmianę w systemie edukacji. UNESCO, jako główna agenda ONZ specjalizująca się w edukacji, została zobowiązana do tworzenia i wdrażania odpowiednich standardów edukacji dla zrównoważonego rozwoju. Głównym celem Dekady stało się wspieranie dążeń promujących zrównoważony rozwój społeczny, gospodarczy i ekologiczny. Realizacja założeń powierzona została

---

[2] S. Sterling, *Good Earth-Keeping, Education, Training and Awareness for a Sustainable Future*, UNEP-UK, London 1992.

[3] *What Is Education for Sustainable Development?*, University of Plymouth, https://www.plymouth.ac.uk/students-and-family/sustainability/sustainability-education/esd [dostęp: 25.03.2022].

[4] I. Morżoł, *UNESCO a Dekada Edukacji dla Zrównoważonego Rozwoju*, Polski Komitet ds. UNESCO, https://www.unesco.pl/edukacja/dekada-edukacji-nt-zrownowazonego-rozwoju/unesco-a-zrownowazony-rozwoj/ [dostęp: 6.07.2022].

poszczególnym komitetom narodowym ds. UNESCO. W skali globalnej działania podejmowane są na trzech płaszczyznach. Po pierwsze, uwaga koncentruje się na promocji, koordynacji i prowadzeniu działania w ramach Dekady. Drugi obszar stanowią konsultacje z innymi agendami ONZ, organizacjami międzynarodowymi, rządami państw, organizacjami pozarządowymi w celu stworzenia planów działania. Trzecią płaszczyznę tworzą własne projekty związane z Dekadą, które realizowane są w ramach czterech głównych programów: Edukacja, Nauka, Komunikacja i Informacja oraz Kultura.

W perspektywie europejskiej realizacja celów Dekady przebiegała w kierunku opracowania przez Europejską Komisję Gospodarczą ONZ Strategii Edukacji dla Zrównoważonego Rozwoju. Przyjęto ją w marcu 2005 r. w Wilnie. Celem Strategii było włączenie kluczowych tematów zrównoważonego rozwoju do formalnych systemów kształcenia oraz edukacji nieformalnej i pozaformalnej[5]. W Polsce prowadzono działania w ramach Polskiego Komitetu Narodowego ds. UNESCO, który spełnia funkcję promotora i koordynatora działań. Dla celów koordynacji i promocji Dekady powstała grupa robocza. Realizowany jest też **Narodowy Program Edukacji Ekologicznej**.

Polska: Narodowy Program Edukacji Ekologicznej

Narodowy Program Edukacji Ekologicznej rozwija i konkretyzuje zapisy Narodowej Strategii Edukacji Ekologicznej. Jest to pierwszy dokument z zakresu tej problematyki, określający podstawowe zadania edukacyjne, podmioty odpowiedzialne za ich realizację oraz źródła finansowania. Celem Programu uczyniono wdrożenie zaleceń Narodowej Strategii Edukacji Ekologicznej z uwzględnieniem zmian zachodzących w procesie reformowania państwa oraz integracji z Unią Europejską, a także stworzenie mechanizmów pozwalających sprostać wyzwaniom związanym z wdrażaniem idei i zasad rozwoju zrównoważonego, pozwalających kształtować świadomość ekologiczną w warunkach demokratyzacji życia społecznego i wzrastającej roli komunikacji społecznej. Istotnym zamiarami okazały się również zwiększenie efektywności edukacji ekologicznej przez promowanie najskuteczniejszych jej form i najważniejszych treści, wskazanie sposobów optymalnej alokacji środków finansowych, uporządkowanie przepływu informacji i usprawnienie procesu decyzyjnego związanego z edukacją ekologiczną. Dokument zawiera też zalecaną konstrukcję programów edukacji ekologicznej i wskazówki dla prowadzących edukację różnych grup wiekowych, zawodowych i społecznych[6].

---

[5] T. Borys, *Dekada edukacji dla zrównoważonego rozwoju – polskie wyzwania*, „Problemy Ekorozwoju" 2010, nr 5(10), s. 60–61.

[6] *Program wykonawczy Narodowej Strategii Edukacji Ekologicznej oraz warunki jego wdrożenia*, Ministerstwo Środowiska, 2001, http://environet.eu/pub/prawo/nsee.pdf [dostęp: 25.03.2022].

Edukacja w Ghanie*

Dzieci korzystające z komputera z Ghanie

Źródło: A. Tamakloe, *Dzieci korzystające z komputera z Ghanie*, Beyond Access, https://www.flickr.com/photos/beyondaccessinitiative/9201200927/in/photolist--2acUv [dostęp: 6.07.2022].

W roku 1996 ustanowiono w Ghanie bezpłatną i obowiązkową edukację na poziomie podstawowym dla wszystkich dzieci w wieku od 4 do 15 lat. W praktyce powszechne uczestnictwo w edukacji jest jednak dalekie od założeń. W roku 2020 prawie 265,2 tys. dzieci, choć objętych obowiązkiem edukacyjnym, nie uczęszczało do szkół. Stanowi to znaczny wzrost w stosunku do roku poprzedniego, kiedy to jedynie ok. 35,4 tys. dzieci nie było zapisanych do szkół w tym kraju. Od roku 2014 Ghana Education Service (GES), przy wsparciu UNICEF, używa aplikacji na telefony komórkowe z systemem Android – Mobilnej Karty Raportu Szkolnego (mSRC) – celem gromadzenia istotnych informacji dotyczących środowiska nauczania i uczenia się w szkołach podstawowych. Dzięki temu nowe technologie wspierają procesy mające na celu podnoszenie poziomu edukacji i monitorowanie zmian.

* *The Mobile School Report Card (mSRC). Research on the Use of the Mobile School Report Card as a Management Tool*, Ghana Education Service, UNICEF, 2018, https://www.unicef.org/ghana/reports/mobile-school-report-card-msrc [dostęp: 27.07.2022].

Na poziomie przedszkoli i klas 1–3 szkoły podstawowej zaleca się kłaść nacisk na budzenie szacunku dla życia, jego różnorodnych form oraz zasobów środowiska, prowadzenie zajęć w terenie (korzystanie ze ścieżek przyrodniczych) i współpracę z ośrodkami edukacji ekologicznej. W przypadku starszych klas edukacji podstawowej powinno się wykorzystywać przykłady rzeczywiste z najbliższego otoczenia. W trakcie zajęć zalecane są udział osób spoza szkoły,

Sposoby realizacji zadań Dekady dla Zrównoważonego Rozwoju

Realizacja zadań Dekady dla Zrównoważonego Rozwoju odbywa się poprzez wsparcie podmiotów edukacyjnych takich jak:

- Sieć Szkół Stowarzyszonych UNESCO, zrzeszająca 11,5 tys. placówek edukacyjnych w 182 krajach (w Polsce 101). Realizują one oprócz obowiązkowego programu szkolnego programy UNESCO dotyczące pokoju, dialogu kultur i cywilizacji, praw człowieka oraz ekologii i środowiska.
- Sieć 700 Katedr UNESCO w 116 krajach (w tym 10 w Polsce) działających przy uczelniach wyższych. W ich ramach prowadzi się badania związane z różnymi aspektami zrównoważonego rozwoju. Funkcjonują one m.in. na Uniwersytecie Warszawskim, Uniwersytecie Warmińsko-Mazurskim, Uniwersytecie Wrocławskim, Uniwersytecie Jagiellońskim, Akademii Górniczo-Hutniczej, Uniwersytecie Ekonomicznym w Krakowie, Akademii Pedagogiki Specjalnej i Uniwersytecie Opolskim*.

* I. Morżoł, *UNESCO a Dekada Edukacji dla Zrownoważonego Rozwoju*, Polski Komitet ds. UNESCO, https://www.unesco.pl/edukacja/dekada-edukacji-nt-zrownowazonego-rozwoju/unesco-a-zrownowazony-rozwoj/ [dostęp: 6.07.2022].

zbieranie możliwie dużej liczby faktów i opinii, weryfikacja obiegowych opinii przez ekspertów oraz demokratyczne wyprowadzanie wniosków w trakcie głosowań i negocjacji, śledzenie dalszych losów związanych z omawianym problemem, bardzo drobiazgowe przygotowanie pomysłu, łącznie ze zbadaniem stosunku mieszkańców (w tym rodziców) do rozwiązania wybranego problemu lub wytłumaczenia zjawiska. W szkołach ponadpodstawowych zajęcia powinny odbywać w kameralnej formie – lekcje lub warsztaty z uwzględnieniem inscenizacji plenerowych. Na poziomie akademickim atrakcyjne, czasem kontrowersyjne tematy powinny być prezentowane przez znanych wykładowców – zarówno specjalistów z zakresu ochrony środowiska oraz ekologii, jak i z innych dziedzin poruszających problemy ochrony środowiska i komentujących je ze swojego punktu widzenia. Przy zachowaniu najwyższego poziomu merytorycznego należy starać się, aby wykładowcy unikali hermetycznego słownictwa i wąsko specjalistycznych form przekazu[7].

Narodowy Program Edukacji Ekologicznej daje ponadto wytyczne dla edukatorów prowadzących zajęcia w terenie czy duchownych i katechetów (prowadzone nauczanie powinno sięgać do wzorców moralnej odpowiedzialności za słowa i czyny oraz do aksjomatów dobroci i miłości). Podano też wskazówki dla rodziców: podnoszenie poziomu świadomości ekologicznej w rodzinie poprzez pozytywne wzorce zachowań zgodne z zasadami rozwoju zrównoważonego w życiu codziennym, np. segregację odpadów, oszczędzanie wody i energii, szacunek dla przyrody. Opiekunowie dzieci i młodzieży o specjalnych potrzebach edukacyjnych także znajdą zalecenia. W dokumencie znajdują się wytyczne dla służb (policji, straży miejskiej, straży pożarnej czy służb leśnych), kadry szkolącej żołnierzy służby zasadniczej, pracodawców, a nawet redaktorów audycji radiowych, telewizyjnych i prasowych. W myśl dokumentu edukacja ekologiczna powinna być w pełni włączona w program działalności wymienionych służb. W przypadku mediów programy winny zawierać prezentację i ewentualnie poważną dyskusję rzeczową, bez tendencji do ośmieszania stron. Stawiane pytania mogą być często

[7] Ibidem.

trudne, ale powinno unikać się jednoznacznych odpowiedzi. Istotna okazuje się też rola komentarzy, które powinny być bardzo wyważone. Zasady rozwoju zrównoważonego powinny być znane także wszystkim urzędnikom rządowym i samorządowym.

Indywidualne aktywności podejmowane w związku ze zmianami klimatycznymi

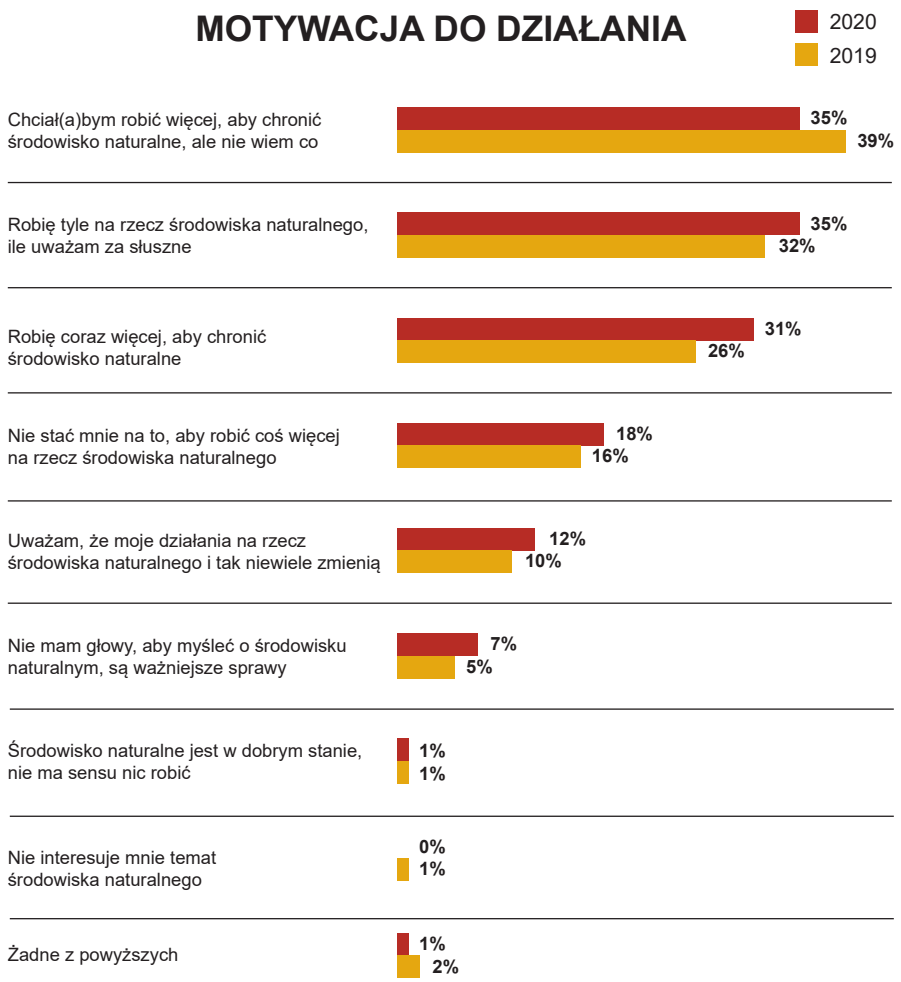

Źródło: Ziemianie Atakują, https://ziemianieatakuja.pl/ [dostęp: 26.03.2022].

Badania dowodzą, że Polacy uważają stan, w jakim znalazła się Ziemia, za poważny i wymagający natychmiastowych działań. Pomimo że dominuje przekonanie, iż decyzje i kierunki działań powinny być wskazywane przez decydentów, to równocześnie rośnie odsetek osób chcących samodzielnie chronić środowisko naturalne. Grafika zawiera porównanie danych w tym zakresie z lat 2019 i 2020. Indywidualna aktywność wynika bezpośrednio ze stanu wiedzy i przekazanych wartości w procesie edukacyjnym. Badania przeprowadzone zostały przez trzy podmioty: Lata Dwudzieste, United Nations Global Compact Network Poland i Kantar Polska.

Seria filmów *Jutro* (*Tomorrow*), reż. Melanie Laurent, Cyryl Dion, z 2015 r.

Tomorrow to seria filmów dokumentalnych, w ramach których porusza się krytyczne kwestie zrównoważonego rozwoju i inspiruje się odbiorców do działania. Według krytyków to jeden z najbardziej budujących projektów dokumentalnych w temacie zrównoważonego rozwoju. Filmowcy z Hollywood: Melanie Laurent i Cyril Dion, podróżowali po całym świecie, aby spotkać lokalne społeczności i ludzi, którzy pracują nad kreatywnymi rozwiązaniami wyzwań środowiskowych i społecznych. W każdym odcinku* podzielonym tematycznie można się dowiedzieć o innowacyjnych pomysłach na funkcjonowanie rolnictwa, energetyki, gospodarki, edukacji i zarządzania.

* Zob. *Tomorrow*, https://www.tomorrow-documentary.com/ [dostęp: 6.07.2022].

Edukacja ekologiczna poparta dostępem do rzetelnych źródeł wiedzy o stanie środowiska znalazła swoje miejsce w strategii Polityka Ekologiczna Państwa 2030. Zapisano w niej, że edukacja ekologiczna jest ważnym elementem kształcenia (od najmłodszych lat) zmierzającego do rozwijania społeczeństwa akceptującego interdyscyplinarne zasady trwałego i zrównoważonego rozwoju kraju, posiadającego umiejętności do oceny stanu bezpieczeństwa ekologicznego oraz do podejmowania działań na rzecz jego poprawy, jak również potrzeby świadomego dbania o wspólne dziedzictwo kulturowo-przyrodnicze[8] (zob. ramka *Indywidualne aktywności podejmowane w związku ze zmianami klimatycznymi*).

Korzyści płynące z wdrażania programów edukacji ekologicznej

Susan Toth, realizująca na przestrzeni kilkudziesięciu lat programy edukacji ekologicznej dla odbiorców w różnych przedziałach wiekowych, wyróżniła konkretne korzyści płynące z takiej formy edukacji. Zdaniem ekspertki praktyczne i interaktywne uczenie się pobudza wyobraźnię i kreatywność. Studenci są bardziej entuzjastyczni i zaangażowani w naukę, co podnosi ich osiągnięcia w podstawowych obszarach akademickich. Edukacja środowiskowa pozwala wyjść poza mury uczelni, nawiązywać kontakty i stosować naukę w realnym świecie, co przekłada się na dostrzeganie przez odbiorców wzajemnych powiązań pomiędzy kwestiami społecznymi, ekologicznymi, ekonomicznymi, kulturowymi i politycznymi. Dodatkowo studenci zachęcani są do badania otaczającej rzeczywistości i podejmowania własnych decyzji. Rozwija to i wzmacnia umiejętności krytycznego i kreatywnego myślenia. Edukacja środowiskowa sprzyja tolerancji, bo badane problemy wymuszają postrzeganie zagadnień z różnych punktów widzenia i różnych kultur. Zmniejsza się też biofobia, a równocześnie odbiorcy zachęcani są do zdrowego stylu życia poprzez częstsze aktywności na zewnątrz. Wzmocnione zostają lokalne społeczności. Studenci realizujący projekty sięgają bowiem po pomoc lokalnych liderów, ekspertów czy wolontariuszy. Rośnie też

[8] *Edukacja ekologiczna, w tym kształtowanie wzorców zrównoważonej konsumpcji (2019)*, w: *Polityka ekologiczna państwa 2030*, Ministerstwo Środowiska, Warszawa 2019, s. 77–78.

poziom odpowiedzialności związany z działaniami na rzecz poprawy stanu środowiska. Aktywne uczenie się sprzyja rozwoju postaw obywatelskich i rozwoju przywództwa. Zajęcia pozwalają też nauczycielom akademickim na integrację praktyk nauczania z obszaru nauk ścisłych i społecznych. Interdyscyplinarność z kolei może wesprzeć nowe standardy akademickie[9].

Kalendarium

1975 – przyjęcie Międzynarodowej Karty Nauczania Ochrony Środowiska (tzw. Karta Belgradzka) i sformułowanie celów edukacji środowiskowej oraz postanowień wskazujących na konieczność uwzględnienia jej we wszystkich systemach nauczania.
1977 – Deklaracja z Tbilisi: zobowiązanie państw członkowskich UNESCO do włączenia do polityki oświatowej programów kształcenia środowiskowego.
2016 – raport UNESCO *Edukacja dla ludzi i planety.*

Słowniczek

Education for Sustainable Development (ESD) – edukacja na rzecz zrównoważonego rozwoju; pojęcie definiowane jest jako edukacja, która zachęca do zmian w wiedzy, umiejętnościach, wartościach i postawach celem umożliwienia bardziej zrównoważonego i sprawiedliwego społeczeństwa dla wszystkich.
Ghana Education Service (GES) – Ghańskie Służby Edukacyjne utworzone jako część Ghańskiej Służby Publicznej w 1974 r.

Problemy do dyskusji

1. Jaką rolę odgrywa edukacja zrównoważonego rozwoju?
2. Zapoznaj się z ostatnim raportem ONZ na temat edukacji i wskaż obszary wymagające poprawy w kolejnych latach.

Dodatkowa literatura

Hłobił A., *Teoria i praktyka edukacji ekologicznej na rzecz zrównoważonego rozwoju*, „Problemy Ekorozwoju: Studia Filozoficzno-Sozologiczne" 2010, nr 5(2), s. 87–94.
Kuzior A., *Dekada edukacji dla zrównoważonego rozwoju*, „Zeszyty Naukowe Politechniki Śląskiej. Organizacja i Zarządzanie" 2014, z. 72, s. 87–100.
Ruman N.M., *Zrównoważony rozwój w edukacji w dobie rozwoju technologii: kompetencje nauczycieli edukacji medialnej w szkołach polskich i austriackich*, „Media i Społeczeństwo" 2020, nr 13, s. 259–277.

[9] S. Toth, *TOP 10 Benefits of Environmental Education*, Project Learning Tree, https://www.plt.org/educator-tips/top-ten-benefits-environmental-education/ [dostęp: 26.03.2022].

Materiał filmowy

Co Polacy wiedzą o ekologii?, MaturaToBzdura.TV, 15.06.2021, https://www.youtube.com/watch?v=FPPjuzltEt8 [dostęp: 6.07.2022].

Materiał ukazuje, jak istotna jest potrzeba edukacji w zakresie ekologii. Podstawowe pytania prowadzącego potrafią przysporzyć wielu problemów młodym osobom. Warto obejrzeć i zastanowić się, na ile zagadnień odpowiedziałoby się prawidłowo.

Kamil Minkner

Rozdział 4

Krytyka i koncepcje krytyczne wobec zrównoważonego rozwoju

Idea i praktyka zrównoważonego rozwoju (ZR) jest, przynajmniej od Szczytu Ziemi w Rio de Janeiro (1992 r.), dominującą narracją na temat dobrobytu społeczno-gospodarczego (szerzej na temat genezy ZR zob. rozdział 1. *Zrównoważony rozwój – pojęcie i geneza*). Powab tego podejścia wynikał z jego niezaprzeczalnie kompromisowej optyki. Z jednej strony, zwolennicy ZR wspierali wolny rynek, zarazem głosząc konieczność uwzględniania kosztów środowiskowych. Z drugiej, koncepcja ta wykazywała postępowy charakter, czego wyrazem stały się Milenijne Cele Rozwoju oraz Cele Zrównoważonego Rozwoju. Oba pakiety były wypracowane przez ONZ i oprócz wyzwań ekologicznych (np. bioróżnorodność, walka z suszą) uwzględniały takie cele, jak walka z głodem i biedą, dostęp do edukacji dla wszystkich dzieci na świecie oraz równościowa i inkluzywna polityka niepomijająca potrzeb grup defaworyzowanych (np. ludów tubylczych). Pozornie może się więc wydawać, że tylko niszowe grupy radykalnych kontestatorów kapitalizmu albo przeciwnie – fanatycznych zwolenników wolnego rynku bez żadnych regulacji politycznych, mogłyby się z nią nie zgadzać. Sytuacja nie jest jednak tak jednoznaczna.

Koncepcja zrównoważonego rozwoju podlegała od samego początku ocenom krytycznym, chociaż nie przedostawały się one do głównego nurtu debaty publicznej albo miały charakter zbyt eufemistyczny. Co ciekawe, jeszcze w latach 70. XX w., a więc dekadę przed raportem Komisji Brundtland (rok 1987), który oficjalnie rozpoczął epokę ZR, panowało ożywienie intelektualne w zakresie różnych, także bardzo krytycznych wizji dobrobytu społecznego. Dość wspomnieć koncepcję określaną jako *zero-growth*, czyli zerowego wzrostu, zarysowaną w pierwszym raporcie dla Klubu Rzymskiego (1972 r.). Autorzy tego opracowania wskazywali, że skoro zużycie zasobów naturalnych na potrzeby produkcji ma charakter wykładniczy, a zarazem zasobów tych nie da się odtworzyć, to w pewnym momencie ludzkość dojdzie do sytuacji, w której dalszy wzrost nie będzie już możliwy. Z tego powodu autorzy zalecali odejście od polityki wzrostu gospodarczego (o raporcie Klubu Rzymskiego zob. rozdział 2. *Dokumenty zrównoważonego rozwoju*). Współcześnie, kiedy globalne ocieplenie się pogłębia, krytyka ZR staje się coraz bardziej słyszalna, ponieważ naukowcy zaczynają rozumieć, że zrównoważenie gospodarcze już nie wystarcza, by zatrzymać katastrofę klimatyczną i inne negatywne zmiany w środowisku.

Celem tego rozdziału jest przybliżenie Czytelnikowi ciągle mało znanej debaty krytycznej wokół idei zrównoważonego rozwoju. Tekst podzielono na dwie sekcje. W pierwszej zarysowano analizę koncepcji ZR w ramach tzw. perspektywy krytycznej. W drugiej sekcji zostaną przedstawione najbardziej krytyczne i radykalne podejścia, których wspólnym mianownikiem jest odejście od pojęcia wzrostu na rzecz **postwzrostu** czy wręcz **dewzrostu**.

Krytyka koncepcji zrównoważonego rozwoju

Najbardziej istotne wątki krytyczne wobec koncepcji zrównoważonego rozwoju osadzić należy w szerszej perspektywie krytycznej nauk społecznych. Opiera się ona na pewnym zestawie fundamentalnych założeń, które warunkują strukturę każdej konkretnej koncepcji krytycznej – także wobec ZR. Z punktu widzenia celów tego rozdziału istotne będą przede wszystkim trzy główne aspekty postawy krytycznej. Pierwszy odnosi się do swego rodzaju demistyfikacji i denaturalizacji tego, co pozornie oczywiste, prawdziwe, dominujące itp. Koncepcje krytyczne zawsze były antydogmatyczne i nieufne wobec wszelkich powszechnie obowiązujących systemów znaczeń. Zakładano w ten sposób, iż ujawnienie struktur leżących u podstaw dominujących praktyk społecznych (władzy, wiedzy, nauki, systemu) pozwoli wykazać ich różne zafałszowania. To prowadzi do drugiego wymiaru, który wiąże się z zaangażowaniem, aktywnością, działaniem. Wiedza krytyczna ma być źródłem pozytywnej zmiany zastanej rzeczywistości. Trzeci wymiar łączy się z dowartościowaniem tego, co wyparte, zapomniane, funkcjonujące w ramach alternatywnych porządków kulturowych[1].

Myślenie tego typu było od XIX w. wymierzone w oświeceniowy optymizm zakładający, że procesy społeczne wykazują postęp, a nauka jest racjonalna, uniwersalna i neutralna. Tymczasem dla badaczy krytycznych wiedza naukowa okazuje się często narzędziem reprodukcji systemu (kapitalistycznego, patriarchalnego albo ogólnie rozumianej nowoczesności)[2]. Wśród naukowców krytycznych, których propozycje rezonują w krytyce ZR, wymienić należy marksistę Antonio Gramsciego. Jego zdaniem stawką w konfrontacji między konkurującymi ujęciami nauki i filozofii jest tzw. potoczny rozsądek, który sprowadza się do zbioru rozpowszechnionych i obowiązujących poglądów na świat. „Każdy kierunek filozoficzny zostawia po sobie osad »potocznego rozsądku«, jest to świadectwo jego historycznej efektywności”[3]. Z drugiej strony, w każdej działalności praktycznej

[1] F. Pierzchalski, *Politologia krytyczna – źródła i kontynuacje krytycznego paradygmatu badań w nauce o polityce*, w: M. Mikołajczyk, M. Karwat (red.), *Politologii model krytyczny*, red. M. Mikołajczyk, M. Karwat, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego, Kraków 2017, s. 9–31.

[2] Por. J. Turner, *Struktura teorii socjologicznej*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2004, s. 631–632.

[3] A. Gramsci, *Zeszyty filozoficzne,* Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1991, s. 514.

zawiera się pewna filozofia, która wyraża się w niej jako przesłanka o charakterze ideologicznym[4].

W ramach tak zarysowanej perspektywy krytycznej można skonstatować, że zrównoważony rozwój to dominująca i znaturalizowana w powszechnym obiegu narracja, której argumentacja wydaje się zdroworozsądkowa, oczywista i przez to niepodważalna. Ma więc ona charakter hegemoniczny (termin Gramsciego), ponieważ w układzie rywalizujących ze sobą koncepcji okazała się zwycięska, a na dodatek zabezpieczona przez władzę oraz dominujące instytucje i dyskursy. Co ważne, koncepcja ta została ustabilizowana znaczeniowo w debacie publicznej w taki sposób, że nie wydaje się ona przedmiotem jakiejś krytyki ze strony innych istotnych stanowisk.

Krytycy koncepcji ZR podważają jednak jej status. Krytykują przede wszystkim jej rzekomo postępowy i uniwersalny charakter oraz twierdzą, że jest to wizja zanurzona w kontekście zachodniego kapitalizmu. Tak właśnie postrzega wszelkie koncepcje oparte na rozwoju Arturo Escobar. Jego zdaniem **pojęcie rozwoju jest na Zachodzie wszechobecnym sposobem myślenia i działania, zupełnie nieadekwatnym dla krajów Południa**, bowiem przyjmując programy społeczno-gospodarcze ukierunkowane na tzw. rozwój, stają się one przedmiotem permanentnej kontroli ze strony państw hegemonicznych. Co gorsze, te programy rozwojowe uległy profesjonalizacji i technokratyzacji, co powoduje, że stosuje się te same rozwiązania dla wszystkich problemów, które jednak, jak np. ubóstwo w różnych lokalnych kontekstach, mają odmienne uwarunkowania[5]. Zdaniem Ismaela Vaccaro oraz Oriola Beltrana ZR to tak naprawdę rodzaj **sterylizacji różnych koncepcji ekokrytycznych**, jakie pojawiały się od kilkudziesięciu lat w debacie intelektualnej. Ich zdaniem koncepcje te posłużyły jako fasada, aby zachować logikę wzrostu w kapitalistycznym wydaniu. Powodem tych rozważań była nieufność wobec koncepcji rozwojowych w latach 70. i 80. XX w., kiedy to coraz bardziej zaczęto zdawać sobie sprawę ze społecznych i środowiskowych kosztów globalnego kapitalizmu.

Ponieważ radykalna narracja ekologiczna była zagrożeniem dla interesów wielkiego biznesu, uznano, że trzeba włączyć część ekologicznych wątków w dominującą wizję rozwojową. Co więcej, propagatorzy ZR przekonywali, że tym samym zwycięskie okazało się podejście ekokrytyczne. W ten sposób rozwój stał się zrównoważonym rozwojem, następnie szeroko rozumianym zrównoważeniem, a ostatecznie zieloną gospodarką. Zdaniem autorów wszystkie te zabiegi miały na celu ratowanie kapitalizmu i spowodowały, że dominująca globalnie okazała się zachodnia wersja ekologicznej narracji, która z ekokrytycyzmem nie miała jednak nic wspólnego. W praktyce oznaczało to, że wielkie korporacje, kierując się rzekomo społeczną odpowiedzialnością biznesu, nadal mogły bez

[4] A. Gramsci, *Pisma wybrane*, t. 1, Wydawnictwo Książka i Wiedza, Warszawa 1961, s. 7–30.

[5] A. Escobar, *Krytyka rozwoju*, w: G. D'Alisa, F. Demaria, G. Kallis (red.), *Dewzrost. Słownik nowej ery*, red. G. D'Alisa, F. Demaria, G. Kallis, Wydawnictwo LangeL, Łódź 2020, s. 84–88.

przeszkód generować zyski[6]. Krytycy idei ZR uważają także, że nie ma uniwersalnych koncepcji obowiązujących na całym świecie. Z tego też powodu modele rozwoju powinny być wypracowane w lokalnych kontekstach i odzwierciedlać regionalne uwarunkowania społeczne i kulturowe. Jak uważa Onofrio Romano, zamiast postawy utylitarystycznej, która propaguje instrumentalizm oraz interesy jednostek, należy kierować się postawą antyutylitarystyczną, uwzględniającą wartość więzi społecznych oraz różnorodność form życia[7]. W ten sposób podkreśla się znaczenie także tych systemów wartości, które wypracowano na globalnym Południu (zob. ramka *Zmiany klimatyczne – perspektywa Południa*).

Wielu badaczy zwraca uwagę, iż koncepcja ZR jest wewnętrznie sprzeczna oraz obarczona błędnymi założeniami – i to na kilku płaszczyznach. Zrównoważenie rozwoju odbywa się na drodze różnych restrykcji, ograniczeń i regulacji, co przecież kłóci się z wolnorynkowo rozumianym wzrostem gospodarczym. Z drugiej strony, zwraca się uwagę, że nawet zrównoważony rozwój nie może z założenia postępować, ponieważ zasoby planety są ograniczone, więc koncepcja ta ma istotne ograniczenia już w obrębie swoich założeń. Tym samym zrównoważony rozwój jest tak naprawdę w istocie swojej… niezrównoważony[8].

Liczni analitycy podkreślają, że współcześnie koncepcja ZR jest rozumiana dość swobodnie, często nadużywana, funkcjonuje bardziej jako slogan niż realne działanie. Brak dookreślenia wiąże się także z tym, że choć Cele Zrównoważonego Rozwoju mają przecież zaspokajać potrzeby przyszłych pokoleń, to nie wiemy, jakie one w istocie mają być. W praktyce koncepcja ZR uległa ideologizacji[9]. Stała się ona elementem walki politycznej, kanonem politycznej poprawności oraz fundamentem interesów określonych grup, społeczności czy państw[10]. Często podważa się także skuteczność praktyk związanych ze ZR. Uważa się, że wiele celów, jakie stawiała sobie ONZ, nie zostało osiągniętych, a cały program w skali świata poniósł fiasko. Co więcej, to właśnie rozwój, nawet zrównoważony, ale jednak kapitalistyczny, uznano za źródło problemów społecznych (np. nierówności społecznych).

---

[6] B. Santamarina, I. Vaccaro, O. Beltran, *The Sterilization of Eco-Criticism: From Sustainable Development to Green Capitalism*, "Anduli" 2015, No. 14, s. 13–28.

[7] O. Romano, *Antyutylitaryzm*, [w:] *Dewzrost. Słownik nowej ery*, red. G. D'Alisa, F. Demaria, G. Kallis, Wydawnictwo LangeL, Łódź 2020, s. 61–65.

[8] A. Poczta-Wajda, A. Sapa, *Paradygmat rozwoju zrównoważonego – ujęcie krytyczne*, „Progress in Economic Sciences" 2017, nr 4, s. 131–141.

[9] J. Cervantes, *Ideology, Neoliberalism and Sustainable Development*, "Journal of Studies and Research in Human Geography" 2013, Vol. 7, No. 2, s. 25–34.

[10] T. Kosiek, *Zrównoważony rozwój – rozwiązanie czy ideologia?*, „Zeszyty Naukowe Politechniki Śląskiej" 2015, „Organizacja i Zarządzanie", z. 85, s. 233–244.

Zmiany klimatyczne – perspektywa Południa

Zdaniem badaczy* obecnie mamy do czynienia z sytuacją, kiedy to kraje bogate, które doprowadziły do kryzysu klimatycznego swoją intensywną polityką gospodarczą, domagają się od uboższych państw południowej części globu wprowadzenia rozwiązań ekologicznych, będących poza ich finansowym zasięgiem. Z tego powodu koncepcja zrównoważonego rozwoju na globalnym Południu przyjmowana jest często sceptycznie jako hegemonicznie narzucona przez Zachód. Ten klimat nieufności jednak niejako prowokuje kraje Południa do poszukiwania kreatywnych, alternatywnych koncepcji rozwojowych, adekwatnych do tamtejszego kontekstu społecznego.

Jedną z najbardziej dyskutowanych propozycji jest **koncepcja Sumak Kawsay**, która dosłownie oznacza „szczęśliwe życie". Została ona rozwinięta w środowisku Indian Keczua mieszkających w Peru, Ekwadorze i Boliwii. Lud ten mierzył się z długą historią dyskryminacji z powodu hiszpańskiej kolonizacji, począwszy od XVI w. Wraz z wdrożeniem neoliberalnej polityki w Ameryce Łacińskiej w latach 80. i 90. XX w. grupa ta została ponownie skrzywdzona poprzez nakłanianie do odejścia od własności społecznej i handlu lokalnego na rzecz prywatyzacji. Koncepcja Sumak Kawsay wyrasta z chęci dekolonizacji już nie tylko politycznej i gospodarczej, ale także wiedzy i bytu. Zakłada się, że wiedza naukowa jest przynajmniej równoważna innym, bardziej tradycyjnym źródłom wiedzy o świecie, jak chociażby wierzeniom ludowym. W ramach tego podejścia podkreśla się wartość życia w harmonii ze swoją społecznością, sobą i środowiskiem, co oznacza nacisk na zachowanie zasobów i kultury dla przyszłych pokoleń. Uznaje się również, że rozwój człowieka jest cenniejszy od rozwoju gospodarczego. Kluczowe okazuje się zachowanie podstawowych wartości, duchowości, etyki oraz pogłębienie powiązań z Pachamamą (matką ziemią). Podkreśla się w tym zakresie konieczność działań, które pozwolą zapobiec wymieraniu gatunków, niszczeniu ekosystemów oraz naruszaniu naturalnych cyklów życia. Ma to finalnie umożliwić cieszenie się szczęśliwym życiem, które uznaje się za najważniejszy cel społeczny. Postulaty tej koncepcji zostały włączone do konstytucji Ekwadoru i Boliwii.

Podobny charakter ma **indyjska koncepcja Eco-Svaraj**, określana też mianem radykalnej demokracji gospodarczej. W jej ramach głosi się biocentryczną wizję przyrody, której człowiek jest tylko jedną z części. Zamiast o postępie i rozwoju mówi się raczej o satysfakcjonującym życiu społecznym i duchowym, które powinno się łączyć ze sprawiedliwością gospodarczą. Silnie podkreśla się tu zarówno decentralizację społeczno-polityczną (podejmowanie istotnych decyzji na poziomie możliwie najbardziej lokalnym), jak i demokrację ekonomiczną, mającą polegać na wzmacnianiu procesów, w ramach których producenci i konsumenci dzierżą kontrolę nad środkami produkcji, dystrybucji i wymiany.

* Zob. np. A. Kothari, F. Demaria, A. Acosta, *Buen Vivir, Degrowth and Ecological Swaraj: Alternatives to Sustainable Development and the Green Economy*, "Development" 2014, Vol. 57, No. 3–4, s. 362–375.

W kierunku odrzucenia pojęcia rozwoju

Wraz z krytyką ZR zaczęły pojawiać się odmienne koncepcje rozwojowe. Różniły się one stopniem krytyki, pochodzeniem geokulturowym (kraje zachodnie i regiony Południa), proweniencją ideologiczną. Gemma Cervantes wyodrębniła kilka strategii w tym zakresie[11]:

1. Tranzycja, czyli przejście do kolektywnych (a nie odgórnie narzucanych) procesów definiowania celów zrównoważenia oraz podjęcie kroków, za pomocą których można te cele osiągnąć.
2. Zmiana w kierunku tzw. zielonej gospodarki (zielonego wzrostu); ta grupa koncepcji wiąże się ze świadomością słabości ZR, podkreśla się tu szczególnie

[11] G. Cervantes, *An Alternative Definition of Sustainable Development based on Capitals*, Memoria del Foro Bienal Iberoamericano de Estudios del Desarrollo, Universidad de Santiago de Chile, 2013.

jakość życia oraz kompatybilność potrzeb człowieka i przyrody, a tym samym włącza się niektóre postulaty ekokrytyczne.

3. Powiązanie działań rozwojowych z praktykami ekonomii pozytywnej typu *win-win* (wszystkie strony wygrywają), krytycznej wobec ekonomii jako gry o sumie zerowej (jedna strona wygrywa w stopniu, w którym druga przegrywa).
4. Redefinicja ZR – tę strategię obrała Cervantes poprzez odejście od definiowania ZR w oparciu o nieskończone i subiektywne potrzeby na rzecz kryterium obiektywnego, jakim jej zdaniem są kapitały (ekonomiczny, naturalny i ludzki).
5. Radykalne odrzucenie koncepcji ZR.
6. Krytyczne podejścia z krajów Południa.

W dalszych rozważaniach zajmiemy się dwiema ostatnimi strategiami, z uwagi na ich fundamentalnie krytyczny, w odróżnieniu od pozostałych propozycji, potencjał. Początków tego myślenia można szukać jeszcze w latach 70. XX w. Kluczową postacią, która zmieniła myślenie o ekonomii w tamtym czasie, był ekonomista pochodzenia rumuńskiego Nicholas Georgescu-Roegen, który zapoczątkował nurt tzw. **bioekonomii**, do której odnosi się współcześnie większość dyskursu krytycznego wobec ZR. Autor ten postawił tezę, że w naszym myśleniu o ekonomii nie możemy ignorować praw fizycznych. Kluczowa była dla niego zasada entropii (postępujący chaos każdego układu). Na tej podstawie uznał, że nieograniczony wzrost gospodarczy, oparty na nieodnawialnych źródłach materii i energii, jest niezgodny z prawami natury. Należy wszak mieć na uwadze, że proces ekonomiczny wchodzi zawsze w interakcje ze swoimi biofizycznymi źródłami oraz ramami instytucjonalnymi gospodarki. Inną koncepcją krytyczną w odniesieniu do rozwoju, formułowaną w początkowym okresie, była teoria ekonomii stacjonarnej Hermana Daly'ego (zob. ramka *Herman Daly i ekonomia stacjonarna*).

Do koncepcji krytycznych wobec idei rozwoju powrócono na dobre dopiero na początku XXI w. w kontekście debaty wokół ZR. Impuls do działań na rzecz nowej perspektywy dali zarówno krytyczni naukowcy, jak i alterglobalistyczni aktywiści społeczni, którzy w Lyonie (2000 r.), Włoszech (2004 r.) i w Katalonii (2006 r.) domagali się spółdzielni spożywczych i miast bez samochodów. W ten sposób powstał ruch społeczny, którego zwolennicy są przeciwni koncepcji ZR z dwóch powodów. Po pierwsze, nie wierzą, że wzrost gospodarczy, chociażby zrównoważony, może być trwały w świecie ograniczonych zasobów środowiska. Po drugie, wielu z nich jest również przeciwnych samej idei rozwoju, za którą tak naprawdę stoją uniformizacja i przyjmowanie amerykańskiego stylu życia. Jak twierdzi jeden z kluczowych myślicieli ruchu, Serge Latouch, za koncepcją ZR kroczy hegemoniczna idea, którą trzeba odrzucić na rzecz wspólnotowego **dewzrostu**[12].

[12] Najbardziej kompleksowe omówienie początków ruchu dewzrostowego oraz założeń koncepcji dewzrostu można odnaleźć w: *Dewzrost. Słownik nowej ery*, red. G. D'Alisa, F. Demaria, G. Kallis, Wydawnictwo LangeL, Łódź 2020.

Herman Daly i ekonomia stacjonarna*

Herman Daly

Źródło: archiwum autora.

Jednym z nestorów nurtu postwzrostowego jest Herman Daly, wedle którego gospodarka stanowi otwarty subsystem w szerszym systemie ekologicznym, który jest materialnie skończony. Opierając się na poglądach takich ekonomistów klasycznych, jak Adam Smith, rozwinął on, jeszcze w latach 70. XX w., teorię gospodarki stacjonarnej (*steady-state*), która stanowi ważny punkt odniesienia w debacie o dewzroście. Jak podkreśla Joshua Farley, w ramach tej koncepcji proponuje się kilka zasad: wydobycie zasobów odnawialnych nie może przekroczyć tempa ich regeneracji, emisje zanieczyszczeń nie mogą przekroczyć zdolności ich absorpcji, a tempo, w jakim społeczeństwo zużywa zasoby nieodnawialne, nie może przekraczać tempa, w jakim pojawiają się odnawialne substytuty. **Przestrzeganie tych zasad ma doprowadzić do cyrkulacji gospodarczej opartej na stałym zapasie dóbr wytwarzanych przez człowieka, podtrzymywanym przez stały przepływ zasobów.** Zakłada się tu, że gdy gospodarka osiągnie wielkość, w której ludzkie potrzeby są zaspokajane w ramach ekologicznych granic środowiska, nie będzie już wzrostu pod względem zużycia zasobów materiałowych i energetycznych. Zwolennicy tego podejścia uznają zarazem, że działalność gospodarcza, która nie wiąże się ze zużyciem zasobów lub jest przyjazna dla środowiska (np. sztuka), może rosnąć w nieskończoność. Warto dodać, że klasyczni ekonomiści wierzyli, iż przejście do stanu stacjonarnego będzie samoczynne, tymczasem Daly twierdził, że konieczna będzie w tym celu poważna interwencja rządu (np. redystrybucja dochodów oraz kontrola kapitału poprzez ograniczenie dopływu zasobów naturalnych).

* Ramkę opracowano na podstawie: J. Farley, *Ekonomia stanu stacjonarnego (steady-state economics)*, w: *Dewzrost. Słownik nowej ery*, red. G. D'Alisa, F. Demaria, G. Kallis, Wydawnictwo LangeL, Łódź 2020, s. 78–82; H. Daly, *Economics for a Full World*, Great Transition, https://greattransition.org/images/Daly-Economics-Full-World.pdf [dostęp: 20.07.2022].

Ze względu na różnorodność ujęć i podejść należy uporządkować kluczowe pojęcia. Na gruncie polskim podjął się tego zadania Robert Skrzypczyński[13]. Jego zdaniem najszersza kategoria to **postrozwój**, który nie musi wiązać się z odwrotem od rozwoju – może np. oznaczać jego bardziej selektywne ujęcie w ramach tylko niektórych sektorów gospodarki. Postrozwój jest też pojęciem mniej radykalnym, bardziej reformistycznym niż derozwój, ponieważ wcale nie zakłada radykalnego zmniejszenia wykorzystanych zasobów. Podkreśla się także, że postrozwój nie musi być skutkiem intencjonalnych decyzji, a może być wynikiem rzeczywistych procesów gospodarczych. Inne pojęcie to **awzrost**, odnosi się ono do koncepcji zakładających, że kategorii „rozwój" w ogóle nie trzeba brać pod uwagę w analizie krytycznej, ponieważ wzrost lub spadek PKB jest drugorzędny,

[13] R. Skrzypczyński, *Postwzrost, dewzrost, awzrost… polska terminologia dla różnych wariantów przyszłości bez wzrostu*, „Czas Kultury" 2020, nr 3, s. 7–13.

Kooperatywy spółdzielcze w Nikaragui*

Ponad połowa dochodu narodowego w Nikaragui pochodzi z połączenia spółdzielni i małych gospodarstw rodzinnych. Jedną z nich jest spółdzielnia Gloria Quintanilla, prowadzona przez 22 kobiety. Ta kooperatywa znajduje się na gruntach dawniej należących do dyktatorskiej, rządzącej krajem przez wiele lat, rodziny Somoza. Tereny te kiedyś były używane do produkcji kawy z użyciem środków chemicznych. Współcześnie spółdzielnia zarówno prowadzi tradycyjne uprawy bananów i kukurydzy, jak i podtrzymuje uprawę kawy, wykorzystując jednak w tym celu praktyki agroekologiczne, bez stosowania chemikaliów. Członkowie spółdzielni sami przetwarzają, pakują i sprzedają kawę, unikając przy tym pośredników, co pozwala im uzyskać konkurencyjne ceny. Zyski są wykorzystywane do finansowania edukacji społeczności. Spółdzielnię wspiera Stowarzyszenie Robotników Wiejskich (ATC), organizacja, która broni robotników wiejskich. ATC jest z kolei częścią międzynarodowego ruchu o nazwie La Vía Campesina, działającego na całym Globalnym Południu na rzecz obrony rolnictwa, suwerenności żywnościowej oraz promowania sprawiedliwości społecznej i godności, przeciwstawiającego się korporacyjnemu rolnictwu niszczącemu przyrodę.

* Ramkę opracowano na podstawie: E. Lennox, R. Hollender, *Alternatives to Growth-Centric Development*, Boston University, Boston 2020, s. 36.

o ile zapewni się powiązanie dobrobytu społeczeństwa z poszanowaniem zasobów przyrody. Na tym tle najbardziej radykalne jest pojęcie **dewzrostu**, ponieważ wiąże się z koncepcjami zakładającymi, iż dobrostan społeczny można osiągnąć poprzez celowe odejście od polityki opartej na rozwoju. Jakub Rok zaproponował, aby w warunkach polskich posługiwać się słowem „umiar", czyli pozytywnym odpowiednikiem pojęcia dewzrostu[14].

Według głównych propagatorów dewzrostu w podejściu tym nie chodzi o to, żeby robić to samo, co wcześniej, tyle że w mniejszym stopniu. Jak ujmują to obrazowo zwolennicy dewzrostu: „Celem nie jest uczynienie słonia szczuplejszym, ale zamiana słonia w ślimaka"[15]. Niezwykle istotna okazuje się także krytyka kapitalizmu, chociaż nie zawsze zakłada się konieczność jego odrzucenia. Chodzi raczej o niechęć wobec utowarowienia relacji społecznych, konsumpcjonizmu, totalnej prywatyzacji domeny publicznej. Zdaniem badaczy krytycznych jedyny ratunek dla ocalenia zasobów naturalnych planety tkwi w odrodzeniu lokalności, wspólnotowości i skupieniu się na prostym życiu, wyzwolonym z obsesji pracy, a opartym raczej na zrównoważonym podziale pracy. Wiele też pisze się o konieczności uwzględniania odmiennych od zachodniego systemów wartości (zob. ramka *Zmiany klimatyczne – perspektywa Południa*).

Reprezentanci koncepcji dewzrostu podkreślają zarazem, że nie chodzi im o stagnację gospodarczą. Chcą przede wszystkim odejść od mierzenia siły ekonomicznej społeczeństwa w oparciu o wskaźniki bazujące na PKB, pomijające jakość życia i dobrostan, które wiążą się z poszanowaniem praw przyrody. Istotna jest dla nich perspektywa biocentryczna, w ramach której człowiek to tylko jeden z elementów przyrody, a nie jej centrum. Takie założenie propaguje chociażby

[14] M. Czepkiewicz, P. Morawski, W. Parfianowicz, J. Rok, R. Skrzypczyński, *Jak rozmawiać o dewzroście i postwzroście*, „Czas Kultury" 2020, nr 3, s. 63–65.

[15] G. Kallis, F. Demaria, G. D'Alisa, *Wprowadzenie*, w: *Dewzrost. Słownik nowej ery*, red. G. D'Alisa, F. Demaria, G. Kallis, Wydawnictwo LangeL, Łódź 2020, s. 39.

nurt tzw. ekologii głębokiej norweskiego filozofa Arne Naessa. Badacz ten podkreślał tzw. **egalitaryzm biosferyczny**, a więc prawo wszystkich organizmów do życia. Przeciwieństwem takiej postawy jest ekologia płytka, która wiąże się wprawdzie z ochroną przyrody, ale wyłącznie ze względu na interesy człowieka, który pozostaje w centrum świata przyrodniczego. Taka postawa ostatecznie jednak alienuje samego człowieka[16].

Perspektywa dewzrostowa, pomimo wspólnego mianownika, nie jest bynajmniej jednorodna. Jedno z ujęć stanowi **ekologia polityczna**, która wspiera badania relacji społeczeństwa i jego zasobów naturalnych oraz grup społecznych z różnym dostępem do zasobów. Bada się tutaj zarówno polityczno-ekonomiczne czynniki degradacji środowiska, jak i prowadzi analizy, w jaki sposób różne perspektywy kulturowe, naukowe, czy polityczne wpływają na relacje człowiek–środowisko[17]. Do koncepcji krytycznych wobec ZR włącza się także **teorię sprawiedliwości środowiskowej**, propagującą konieczność respektowania prawa ludzi do pozostania w środowisku, z którym czują więź, oraz do ochrony przed konsekwencjami niekontrolowanych inwestycji, zanieczyszczeniem i zawłaszczaniem ziemi[18].

Szczególną grupą propozycji krytycznych względem ZR są te koncepcje, które wyrastają z przeformułowania znanych doktryn czy ideologii politycznych. Wśród interesujących ujęć można wymienić m.in. **ekosocjalizm** oraz **ekofeminizm**. Nie chodzi tu tylko o eklektyczne połączenie wizji socjalistycznej lub feministycznej z ekologią, a o realną redefinicję tradycyjnych idei, które albo nie uwzględniały kwestii środowiskowych (feminizm), albo wręcz wykazywały antropocentryczne podejście do środowiska (tradycyjny socjalizm). Ekosocjaliści w swoim manifeście z roku 2013 wskazują, że za problemy środowiskowe odpowiada przede wszystkim kapitalizm, który powoduje pogłębianie się nierówności społecznych, ograniczanie wolności oraz osłabienie sprawiedliwości społecznej. Drugi motor współczesnego systemu, czyli produktywizm, napędza z kolei konsumpcję, co prowadzi do wyczerpywania zasobów naturalnych planety. Głównym czynnikiem zmian, zdaniem ekosocjalistów, mają być nowe ruchy społeczne. Podobne przeniesienie konceptualne dostrzec możemy w ekofeminizmie. Reprezentantki tego nurtu uważają, że tezę o relacjach patriarchalnych w społeczeństwie można rozciągnąć na stosunek do środowiska naturalnego. Jak twierdzi Françoise d'Eaubonne, losy Ziemi i losy kobiety są ze sobą ściśle powiązane. W obu przypadkach to mężczyźni przyjmowali perspektywę zawłaszczającą, dominującą, eksploatującą, której celami stały się podporządkowanie i posłuszeństwo[19].

---

[16] *Wisdom in the Open Air: The Norwegian Roots of Deep Ecology*, eds. P. Reed, D. Rothenberg, University of Minnesota Press, Minneapolis 1993.

[17] *Global Political Ecology*, eds. R. Peet, P. Robbins, M. Watts, Routledge, London 2011.

[18] J. Carmin, J. Agyeman, *Environmental Inequalities Beyond Borders: Local Perspectives on Global Injustices*, MIT Press, Cambridge 2011.

[19] Za: E. Rokicka, W. Woźniak, *W kierunku zrównoważonego rozwoju. Koncepcje, interpretacje, konteksty*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2016, s. 136 i n.

Produkt Krajowy Brutto a Wskaźnik Rzeczywistego Rozwoju

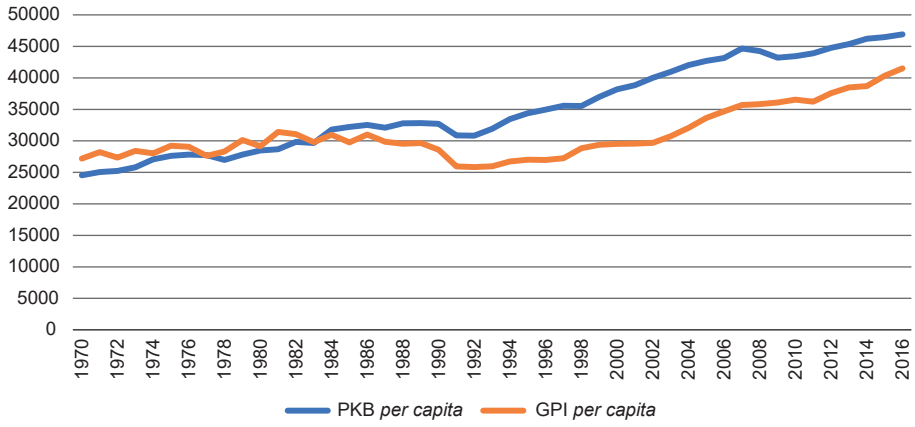

PKB *per capita* (NZ$/rok, w cenach stałych z 2014 r.) vs GPI per capita (NZ$/rok, w cenach stałych z 2014 r.) – Nowa Zelandia, lata 1970–2016 r.

Źródło: M. Patterson, G.W. McDonald, V. Forgie, J.-H. Kim, *Beyond Gross Domestic Product: The New Zealand Genuine Progress Indicator to Measure the Economic, Social and Environmental Dimensions of Well-Being from 1970 to 2016*, Massey University, Palmerston North 2019, s. 144.

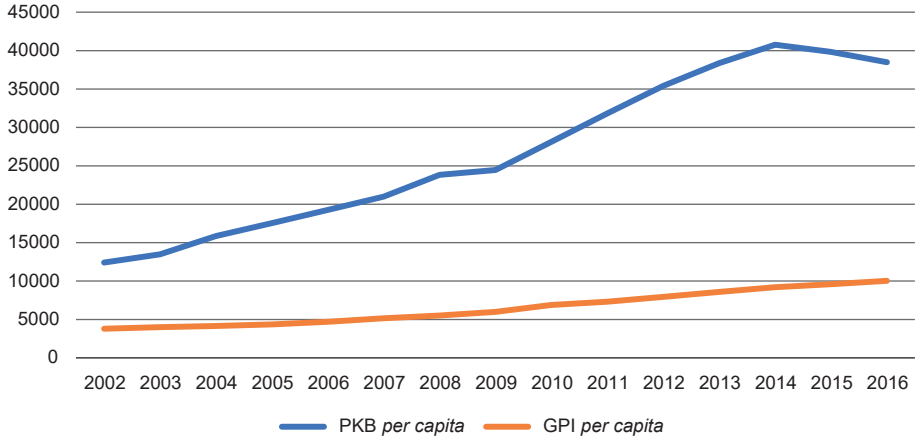

PKB *per capita* (R$/rok) vs GPI *per capita* – Rio de Janeiro, Brazylia, lata 2002–2016 r.

Źródło: G. Nohra Senna, E. Gonçalves Serra, *Estimating the Genuine Progress Indicator (GPI) for the State of Rio de Janeiro, Brazil, from 2002 to 2016, as a Tool for Public Policy Decision Making*, "Environment, Development and Sustainability" 2021, Vol. 23, https://doi.org/10.1007/s10668-021-01350-y, s. 16334.

Oba ujęte w niniejszej ramce wykresy pokazują różnicę pomiędzy siłą gospodarki mierzoną wskaźnikiem PKB a rozwojem i dobrobytem społecznym, który wyraża Wskaźnik Rzeczywistego Rozwoju (GPI). O ile PKB mierzy zagregowaną wartość dóbr i usług, to GPI uwzględnia dużo więcej składników. Oprócz kapitału wydatkowanego na konsumpcję dóbr i usług wskaźnik obejmuje także kapitał ludzki, społeczny i naturalny jako posiadające realną wartość, podlegające amortyzacji i wymagające reinwestycji w przypadku wyczerpania lub degradacji. W ten sposób autorzy wskaźnika GPI włączyli w analizy wolontariat, nieodpłatne prace domowe oraz opiekę nad dziećmi. Z ekologicznego punktu widzenia

kluczowe było uwzględnienie kosztów dobrobytu związanych ze zubożeniem kapitału naturalnego (wód, gleb, zasobów energetycznych) oraz kosztów zanieczyszczeń (emisja gazów cieplarnianych, zanieczyszczenia wód).

Mając na uwadze te wszystkie zmienne i parametry, można stwierdzić, że wskaźnik GPI dużo bardziej adekwatnie wyraża dobrobyt społeczny niż wskaźnik PKB. Warto przy tym zauważyć, że chociaż siła gospodarcza nie przekłada się automatycznie na rzeczywisty postęp i dobrobyt społeczny, to oba te wymiary są zdecydowanie bliżej siebie w bogatej Nowej Zelandii niż w uboższym Rio, gdzie mamy do czynienia z wieloma społecznymi nierównościami.

Podejście radykalnie krytyczne wobec zrównoważonego rozwoju posiada nie tylko potencjał teoretyczny, ale i praktyczny. Przemawiający w postmarksistowskim duchu koncepcji agonistycznej Erik Swyngedouw twierdzi, że koncepcja ZR opiera się na milcząco zakładanej depolityzacji. Jego zdaniem wyzwania rozwojowe są w ramach tego podejścia traktowane w kategoriach praktycznych problemów do rozwiązania przez ekspertów, a nie celów politycznych, opartych na odmiennych wizjach ideologicznych, zaś wynik tej konfrontacji nie jest bynajmniej przesądzony. Co więcej, nie kwestionuje się tu wcale samego rozwoju w rozumieniu neoliberalnym. Swyngedouw uważa, że depolityzacja jest w swej istocie polityczna, i zaleca zastosowanie kategorii polityczności w analizie krytycznej rozwoju społecznego. Pojęcie polityczności według Chantal Mouffe, na którą powołuje się Swyngedouw, wskazuje na fundamentalne antagonizmy społeczne, stojące u podstaw każdej polityki, w ramach której pragnie się ustanowić znaczenia dominujące. Depolityzacja jako strategia stosowana przez zwolenników ZR działa jako bezpiecznik, który sprawia, że porządek społeczno-gospodarczy oparty na założeniach ZR uznawany jest za naturalny, a nie ideologiczny. Jak twierdzi natomiast Swyngedouw, jeżeli zaakceptujemy tezę o polityczności ZR, to uznamy zarazem, że inna, alternatywna polityka zawsze jest możliwa – także ta bez wzrostu[20].

Na świecie nie brakuje przykładów dobrych praktyk, które mają na celu wdrażanie alternatywnych działań rozwojowych w warunkach realnych. Praktyki te obejmują kilka rodzajów aktywności. Po pierwsze, wypracowuje się wskaźniki alternatywne w stosunku do tych opartych na PKB. Dzięki temu możemy zupełnie przewartościować konwencjonalne rangowanie dobrobytu społecznego (np. Indeks Szczęśliwej Planety, w którym na pierwszym miejscu jest Kostaryka) albo w bardziej zniuansowany sposób odwzorować dobrobyt społeczny – np. Wskaźnik Rzeczywistego Rozwoju (zob. ramka *Produkt Krajowy Brutto a Wskaźnik Rzeczywistego Rozwoju*). Po drugie, wskazuje się na działania mające na celu ograniczenie produkcji i konsumpcji (np. praktyki dzielenia się pracą, banki czasu itp.). Po trzecie, za istotne uznaje się propozycje redystrybucji bogactwa (np. bezwarunkowy dochód podstawowy, obywatelski audyt długu). Po czwarte, wdrażane są alternatywne (nieprywatne) formy własności, np. spółdzielnie

[20] J. Wilson, E. Swyngedouw, *The Post-Political and Its Discontents: Spaces of Depoliticization, Specters of Radical Politics*, Edinburgh University Press, Edinburgh 2014.

Film *Minimalizm: dokument o rzeczach ważnych* (*Minimalism: A Documentary about the Important Things*), reż. Matt D'Avella, z 2015 r.

Naukowe koncepcje dewzrostu odnoszą się przede wszystkim krytycznie do uzależniania dobrobytu społeczeństw od ciągłego rozwoju gospodarczego. Jednak propagatorzy tego podejścia podkreślają, że ich celem są również szczęście i dobrostan poszczególnych jednostek. Z tego powodu za zgodną z głównymi założeniami dewzrostu należy uznać filozofię minimalizmu, która została przedstawiona w filmie pod takim właśnie tytułem. To opowieść o ludziach, którzy dochodzą do wniosku, że aby żyć szczęśliwie, powinni przestać uczestniczyć w konsumpcyjnym pozyskiwaniu wciąż nowych rzeczy, które i tak nie spełniają ich potrzeb, ponieważ machina marketingowa kapitalizmu cały czas utrzymuje człowieka w ciągłym niezaspokojeniu. W roli narratorów występuje dwóch mężczyzn w średnim wieku, kiedyś pracowników korporacji, obecnie propagujących minimalizm w życiu codziennym. Jak twierdzą, nie chodzi o to, żeby pozbyć się wszystkiego, ale żeby posiadać tylko te rzeczy, które są naprawdę przydatne. Wątek ten interesująco tłumaczy jedna z zaproszonych ekspertek, która podkreśla, że chociaż często mówi się o ludziach wiele posiadających jako o materialistach, to jednak w rzeczywistości osobom tym nie chodzi o czysto materialne znaczenie posiadanych rzeczy, a raczej o ich symboliczny wymiar, pozwalający wyrazić status społeczny. Wzbogaceniem narracji są rozważania różnych specjalistów wspierających idee minimalizmu, np. architekta projektującego małe, ale funkcjonalne mieszkania, ponieważ badania wskazują, że człowiek używa dużo mniej przestrzeni, niż realnie posiada, albo badaczki kompulsywnego zbieractwa, tłumaczącej, jak przenosi się w tym zjawisku zainteresowanie z ludzi na rzeczy, które stopniowo stają się dla chorych najważniejsze.

(zob. ramka *Kooperatywy spółdzielcze w Nikaragui*). Po piąte, podkreśla się konieczność inkluzywnego podejścia do rozwiązywania problemów społecznych. Dla przykładu, pojawia się postulat zastąpienia technokratycznych ekspertów i specjalistów ekspertami reprezentującymi wspólnotę dotkniętą danym problemem[21].

Konkluzje z rozważań

Pomimo tego, że omówione w rozdziale koncepcje postwzrostu i dewzrostu są nie tyle krytyczne, co wręcz kontestujące ideę ZR, to nie brakuje badaczy, którzy uważają, że debata wokół ZR w dużej mierze sprawiła, iż poszczególne, początkowo przeciwstawne stanowiska zaczęły się do siebie zbliżać (konwergencja). Zdaniem Katarzyny Zadros koncepcje postrozwojowe, jako z założenia krytyczne w stosunku do głównego nurtu, przyczyniły się do lepszego zrozumienia mechanizmów eksploatacji przyrody w ramach dominującego układu relacji społeczno-ekonomicznych. Rozwój koncepcji ZR dowodzi, że z czasem obejmowała ona elementy postulowane przez teorie krytyczne, które odnosiły się nie tylko do ilościowo rozumianego rozwoju, ale także do jakości życia[22].

Interesująco do zagadnienia wzajemnych relacji pomiędzy zrównoważonym rozwojem a koncepcjami krytycznymi podeszła Bogumiła Lisocka-Jaegermann, która wykorzystując koncepcję Eduardo Gudynasa, wskazała na różnice pomiędzy poszczególnymi podejściami, ale zarazem zmieściła je

[21] E. Lennox, R. Hollender, *Alternatives to Growth-Centric Development*, Boston University, Boston 2020, s. 23 i n.

[22] K. Zadros, *Rozwój – rozwój zrównoważony – postrozwój. Gdzie jesteśmy i dokąd zmierzamy?*, „Zeszyty Naukowe Politechniki Śląskiej" 2018, z. 118, s. 681–689.

w ramach nadrzędnej idei zrównoważenia/trwałości społeczeństwa. W takiej perspektywie dominujący nurt ZR cechuje słabe/miękkie zrównoważenie, które wiąże się z rozwojem materialnym i traktowaniem przyrody w kategoriach antropocentrycznych. Z kolei koncepcje krytyczne można włączyć w bardzo silne/twarde zrównoważenie, wskazujące na jakość życia zamiast rozwoju, biocentryczne ujęcie przyrody, wielość konkurujących narracji (np. uwzględnianie tradycyjnych wierzeń grup etnicznych). Autorka określa nawet to ujęcie mianem **zrównoważonego postrozwoju**[23].

Kalendarium

1972 – użycie przez André Gorza, prekursora ekologii politycznej, pierwszy raz w dyskursie, pojęcia dewzrostu, w wersji francuskiej jako *décroissance.*

2000 – odbycie się protestów aktywistów w Lyonie domagających się miasta bez samochodów, wspólnych posiłków na ulicach, spółdzielni spożywczych i organizujących kampanie przeciwko reklamie, co przełożyło się na dewzrostowy ruch społeczny.

2008 – organizacja pierwszej międzynarodowej konferencji środowisk społecznych i naukowych związanych z dewzrostem w Paryżu; pierwszy raz zostaje użyty angielski termin *degrowth*.

Słowniczek

Biocentryzm – pogląd, według którego człowiek jest częścią natury i dlatego nie zajmuje w świecie centralnego miejsca. To jedno z założeń wszystkich radykalnie krytycznych koncepcji wobec zrównoważonego rozwoju.

Dewzrost – kategoria funkcjonująca w ramach podejść odrzucających pojęcie rozwoju gospodarczego z uwagi na ograniczone zasoby naturalne planety. Ruch dewzrostowy popiera wspólnotowość, lokalność, dobrostan i jakość życia człowieka szanującego prawa przyrody.

Ekologia polityczna – podejście, za pomocą którego badane są relacje między społeczeństwem i jego zasobami naturalnymi oraz różnice w dostępie różnych grup do tych zasobów.

Problemy do dyskusji

1. Jakie są główne zarzuty krytyków koncepcji zrównoważonego rozwoju? Dlaczego opowiadają się oni za dewzrostem?
2. Jeżeli nie rozwój, to co powinno być kategorią wyjaśniającą pomyślność społeczeństwa? Uzasadnij swój wybór, omawiając zakres wybranego pojęcia.
3. Co to znaczy, że celem dewzrostu jest „zamiana słonia w ślimaka"?

[23] B. Lisocka-Jaegermann, *Rozwój zrównoważony, postwzrost, dobre życie (Buen Vivir). Głosy z Ameryki Łacińskiej i Hiszpanii*, „Studia Ecologiae et Bioethicae" 2019, t. 17, nr 4, s. 23–36.

Dodatkowa literatura

Demaria F., Schneider F., Sekulova F., Martinez-Alier J., *What Is Degrowth? From an Activist Slogan to a Social Movement*, "Environmental Values" 2013, Vol. 22, No. 2, s. 191–215.

Hickel J., *Postwzrost: gospodarka radykalnej obfitości*, „Krytyka Polityczna" 2019, 26.01, http://krytykapolityczna.pl/gospodarka/postwzrost-hickel [dostęp: 6.07.2022].

Latouche S., *Farewell to Growth*, Polity Press, Cambridge 2009.

Materiał filmowy

Punkt krytyczny. Świadoma konsumpcja, WWF Polska, 30.07.2018, https://www.youtube.com/watch?v=nVLu-30qEhY [dostęp: 6.07.2022].

Krótki film, który pozwala uświadomić sobie, jak potrzebne jest krytyczne myślenie w codziennym działaniu. Jeżeli chcemy zostawić przyszłym pokoleniom bezpieczny pod względem ekologicznym świat, to już teraz powinniśmy przejść od gospodarki opartej na nieograniczonej konsumpcji do gospodarki o obiegu zamkniętym, co stanowi również jeden z postulatów krytycznych teorii opowiadających się za dewzrostem. Problem tkwi w tym, że produkuje się za dużo rzeczy słabej jakości, których nie da się długo użytkować, co prowadzi do wytwarzania ogromnej ilości śmieci, stanowiących coraz poważniejszy problem. Walorem filmu są wypowiedzi zwyczajnych ludzi, którzy ze swojej perspektywy mówią o tym, jak użytkowane rzeczy okazują się coraz mniej trwałe, jakie przemiany społeczne zachodzą i jak wpływają na rynek pracy (szewc, który staje się zawodem zanikającym), ale także pokazują, jak można we własnym zakresie wdrażać zasady *zero waste*.

Część II

Ujęcie przedmiotowe

Fot. Rafał Mielnik

Kwestie środowiskowe

Justyna Nakonieczna-Bartosiewicz

Rozdział 5

Zmiany klimatyczne

Zmiany klimatyczne – istota zjawiska

Klimat Ziemi to całość zjawisk pogodowych występujących w dłuższym okresie. W przeszłości ulegał już wielokrotnym znaczącym zmianom – zdarzały się okresy o większej i mniejszej temperaturze oraz nagłe ochłodzenia (uznaje się, że wyginięcie dinozaurów zostało spowodowane gwałtownym wychłodzeniem klimatu Ziemi, które nastąpiło w wyniku zablokowania dostępu do promieni słonecznych po uderzeniu ogromnej asteroidy w okolicach Zatoki Meksykańskiej). Na zmiany klimatu wpływa wiele czynników, część z nich ma charakter naturalny, niezależny od aktywności człowieka. Są to różne aktywności Słońca, naturalne zmiany składu ziemskiej atmosfery wywołane np. wybuchami wulkanów czy okresowe, ale występujące zgodnie z naturą oscylacje oceaniczne – przykładem chociażby zjawisko pogodowe El Niño. Początkowo, gdy na Ziemi pojawił się *homo sapiens*, co nastąpiło jakieś 10–43 tys. lat temu, zmiany w klimacie odbywały się bez znaczącego udziału ludzi. Jednak od ok. 200 lat, wraz z gwałtownym wzrostem wielkości populacji ludzi na Ziemi oraz intensyfikacją rozwoju cywilizacyjnego, skutki aktywności ludzkiej coraz mocniej oddziałują na cały ekosystem planety. Z tego powodu coraz większą popularność zdobywa propozycja, żeby nasze czasy nazywać **antropocenem** – czyli epoką geologiczną, w której wpływ człowieka na funkcjonowanie procesów przyrodniczych zachodzących w skali Ziemi jest porównywalny z wielkoskalowymi procesami geologicznymi w przeszłości. Wedle najnowszej wiedzy nie ma wątpliwości, że ocieplenie klimatu Ziemi oraz towarzyszące mu efekty są wynikiem aktywności człowieka (mają charakter antropogeniczny)[1] (zob. ramka *Roztopiony lodowiec Okjökull na Islandii*).

[1] M. Allen, O.P. Dube, W. Solecki, F. Aragón-Durand, W. Cramer, M. Kainuma, J. Kala, N. Mahowald, Y. Mulugetta, R. Perez, M. Wairiu, K. Zickfeld, S. Humphreys, G. Raga, B. Hayward, D. Liverman, M. Richardson, Ch. Smith, P. Dasgupta, M. Rojas, W. Steffen, H. Eakin, *Framing and Context*, w: *Global Warming of 1.5°C. An IPCC Special Report on the Impacts of Global Warming of 1.5°C above Pre-Industrial Levels and Related Global Greenhouse Gas Emission Pathways, in the Context Of Strengthening the Global Response to the Threat of Climate Change, Sustainable Development, and Efforts to Eradicate Poverty*, eds. V. Masson-Delmotte, P. Zhai, H.-O. Pörtner, D. Roberts, J. Skea, P.R. Shukla, A. Pirani, W. Moufouma-Okia, C. Péan, R. Pidcock, S. Connors, J.B.R. Matthews, Y. Chen, X. Zhou, M.I. Gomis, E. Lonnoy, T. Maycock, M. Tignor, T. Waterfield, Cambridge University Press, Cambridge – New York 2018, s. 49–91.

Istota zmian klimatycznych wywoływanych przez człowieka tkwi w uwalnianiu do atmosfery w stosunkowo krótkim czasie ogromnych ilości gazów cieplarnianych, których Ziemia nie jest w stanie zneutralizować za pomocą naturalnych procesów przywracających równowagę, takich jak np. fotosynteza zachodząca w roślinach. Gazy te wchłaniają ciepło i przez to zatrzymują je w atmosferze. Stanowią one efekt uboczny coraz większego zużycia energii potrzebnej do działania maszyn przemysłowych i rolniczych, pojazdów, urządzeń domowych i wielu innych. Zaspokojenie tych potrzeb możliwe było dzięki masowemu wykorzystaniu paliw kopalnych – najpierw węgla brunatnego i kamiennego, następnie także ropy naftowej i gazu ziemnego. Dodatkowo w wyniku ekspansji produkcji rolnej i coraz większej presji na nowe tereny rolnicze kurczą się obszary leśne, będące naturalnymi regulatorami ilości CO_2 w atmosferze. Krótko mówiąc, system klimatyczny został przez działalność człowieka niejako wytrącony ze swoich naturalnych cykli (zob. ramka *Ślad węglowy*).

Ślad węglowy

Śladem węglowym nazywamy ilość gazów cieplarnianych, które zostały wyemitowane do atmosfery przy danej czynności: wytworzeniu jakiegoś produktu, jak i korzystaniu z niego. Dotyczy produktów, organizacji, wydarzeń, ale też aktywności pojedynczego człowieka, pozwala w liczbowy sposób wykazać konsekwencje aktywności ludzkiej. Ślad węglowy wyraża się w ekwiwalencie dwutlenku węgla (CO_2) – służy do przeliczania wpływu innych gazów cieplarnianych na klimat poprzez przeliczenie na masę CO_2, która w podobny sposób wpłynęłaby na bilans energii Ziemi. W roku 2020 świat wyemitował 34,81 mld t CO_2 pochodzących ze spalania paliw kopalnych i produkcji cementu*. Ponad 20 mld t CO_2 (58,37%) pochodziło z Azji (same Chiny wyemitowały 10,67 mld t, czyli 30,6% światowej emisji, podczas gdy Indie 2,44 mld t). Ameryka Północna uzyskała ślad węglowy wielkości 5,78 mld t (16,6% światowej emisji), z tego USA były odpowiedzialne za wytworzenie 4,71 mld t CO_2 (13,53% światowej emisji). Europa wyemitowała 4,95 mld t, co odpowiada 14,22% światowej emisji dwutlenku węgla. Reasumując, największy ślad węglowy tworzą Chiny, Europa (jako całość) i Stany Zjednoczone.

Co prawda Chiny emitują najwięcej CO_2 w skali globalnej, ale przeciętny Chińczyk nie emituje go znacząco więcej, niż wynosi średnia światowa. W roku 2020 dla Chin wskaźnik ten wyniósł 7,41 t, podczas gdy średnia roczna światowa emisja na głowę wyniosła ok. 4,47 t CO_2. Jeśli spojrzeć na dane w podziale *per capita*, można dostrzec, że najwięcej CO_2 emituje Katarczyk (ok. 37 t rocznie). W pierwszej dziesiątce znajdzie się też obywatel Mongolii (prawie 27 t rocznie), Arabii Saudyjskiej (prawie 18 t rocznie) czy Kazachstanu (ponad 15,5 t rocznie). Amerykanin wytworzył w 2020 r. ponad 14 t CO_2. Podobny poziom osiągnął Kanadyjczyk, podczas gdy typowy Australijczyk przekroczył w tym zakresie 15 t. W tym zestawieniu obywatel Unii Europejskiej (EU-27) miał średnią emisję roczną na poziomie 5,84 t CO_2. Polska w tym czasie wykazała emisję na poziomie 7,92 t na osobę. Poniżej średniej światowej na głowę znalazł się mieszkaniec Indii (3,96 t). Najmniejsze zużycie na mieszkańca w 2020 r. szacowano w Demokratycznej Republice Kongo (0,03 t), Somalii i Republice Środkowoafrykańskiej (0,04 t) czy Burundi (0,05 t). To są roczne wartości, które przeciętny Amerykanin czy Australijczyk emituje w ciągu jednego–dwu dni. Dopełnieniem tego niepokojącego obrazu jest fakt, że sama jazda samochodem 15 km, w tę i z powrotem, to emisja ok. 5 kg CO_2, co stanowi ilość, którą sporych rozmiarów drzewo będzie pochłaniać przez rok**.

* Dane za: H. Ritchie, M. Roser, *CO_2 Emissions*, Our World in Data, https://ourworldindata.org/co2-emissions [dostęp: 31.01.2022].

** *Kalkulator Emisji CO_2*, Ziemia na Rozdrożu, https://ziemianarozdrozu.pl/moja-emisja-co2-kalkulator/_[dostęp: 31.01.2022].

Punktem odniesienia dla opisu obecnych zjawisk klimatycznych jest średnia globalna temperatura powietrza względem tzw. okresu przedprzemysłowego, w stosunku do którego określa się długookresowe średnie zmiany temperatury. Za okres referencyjny zazwyczaj przyjmuje się jednak średnią temperaturę z lat 1850–1900 (została ona użyta m.in. w V Raporcie IPCC z 2013 r.) ze względu na szeroko przyjęty pogląd, że temperatura z tego czasu prawdopodobnie najbardziej adekwatnie odzwierciedla poziom temperatury sprzed XVIII w. – czyli przed wybuchem rewolucji przemysłowej.

W wyniku licznych badań ustalono, że wzrost globalnej średniej temperatury powyżej 2°C w stosunku do poziomu z epoki przedprzemysłowej niesie katastrofalne w skutkach zmiany zagrażające życiu na Ziemi. Przekroczenie tej wartości temperaturowej tak bardzo zdestabilizuje klimat, że będziemy doświadczać lawinowo pojawiających się ekstremalnych zjawisk pogodowych. Najnowsze wyniki analiz opublikowane przez Światową Organizację Meteorologiczną (**World Meteorological Organization**, WMO) wskazują jasno, że zmiany zachodzące w klimacie są powiązane z działalnością człowieka[2]. W latach 2017–2021 średnia globalna temperatura powietrza była o 1,06–1,26°C wyższa niż przed okresem referencyjnym (lata 1850–1900) wskazującym średnią temperaturę okresu przedprzemysłowego (zob. ramka *Przebieg rocznych anomalii temperatury globalnej w latach 1850–2020 (okres referencyjny 1850–1900)*). W tym samym zakresie (2017–2021) każdego roku średni minimalny letni i średni maksymalny zimowy zasięg lodu morskiego w Arktyce był poniżej średniej z lat 1981–2010. We wrześniu 2020 r. zasięg lodu morskiego w Arktyce osiągnął drugie najniższe minimum w historii (szerzej o Arktyce zob. rozdział 26. *Studium przypadku – Arktyka*). Nawet jeśli emisje zostaną zredukowane w celu ograniczenia ocieplenia do znacznie poniżej 2°C, to średni globalny poziom morza do 2100 r. wzrośnie prawdopodobnie o 0,3–0,6 m, a do 2300 r. o 0,3–3,1 m.

Instytucjonalizacja międzynarodowej współpracy na rzecz przeciwdziałania zmianom klimatycznym

Kluczową instytucją w zakresie międzynarodowej współpracy na rzecz przeciwdziałania zmianom klimatu jest **Międzyrządowy Zespół ds. Zmian Klimatu** (**Intergovernmental Panel on Climate Change**, IPCC), działający od 1987 r., który publikuje raporty zawierające podsumowanie aktualnego stanu wiedzy na temat zmian klimatu wraz z możliwymi scenariuszami rozwoju trendów. Do 2022 r. ukazało się sześć takich raportów. Stanowią one zweryfikowane źródło informacji oraz naukową podstawę dla formułowania rekomendacji dla decydentów w zakresie przeciwdziałania zmianom klimatycznym. W wyniku działania tej

[2] *United in Science 2021*, WMO, https://public.wmo.int/en/resources/unitedinscience [dostęp: 31.01.2022].

instytucji doszło do podpisania podczas Szczytu Ziemi w 1992 r. w Rio de Janeiro Ramowej Konwencji ONZ w sprawie zmian klimatu (Framework Convention on Climate Change, FCCC). Konwencja weszła w życie 21 marca 1994 r., jej stronami jest 197 państw. W jej ramach odbywają się coroczne **Konferencje Stron** (**Conferences of the Parties**, COP), na których sygnatariusze konwencji dokonują przeglądu realizacji postanowień.

Roztopiony lodowiec Okjökull na Islandii

Tablica upamiętniająca lodowiec Okjökull

Źródło: *Okjökull*, Wikipedia, https://pl.wikipedia.org/wiki/Okj%C3%B6kull#/media/Plik:Okj%C3%B6kull_glacier_commemorative_plaque.jpg [dostęp: 31.01.2022].

Lodowiec Okjökull, położony na północny wschód od stolicy Islandii – Reykjavíku, istniał ok. 700 lat. W ciągu ostatnich dziesięcioleci z powodu zmian klimatycznych skurczył się tak znacząco, że w 2014 r. został oficjalnie uznany na nieistniejący. Zdjęcia satelitarne z 2019 r., które pokazały, że z lodowca został jedynie drobny kawałek lodu na szczycie wulkanu, wywołały poruszenie społeczeństwa islandzkiego. Władze Islandii postanowiły oficjalnie pożegnać lodowiec. W czasie uroczystości odsłonięto tablicę, która stanowi wezwanie dla przyszłych pokoleń; ujęto na niej następujący napis:

> *List do przyszłości*
> Ok [Okjökull] jest pierwszym islandzkim lodowcem, który utracił status lodowca. W ciągu następnych 200 lat należy się spodziewać, że wszystkie nasze lodowce podążą tą samą ścieżką. Ten pomnik ma uświadamiać, że wiedzieliśmy, co się dzieje i co należało z tym zrobić. Tylko ty będziesz wiedzieć, czy to zrobiliśmy*.

* *Islandczycy pożegnali martwy lodowiec*, TVN Meteo, 19.08.2019, https://tvn24.pl/tvnmeteo/najnowsze/islandczycy-pozegnali-martwy-lodowiec-4950550 [dostęp: 31.01.2022].

Na COP3 w 1997 r. został przyjęty Protokół z Kioto. Zobowiązywał on 41 wymienionych wysoko rozwiniętych państw oraz te będące w trakcie transformacji rynkowej do redukcji emisji CO_2 i innych gazów cieplarnianych do 2012 r. o co najmniej 5,2% w stosunku do poziomu emisji z roku 1990. Protokół wszedł w życie dopiero w 2005 r. po ratyfikacji 50 państw, które łącznie były odpowiedzialne za co najmniej 55% globalnej emisji gazów. Ostatecznie dokument ten został ratyfikowany przez 193 państwa, czyli wszystkie strony Konwencji Klimatycznej z wyjątkiem Stanów Zjednoczonych. Pierwszy okres zobowiązań rozpoczął się w 2008 r., a zakończył w 2012 r. Część państw zobowiązała się do kontynuowania realizacji zapisów protokołu do 2020 r. Umowa ta nakładała większe obciążenie na państwa wysokorozwinięte, gdyż uznano, że to one są głównie odpowiedzialne za emisję gazów cieplarnianych w wyniku swojej ponad 150-letniej działalności przemysłowej. Zobowiązania zawarte w protokole wywołały liczne kontrowersje. USA ostatecznie go nie ratyfikowały, argumentując, że Chiny i Indie, choć podpisały dokument, to nie zostały objęte konkretnymi limitami emisji. Z tego powodu z Protokołu wycofała się też Kanada.

Pierwszą, wiążącą na poziomie globalnym, umową międzynarodową dotyczącą ustalania zasad ograniczenia emisji gazów cieplarnianych dla całego świata było **Porozumienie Paryskie**, przyjęte w czasie COP 21 w 2015 r. w Paryżu przez 195 państw i Unię Europejską. Porozumienie, inaczej niż Protokół z Kioto, skierowane było do wszystkich emitentów CO_2. Zróżnicowano w nim też zakres odpowiedzialności za walkę ze zmianami klimatu w zależności od możliwości krajów rozwiniętych i rozwijających się, a bogate państwa uprzemysłowione wezwano do udzielenia wsparcia finansowego dla biedniejszych państw, aby pomóc im wdrożyć porozumienie. Państwa nie doszły jak dotychczas do porozumienia, w jaki sposób to wsparcie powinno być zorganizowane. Finanse stały się jednym z punktów rozbieżności w dalszych spotkaniach klimatycznych. Już w 2009 r. na COP w Kopenhadze ustalono, że bogate państwa do 2020 r. będą wpłacać 100 mld USD rocznie na wsparcie finansowe działań na rzecz ochrony klimatu. Nie udało się jednak zebrać pełnej kwoty.

Na 26. Szczycie Klimatycznym w Glasgow w 2021 r. Unia Europejska i USA nie zgodziły się na ustanowienie systemowego funduszu dla krajów najbardziej wrażliwych na zmianę klimatu, tak by mogły uporać się ze jego skutkami. Podejmowane są próby ustanowienia międzynarodowego systemu kompensacji strat i szkód wyrządzonych przez zmiany klimatyczne. Uformowała się też grupa 48 państw rozwijających, które niewspółmiernie dotknięte są zmianą klimatu, w postaci Forum Państw Wrażliwych na Zmianę Klimatu (Climate Vulnerable Forum, CVF). Forum wystąpiło z postulatem, aby państwa uprzemysłowione przyjęły wieloletnie zobowiązania w zakresie finansowania działań na rzecz ochrony klimatu w wysokości 500 mld USD na okres do 2024 r.[3]

[3] Climate Vulnerable Forum, https://thecvf.org/ [dostęp: 31.01.2022].

Przeniesienie stolicy Indonezji z Dżakarty na Borneo

Dżakarta, dotychczasowa stolica Indonezji, w której żyje 10 mln osób, tonie w tempie nawet 25 cm na rok. Razem z satelickimi miastami w rejonie stolicy na wyspie Jawa mieszka nawet 30 mln ludzi. Przez Dżakartę płynie 13 rzek, co powoduje, że warunki są bardzo uciążliwe dla jej mieszkańców. Miasto od lat toczy walkę z regularnymi powodziami, które są coraz bardziej nieprzewidywalne i przez to stwarzają coraz większe niebezpieczeństwo. Zjawisko to zdeterminowane jest zmianami klimatycznymi, niekontrolowanym masowym budowaniem studni i betonowaniem miasta. Szacuje się, że do 2050 r. stolica Indonezji może znaleźć się zupełnie pod wodą, a to właśnie na Jawie mieszka 60% populacji tego państwa i tam koncentruje się połowa działalności gospodarczej. Z tego powodu władze Indonezji podjęły decyzję o przeniesieniu siedziby władz na Borneo i wybudowaniu tam nowej stolicy, która zostanie nazwana Nusantara, co w starym języku jawajskim oznacza „archipelag"*.

* A. Dmitruczuk, *Indonezja przenosi stolicę, bo dotychczasowa tonie. Poznaliśmy nazwę nowej*, Wyborcza.pl Klimat i Środowisko, 18.01.2022, https://wyborcza.pl/7,177851,28012819,indonesia-przenosi-stolice-bo-dotychczasowa-tonie-wiadomo.html [dostęp: 31.01.2022].

W porozumieniu ustalono, że państwa muszą ograniczyć globalne ocieplenie znacznie poniżej 2°C, a docelowo do 1,5°C względem epoki przedprzemysłowej. Uznano, że to znacząco zmniejszy ryzyko związane ze zmianami klimatu[4]. Po podpisaniu Porozumienia poproszono Międzyrządowy Zespół ds. Zmiany Klimatu o przygotowanie raportu, w którym miał rozstrzygnąć, jakie są konkretne warunki, możliwości i scenariusze realizacji wyznaczonego celu klimatycznego. IPCC przeanalizował dostępne wyniki badań i w 2018 r. opublikował Specjalny Raport Międzyrządowego Zespołu ds. Zmiany Klimatu o Ociepleniu o 1,5°C, w którym ustalił, w jaki sposób jednoznacznie oszacować zmiany średniej globalnej temperatury (do jakiego okresu się odnosić) oraz stwierdził jasno, że wzrost średniej temperatury o 2°C względem okresu przedprzemysłowego oznacza dużo poważniejsze konsekwencje dla systemów naturalnych i antropogenicznych niż wzrost o 1,5°C, a także istotnie zwiększa ryzyko przekroczenia punktów krytycznych dla wielu zjawisk. Eksperci podkreślili, że będzie niezwykle trudno zdążyć z wdrożeniem działań, które ograniczą tak wzrost temperatury, by nie przekroczyć 1,5°C, ale nadal jest to realne. Działania jednak powinny być podjęte natychmiast i na szeroką skalę. Przedstawiony w raporcie model realizacji celu utrzymania wzrostu temperatury nieprzekraczającego 1,5°C wskazywał, że nie później niż do roku 2030 należy zredukować o ok. 45% globalną emisję CO_2 względem poziomu z 2010 r., a do roku 2050 należy osiągnąć zerowe emisje netto (czyli **neutralności węglowej** – stanu, w którym wyemitowany przez dany kraj CO_2 zostaje w całości pochłonięty lub wychwycony z atmosfery). W szóstej edycji Raportu IPCC z lat 2021 i 2022 stwierdzono, że zmiany klimatu są z całą pewnością spowodowane działalnością człowieka, a ludzkość jak najszybciej i w ujęciu globalnym musi podjąć działania

[4] Porozumienie Paryskie z dnia 19 października 2016 r., Dz. Urz. UE 2016, L 282, art. 2, https://eur-lex.europa.eu/legal-content/PL/TXT/PDF/?uri=CELEX:22016A1019(01)&from=PL [dostęp: 31.01.2022].

na rzecz ich zatrzymania. Przedstawiono także szereg możliwych ścieżek transformacji energetycznej, która pozwoliłaby dojść do neutralności węglowej, w zależności od sytuacji różnych państw, oraz zwrócono uwagę na delikatną kwestię sprawiedliwości tego procesu.

Realizacja Porozumienia Paryskiego stała się niepewna, gdy prezydent Donald Trump doprowadził w 2020 r. do wycofania się USA z porozumień klimatycznych. Drugi największy emitent gazów cieplarnianych na świecie (Chiny) nie zamierzał wprowadzać żadnych rozwiązań ograniczających emisyjność. Na początku 2021 r. następny prezydent USA, Joe Biden, tuż po objęciu stanowiska podjął jednak decyzję o powrocie do porozumienia, co nadało nową dynamikę współpracy międzynarodowej w tym obszarze.

Wydawałoby się, że współpraca między państwami w celu ograniczenia zmian klimatu ma nikłe szanse powodzenia ze względu na rozbieżności między bardzo umiarkowanymi zobowiązaniami, jakie skłonne są nałożyć na siebie państwa, a potrzebami natychmiastowego wdrożenia działań zaradczych wobec zmian klimatu, które jednoznacznie postulują badania naukowe. Mamy jednak pozytywny przykład skutecznej walki z globalnym ociepleniem w postaci przyjętej w 1985 r. **Konwencji Wiedeńskiej** o ochronie warstwy ozonowej, uzupełnionej w 1987 r. o **Protokół Montrealski**. Dokumenty te zostały ratyfikowane przez wszystkie państwa, w wyniku czego doprowadzono do wycofania z produkcji substancji niszczących ozon, głównie freonów, także znajdujących się w grupie gazów odpowiedzialnych za powstanie efektu cieplarnianego.

Zrównoważony rozwój a przeciwdziałanie zmianom klimatycznym

Temat współpracy na rzecz ograniczenia emisji gazów cieplarnianych związany jest z problemem **sprawiedliwości klimatycznej**. Najprościej rzecz ujmując, wysiłek na rzecz klimatu muszą ponieść wszyscy, ale odpowiedzialność za negatywne konsekwencje zmian klimatycznych nie dotyczy wszystkich w tym samym stopniu. Można tu wskazać uboższe kraje, które dotychczas nie wykorzystywały w tak znacznym stopniu energii z paliw kopalnych, w porównaniu z krajami z wysokim dochodem, jak i kolejne pokolenia, które niezawinienie będą musiały funkcjonować w środowisku zdewastowanym przez ich poprzedników. Nie wszyscy poczuwają się więc w równym stopniu do odpowiedzialności za zmiany klimatyczne. Równocześnie konsekwencje tych zmian też nie są równomiernie dotkliwe dla wszystkich rejonów świata. W uzgodnieniach międzynarodowych widać dużą rozbieżność, w jaki sposób tę odpowiedzialność rozłożyć. Kraje o wysokich dochodach nie zgadzają się na prosty transfer pieniędzy, który miałby wspomagać finansowo biedniejsze kraje w ich wysiłkach na rzecz redukcji emisji gazów.

Przebieg rocznych anomalii temperatury globalnej w latach 1850–2020 (okres referencyjny 1850–1900)

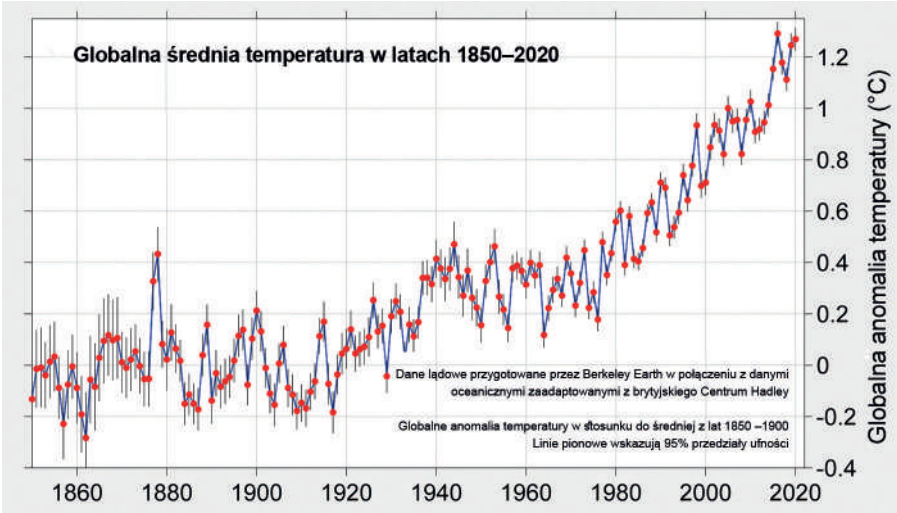

Źródło: R. Rohde, *Global Temperature Report for 2020*, Berkeley Earth, 14.01.2021, http://berkeleyearth.org/global-temperature-report-for-2020/ [dostęp: 31.01.2022].

Na wykresie w niniejszej ramce można zaobserwować zmiany globalnej średniej temperatury od czasów przedprzemysłowych do obecnych. Według danych IPCC od czasów przedprzemysłowych do 2017 r. temperatura wzrosła już średnio o 1±0,2°C. Ostatnie okresy pięcioletni (2015–2019) i dziesięcioletni (2010–2019) były najcieplejszymi w historii pomiarów, globalna średnia temperatura w 2020 r. wyniosła 1,27°C powyżej średniej temperatury czasów przedprzemysłowych. Rok 2020 był drugim najcieplejszym w historii pomiarów (najgorętszym jest rok 2016)*.

* *2020 Tied for Warmest Year on Record*, NASA Analysis Shows, NASA, 14.01.2021, https://www.nasa.gov/press-release/2020-tied-for-warmest-year-on-record-nasa-analysis-shows [dostęp: 31.01.2022]; *United in Science 2021*, WMO, https://public.wmo.int/en/resources/unitedinscience [dostęp: 31.01.2022].

Państwa będące na ścieżce szybkiego wzrostu gospodarczego (jak Chiny, Indie czy Brazylia) nie zgadzają się na wprowadzenie drastycznych ograniczeń, które mogłyby zahamować ich wzrost. Z kolei państwa najbardziej zagrożone zmianami klimatycznymi (np. państwa wyspiarskie) oczekują wsparcia w kryzysowej sytuacji, w jakiej się znalazły.

Kraje o wysokim dochodzie historycznie wyemitowały w sumie od początku rewolucji przemysłowej największą ilość gazów cieplarnianych. W roku 1900 za 90% emisji odpowiedzialne były Europa i USA[5]. Obecnie jednak, wykorzystując swoje bogactwo, coraz bardziej potrzeby energetyczne tych podmiotów zaspokajane są z wykorzystaniem rozwiązań pozwalających na ograniczenie emisji. Dlatego też w ostatnich latach emisje w tych krajach wzrastały nieznacznie

[5] H. Ritchie, M. Roser, *CO_2 Emissions*, Our World in Data, https://ourworldindata.org/co2-emissions [dostęp: 31.01.2022].

w porównaniu z innymi regionami – zwłaszcza szybko rozwijającymi się państwami Azji. Problemy klimatyczne nie stanowią też dla nich aż tak dramatycznego obciążenia. Wśród najczęściej wymienianych problemów, których doświadczyć mogą społeczeństwa uboższych regionów z powodu zmian klimatycznych, można wyróżnić:

1. Zagrożenie konfliktami w wyniku degradacji środowiska naturalnego spowodowanego zmianami klimatycznymi (zob. rozdział 6. *Konflikty o wodę*).
2. Zagrożenia dla bezpieczeństwa żywnościowego i wodnego. FAO szacuje, że ponad 124 mln ludzi na świecie doświadcza dotkliwego braku poczucia bezpieczeństwa w dostępie do żywności, a 76% z nich wynikało z ekstremalnych sytuacji klimatycznych[6].
3. Wyższe średnie temperatury powierzchni Ziemi mogą narazić nawet miliard ludzi na infekcję śmiertelnymi chorobami takimi jak Zika, Denga czy Chikungunya. Z powodu ocieplenia klimatu kolejne 250 tys. ludzi między rokiem 2030 a 2050 może umrzeć na malarię[7].
4. Skutki zmian klimatycznych mogą do 2030 r. przesunąć kolejne 100 mln ludzi poniżej granicy ubóstwa. Bank Światowy wyliczył, że w konsekwencji ekstremalnych zjawisk pogodowych następują straty w konsumpcji o wartości 520 mld USD rocznie i każdego roku stają się przyczyną popadania przez 26 mln ludzi w ubóstwo[8]. Już wiadomo, że zmiany klimatyczne od 1960 r. zwiększyły nierówności ekonomiczne pomiędzy krajami rozwiniętymi i rozwijającymi się o 25%[9].

Książka *Koniec lodu. Jak odnaleźć sens w byciu świadomym katastrofy klimatycznej* (*End of Ice: Bearing Witness and Finding Meaning in the Path of Climate Disruption*) Dahra Jamaila z 2020 r.

Książka Dahra Jamaila *Koniec lodu. Jak odnaleźć sens w byciu świadomym katastrofy klimatycznej** jest zapisem historii autora, uznanego reportera wojennego, który po powrocie w rodzinne strony, na bliskie mu górskie szlaki Ameryki, z niemałym zdziwieniem odkrywa, że zostały one zniszczone w wyniku zmian klimatycznych. Przejawy zmian klimatycznych stają się dla bohatera nowym frontem, na który wyrusza, aby dowiedzieć się, jak do tych zniszczeń doszło, jak to się stało, że ostrzeżenia, raporty, dane naukowe na temat zmian klimatycznych były przez lata ignorowane nie tylko przez polityków, ale i samych ludzi. Jamail przeprowadza szereg rozmów z naocznymi świadkami skutków zmian klimatycznych. Konkluzja książki brzmi, iż świat znajduje się w agonii i jest już za późno, by go uratować. Mimo to w obliczu nieuchronnej katastrofy autor koncentruje się na tym, co pozostało, i stara się cieszyć przyrodą, póki ta jeszcze istnieje.

* D. Jamail, *Koniec lodu. Jak odnaleźć sens w byciu świadomym katastrofy klimatycznej*, przeł. A. Paszkowska. Wydawnictwo Krytyki Politycznej, Warszawa 2020.

---

[6] *Food Security & Nutrition around the World*, FAO, United Nations, https://www.fao.org/state-of-food-security-nutrition/2018/en/ [dostęp: 31.01.2022].

[7] *Climate Change and Health*, World Health Organization, 31.10.2021, https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/climate-change-and-health [dostęp: 31.01.2022].

[8] *Climate Change Overview*, World Bank, 8.10.2021, https://www.worldbank.org/en/topic/climatechange/overview#1 [dostęp: 31.01.2022].

[9] J. Garthwaite, *Climate Change Has Worsened Global Economic Inequality, Stanford Study Shows*, Stanford News, 22.04.2019, https://news.stanford.edu/2019/04/22/climate-change-worsened-global-economic-inequality/ [dostęp: 31.01.2022]; N.S. Diffenbaugh,

5. Główne porty handlowe w krajach rozwijających się – Rio de Janeiro, Bombaj, Guangzhou i Dar es Salaam – stoją w obliczu zagrożenia zatopieniem przez podnoszący się poziom mórz, a do 2050 r. co najmniej 300 mln ludzi będzie mieszkać na obszarach przybrzeżnych zagrożonych niebezpiecznymi powodziami[10] (zob. ramka *Przeniesienie stolicy Indonezji z Dżakarty na Borneo*).

Kalendarium

1987 – Konwencja Wiedeńska o ochronie warstwy ozonowej.
1992 – przyjęcie w Rio de Janeiro Ramowej Konwencji ONZ w sprawie zmian klimatu (*Framework Convention on Climate Change* – FCCC).
1997 – Protokół z Kioto.
2015 – Porozumienie Paryskie.

Słowniczek

Antropocen – epoka geologiczna, w której wpływ człowieka na funkcjonowanie procesów przyrodniczych zachodzących w skali Ziemi jest porównywalny z wielkoskalowymi procesami geologicznymi w przeszłości. Termin ten został zaproponowany w 2000 r. przez Paula Crutzena, laureata Nagrody Nobla w dziedzinie chemii.

Gazy cieplarniane – gazy, które przepuszczają większość promieniowania docierającego do Ziemi, jednocześnie pochłaniając (zatrzymując) promieniowanie podczerwone (tzw. promieniowanie długofalowe) odbijane przez powierzchnię Ziemi, co wywołuje efekt cieplarniany. Przy zbyt wysokim stężeniu tych gazów w atmosferze powstaje powłoka, którą działa jak szyba w szklarni – nie pozwala uciec energii na zewnątrz. Głównymi gazami cieplarnianymi, które uznaje się za odpowiedzialne za zmiany klimatu, są długo żyjące: dwutlenek węgla, metan oraz tlenek azotu (I). Gaz cieplarniany to też para wodna, jednak ze względu na krótką żywotność samodzielnie nie wywołuje zmian klimatu.

Intergovernmental Panel on Climate Change (**IPCC**) – Międzyrządowy Zespół ds. Zmian Klimatu. To naukowe i międzyrządowe ciało doradcze, które miało dostarczać potwierdzone informacje na temat zmian klimatu. Panel został powołany w 1988 r. przez WMO i UNEP. W 2007 r. wraz z Alem Gorem otrzymał Pokojową Nagrodę Nobla „za budowę i rozpowszechnianie wiedzy na temat zmian klimatu wywołanych przez człowieka oraz do stworzenia podstaw dla opracowania planów działań, które są niezbędne, aby przeciwdziałać takim zmianom". W szóstym raporcie opublikowanym w latach 2021 i 2022 Zespół stwierdził, że na podstawie dostępnej wiedzy można przyjąć, iż obserwowany wzrost stężenia gazów cieplarnianych bezdyskusyjnie spowodowany jest działaniami człowieka.

M. Burke, *Global Warming Has Increased Global Economic Inequality*, "Proceedings of the National Academy of Sciences" 2019, Vol. 116(20), s. 9808–9813.

[10] S.A. Kulp, B.H. Strauss, *New Elevation Data Triple Estimates of Global Vulnerability to Sea-Level Rise and Coastal Flooding*, "Nature Communications" 2019, Vol. 10, s. 1–12.

Problemy do dyskusji

1. Jakie są argumenty państw wysoko rozwiniętych, a jakie biednych w odniesieniu do ponoszenia odpowiedzialności za zmiany klimatyczne?
2. Jakie kontrowersje wywołało Porozumienie Paryskie?
3. Jakie znaczenie mają raporty Międzyrządowego Panelu ds. Klimatu?

Dodatkowa literatura

Klimatyczne ABC. Interdyscyplinarne podstawy współczesnej wiedzy o zmianie klimatu, red. M. Budziszewska, A. Kardaś, Z. Bohdanowicz (red.), Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2021, https://www.wuw.pl/product-pol-13475-Klimatyczne-ABC-Interdyscyplinarne-podstawy-wspolczesnej-wiedzy-o-zmianie-klimatu-PDF.html [dostęp: 6.07.2022].

Pietraś M., *Międzynarodowy reżim zmian klimatu*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2011.

Schlosberg D., Collins L.B., *From Environmental to Climate Justice: Climate Change and the Discourse of Environmental Justice*, "WIREs Climate Change" 2014, Vol. 5, Iss. 3, s. 359–374.

Materiał filmowy

O zmianach klimatycznych. Na przykładzie topniejących lodowców, Fundacja HumanDoc, 2022, https://zr.humandoc.pl/reportaze/o-zmianach-klimatycznych-na-przykladzie-topniejacych-lodowcow/ [dostęp: 10.10.2022]

W filmie zilustrowano jeden z najbardziej spektakularnych skutków zmian klimatycznych, jakim są znikające lodowce. W ostatnich latach tempo ich topnienia znacząco przyspieszyło. Wiele lodowców zmniejszyło się tak bardzo, że zmiany są widoczne na pierwszy rzut oka. Skarlałe i cofnięte o wiele metrów stanowią smutną ilustrację globalnego ocieplenia. Część z nich w najbliższym czasie podzieli los przedstawionego w ramce islandzkiego lodowca Okjökull. Jest to efekt opisywanego w rozdziale antropocenu, w którym średnioroczny wzrost temperatury powierzchni Ziemi z powodu aktywności człowieka zagraża delikatnej równowadze przyrodniczej.

Bartosz Maziarz

Rozdział 6

Konflikty o wodę

Związek wody, bezpieczeństwa i wojny okazuje się na swój sposób paradoksalny. Woda, która po tlenie jest najważniejszym składnikiem życia na Ziemi, coraz częściej staje się powodem konfliktów i śmierci. Od zarania dziejów ludzkość podążała w poszukiwaniu zasobów wody. Pierwsze cywilizacje zostały założone w żyznych dorzeczach Eufratu i Tygrysu oraz Nilu (tzw. rejon Żyznego Półksiężyca). Dostęp do słodkiej wody oraz możliwość nawadniania pól uprawnych gwarantowały przetrwanie i wzrastanie społeczności. Wraz z postępującym rozwojem ludzkości ewoluowały sposoby oraz metody wykorzystywania wody i jej transportu na coraz większe odległości (system akweduktów), a jej źródła starano się chronić przed zanieczyszczeniem czy przejęciem przez wroga.

Obecnie sytuacja jest właściwie paradoksalna. Pomimo dysponowania najnowocześniejszymi technologiami mogącymi transportować wodę, odsalać ją i oczyszczać do ponownego użycia, tego bezcennego składnika na świecie zaczyna brakować. Wraz z postępującymi zmianami klimatycznymi poziom wód gruntowych mocno się obniża, wysychają morza, jeziora i rzeki, a coraz więcej obszarów Ziemi ulega pustynnieniu. Woda w XXI w. staje się zasobem o strategicznym znaczeniu (więcej zob. rozdział 12. *Zarządzanie surowcami i zasobami w XXI w.*), który z dużą dozą prawdopodobieństwa w niedalekiej przyszłości stanie się jednym z głównych powodów konfliktów i wojen.

Woda jako przyczyna wojen

W roku 2020 r. **ponad 2,2 mld ludzi na świecie nie miało dostępu do sanitariatów i bieżącej wody**, zaś prawie 800 mln ludzi nie miało dostępu do wody pitnej zapewniającej minimum egzystencji[1]. Według szacunków Funduszu Narodów Zjednoczonych na rzecz Dzieci (United Nations Children's Fund, UNICEF) w trwających konfliktach zbrojnych prawdopodobieństwo śmierci dzieci poniżej 15 r.ż. jest trzy razy większe z powodu biegunki związanej z brakiem dostępu do czystej wody pitnej niż wskutek samych działań wojennych.

[1] *The United Nations World Water Development Report 2020: Water and Climate Change*, UNESCO, UN-Water, Paris 2020.

Walka o wodę w Azji Centralnej

Zasoby wody w Azji Centralnej od lat stanowią oś sporu pomiędzy krajami byłych republik radzieckich. Głównymi zainteresowanymi zasobami wodnymi w tym rejonie świata są: Uzbekistan, Kazachstan, Turkmenistan oraz Tadżykistan i Kirgistan, a przedmiot konfliktu stanowią rzeki Amu-daria i Syr-daria.

Początki zmian w gospodarce wodnej Azji Centralnej sięgają lat 40. XX w., kiedy to władze ZSRR podjęły decyzję o przekształceniu tego rejonu radzieckiego imperium w wielkie pole bawełny. W tym celu rozpoczęto budowę gęstej sieci tuneli irygacyjnych. Efektem tak drapieżnej gospodarki rolnej stało się pustynnienie obszarów Azji Centralnej, czego najdobitniejszym przykładem jest wysychanie Jeziora Aralskiego, którego powierzchnia w przeciągu 60 lat zmniejszyła się dziesięciokrotnie: z ponad 67 tys. km^2 do niespełna 7 tys. km^2 (i to sumując dwa powstałe z Jeziora Aralskiego nowe jeziora, tj. Jezioro Aralskie Północne w Kazachstanie i Południowe w Uzbekistanie).

Ekspansywna gospodarka wodna ZSRR wraz ze zmniejszającą się ilością wody i opadów w górach Pamiru, Hindukuszu oraz topnieniem tamtejszych lodowców, stanowiących rezerwuar wody dla obu rzek, tj. Amu-darii i Syr-darii, stały się przyczyną sporów natury politycznej i militarnej w regionie. Dostęp do wody kontrolują kraje, w których znajdują się ich dorzecza: Tadżykistan (Amu-daria) oraz Kirgistan (Syr-daria), zaś kraje leżące w dolnym ich biegu – Turkmenistan, Kazachstan i Uzbekistan – uzależnione są od politycznej woli sąsiadów regulujących przepływ wody w obu rzekach. W odpowiedzi na zmniejszanie przez Tadżykistan i Kirgistan poziomu wody w rzekach Uzbekistan ogranicza dostawy gazu oraz przeprowadza ćwiczenia wojskowe przy granicy, symulujące atak na instalacje hydrotechniczne. Turkmenistan zaś podejmuje próby pokojowego rozwiązania sporu, opierając je na działaniach dyplomatycznych. Sytuacja w regionie pozostaje nierozwiązana, a woda, będąca najważniejszym surowcem i zasobem w tej części świata, może stać się iskrą konfliktu zbrojnego, którego celem będzie przejęcie kontroli nad tamami regulującymi bieg rzek Amu-darii i Syr-darii, znajdujących się w Kirgistanie i Tadżykistanie*.

* D. Dene-Hern Chen, *The Aral Seas Is Bringing New Wealth of Fishing Villages in Kazakhstan, but Their Neighbours on the Opposite Shore in Uzbekistan Are Suffering Very Different Fate*, BBC Future, https://www.bbc.com/future/article/20180719-how-kazakhstan-brought-the-aral-sea-back-to-life [dostęp: 13.01.2022]; B.C. Howard, *Aral Sea's Eastern Basin Is Dry for First Time in 600 Years*, National Geographic, https://www.nationalgeographic.com/science/article/141001-aral-sea-shrinking-drought-water-environment [dostęp: 13.01.2022].

W przypadku dzieci poniżej 5 r.ż. ryzyko śmierci rośnie już ponad 20-krotnie[2]. Dlatego też woda w obliczu konfliktów pełni podwójną funkcję. Po pierwsze, jest i coraz częściej będzie przyczyną konfliktów zbrojnych, szczególnie w obszarze Afryki, Bliskiego Wschodu oraz Azji Centralnej (zob. ramka *Woda w Lewancie*). Po drugie – wskutek prowadzonych działań wojennych ograniczany lub uniemożliwiany jest dostęp do słodkiej, czystej wody dla ludności cywilnej, efektem czego staje się wzrost śmiertelności w wyniku odwodnienia lub zatrucia organizmu skażoną wodą.

Powodami konfliktów o wodę mogą być również jej dystrybucja, regulacja oraz alokacja zasobów wodnych, szczególnie w sytuacji, gdy dany kraj pozostaje uzależniony od źródeł pitnej wody znajdujących się poza swoimi granicami (zob. ramka *Walka o wodę w Azji Centralnej*). Sytuacji tego typu na świecie obecnie można odnotować kilka i każda z nich w perspektywie najbliższych kilku lat może przeistoczyć się w sytuację kryzysową. Kurczące się zasoby wodne utrudniają

[2] *Water Under Fire. For Every Child, Water and Sanitation in Complex Emergencies*, UNICEF, New York 2019.

współpracę transgraniczną, dodatkowo negatywny wpływ na relacje między państwami mają takie czynniki, jak:

- zanieczyszczenie środowiska i źródeł wody,
- wzrost populacji,
- zły stan lub celowe uszkadzanie infrastruktury hydrotechnicznej regulującej dostęp do wody,
- budowa nowych tam na rzekach i zbiornikach wodnych,
- nieefektywne wykorzystywanie zasobów wodnych, w szczególności w rolnictwie.

Woda w Lewancie

Dzięki wodzie z Jeziora Galilejskiego oraz rzeki Jordan możliwa jest uprawa roli w żyznych dolinach w Jordanii, nieopodal Morza Martwego

Źródło: Fotografia wykonana przez Autora.

Regionem świata, w którym dostęp do źródeł słodkiej wody uchodzi za jeden z najważniejszych problemów, jest Bliski Wschód i rzeka Jordan, stanowiąca życiodajną arterię dla Syrii, Jordanii, Izraela oraz Palestyny. W rejonie tym, określanym mianem Lewantu, toczyły się już wojny wywołane przez dążenie do dostępu do słodkiej wody (tak było m.in. w 1967 r., przy wybuchu Wojny Sześciodniowej). Rejon Jeziora Galilejskiego oraz Wzgórz Golan jest kluczowy dla gospodarek wodnych Jordanii i Izraela. Jordania to kraj posiadający jedne z najmniejszych zasobów słodkiej wody na świecie – według raportu naukowców z Uniwersytetu Stanforda do 2100 r. ilość wody przypadająca na jednego Jordańczyka wyniesie raptem 40 l dziennie. Dla porównania średnie dzienne zużycie wody w Polsce wynosi ok. 150 l, zaś w Stanach Zjednoczonych to aż 300 l. Po zakończeniu Wojny Sześciodniowej Izrael i Jordania podpisały na początku lat 70. XX w. porozumienie o współdzieleniu zasobów wody, nawet w czasie prowadzenia działań wojennych.

Wraz z rosnącym na przestrzeni lat zanieczyszczeniem rzeki Jordan, irygacją pól, malejącym poziomem wód gruntowych oraz budowaniem izraelskich osiedli na Zachodnim Brzegu Jordanu

dostępność wody drastycznie spadła. Władze izraelskie, zaopatrując w wodę własne osiedla i osady, ograniczają jednocześnie dostęp do wody dla Zachodniego Brzegu Jordanu, zamieszkanego m.in. przez Palestyńczyków, co stanowi jeden z powodów narastających napięć. Obecnie realizowany jest największy projekt izraelsko-jordański, którego celem uczyniono zmniejszenie deficytu wody w Jordanii oraz zwiększenie jej dostępności dla Palestyńczyków zamieszkujących Zachodni Brzeg Jordanu poprzez budowę instalacji odsalającej wodę z Morza Martwego. Dzięki temu, poza zaopatrzeniem w wodę mieszkańców regionu, zatrzymany ma zostać proces wysychania Morza Martwego, którego poziom obniża się średnio o 1,5 m rocznie.

W omawianym przypadku zauważyć można wykluczenie w dostępie do wody ludności palestyńskiej zamieszkującej Zachodni Brzeg Jordanu. Państwo Izrael, będące właścicielem źródeł wody pitnej, dostarcza ją do izraelskich osiedli zbudowanych na obszarze Zachodniego Brzegu Jordanu po niskich cenach tylko dla izraelskich osadników*. W przypadku wystąpienia kolejnego kryzysu palestyńsko-izraelskiego władze izraelskie będą mogły w łatwy sposób pozbawić ludność palestyńską dostępu do źródeł wody pitnej.

* Więcej zob. M. Sodolski, *Jak użyźniono pustynię. Gospodarka wodna w Izraelu*, Klub Jagielloński, https://klubjagiellonski.pl/2020/06/26/jak-uzyzniono-pustynie-gospodarka-wodna-w-izraelu/ [dostęp: 15.01.2022]; *Izrael wyda serki milionów na pompowanie wody z morza do morza*, RP, https://www.rp.pl/polityka/art9503911-izrael-wyda-setki-milionow-na-pompowanie-wody-z-morza-do-morza [dostęp: 15.01.2022].

Współcześnie właściwie każdy konflikt zbrojny skutkuje **katastrofą humanitarną**, począwszy od wojny domowej w Syrii, przez wojnę w Mali, Sudanie, a na konflikcie w Ukrainie kończąc (zob. ramka *Mapa konfliktów o wodę*). W miejscach tych cywile cierpią nie tylko z powodów toczących się walk, ale również z braku dostępu do podstawowych zasobów, od których uzależnione jest ludzkie życie, w tym przede wszystkim wody pitnej[3].

Woda jako dobro luksusowe w XXI w.

Obecnie dostęp do wody odgrywa również rolę **stratyfikacji społecznej**. W regionach ubogich w wodę posiadanie dostępu do źródeł świadczy o wysokim statusie społecznym, co jednocześnie poniża i wyklucza społecznie grupy nieposiadające wystarczających środków na jej zakup. Przykładem sytuacja w Jordanii, w której koszty nabycia wody stanowią dużą część domowych budżetów, ponieważ 1 m^3 wody pitnej w 2018 r. kosztował ok. 15–20 USD. Dla porównania w Polsce taka sama ilość wody kosztuje ok. 7 PLN (2 USD). W stolicy Jordanii – Ammanie, bogatsze dzielnice miasta charakteryzują się domostwami z dodatkowymi zbiornikami na wodę montowanymi na dachach, dzięki czemu lepiej uposażeni mieszkańcy akumulują dodatkowe zasoby wody pitnej[4]. Mamy więc do czynienia z nowym rodzajem wykluczenia społecznego – wykluczeniem w dostępie do wody, które również może stać się jedną z przyczyn konfliktów, kiedy

[3] *The United Nations World Water Development Report 2021: Valuing Water*, United Nations, Paris 2021.

[4] Zob. K. Minkner, A. Drosik, S. Baraniewicz-Kotasińska, G. Haber, B. Maziarz, *Wprowadzenie do Global Studies. Podręcznik akademicki*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2019, s. 192.

to grupy nieposiadające do tego zasobu dostępu podejmą działania o charakterze zbrojnym czy terrorystycznym, aby pozyskać źródła wody pitnej (więcej zob. rozdział 15. *Prawa człowieka, w tym kwestie równości płci*).

Zasoby wody w Polsce

Wydawać by się mogło, iż Polska – leżąca w klimacie umiarkowanym, ciepłym, przejściowym – nie będzie zagrożona **zjawiskiem pustynnienia** oraz ograniczeniem dostępu do wody. Niestety wraz z postępującymi zmianami klimatycznymi oraz znaczącą ingerencją w regulacje polskich rzek coraz więcej obszarów kraju wysycha. Według danych Państwowego Gospodarstwa Wodnego Wody Polskie aż 55,64% obszaru Polski znajduje się w zasięgu silnego występowania suszy*! Jednym z głównych powodów wysychania wielu obszarów Polski jest zmiana struktury opadów. Coraz częściej uświadcza się ulewnych, krótkotrwałych opadów deszczu, podczas których spada bardzo duża ilość wody. Pomiędzy tego typu opadami występują coraz dłuższe okresy suche, czego efektem staje się nieodbudowywanie zasobów wodnych. Mniejsza liczba opadów, charakteryzująca się większą intensywnością, w połączeniu z silną regulacją biegu rzek oraz bardzo dużą ingerencją w przestrzeń miejską, polegającą na betonowaniu dużych terenów miejskich i zmniejszaniu obszarów zielonych w miastach, powodują, iż magazynuje się zbyt mało wody. Poziom retencji wód opadowych w Polsce wynosi raptem 6,5%*. Kluczowe okazuje się zatem zwiększenie świadomości obywateli, polegające na działaniach oszczędzających i magazynujących wodę. Jednym z działań mających na celu przeciwdziałanie wysychaniu jest projekt *Stop Suszy**. Obszarami najbardziej narażonymi na pustynnienie w Polsce są: Wielkopolska, województwo łódzkie, Kujawy oraz ziemia lubuska.

* Zob. portal Państwowego Gospodarstwa Wodnego Wody Polskie, https://www.wody.gov.pl [dostęp: 6.07.2022]; *STOP SUSZY! Światowy Dzień Przeciwdziałania Pustynnieniu i Suszy*, Państwowe Gospodarstwo Wodne Wody Polskie, 17.06.2020, https://www.wody.gov.pl/aktualnosci/1146-stop-suszy-swiatowy-dzien-przeciwdzialania-pustynnieniu-i-suszy [dostęp: 17.01.2022].

** Ibidem.

*** *Stop suszy*, Państwowe Gospodarstwo Wodne Wody Polskie, www.stopsuszy.pl [dostęp: 6.07.2022].

Międzynarodowe działania na rzecz ochrony zasobów wodnych

Wraz z dynamicznie postępującymi zmianami klimatu, rosnącą temperaturą na Ziemi, zmniejszającą się sumą opadów oraz wzmagającymi się napięciami wokół dostępu do źródeł wody podjęto starania mające na celu minimalizację napięć i pokojowe rozwiązywanie sporów o wodę. Jedną z tego typu inicjatyw jest Komisja Dorzecza Jeziora Czad (Lake Chad Basin Commission, LCBC). Jezioro Czad, będące jeziorem endoreicznym (bezodpływowym), stanowi duży rezerwuar słodkiej wody dla Czadu, Kamerunu, Nigerii oraz Nigru. Wraz z drastycznie zmniejszającą się powierzchnią jeziora podjęto współpracę, której celem uczyniono wypracowywanie dobrych praktyk oraz wspólną pracę na rzecz poprawy jakości wody w jeziorze i rozwoju lokalnych inicjatyw ludności zamieszkującej jego wybrzeże. W skład LCBC wchodzą od 1964 r. Kamerun, Niger, Nigeria, Czad, a ponadto Republika Środkowoafrykańska (od 1996 r.) oraz Libia (od 2008 r.). Status obserwatorów zaś posiadają Sudan, Egipt, Republika Konga oraz Demokratyczna Republika Konga. Wskazanie na LCBC w części podręcznika poświęconej konfliktom o wodę nie jest przypadkowe. Komisja ta ma dosyć szeroki

mandat i podejmuje również działania z zakresu bezpieczeństwa m.in. poprzez zacieśnianie współpracy wojskowej, która koncentruje swoje wysiłki na zwalczaniu organizacji terrorystycznej Boko Haram, również próbującej wykorzystywać sankcjonowanie dostępu do wody jako element działalności terrorystycznej w regionie[5]. Komisja LCBC przez ONZ uważana jest jako jeden z przykładów dobrej współpracy w kontekście przeciwdziałania konfliktom o wodę i pokojowego rozwiązywania sporów transgranicznych o dostęp do źródeł wody pitnej[6] (więcej zob. rozdział 18. *Dyplomacja klimatyczna*).

Mapa konfliktów o wodę

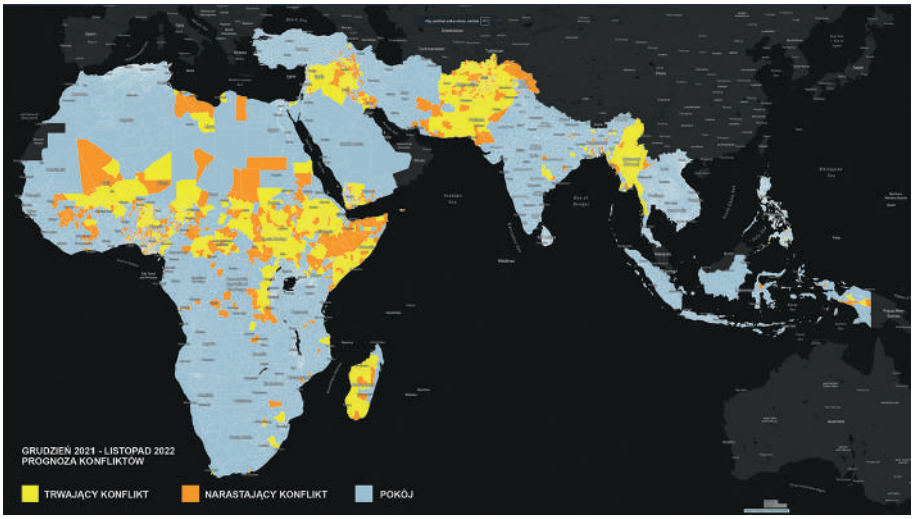

Źródło: Water, Peace and Security, www.waterpeacesecurity.org [dostęp: 15.01.2022].

Na mapie w niniejszej ramce w łatwo możemy dostrzec te rejony na świecie, w których problem dostępu do wody przerodził się w sytuację kryzysową lub konflikt zbrojny. Obszarami objętymi konfliktami o wodę są głównie państwa środkowej i wschodniej Afryki oraz Azji Centralnej i Bliskiego Wschodu. Warty odnotowania jest fakt, iż na mapie zaznaczono również miejsca znajdujące się w Europie, obu Amerykach, a nawet w Australii. Sytuacje zagrażające dostępowi do wody w tych miejscach zazwyczaj spowodowane były działaniami wojennymi (np. wojna na Ukrainie i brak dostępu do wody na Krymie), zamachami terrorystycznymi lub hackerskimi na instalacje wodne (np. w Australii) bądź wypadkami w przemyśle, wskutek których doszło do zatrucia źródeł wody.

Podobne zadania, w tym również przeciwdziałanie konfliktom o wodę, promowanie pokoju, bezpieczeństwa i ochrony środowiska oraz zrównoważonego wykorzystywania zasobów wodnych, realizują takie inicjatywy międzynarodowe jak Sztokholmski Międzynarodowy Instytut Wody (Stockholm International

[5] Więcej zob. portal internetowy The Lake Chad Basin Commission (LCBC), www.cdlt.org [dostęp: 20.01.2022].

[6] *The United Nations World Water Development Report 2021…*, op. cit.

Książka *Nowa wojna klimatyczna. Jak ocalić naszą planetę?* (*The New Climate War. The Fight to Take Back Our Planet*) Michaela E. Manna z 2021 r.

Książka amerykańskiego klimatologa Michaela E. Manna* jest próbą przedstawienia najważniejszych zagrożeń związanych ze zmianami klimatu i globalnym ociepleniem. Autor w sposób miejscami dosadny i bezkompromisowy ukazuje mechanizmy działania światowej polityki oraz wielkich korporacji w celu tuszowania wyników badań nad klimatem, wpływu działalności korporacji na środowisko oraz uciekania od odpowiedzialności przez polityków, których zadaniem była przecież troska o środowisko. W książce znajduje się również analiza tego, jak wykorzystuje się naukę do budowania narracji dotyczącej zmian klimatycznych – zarówno w wierności stanowi faktycznemu, jak i przy zafałszowaniu rzeczywistości w oparciu o nieprawdziwe przesłanki i w wyniku prac nieuczciwych naukowców. Mann w swojej publikacji prezentuje również jedną z możliwości, którą jako ludzkość możemy wybrać, aby zabezpieczyć nasz byt oraz spowolnić zmiany klimatycznych i redukcję emisji gazów cieplarnianych. Możliwością tą w propozycji autora jest wielowymiarowa zmiana wielu aspektów życia, którą wprowadzić muszą wszystkie strony: politycy, korporacje i obywatele.

* M.E. Mann, *Nowa wojna klimatyczna. Jak ocalić naszą planetę?*, przeł. T. Szlagor, Wydawnictwo Dolnośląskie, Wrocław 2021.

Water Institute, SIWI) czy też Program Narodów Zjednoczonych ds. Rozwoju (United Nations Development Programme, UNDP)[7]. Również globalne i regionalne narzędzia przygotowane przez Water, Peace and Security Partnership (WPS) pomagają w rozwiązywaniu konfliktów o wodę. Dzięki dużym możliwościom analitycznym oraz kreowaniu nowych rozwiązań na terenach ubogich w wodę WPS z wyprzedzeniem jest w stanie przeciwdziałać konfliktom i dążyć do podejmowania działań mających na celu poprawę sytuacji przed eskalacją konfliktu. WPS realizuje programy dotyczące wody m.in. w Mali, Iraku, Kenii oraz Etiopii[8].

Wspieranie lepszego wzajemnego zrozumienia między krajami, aby pogodzić różnice odnoszące się do wód transgranicznych jako potencjalnej przyczyny konfliktu, stanowi zamiar wiodący inicjatywy UNESCO pod nazwą „Od potencjalnego konfliktu do potencjalnej współpracy" (*From Potential Conflict to Cooperation Potential*, PCCP). Drugą tego typu inicjatywą UNESCO jest projekt Zarządzanie Wspólnymi Zasobami Wodonośnymi (*International Shared Aquifer Resources Management*, ISARM). Celem ISARM jest podejmowanie wzmożonych działań dotyczących transgranicznych źródeł wodonośnych (wód podziemnych) na obszarach ulegających wysychaniu oraz objętych ryzykiem wystąpienia potencjalnego konfliktu, którego powodem może być dostęp do źródeł wody pitnej. ISARM realizuje projekty m.in. na pograniczu Boliwii, Brazylii i Paragwaju, meksykańsko-amerykańskim, Haiti i Dominikany, indyjsko-pakistańskim, rosyjsko-kazachskim, kazachsko-kirgisko-uzbeckim, Birmy i Tajlandii[9].

---

[7] Ibidem.

[8] Więcej zob. portal internetowy Water, Peace and Security, www.waterpeacesecurity.org [dostęp: 20.01.2022].

[9] Więcej zob. portal internetowy International Shared Aquifer Resources Management, www.isarm.org [dostęp: 20.01.2022].

Problematyka źródeł transgranicznych okazuje się istotna z punktu widzenia zabezpieczenia potrzeb mieszkańców regionów oraz utrzymania pokoju i niedopuszczenia do zarzewia konfliktu. Wskazuje na to raport ONZ *The United Nations World Water Development Report 2021: Valuing Water*, z którego wynika, iż w dużej mierze wody transgraniczne i dostęp do nich są przedmiotem pokojowych rozwiązań pomiędzy stronami. Według ONZ 153 kraje na świecie dzielą się źródłami wody znajdującymi się na obszarach transgranicznych[10] (więcej zob. rozdział 14. *Migracje a zrównoważony rozwój*).

Kalendarium

1996–2009 – „susza milenijna" – jeden z najdłużej trwających okresów suszy w Australii, zapoczątkowany zmniejszeniem opadów w 1996 r.; okres apogeum trwał w latach 2001–2009 i był najbardziej dotkliwy dla południowej części kontynentu australijskiego.

kwiecień 2011 – początek budowy Tamy Wielkiego Odrodzenia na Nilu przez władze Etiopii; regulacja poziomu wody w Nilu przez Etiopię stanowi powód sporu z Egiptem leżącym w górnym biegu Nilu, który jest w pełni uzależniony od przepustowości wody na Tamie Wielkiego Odrodzenia.

luty–marzec 2014 – aneksja Półwyspu Krymskiego przez Rosję. Zaanektowanie przez Federację Rosyjską Krymu, będącego częścią Ukrainy, poza oczywistym złamaniem prawa międzynarodowego przez Rosję i rozpoczęciem działań wojennych, stało się powodem pozbawienia ludności zamieszkującej Krym dostępu do źródeł wody pitnej, które znajdują się na terenie Ukrainy. Zaopatrzenie Krymu w wodę pitną stanowi do dzisiaj jedno z największych wyzwań dla Federacji Rosyjskiej.

Słowniczek

Intergovernmental Panel on Climate Change (**IPCC**) – Międzynarodowy Zespół ds. Zmian Klimatu; międzynarodowy zespół doradczy ONZ, którego zadaniem jest dostarczanie naukowej wiedzy dotyczącej zmian klimatycznych. IPCC, począwszy od 1990 r., co roku publikuje obszerny raport dotyczący zmian klimatu; wszystkie raporty dostępne są na stronie internetowej IPCC: www.ipcc.ch [dostęp: 6.07.2022].

Negacjonizm klimatyczny – konstrukcja intelektualna negująca zmiany klimatyczne i konieczność podejmowania działań na rzecz ochrony klimatu oraz odrzucająca naukowe bezsprzeczne dowody je potwierdzające. Postawa taka stanowi element legitymizujący dezinformację oraz fake newsy, na których zwolennicy negacjonizmu klimatycznego opierają swoją retorykę. Zmiany klimatyczne są niezaprzeczalne i obecnie istota debaty wokół nich koncentruje się na tym, co możemy zrobić jako ludzkość, aby zmiany te spowolnić, ponieważ w dużej mierze nie da się ich cofnąć. Negacjoniści klimatyczni częstokroć prezentują postawę nihilistyczną, wychodząc z założenia, że skoro „jest tak źle", to nie warto podejmować już starań redukujących negatywne

[10] *The United Nations World Water Development Report 2021…*, op. cit.

skutki zmian klimatu. Jednym z najsłynniejszych negacjonistów klimatycznych jest Donald Trump.

Ramowa Dyrektywa Wodna – dyrektywa Parlamentu Europejskiego z 23 października 2000 r., której celem było ustanowienie działania państw UE w obszarze polityki wodnej. Dzięki tej dyrektywie państwa członkowskie podjęły wzmożone działania na rzecz poprawy jakości wód oraz ich ochrony.

Problemy do dyskusji

1. Na których obszarach świata może dojść do konfliktów o wodę w pierwszej kolejności i dlaczego?
2. W jaki sposób można przeciwdziałać fake newsom i negacjonistom klimatycznym?
3. Jaki wpływ mogą mieć negacjoniści klimatyczni na konflikty o wodę?
4. W jaki sposób powinno się racjonalnie wykorzystywać zasoby wodne w skali makro (świata) i mikro (regionu)?

Dodatkowa literatura

Freedman L., *Przyszła wojna*, Wydawnictwo Bellona, Warszawa 2019.

Gates B., *Jak ocalić świat od katastrofy klimatycznej. Rozwiązania, której już mamy, zmiany, jakich potrzebujemy*, Wydawnictwo Agora, Warszawa 2021.

Jamail D., *Koniec lodu. Jak odnaleźć sens w byciu świadkiem katastrofy klimatycznej*, Wydawnictwo Krytyki Politycznej, Warszawa 2020.

Materiał filmowy

Kirgistan – dostęp do wody pitnej, HumanDocTV, 5.03.2018, https://www.youtube.com/watch?v=h5u1-UpBfpU&t=96s [dostęp: 6.07.2022].

Jak żyje się w kraju, w którym ok. 40% obywateli ma utrudniony dostęp do wody pitnej? Dlaczego zwykłe wiadro jest produktem pierwszej potrzeby w Kirgistanie? Na te i inne pytania znajdziemy odpowiedź w reportażu przygotowanym przez Fundację HumanDoc. W filmie możemy zobaczyć dramatyczne skutki ekspansywnej gospodarki wodnej Związku Radzieckiego, które doprowadziły do wyjałowienia gleb, obniżenia poziomu wód gruntowych oraz powszechnego pustynnienia obszarów Azji Centralnej. Czynniki te są zaś przyczynkiem do zaogniania sytuacji politycznej w regionie, a ograniczony dostęp do źródeł wody stał się powodem konfliktów. Edukacja stanowi klucz do zmiany świadomości społecznej nt. wody, jej magazynowania oraz zrównoważonego wykorzystywania.

Adam Drosik

Rozdział 7

Ochrona bioróżnorodności

Na jakim miejscu plasuje się natura w naszym życiu i dlaczego jest ona taka ważna? Szukając odpowiedzi na tak postawione pytanie, musimy sobie uświadomić, iż jako ludzie jesteśmy całkowicie uzależnieni od ekosystemu ziemskiego, w którym funkcjonujemy. Rośliny i zwierzęta dają nam pożywienie, filtrują wodę, dostarczają powietrze. Innymi słowy, bez sieci naturalnych powiązań nie będziemy istnieć. Tym właśnie jest **bioróżnorodność**, którą definiować można jako „zróżnicowane życia na naszej planecie we wszystkich jego formach. Składa się na nią liczba gatunków, ich zmienność genetyczna i interakcje tych form życia w złożonych ekosystemach”[1].

Ochrona bioróżnorodności ważna jest nie tylko ze względów przyrodniczych, ale także społecznych. Dlatego też w niniejszym rozdziale przybliżymy, jakie są główne czynniki utraty bioróżnorodności i skutki, jakie ona niesie, także w wymiarze finansowym. W ostatniej sekcji przedstawiono najważniejsze inicjatywy społeczności międzynarodowej w celu ochrony różnorodności biologicznej.

Przyczyny utraty bioróżnorodności

Jako główne czynniki przyczyniające się do utraty bioróżnorodności można wskazać:

- zmiany użytkowania gruntów i mórz,
- nadmierną eksploatację zasobów,
- zmiany klimatyczne,
- zanieczyszczenia środowiska,
- inwazyjne gatunki obce.

Człowiek w ogromnym stopniu oddziałuje na środowisko naturalne. Najbardziej dotkniętą przestrzenią są dzikie tereny podmokłe (zaliczymy do nich m.in. nieprzekształcone doliny rzeczne, rozlewiska i starorzecza, torfowiska i wilgotne łąki), które od ery przemysłowej straciły aż 87% swojego zasięgu[2].

---

[1] *Utrata bioróżnorodności: znaczenie i przyczyny*, Parlament Europejski, 16.01.2020, https://www.europarl.europa.eu/news/pl/headlines/society/20200109STO69929/utrata-bioroznorodnosci-znaczenie-i-przyczyny [dostęp: 14.12.2021].

[2] R. Scholes, *The Impacts of Land Degradation*, w: *Living Planet Report – 2018: Aiming Higher*, eds. M. Grooten, R. Almond, WWF, Gland 2018, s. 42.

Gatunki inwazyjne, czyli… królik po australijsku

Jednym z głównych zagrożeń dla różnorodności biologicznej są gatunki inwazyjne. Za gatunek inwazyjny uważa się gatunek obcy dla danego terenu, zdolny do szybkiej kolonizacji nowych obszarów, co może mieć znaczące negatywne skutki dla ekosystemów naturalnych i półnaturalnych, a także dla gospodarki*. Najczęstszą przyczyną pojawiania się obcych gatunków jest człowiek. Co należy podkreślić, nie każdy gatunek obcy stanowi zagrożenie, ludzie od dawna wykorzystywali nowe gatunki w rolnictwie (choćby sprowadzone do Europy ziemniaki i pomidory) czy jako elementy krajobrazu (np. kasztanowce, zdobiące ogrody i ulice wielu polskich miast, pochodzą z Bałkanów). Szacuje się, że w Europie występuje ok. 12 tys. gatunków obcych, z czego ok. 10% to gatunki uznawane za szkodliwe**.

Szczególnie narażonymi na negatywne skutki wpływu gatunków obcych są wyspy z endemiczną przyrodą. Australia ze względu na swoje oddalenie posiada unikalną faunę i florę, a napływ nieznanych uprzednio gatunków ma tam szczególnie druzgocące skutki dla rodzimego, zamkniętego ekosystemu. Do gatunków inwazyjnych w Australii zalicza się m.in. wielbłądy dromadery (sprowadzone w 1840 r. jako zwierzęta juczne, szacowana populacja to ok. 300 tys. osobników), dzikie świnie (sprowadzone w 1788 r. jako zwierzęta hodowlane, szacowana populacja wynosi ok. 23,5 mln), czerwone lisy (sprowadzone w 1855 r. do polowań rekreacyjnych, szacowana populacja – 7,2 mln) czy ropuchy trzcinowe (sprowadzone w 1935 r. do kontroli biologicznej innego inwazyjnego gatunku – chrząszczy niszczących plantacje trzciny cukrowej; szacowana populacja wynosi ponad 200 mln).

Szczególnie ekstremalnie niebezpieczne dla australijskiej fauny są zdziczałe koty. Sprowadzone w 1849 r. przy obecnej populacji szacowanej na 2–6 mln zabijają rocznie ok. 815 mln australijskich ssaków, z czego połowę stanowią gatunki rodzime, ok. 272 mln ptaków (99% gatunków rodzimych!) oraz 466 mln gadów (z których kilkanaście gatunków zagrożonych jest wyginięciem). Jednakże symbolem gatunków inwazyjnych w Australii najczęściej jest… królik.

W 1859 r. Thomas Austin sprowadził 24 dzikie króliki „w celach sportowych", a dokładniej do polowań. W Australii króliki znalazły idealne warunki do życia, a przede wszystkim do rozmnażania. W przeciągu kilku lat odnotowano już ich miliony, w latach 20. XX w. występowały na całym kontynencie, a populacja sięgnęła ok. 10 mld! Ich wpływ na ekosystem okazał się ogromny. Króliki, poszukując pożywienia, zmniejszyły pokrywę roślinną, co prowadziło do stopniowej erozji gleby oraz wpłynęło na dostępność pożywienia i siedlisk dla rodzimych gatunków, których populacja dramatycznie spadła bądź które całkowicie wyginęły. Ofiarami królików stały się chociażby wielkouchy: mniejszy (wymarł ok. połowy XX w.) oraz króliczy (obecna populacja to ok. 1500 osobników). Co ciekawe, od lat 70. XX w. to wielkouch (*bilby*) jest symbolem Wielkanocy w Australii, w miejsce wielkanocnego, jakżeby inaczej, królika.

Na początku XX w. rząd australijski podjął systemowe próby ograniczania populacji dzikiego królika. W latach 1901–1907 zbudowane zostały trzy linie ogrodzenia, rozciągające się na ponad 2 tys. mi. Nie zatrzymały one jednak królików przed dalszym przemieszczaniem i zajmowaniem kolejnych obszarów. W latach 50. XX w. podjęto próbę walki z tym gatunkiem metodami biologicznymi, wykorzystując przy tym wirus myksoma roznoszony przez komary i pchły. Udało się zmniejszyć liczebność o 90–99%, jednak królik stopniowo uodpornił się na wywoływaną przez wirusa chorobę, a populacja gatunku ponownie zaczęła rosnąć. W 1995 r. wypuszczono do środowiska muchy przenoszące krwotoczną chorobę królików (RHD). Podobnie jak z myksomatozą udało się tylko częściowo zredukować populację, którą obecnie szacuje się na ok. 200 mln. W części australijskich stanów nie pozwala się nawet trzymać królików hodowlanych. W Queensland (gdzie jest pod tym względem najsurowsze prawo na świecie) za posiadanie królika grozi kara 44 tys. USD oraz pół roku więzienia (!).

* M. Dyderski, Ł. Dylewski, *Gatunki inwazyjne*, „Academia – Magazyn Polskiej Akademi Nauk" 2019, nr 3–4(59–60), s. 34.

** M. Gwiazdowicz, *Inwazyjne gatunki obce*, „Infos" 2014, nr 11(171), https://orka.sejm.gov.pl/WydBAS.nsf/0/76F0DA9DD555D052C1257CEB0049BB07/$file/Infos_171.pdf [dostęp: 19.01.2022].

Za najbardziej zagrożone ekosystemy na Ziemi uznaje się lasy deszczowe oraz łąki trawy morskiej; te ostatnie znikają w tempie 110 km^2 rocznie, a od 1879 r. straciliśmy 29% znanych ich obszarów[3].

Nadmierna eksploatacja zasobów, przyczyniająca się do obniżania bioróżnorodności, szczególnie widoczna jest w morzach i oceanach. Roczne połowy ryb wzrosły z 28 mln t w 1950 r. do ponad 110 mln t w 2014 r. Łącznie od 1950 r. wyłowiono z oceanów prawie 6 mld t ryb i bezkręgowców. O przełowieniu jako ważnym problemie nie tylko środowiskowym, ale także społecznym, piszemy w dalszej części podręcznika (zob. rozdział 8. *Zrównoważone rybołówstwo*). Z kryzysem bioróżnorodności ściśle wiążą się zmiany klimatyczne, które skutkują m.in. utratą siedlisk naturalnych, a dalej wymieraniem gatunków, nie nadążając za zmianami (szerzej na temat zmian klimatycznych zob. rozdział 5. *Zmiany klimatyczne*).

Zanieczyszczanie środowiska to nie tylko dymiące kominy czy nielegalne wysypiska. Wycieki ropy, będące następstwem awarii tankowców czy platform wiertniczych, które zawsze przyciągają uwagę mediów, stanowią „ledwie" 12% ropy w światowych oceanach, aż 3 razy więcej spływa jej z dróg, rzek i rynien. Ogromne wyzwania środowiskowe nie zawsze widoczne są na pierwszy rzut oka. Wśród nich wskazać można chociażby na ilość plastiku w morzach i oceanach. Szacuje się, iż tylko w 2010 r. łączna masa lądowych odpadów z tworzyw sztucznych trafiających do oceanów wyniosła od 4,8 do 12,7 mln t. Jeśli utrzymamy takie tempo zanieczyszczeń, w 2050 r. w oceanach będzie więcej plastiku niż ryb. Obecnie możemy już obserwować gigantyczne pływające góry śmieci. Największa – Wielka Pacyficzna Plama Śmieci – składa się z ok. 1,8 bln odpadów i zajmuje obszar dwa razy większy niż amerykański stan Teksas!

Śmieci oceaniczne z czasem rozpadają się na mniejsze cząstki, tzw. **mikroplastik**, który trafia do wnętrza organizmów żywych[4]. Badania prowadzone na Morzu Śródziemnym wykazały, że 18% tuńczyków i miecznikow posiadało w swoich ciałach plastik. Ponadto zanieczyszczenie plastikiem przyczynia się do powstawania tzw. **stref śmierci**. W 2004 r. było ich 146 na całym świecie. Stężenie tlenu staje się w nich tak niskie, że uniemożliwia przeżycie zwierząt. W roku 2008 stref śmierci było już 405, co obrazuje dynamikę tego procesu. W 2017 r. w Zatoce Meksykańskiej wykryto największą jak dotychczas martwą strefę osiągającą ok. 22,5 tys. km^2. Największy udział z zatruwaniu oceanów mają Chiny, pozbywające się ok. 8,8 mln t plastiku rocznie, co stanowi 29% wszystkich śmieci wyrzucanych do oceanów. To w Azji produkuje się ponad połowę plastikowych śmieci, nie powinno więc dziwić, iż w pierwszej piątce największych trucicieli są tylko państwa z tego kontynentu: Chiny (8,8 mln t), Indonezja (3,2 mln t), Filipiny

[3] J. Tanzer, P. Gamblin, L. Pendleton, *Ocean Habitats Vital to Humanity in Steep Decline*, w: *Living Planet Report – 2018: Aiming Higher*, eds. M. Grooten, R. Almond, WWF, Gland 2018, s. 55.

[4] *Ocean Pollution: 11 Facts You Need to Know*, Conservation International, https://www.conservation.org/stories/ocean-pollution-11-facts-you-need-to-know [dostęp: 15.12.2021].

(1,9 mln t), Wietnam (1,8 mln t) i Sri Lanka (1,6 mln t)[5]. Zarazem należy pamiętać o globalnych powiązaniach gospodarczych. Nie tylko Chiny wraz z innymi państwami azjatyckimi stoją za tak masową produkcją śmieci. Odpowiedzialność

Nasadzenia w Puszczy Białowieskiej jako zagrożenie dla bioróżnorodności

Powierzchnia Puszczy Białowieskiej przygotowana do nasadzeń (2018 r.)

Źródło: *Fakt: Nasadzenia szkodzą Puszczy Białowieskiej*, Nauka dla Przyrody, 3.04.2018 (fot. M. Żmihorski), https://naukadlaprzyrody.pl/2018/04/03/fakty-nasadzenia-szkodza-puszczy-bialowieski/ [dostęp: 6.07.2022].

W ramach przyjętej w 2020 r. Unijnej strategii na rzecz bioróżnorodności 2030 postawiono sobie za cel odbudowę różnorodności biologicznej w Europie*. Jednym z działań, które mają temu służyć, jest plan posadzenia co najmniej 3 mld dodatkowych drzew w Unii Europejskiej do 2030 r. Jednakże trzeba zwrócić uwagę, iż sadzenie drzew nie zawsze przynosi korzyści, a szczególnie dotyczy to terenów, w których nasadzenia mają odbudować drzewostan częściowo zniszczony w wyniku naturalnych zdarzeń czy ingerencji człowieka.

Doskonałym przykładem jest Puszcza Białowieska. W wyniku gradacji kornika drukarza oraz mającej ograniczać jej tereny wycinki drzew spore obszary puszczy uległy zniszczeniu. Formą szybkiej regeneracji lasu miały być nowe nasadzenia, które częściowo udało się zatrzymać. Dlaczego okazało się to takie ważne? Przede wszystkim należy pamiętać, iż powalone drzewa wcale nie są „martwe" – stanowią doskonałe środowisko do życia dla wielu organizmów. To nie tylko pożywienie, ale i ochrona, również dla samoistnie rosnących młodych drzew. Jednakże przy dokonywaniu nasadzeń trzeba najpierw uprzątnąć teren, usuwając nie tylko właśnie powalone drzewa, ale też niszcząc te nowo rosnące. Nasadzenia zawsze zmieniają skład gatunkowy lasu i upraszczają jego strukturę. Preferuje się w tym działaniu gatunki szybko rosnące (sosna, świerk), a pomija chociażby lipy i graby, bardziej wymagające, które jednak stanowią doskonałe siedliska dla ptaków. W ten sposób obniża się znacznie odporność lasu. W przypadku Puszczy Białowieskiej nie wszystkie świerki uschły, przetrwały najsilniejsze, które w wyniku zmian mają miejsce na ekspansję, w efekcie której uodparnia się cały las. Zupełnie odwrotnie jest z sadzonkami ze szkółek, które nie przeszły naturalnej selekcji, stają się więc bardziej wrażliwe. Nasadzenia stanowią także zagrożenie dla zwierząt w wyniku stawianych ogrodzeń mających chronić młody las… przed zwierzętami. Dlatego czasem warto zaufać przyrodzie i pozwolić, by las sam się odrodził.

* *EU Biodiversity Strategy for 2030. Bringing Nature Back into Our Lives / Unijna strategia na rzecz biorożnorodności 2030. Przywracanie przyrody do naszego życia*, European Union, https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/31e4609f-b91e-11eb-8aca-01aa75ed71a1 [dostęp: 10.01.2022].

[5] *Marine & Ocean Pollution. Statistics & Facts 2020–2021*, Condor Ferries, https://www.condorferries.co.uk/marine-ocean-pollution-statistics-facts [dostęp: 15.12.2021].

spada także na państwa Globalnej Północy, które przeniosły na te tereny swoją produkcję wraz z zapleczem pracowniczym.

Ostatnim z głównych czynników przyczyniających się do utraty bioróżnorodności są **gatunki inwazyjne**, które pojawiają się w wyniku działalności ludzkiej oraz zmian klimatycznych (których głównym winowajcą także jest człowiek). Jak dużym zagrożeniem dla fauny i flory może być chociażby królik, prezentuje ramka *Gatunki inwazyjne, czyli… królik po australijsku*.

Skutki utraty bioróżnorodności

Utrata bioróżnorodności to przede wszystkim wymieranie gatunków. Coraz częściej wskazuje się, iż trwa **szóste wielkie wymieranie**. Już pięć razy w historii Ziemi wielkie kataklizmy redukowały życie na planecie, czasem nawet zagrażając przetrwaniu biosfery. Jednak tym razem wymieranie gatunków nie jest następstwem uderzenia asteroidy czy wybuchów wulkanów, ale wynikiem działalności człowieka. Obecnie 1 na 8 mln gatunków na świecie pozostaje zagrożony wyginięciem, czyli jest **gatunkiem zagrożonym**. Tylko w XX w. wymarły 543 gatunki ssaków, ptaków, gadów i płazów (np. wilkowór tasmański, uchatka japońska, motyl modraszek czy tygrys kaspijski). Kolejnych 515 gatunków znajduje się na krawędzi wymarcia, co oznacza, że pozostało poniżej tysiąca osobników danego gatunku. Stanowi to 1,7% wszystkich lądowych kręgowców[6]. O jednym z najsłynniejszych wymarłych gatunków – dodo – szerzej wspomniano w ramce *Martwy jak dodo*.

W Europie Międzynarodowa Unia Ochrony Przyrody (IUCN) stworzyła europejską czerwoną listę gatunków zagrożonych wyginięciem, na której znalazło się 1677 gatunków z 15 060 ocenianych. W grupie tej jako najbardziej zagrożone ujęto ślimaki, małże i ryby. Co należy podkreślić, ponad połowa endemicznych gatunków drzew Europy, w tym kasztanowiec, jest zagrożona. Spośród europejskich ssaków w najgorszej sytuacji znajdują się m.in. lis arktyczny, norka europejska czy niedźwiedź polarny. IUCN przygotowało także listę wymarłych gatunków w Europie – jej wynik to 36 pozycji, znajduje się tam m.in. wiele ryb słodkowodnych, a spośród ssaków tur oraz sarduszka bezogonowa, które wymarły w XVII i XVIII w.

Utrata bioróżnorodności niesie skutki nie tylko przyrodnicze, ale także gospodarcze. W latach 1997–2011 świat tracił każdego roku ok. 4–20 bln USD w usługach ekosystemowych (zob. sekcję Słowniczek w niniejszym rozdziale) z uwagi na zmianę pokrycia terenu oraz ok. 6,3–10,6 bln USD rocznie w wyniku degradacji gruntów. Utrata różnorodności biologicznej przyczyniła się do zmniejszenia wydajności upraw i wielkości połowów, wzrostu strat gospodarczych

[6] *Trwa szóste wielkie wymieranie. Naukowcy potwierdzili planetarny kataklizm*, Interia Zielona, 18.01.2022, https://zielona.interia.pl/klimat/news-trwa-szoste-wielkie-wymieranie-naukowcy-potwierdzili-planeta,nId,5776738 [dostęp: 23.01.2022].

spowodowanych powodziami oraz innymi klęskami żywiołowymi, a także utraty potencjalnych nowych źródeł leków[7]. Błędy w zarządzaniu gospodarką morską, jak choćby gatunki inwazyjne przenoszone w wodach balastowych statków, przełowienie czy zanieczyszczenia substancjami odżywczymi, generują koszty co najmniej 200 mld USD rocznie[8].

Działania na rzecz ochrony różnorodności biologicznej

Pierwszym międzynarodowym dokumentem, w którym wskazano potrzebę ochrony różnorodności biologicznej, była Konwencja o różnorodności biologicznej (*Convention on Biological Diversity*, CBD) przyjęta 5 czerwca 1992 r. na Szczycie Ziemi w Rio de Janeiro. CBD była jedną z trzech, obok Konwencji Klimatycznej oraz Konwencji o pustynnieniu, przyjętych w trakcie wspomnianego szczytu (szerzej na temat dokumentów przyjętych na Szczycie Ziemi zob. rozdział 2. *Dokumenty zrównoważonego rozwoju*). Strony Konwencji to 195 państw oraz Unia Europejska. Polska ratyfikowała Konwencję w 1996 r. Jak wskazali sygnatariusze, celami Konwencji są „ochrona różnorodności biologicznej, zrównoważone użytkowanie jej elementów oraz uczciwy i sprawiedliwy podział korzyści wynikających z wykorzystywania zasobów genetycznych, w tym przez odpowiedni dostęp do zasobów genetycznych i odpowiedni transfer właściwych technologii, z uwzględnieniem wszystkich praw do tych zasobów i technologii, a także odpowiednie finansowanie”[9].

Konwencja o różnorodności biologicznej wzbogacona została o Protokół z Kartageny o bezpieczeństwie biologicznym (przyjęty w 2000 r.) oraz Protokół z Nagoi o dostępie do zasobów genetycznych oraz sprawiedliwym i równym podziale korzyści wynikających z wykorzystania tych zasobów (przyjęty w 2014 r.). Protokół z Kartageny jest pierwszą umową międzynarodową dotyczącą genetycznie zmodyfikowanych żywych organizmów (GMO). Reguluje kwestie handlu międzynarodowego, sposobów obchodzenia się i wykorzystywania genetycznie zmodyfikowanych organizmów, które mogłyby wywierać negatywny wpływ na różnorodność biologiczną, a tym samym stanowić zagrożenie dla zdrowia ludzkiego[10].

---

[7] *EU Biodiversity Strategy for 2030. Bringing Nature Back into Our Lives / Unijna strategia na rzecz bioróżnorodności 2030. Przywracanie przyrody do naszego życia*, European Union, https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/31e4609f-b91e-11eb-8aca-01aa75ed71a1 [dostęp: 10.01.2022].

[8] *Biodiversity: Finance and the Economic and Business Case for Action*, Report prepared for the G7 Environment Ministers' Meeting, 5-6 May 2019, OECD, https://www.oecd.org/env/resources/biodiversity/biodiversity-finance-and-the-economic-and-business-case-for-action.htm [dostęp: 26.01.2022].

[9] Konwencja o różnorodności biologicznej…, op. cit.

[10] M. Stępień, *Analiza regulacji prawnych w zakresie wykorzystania GMO*, „Przegląd Prawa i Administracji” 2017, nr 108, s. 158.

Istotnym dokumentem w zakresie ochrony bioróżnorodności jest przyjęty w 2010 r. podczas 10. Posiedzenia Konferencji Stron Konwencji CBD COP10 Plan Strategiczny dla Różnorodności Biologicznej na lata 2011–2020. W Planie określono 20 celów strategicznych dla ochrony różnorodności biologicznej, tzw. **Cele Aichi**. Strony Konwencji zobowiązały się do:

- wyeliminowania przyczyn utraty bioróżnorodności poprzez włączenie działań na rzecz ochrony przyrody w programy rozwoju gospodarki we wszystkich sektorach,
- ograniczenia bezpośrednich presji na bioróżnorodność oraz promowania trwałego i zrównoważonego użytkowania,
- poprawy stanu ochrony różnorodności biologicznej poprzez zachowanie różnorodności genetycznej,
- zwiększenie możliwości powszechnego wykorzystania pożytków wynikających z bioróżnorodności oraz funkcji, jakie spełniają ekosystemy,
- poprawy możliwości wprowadzania w życie przepisów Konwencji poprzez włączanie partnerów, odpowiednie zarządzanie wynikami badań naukowych oraz wzmocnienie potencjału instytucjonalnego[11].

Podsumowanie realizacji celów zawarte zostało w przygotowanym w 2020 r. na zlecenie ONZ raporcie *The Global Biodiversity Outlook 5*. Wynikające z niego konkluzje nie są zbyt pomyślne. Praktycznie nie udało się żadnego z celów zrealizować w pełni. Sześć celów udało się zrealizować

Martwy jak dodo

Występujący tylko na wyspie Mauritius (położonej na Oceanie Indyjskim na wschód od Madagaskaru) ptak dodo (łac. *Raphus cucullatus*) uważany jest za swoisty symbol wymierania gatunków. Uzasadnia to angielskie powiedzenie *dead as dodo*, czyli „martwy jak dodo", oznaczające coś utraconego bezpowrotnie. Dodo był nielotnym drontem należącym do rodziny gołębiowatych, choć wyglądem bardziej przypominał indyka. Miał ok. metra wysokości, a jego waga dochodziła do 20 kg. W swoim naturalnym środowisku nie miał wrogów, stąd też nie lękał się przybyłych na Mauritius ludzi, którzy jednak bardzo szybko zaczęli na dodo polować. Mauritius od 1598 r. przez następnych kilka dziesięcioleci był ważnym przystankiem w drodze do Azji, gdzie zaopatrywano się w jedzenie. Łagodne usposobienie oraz ufność uważana była za „głupotę", czego wyrazem jest sama nazwa ptaka (po portugalsku *doido* oznacza „głupi"), choć ostatnie badania wskazują, iż ptak ten mógł być całkiem inteligentny. Po prostu nie znał ludzi i nie zdawał sobie sprawy z zagrożenia, jakie stanowią. Zetknięcie z cywilizacją ludzką w ciągu zaledwie 65 lat doprowadziło do wyginięcia tego gatunku (obrazu dopełnia fakt, że część badaczy wskazuje, iż pierwsze wzmianki o dodo są już z 1507 r.). Obok ludzi do zagłady dodo przyczyniły się także sprowadzone na wyspę szczury, świnie i małpy (makaki), które plądrowały gniazda ptaków, jak i przybyłe z ludźmi koty i psy. Ostatnie osobniki zostały zauważone w 1662 r. Nieliczne szczątki dodo znajdują się obecnie w muzeach m.in. w Londynie, Oksfordzie czy Kopenhadze. W kulturze ptak dodo uwieczniony został chociażby w realizacjach *Alicji w krainie czarów**.

* *Pogłoski o głupocie dodo są mocno przesadzone*, Przystanek Nauka, 1.03.2016, https://przystaneknauka.us.edu.pl/artykul/pogloski-o-glupocie-dodo-sa-mocno-przesadzone [dostęp: 3.08.2022]; *Sekretne życie dodo*, Nauka w Polsce, 6.09.2017, https://naukawpolsce.pl/aktualnosci/news%2C459509%2Csekretne-zycie-dodo.html [dostęp: 3.08.2022]; *Dodo – dlaczego ten gatunek ptaków wyginął?*, My Animals, 9.02.2022, https://myanimals.com/pl/zwierzeta/dodo-dlaczego-ten-gatunek-ptakow-wyginal/ [dostęp: 3.08.2022].

[11] Uchwała nr 213 Rady Ministrów z dnia 6 listopada 2015 r. w sprawie zatwierdzenia „Programu ochrony i zrównoważonego użytkowania różnorodności biologicznej wraz z Planem działań na lata 2015-2020", M.P. 2015, poz. 1207.

częściowo, m.in. dotyczące obszarów chronionych i gatunków inwazyjnych. Warto odnotować, iż nastąpił względem 2000 r. wzrost chronionych ważnych obszarów bioróżnorodnych z 29% do 44%. Nie udało się jednak zmniejszyć o połowę utraty naturalnych siedlisk, w tym lasów. Raport zwraca uwagę na kilka szczególnie istotnych dla ochrony bioróżnorodności niepowodzeń, jak przełowienie, ilość odpadów z tworzyw sztucznych w oceanach czy ochrona ekosystemów podtrzymujących życie. Wskazano zarazem, jako dobry prognostyk, że dzięki staraniom ochronnym udało się już uratować przed wyginięciem 48 gatunków (np. świnię karłowatą, kondora kalifornijskiego czy rysia iberyjskiego)[12].

Living Planet Index (Wskaźnik Żyjącej Planety)

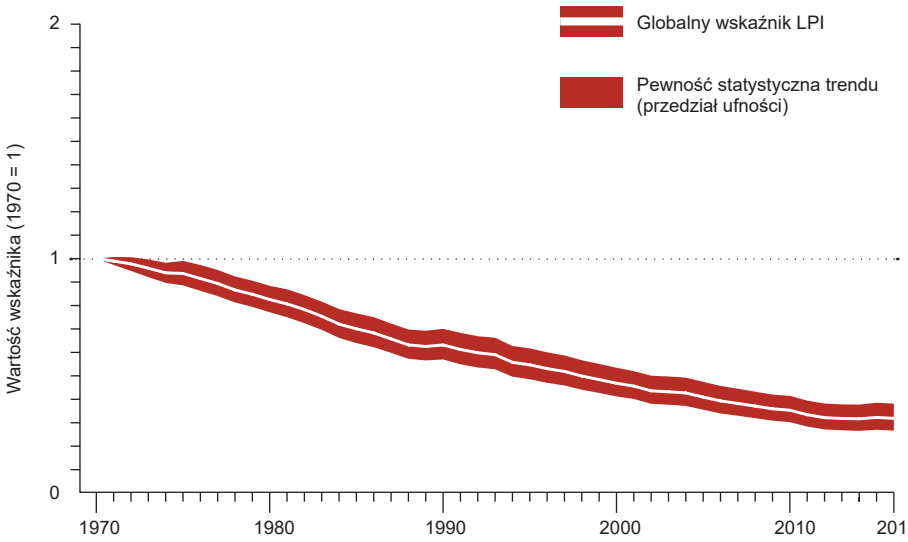

Źródło: *Living Planet Report – 2020. Ratunek dla różnorodności biologicznej*, red. R.E.A. Almond, M. Grooten, T. Petersen, WWF, Gland 2020, s. 7, https://www.wwf.pl/ziemia-na-krawedzi [dostęp: 6.07.2022].

Living Planet Index (LPI), czyli Wskaźnik Żyjącej Planety, jest jednym z najważniejszych narzędzi dotyczących stanu różnorodności biologicznej. Był wdrażany od 1970 r. przez The Zoological Society of London we współpracy z World Wide Found for Nature (WWF). Wskaźnik Żyjącej Planety obrazuje stan globalnej bioróżnorodności opartej na trendach populacyjnych kręgowców (ssaków, ptaków, ryb, gadów i płazów). Od 1970 r. średnia liczebność monitorowanych populacji spadła o 68%. Jest to średnia globalna, ale różni się wyraźnie, gdy weźmiemy pod uwagę poszczególne części świata. Szczególnie dramatyczna sytuacja panuje w Ameryce Południowej i Środkowej (–94%) oraz Afryce (–65%). Dla przykładu, tylko na przełomie XX i XXI w. populacja goryla nizinnego w Parku Narodowym Kahuzi-Biega w Demokratycznej Republice Konga zmniejszyła się o 87%, a papugi żako, zamieszkującej Ghanę, o 99%. Przyczyny są bardzo podobne: utrata naturalnych siedlisk oraz nielegalne polowania i odławianie do sprzedaży.

[12] K. Grzelak, *Przez 10 lat świat nie zrobił nic ws. ochrony bioróżnorodności. „Druzgocący" raport ONZ*, Focus, 16.09.2020, https://www.focus.pl/artykul/przez-10-lat-swiat-nie-zrobil-nic-ws-ochrony-bioroznorodnosci-druzgocacy-raport-onz [dostęp: 25.01.2022].

W roku 2020 Unia Europejska w ramach przygotowań do 15. Konferencji Stron CBD zaproponowała naczelny cel dla dalszych światowych działań, jakim powinno być „zapewnienie odbudowy, odporności i odpowiedniej ochrony wszystkich światowych ekosystemów do 2050 r.". Jak dalej wskazano, powinno się dążyć do przestrzegania „zasady zysku netto", zgodnie z którą przyrodzie należy oddawać więcej, niż się z niej czerpie. W związku z tym przyjęta została Unijna Strategia na rzecz Bioróżnorodności 2030: *Przywracanie przyrody do naszego życia*. Strategia jest jednym z elementów Europejskiego Zielonego Ładu, będącego projektem reform polityk klimatycznych Unii Europejskiej zaproponowanym przez przewodniczącą Komisji Europejskiej Ursulę von der Leyen.

Film *Ginący świat* (*Racing Extinction*), reż. Louie Psihoyos, z 2015 r.

Laureat nagrody Oscara Louis Psihoyos w *Ginącym świecie** pokazuje, jak rozprzestrzenia się gatunek *homo sapiens* i jak wpływa na faunę i florę. Straty kolejnych gatunków w wyniku działalności ludzkiej prowokują pytania o szóste tzw. masowe wymieranie w historii Ziemi, zarazem pierwsze spowodowane przez człowieka. Sytuacja ta skłania do refleksji: co ludzkość nieodwołalnie traci, jak mocno zmienia świat i co pozostawi po sobie przyszłym pokoleniom? To ważne pytania, bowiem tylko człowiek może powstrzymać katastrofę wywołaną jego rękoma, na co zwraca uwagę w swoim dziele Psihoyos; przykładem nielegalne połowy na potrzeby „wykwintnej" kuchni. Przywołany film poleca się każdemu, a szczególnie negacjonistom, beztrosko odnoszącym się do groźnych zmian klimatycznych, zachodzących niejako na naszych oczach.

* *Ginący świat* / *Racing Extinction*, reż. Louie Psihoyos, USA – Hongkong – Indonezja – Meksyk – Wielka Brytania – Chiny – Japonia 2015.

Celem, jaki wyznaczono w Strategii do 2030 r., jest wejście na ścieżkę regeneracji europejskiej różnorodności biologicznej. Ma on zostać osiągnięty poprzez rozszerzenie sieci obszarów chronionych oraz opracowanie unijnego planu odbudowy zasobów przyrodniczych. W ramach realizacji Strategii Unia Europejska zamierza dążyć do objęcia ochroną co najmniej 30% obszarów lądowych i 30% obszarów morskich, a ścisłą ochroną ma być objęte po 10% obszarów lądowych i morskich, przy obecnych odpowiednio 3% i poniżej 1% (m.in. ścisła ochrona ma być nałożona na wszystkie pozostałe w UE lasy pierwotne i starodrzewie, czyli np. Puszczę Białowieską). Równie ambitne plany dotyczą odbudowy zasobów przyrodniczych, która ma być realizowana m.in. poprzez: wspieranie przechodzenia na zrównoważone rolnictwo (celem jest, by 25% gruntów rolnych w UE stanowiło rolnictwo ekologiczne), ograniczenie stosowania pestycydów, zwiększenie powierzchni lasów poprzez posadzenie co najmniej 3 mld dodatkowych drzew (choć nie zawsze sadzenie lasów okazuje się dobre dla bioróżnorodności, o czym traktuje ramka *Nasadzenia w Puszczy Białowieskiej jako zagrożenie dla bioróżnorodności*), ochronę ekosystemów morskich i słodkowodnych (m.in. zasada zero tolerancji dla nielegalnych praktyk) czy odwrócenie spadku liczby owadów zapylających[13].

[13] *EU Biodiversity Strategy for 2030…*, op. cit.

Wspomniana 15 Konferencja Stron CBD COP15 odbyła się w dwóch częściach. Pierwsza miała miejsce w październiku 2021 r. w Chinach, natomiast druga część odbyła się na przełomie kwietnia i maja 2022 r. W trakcie październikowych obrad przyjęto tzw. Deklarację z Kunming, w której znalazło się 17 międzynarodowych zobowiązań dotyczących odbudowy i ochrony bioróżnorodności na świecie – m.in. reforma i wyeliminowanie dotacji na inwestycje szkodliwe dla bioróżnorodności oraz dostarczenie narzędzi finansowych krajom rozwijającym się, by mogły sprostać wymaganiom zapisanym w Deklaracji.

Konkluzje z rozważań

Od zachowania bioróżnorodności zależy przyszłość ludzkości. Szóste wielkie wymieranie zachodzi na naszych oczach. Stąd tak ważne okazują się wszelkie inicjatywy na poziomie międzynarodowym, które mają wzmacniać ochronę różnorodności biologicznej. Jednakże nie chodzi tylko o deklaracje i ambitne cele, których jak choćby w przypadku Celów Aichi nie udaje się osiągnąć. Potrzeba konkretnych działań zapewniających ochronę bioróżnorodności na całym świecie. Należy przy tym wziąć pod uwagę, na co wskazuje OECD, że „polityczna i społeczna akceptowalność reform, zaostrzenie przepisów dotyczących ochrony środowiska czy eliminacja szkodliwych dotacji jest procesem podlegającym złożonym względom politycznym”[14]. Utrzymanie *status quo* staje się niezwykle atrakcyjne politycznie w krótkiej perspektywie czasowej, gdzie liczy się tylko tu i teraz. Taką narrację prezentował chociażby Donald Trump – prezydent Stanów Zjednoczonych w latach 2017–2021. Ponadto szczególnie w przypadku państw Globalnego Południa wiąże się to z brakiem środków finansowych na realizację ambitnych ekologicznie celów. Bez zewnętrznego wsparcia po prostu będzie to niemożliwe. Przykładem dobrych praktyk w tym zakresie jest np. Umowa o partnerstwie w sprawie połowów pomiędzy Unią Europejską i Mauretanią, w ramach której państwo to otrzymuje 59 mln EUR rocznie wsparcia dla ochrony cennych morskich obszarów przybrzeżnych (m.in. na zwalczanie nielegalnych i nieregulowanych połowów)[15].

1 Kalendarium

1992 – przyjęcie na Szczycie Ziemi w Rio de Janeiro Konwencji o różnorodności biologicznej (Convention on Biological Diversity – CBD).

2010 – przyjęcie Planu Strategicznego dla Różnorodności Biologicznej na lata 2011–2020 zawierającego tzw. Cele Aichi.

---

[14] *The Political Economy of Biodiversity Policy Reform*, OECD Publishing, Paris 2017, http://dx.doi.org/10.1787/9789264269545-en [dostęp: 19.01.2022].

[15] Ibidem.

2017 – wykrycie w Zatoce Meksykańskiej największej jak dotychczas martwą strefę mającą ok. 22,5 tys. km^2.
2020 – przyjęcie unijnej Strategii na rzecz Bioróżnorodności 2030 *Przywracanie przyrody do naszego życia*.

Słowniczek

Bioróżnorodność – zróżnicowane życia na Ziemi we wszystkich jego formach. Składają się na nią liczba gatunków, ich zmienność genetyczna oraz interakcje tych form życia w złożonych ekosystemach.
Gatunek inwazyjny – gatunek obcy dla danego miejsca, zdolny do szybkiej kolonizacji nowych obszarów, co może mieć znaczące negatywne skutki dla ekosystemów naturalnych i półnaturalnych, a także dla gospodarki.
Usługi ekosystemowe – zestaw wytworów i funkcji ekosystemu, które są przydatne dla społeczeństwa. Innymi słowy, to wkład przyrody (traktowany jako dochód) w dobrobyt człowieka.

Problemy do dyskusji

1. Wskaż główne zagrożenia dla różnorodności biologicznej.
2. Jakie skutki niesie utrata bioróżnorodności?
3. Scharakteryzuj najważniejsze działania na arenie międzynarodowej mające chronić różnorodność biologiczną.

Dodatkowa literatura

Drobniak S., *Czarne lato. Australia płonie*, Wydawnictwo Czarne, Wołowiec 2021.
Kolbert E., *Szóste wymieranie. Historia nienaturalna*, Wydawnictwo W.A.B., Warszawa 2016.
McCallum W., *Jak zerwać z plastikiem*, Wydawnictwo Insignis, Kraków 2018.
Wilson E., *Pół Ziemi. Walka naszej planety o życie*, Wydawnictwo Aletheia, Warszawa 2017.
Wilson E., *Przyszłość życia*, Wydawnictwo Zysk i S-ka, Poznań 2003.
Wilson E., *Różnorodność życia*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1999.

Materiał filmowy

The Top 10 Vulnerable and Endangered Animals in Africa!, The Untold Tales of Africa TUTA, 6.03.2021, https://www.youtube.com/watch?v=Ex7bSKqw4aw [dostęp: 6.07.2022].

W wyniku działalności człowieka wiele gatunków bezpowrotnie wyginęło – tematyce tej poświęcono niniejszy materiał filmowy. Obecnie, mimo wielu działań mających powstrzymać „wielkie wymieranie", można zauważyć, jak dramatycznie spada populacja

choćby afrykańskich zwierząt; przykładem kaberu etiopskie, którego pozostało jedynie kilkaset osobników. Najbardziej zagrożonym wyginięciem ssakiem na Ziemi jest biały nosorożec północny, którego odnotowano dwa osobniki, a właściwie dwie samice. Populacja nosorożca białego drastycznie spadała od lat, głównie w wyniku kłusownictwa. Rogom nosorożców w wielu krajach Azji nadal przypisuje się magiczne właściwości. Mimo to pojawiła się nadzieja dla przetrwania tego gatunku dzięki swoistej magii nauki. Naukowcy stworzyli kilka embrionów nosorożca białego północnego – wykorzystując metodę *in vitro*, możliwe staje się ponowne rozmnożenie tych zwierząt. Choć postęp nauki jest imponujący, to miejmy nadzieję, że w przypadku innych zagrożonych wyginięciem zwierząt takie działania nie będą konieczne. Dziesięć najbardziej zagrożonych wyginięciem afrykańskich zwierząt zaprezentowano w niniejszym filmie.

.

Bartosz Maziarz

Rozdział 8

Zrównoważone rybołówstwo

Ogólnoświatowe ograniczanie dostępu do zasobów naturalnych obejmuje również morza i oceany. W ślad za pogłębiającymi się w zastraszającym tempie zmianami klimatycznymi modyfikacji ulega środowisko morskie głównie poprzez spadek zasobów ryb i zwierząt morskich. Wraz ze spadającą liczbą zasobów morskich rośnie zapotrzebowanie na spożycie ryb i owoców morza. Według danych Organizacji Narodów Zjednoczonych ds. Wyżywienia i Rolnictwa (Food and Agriculture Organization of the United Nations, FAO) w 2018 r. światowa produkcja ryb wyniosła 179 mln t o wartości ponad 400 mld USD. Ponad połowa wartości rocznej produkcji, ok. 250 mld USD, pochodziła z upraw hodowlanych (**akwakulturowych**). Z połowionych 179 mln t do bezpośredniego spożycia i przetwórstwa rybnego wykorzystano 156 mln t, zaś pozostałe 22 mln t przeznaczono do produkcji mączki rybnej (stanowiącej często składnik pasz dla zwierząt) oraz olejów rybnych, służących jako suplementy diety[1].

Ryby i owoce morza jako jeden z filarów diety człowieka

Spożycie ryb i owoców morza rośnie najszybciej na świecie w porównaniu do spożycia innych źródeł białka odzwierzęcego. Od 1961 r. spożycie ryb zwiększa się w tempie ok. 3% rocznie, zaś przyrost spożycia mięsa i nabiału wynosi średnio 2% na rok. Według szacunków FAO spożycie ryb w przeliczeniu na osobę wzrosło z 9 kg rocznie w 1961 r. do ponad 20 kg rocznie w roku 2018[2]. Istotność ryb i owoców morza jako podstawy diety jest szczególnie widoczna w odniesieniu do poziomu rozwoju państw. Ryby i owoce morza stanowią w dużej mierze podstawowe źródło białka w krajach rozwijających się oraz słabo rozwiniętych. W obu przypadkach również obserwuje się duży wzrost spożycia ryb. W krajach rozwijających się spożycie ryb *per capita* wzrosło z 5 kg w 1961 r. do ponad 19 kg w 2017 r., w krajach słabo rozwiniętych z poziomu 6 kg (w 1961 r.) do ponad 12 kg (w 2017 r.). Tożsama tendencja uwidacznia się w krajach z deficytem żywności, w których to spożycie ryb wzrosło z poziomu 4 kg do 9 kg w analogicznym

[1] *The State of World Fisheries and Aquaculture 2020. Sustainability in Action*, FAO, United Nations, Rome 2020, s. 2–9.

[2] Ibidem.

okresie. Dla porównania w krajach wysoce rozwiniętych spożycie ryb w 1961 r. oscylowało wokół nieco ponad 17 kg na osobę, żeby w 2017 r. wynieść ok. 24 kg[3].

Dane zawarte w raporcie FAO poświęconym tematyce ryb i ich hodowli oraz spożyciu wskazują, że białko pochodzące z mięsa ryb i owoców morza stanowiło 7% wszystkich spożywanych przez człowieka pokarmów białkowych. W przypadku białka zwierzęcego mięso ryb to blisko 1/5 światowego spożycia. Ryby i owoce morza stanowią podstawę diety dla ponad 3 mld ludzi na całym świecie, a w przypadku takich państw jak Bangladesz, Indonezja, Sri Lanka czy Kambodża oraz Ghana wynoszą 50% dziennej diety[4] (więcej zob. rozdział 11. *Bezpieczeństwo żywnościowe*).

Wartość światowego rybołówstwa

Światowym liderem pod względem wartości rynku rybnego jest Unia Europejska, w której wolumen transakcji handlowych przewyższa rynek chiński o ponad 2 mld EUR. W roku 2017 wartość importu ryb i owoców morza spoza UE wyniosła ponad 25 mld EUR. W związku z dużym spożyciem ryb na terenie państw Unii instytucje podejmują działania na rzecz przestrzegania zasad zrównoważonego rozwoju, przede wszystkim poprzez realizację Wspólnej Polityki Rybołówstwa UE[5]. Pomimo unijnych regulacji na przestrzeni ostatnich 60 lat kilkukrotnie dochodziło do poważnych sporów pomiędzy krajami Wspólnot Europejskich lub ich bliskimi sąsiadami o łowiska oraz limity połowowe. Jednymi z najsłynniejszych konfliktów o ryby były tzw. **wojny dorszowe**, które toczyły się pomiędzy Wielką Brytania a Islandią w latach 1958–1976. Islandczycy, chcąc chronić swoje łowiska, rozszerzali ich strefy ochronne, do których rościli sobie wyłączne prawo, na co nie zgadzali się Anglicy. W trakcie tych sporów natury gospodarczo-politycznej dochodziło do zrywania sieci oraz taranowania kutrów rybackich, a nawet oddawania strzałów ostrzegawczych przez obie strony konfliktu[6] (zob. ramka *Zrównoważone rybołówstwo w Islandii*). Również w 2021 r. wskutek tzw. brexitu doszło do sporu pomiędzy Francją a Wielką Brytanią o licencje połowowe dla normandzkich rybaków poławiających na wodach okalających brytyjską wyspę Jersey na Kanale La Manche[7] (więcej zob. rozdział 18. *Dyplomacja klimatyczna*).

---

[3] Zob. Ibidem.

[4] *The State of World Fisheries…*, op. cit., s. 2-9.

[5] Więcej nt. Wspólnej Polityki Rybołówstwa Unii Europejskiej zob. *Wspólna polityka rybołówstwa; powstanie i rozwój*, Parlament Europejski, https://www.europarl.europa.eu/factsheets/pl/sheet/114/wspolna-polityka-rybolowstwa-powstanie-i-rozwoj [dostęp: 28.01.2022].

[6] Więcej nt. „wojen dorszowych" zob. K. Kubiak, *Brytyjsko-islandzkie „wojny dorszowe" (1958–1976) jako przykład sporów o zawłaszczanie morza*, „Studia Maritima" 2017, vol. XXX, s. 191–221.

[7] D. Myszka, *Brytyjsko-francuska wojna o połowy. Paryż stawia ultimatum*, Wyborcza.pl, https://wyborcza.pl/7,75399,27744266,brytyjsko-francuska-wojna-o-polowy-paryz-stawia-ultimatum.html [dostęp: 28.01.2022].

Zrównoważone rybołówstwo w Islandii

Islandia – kraj, w którym zasady zrównoważonego rozwoju traktowane są absolutnie priorytetowo – cechuje się również wysoce zrównoważonym rybołówstwem. Bezpieczeństwo Islandczyków, narodu wyspiarskiego, od wieków pozostaje związane z oceanem i od oceanu uzależnione. Ryby zaś stanowią podstawę diety i źródło składników odżywczych, o które w nieprzyjaznym klimacie nie jest łatwo. Wraz z postępem technologicznym oraz zmianą metod połowów, jak również wciąż rosnącym popytem na ryby i owoce morza, władze Islandii, chcąc chronić swoje dziedzictwo kulturowe oraz interesy ekonomiczne państwa, zmuszone były wprowadzić znaczące obostrzenia w połowach. Rybołówstwo bowiem stanowi filar islandzkiej gospodarki i najcenniejsze źródło zasobów.

W celu zachowania równowagi w islandzkich łowiskach system połowów podlega ścisłemu monitoringowi przez Dyrekcję ds. Rybołówstwa oraz Islandzki Morski Instytut Rybacki. Instytucje te, wdrażając nowoczesne technologie oraz niezwykle drobiazgowe kontrole gatunków i wielkości złowionych ryb (w interwale rocznym oraz podczas kontroli wyrywkowych we wszystkich islandzkich portach), ustalają limity połowowe. Dzięki wykorzystaniu instrumentu o nazwie Całkowity Dopuszczalny Połów (Total Allowable Catch, TAC) możliwa jest dynamiczna reakcja w zależności od kondycji i jakości ryb w celu zachowania zrównoważonego charakteru działalności i zapewnienia bezpieczeństwa islandzkich łowisk. Dodatkowo poza kontrolą łowisk i ilości odławianych ryb i owoców morza władze Islandii, aby chronić morski ekosystem, kontrolują i wprowadzają ograniczenia dotyczące narzędzi połowowych (rodzajów sieci oraz metod połowów). Również dzięki nowoczesnym metodom obróbki i przetwórstwa rybnego w Islandii wykorzystywane jest aż 80% złowionej ryby, przy czym średnia światowa wynosi ok. 60%.

Poza państwowymi instytucjami dbającymi o zrównoważone rybołówstwo na Islandii od 2012 r. działa prywatna inicjatywa Iceland Sustainable Fisheries (ISF), założona przez samych przedstawicieli islandzkich rybaków, przetwórców oraz sprzedawców ryb (więcej zob. rozdział 21. *Ruchy społeczne i organizacje pozarządowe wobec zrównoważonego rozwoju*). ISF wydaje certyfikaty dla podmiotów zajmujących się rybołówstwem oraz przetwórstwem rybnym, wdrażających zasady MSC i Niebieski Certyfikat MSC (zob. ramka *Certyfikat MSC (Marine Stewardship Council)*), jak również certyfikuje konkretne gatunki poławianych ryb. Obecnie ISF obejmuje certyfikatem 13 gatunków ryb, które poławiane są na wodach w odległości 200 Mm od islandzkiego wybrzeża. Gatunkami tymi są: dorsz, plamiak, karmazyn złoty, czerniak, śledź, gromadnik, wilczarz atlantycki, gładzica, molwa niebieska, halibut, makrela, żabnica oraz brosma. Islandczycy dzięki wprowadzeniu zasad zrównoważonego rybołówstwa dbają o swoje zdrowie (żywiąc się doskonałej jakości rybami i owocami morza), a zarazem bezpieczeństwo ekonomiczne państwa. O wadze i roli rybołówstwa dla Islandczyków najlepiej świadczy fakt, iż na monetach i banknotach islandzkiej korony znajdują się podobizny ryb, krabów oraz delfinów i wielorybów* (więcej zob. rozdział 10. *Zrównoważona produkcja i technologia*). Islandzkie podejście do kwestii zasobów naturalnych i gospodarowania nimi, w szczególności rybami i bogactwem oceanów, w niezwykle precyzyjny sposób zostało ukazane w filmie przygotowanym przez Fundację HumanDoc (zob. sekcję Materiał filmowy niniejszego rozdziału).

* O zasadach i charakterystyce zrównoważonego rybołówstwa w Islandii Autorzy niniejszego podręcznika mieli możliwość dowiedzieć się bezpośrednio od badacza zajmującego się zagadnieniami związanymi z islandzkim rybołówstwem. Podczas wizyty badawczej w Uniwersytecie w Reykjaviku, 25 września 2021 r., Autorzy wysłuchali prezentacji dr. Conora Byrne'a *Fisheries – Challenges and Opportunities for Sustainable Development*. Wyjazd badawczy odbył się w ramach realizacji projektu „Wprowadzenie edukacji z zakresu zrównoważonego rozwoju na wybranych uniwersytetach w Polsce".

Poza połowami w bezpośredniej bliskości wybrzeża drugim rodzajem rybołówstwa są **połowy dalekomorskie** (*distant-water fishing nations*, DWFN). Charakteryzują się one pozyskiwaniem ryb i owoców morza z obszarów oddalonych od krajów, w których zarejestrowane są trawlery i kutry flot rybackich. Głównymi obszarami połowów DWFN są Pacyfik, Ocean Atlantycki u wybrzeży Afryki Zachodniej oraz Ocean Indyjski u wybrzeży Afryki Wschodniej.

W przypadku połowów DWFN największą trudność sprawia ich kontrola, przez co często dochodzi do zaniżania wielkości połowów i trudności w ustaleniu wpływu ich na morskie ekosystemy. Aż 90% wolumenu połowów DWFN realizowane jest przez tylko pięć państw, tj. Chiny, Tajwan, Japonię, Koreę Południową oraz Hiszpanię[8].

Certyfikat MSC (Marine Stewardship Council)

Logo Marine Stewardship Council

Źródło: Marine Stewardship Council, https://www.msc.org [dostęp: 6.07.2022].

Marine Steward Ship (MSC) jest NGO'sem, którego celem uczyniono ochronę mórz i oceanów. Z tej przyczyny MSC dba o zachowanie bioróżnorodności oceanów i ich stabilnego rozwoju. Poprzez współpracę z rybakami, centrami przetwórstwa rybnego oraz sieciami handlowymi i restauratorami na całym świecie MSC podejmuje wysiłki na rzecz zrównoważonego rybołówstwa poprzez **certyfikowanie łowisk**, z których pozyskiwane są ryby oraz owoce morza. Niebieski Certyfikat MSC jest znakiem umieszczanym na opakowaniach ryb i owoców morza, konserwach oraz przetworach rybnych, dzięki czemu konsumenci wiedzą, iż kupowany produkt pochodzi z kontrolowanych, legalnych i certyfikowanych źródeł oraz nie został pozyskany w sposób sprzeczny z ideą zrównoważonego rybołówstwa czy też wskutek przełowienia. Aby rybak, producent lub restaurator otrzymał Niebieski Certyfikat MSC, musi spełnić określone warunki. Jednym z nich jest stwierdzenie przez niezależnych ekspertów, iż pozyskane ryby i owoce morza pochodzą z monitorowanych legalnych łowisk; sprawdza się kompletny łańcuch dostaw od momentu złowienia ryby w sieci, przez ich kontrolę w porcie, transport do sklepu/restauracji, aż do momentu kupna przez konsumenta. Proces certyfikacji powtarza się w interwałach czasowych 12- lub 18-miesięcznych dla każdego wydanego certyfikatu. W ramach procesu certyfikacji ryby i owoce morza bada się pod kątem DNA, aby mieć pewność co do ich pochodzenia i stanu zdrowia. Certyfikat MSC jest jedynym światowym programem certyfikacji ryb i owoców morza, który został zaakceptowany przez Inicjatywę na rzecz Zrównoważonego Rybołówstwa (Global Sustainable Seafood Initiative, GSSI) oraz spełnia wytyczne FAO. Certyfikat MSC jest również polecany przez WWF* (więcej zob. rozdział 20. *Korporacje a zrównoważony rozwój – szanse i zagrożenia*).

* Więcej o działalności MSC i Niebieskim Certyfikacie MSC zob. www.msc.org [dostęp: 6.07.2022].

[8] *Zrównoważone, stabilne i bezpieczne rybołówstwo. Jak zarządzanie rybołówstwem wpływa na stabilność oraz bezpieczeństwo krajów i co musimy z tym zrobić*, WWF European Policy Office, Bruksela 2020, s. 18–19.

Rybołówstwo a zasoby naturalne

Światowe rybołówstwo, będące jedną z najstarszych ludzkich aktywności, obecnie stanowi jedną z największych gałęzi światowej gospodarki. Cechą szczególną rybołówstwa jako części przemysłu jest fakt, iż ryby i owoce morza pozyskuje się z naturalnych, dzikich zasobów – ekosystemów mórz i oceanów. Dlatego też tak ważna okazuje się idea zrównoważonego rybołówstwa, której cel przejawia się w ograniczeniu zjawiska przełowienia (zob. sekcję Słowniczek w niniejszym rozdziale) oraz zachowanie w jak najlepszej kondycji morskich ekosystemów. Zjawisko przełowienia (***overfishing***) stanowi największe wyzwanie dla wprowadzenia zrównoważonego rybołówstwa. Według danych WWF aż 30% światowych zasobów ryb jest przełowionych. Przyczyną przełowienia stad rybnych są m.in. wysokie limity połowowe (np. ustalane przez UE), nadmiernie rozbudowana infrastruktura przetwórstwa rybnego i flot rybackich oraz nielegalne połowy (zob. ramka *Rybołówstwo w Bałtyku*).

Metody połowu ryb ludu Tagbanwa na Filipinach

Ludność plemienia Tagbanwa, zamieszkująca filipińską wyspę Coron, posługuje się od wieków specyficzną metodą połowu ryb. Lud ten łowi ryby za pomocą włóczni podczas nurkowania bez aparatury tlenowej. Co ciekawe, poławiają tylko określone gatunki ryb w zależności od pory roku oraz fazy księżyca. Dzięki temu od wieków zachowują równowagę w ekosystemie oraz nie dopuszczają do przełowienia. Ponadto nie prowadzą połowów na obszarach raf koralowych, chroniąc te wyjątkowo delikatne ekosystemy przed dewastacją i bezpowrotną utratą. Ludność rdzenna zamieszkująca obszary przybrzeżne na całym świecie cechuje się tym, iż od wieków pozyskują pożywienie z mórz i oceanów tylko w takiej ilości, jaka jest im niezbędna do wyżywienia swoich rodzin. Można zatem śmiało stwierdzić, iż nieświadomie stosują się do zasad zrównoważonej konsumpcji i zrównoważonego rozwoju (więcej zob. rozdział 16. *Społeczności rdzenne*).

Nielegalne połowy, określane również akronimem **NNN**, pochodzącym od słów **„nielegalne, nieraportowane oraz nieuregulowane”**[9], są przyczyną nie tylko dewastacji zasobów morskich, overfishingu, ale również dewastacji dna morskiego. Trawlery rybackie niszczą dno morskie, wykorzystując metodę połowu **włoku dennego**, która polega na ciągnięciu po dnie dużej sieci rybackiej. Sieć działa jak gigantycznych rozmiarów podwodny odkurzacz, zasysając do siebie wszystko, co napotka na swojej drodze. W trakcie tego rodzaju połowów do sieci poza rybami trafiają również inne zwierzęta morskie niebędące przedmiotem zainteresowania. Metoda ta wykorzystywana jest również do połowów głębinowych, tj. na głębokościach poniżej 1000 m, przez co bezpowrotnie niszczone są mało znane siedliska morskie[10].

Nielegalne, nieraportowane i nieuregulowane połowy są nie tylko zagrożeniem dla środowiska i utrudniają wprowadzanie zasad zrównoważonego rybołówstwa. Połowy NNN mają również bezpośredni związek z takimi zagrożeniami,

[9] Ibidem, s. 7.

[10] *Zrównoważone rybołówstwo*, WWF Polska, https://www.wwf.pl/srodowisko/morza-i--oceany/zrownowazone-rybolowstwo [dostęp: 27.01.2022].

jak terroryzm, piractwo morskie, handel bronią, narkotykami oraz niewolnictwo. Statki wykorzystywane do nielegalnych połowów często są własnością zorganizowanych grup przestępczych, które na ich pokładach przemycają broń czy narkotyki. Również zauważyć można korelację piractwa morskiego u wybrzeży Rogu

Rybołówstwo w Bałtyku

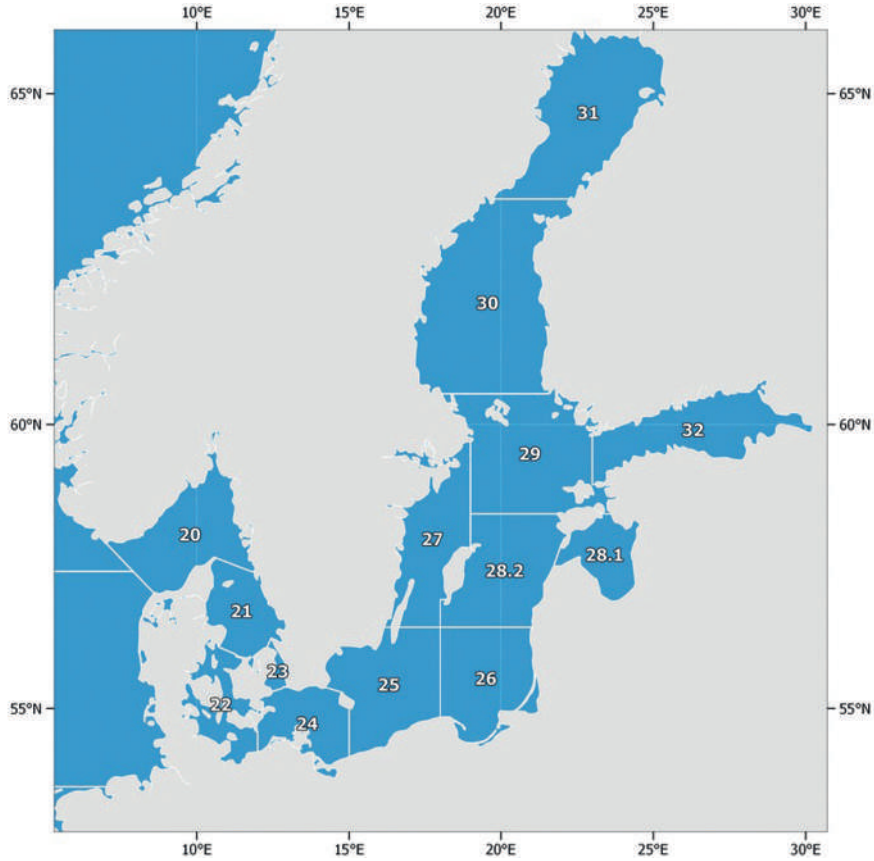

Źródło: *Fisheries and Aquaculture*, FAO, United Nations, https://www.fao.org/fishery/en/area/Area27/en [dostęp: 6.07.2022].

Basen Morza Bałtyckiego podzielony został przez Międzynarodową Radę Badań Morza (International Council for the Exploration of the Sea, ICES) na 10 akwenów rybackich. Zasoby ryb w Bałtyku były bardzo mocno eksploatowane w latach 70. i 80. XX w. Rybacy wszystkich nadbałtyckich państw **poławiali masowo dorsza**, który przez setki lat stanowił najważniejszy gatunek bałtyckiego ekosystemu. Ekspansywne połowy doprowadziły do prawie całkowitego wytrzebienia dorsza z Bałtyku. Obecnie możemy mówić o istnieniu dwóch stad dorsza bałtyckiego – stadzie zachodnim i wschodnim, przy czym pierwsze jest stadem wymierającym (duńska wyspa Bornholm stanowi punkt orientacji dla stad dorsza w Bałtyku). Obecnie z wód Bałtyku poławia się najwięcej śledzi oraz szprotów, zaś Finlandia, Polska i Szwecja to kraje, które dokonują rocznie największych połowów.

Afryki oraz Zatoki Gwinejskiej z połowami NNN. Na wodach kontrolowanych przez grupy piratów u wybrzeży Zatoki Adeńskiej oraz wybrzeży Somalii, jak również na zachodnim wybrzeżu Afryki (Zatoka Gwinejska), funkcjonują floty rybackie dokonujące nielegalnych połowów, z których zyski zasilają konta grup terrorystycznych/pirackich[11]. Szara strefa rybołówstwa częstokroć stanowi również przyczynę współczesnego niewolnictwa. Wraz z rosnącym popytem na ryby i owoce morza oraz chęcią obniżania kosztów produkcji dochodzi do łamania praw pracowniczych oraz praw człowieka (więcej zob. rozdział 15. *Prawa człowieka, w tym kwestie równości płci*). Rybacy, szczególnie w krajach rozwijających się, narażeni są na pracę w warunkach urągających człowiekowi, pozbawia się ich wynagrodzenia, doświadczają przemocy fizycznej i psychicznej[12]. Kwestia niewolnictwa w przemyśle rybnym poruszona została również w filmie *Ciemne strony rybołówstwa* (zob. ramka *Film Ciemne strony rybołówstwa*).

Film *Ciemne strony rybołówstwa* (*Seaspiracy*), reż. Ali Tabrizi, USA 2021

Dokumentalne studium przypadku – *Seaspiracy* – poświęcono tematowi degradacji morskich ekosystemów przez człowieka. Film ukazuje kulisy śledztwa Aliego Tabriziego, reżysera dokumentu, który w niezwykle umiejętny sposób przybliżył realia światowego przemysłu rybnego, doprowadzającego wraz ze wzrostem połowów do wyginięcia wielu gatunków ryb i ssaków morskich. Dziennikarskie śledztwo Tabriziego obnaża zasady funkcjonowania targów rybnych w Japonii, nielegalne połowy, szkodliwość hodowli łososia w Szkocji czy też zmiany w populacjach wielorybów, delfinów, żółwi morskich i rekinów spowodowanych zjawiskiem przełowienia, sieci widma, zanieczyszczenia oceanów plastikiem i innymi odpadami oraz zbrodnie wielorybnictwa na Wyspach Owczych i polowania na delfiny w Japonii. W filmie wybrzmiewa też powątpiewanie w skuteczność NGO's, których celami są walka o ochronę mórz i oceanów oraz praca na rzecz zrównoważonego rybołówstwa i zaprzestania rytualnych polowań na wieloryby i delfiny, z czym Autorzy niniejszego podręcznika się nie zgadzają. Niemniej jednak film wart jest obejrzenia, ponieważ w merytoryczny sposób ukazuje ciemną stronę przemysłu rybnego na świecie.

Jak najszybsze wprowadzenie zasad zrównoważonego rybołówstwa staje się niezbędne dla przetrwania gatunku ludzkiego. Ze względu na istotę rybołówstwa w światowej gospodarce oraz fakt, jak wiele miliardów ludzi na świecie uzależnionych jest od zasobów mórz i oceanów, zrównoważone rybołówstwo stanowi jedyną szansę na to, aby przyszłe pokolenia miały jeszcze możliwość korzystania z zasobów morskich. W przeciwnym razie problemy związane z połowami NNN, overfishingiem, niszczeniem morskich ekosystemów, głodem oraz zagrożenia natury społeczno-politycznej (tj. terroryzm, niewolnictwo, łamanie praw człowieka) będą się pogłębiać, stając się przyczyną kolejnych sytuacji kryzysowych, wojen i katastrof humanitarnych.

[11] *Zrównoważone, stabilne i bezpieczne rybołówstwo…*, op. cit., s. 11.
[12] Ibidem, s. 25.

Kalendarium

1946 – powstanie Międzynarodowej Komisji Wielorybniczej, której celami stały się ochrona populacji wielorybów oraz kontrola ich połowów.

1977 – powstanie organizacji Sea Shepherd Conservation Society założonej przez Paula Watsona, mającej za zadanie ochronę środowiska morskiego. Sea Shepherd słynie z bezpośredniej walki na morzach i oceanach w celu ochrony łowisk, mierząc się z kłusownikami i przemysłowym połowem poprzez toczenie bitew morskich z wykorzystaniem okrętów, szybkich łodzi, przecinania sieci itp. Więcej o działalności Sea Shepherd zob. www.seashepherd.org [dostęp: 6.07.2022].

1997 – odkrycie przez podróżnika Charlesa Moore'a Pacyficznej Plamy Śmieci pomiędzy Hawajami a Kalifornią.

Słowniczek

Grindadrap – święto obchodzone na Wyspach Owczych (Dania), podczas którego mieszkańcy dokonują bezmyślnego, bestialskiego mordu na setkach grindwali (gatunek delfina). Ten sięgający IX w. rytuał kiedyś spowodowany był potrzebą zdobywania pożywienia i jego magazynowania – dzisiaj to przejaw barbarzyństwa i bezmyślnego niszczenia morskiego ekosystemu! W 2021 r. podczas *Grindadrap* zabito ok. 1500 delfinów, czym ustanowiono niechlubny rekord w liczbie zabitych tych ssaków!

Przełowienie (***overfishing***) – nadmierne wykorzystywanie zasobów mórz i oceanów poprzez zbyt dużą liczbę dokonywanych odłowów ryb i stworzeń morskich (krewetek, homarów, krabów, ośmiornic itd.). Ze zjawiskiem przełowienia mamy do czynienia w sytuacji, kiedy zaburzona zostaje równowaga populacji stad rybnych i ich zdolności do samoodtworzenia się. Według ONZ ok. 30% światowych zasobów morskich jest dotknięte zjawiskiem overfishingu, w przypadku Morza Śródziemnego dotyczy to aż 80% stad ryb, zaś w Atlantyku wynosi blisko 50%. W Morzu Bałtyckim przełowione są stada dorsza.

Sieci widma – porzucone, stare, zerwane lub zgubione sieci rybackie dryfujące po morzach i oceanach. Sieci podczas swobodnego dryfu nadal łowią ryby, które wplątując się w nie, umierają i wraz z siecią opadają na dno. Po rozkładzie ryb w sieciach widmo, leżących na morskim dnie, sieci te ponownie unoszą się w ku powierzchni i proces niekontrolowanego połowu się powtarza. Według szacunków National Geographic skuteczność łowienia ryb przez sieci widmo wynosi aż 20%.

Wielka Pacyficzna Plama Śmieci – dryfująca wyspa śmieci oceanicznych (głównie plastikowych opakowań) o powierzchni ok. 1,6 mln km^2, co wynosi ponad pięć razy więcej niż powierzchnia Polski! Dryfujący na powierzchni oceanów plastik rozkłada się na plastikowy pył (mikroplastik), który przenoszony jest w inne rejony świata przez prądy powietrza. Trafia jednocześnie do łańcucha pokarmowego organizmów morskich, a następnie zjadany jest przez człowieka.

Problemy do dyskusji

1. W jaki sposób można zmniejszyć zjawisko overfishingu?
2. W jaki sposób nielegalne rybołówstwo wpływa na zagrożenia bezpieczeństwa i jak można się temu przeciwstawić?
3. Określ rolę i charakter dostępu do zasobów morskich pomiędzy Globalną Północą a Globalnym Południem?
4. Co mogą uczynić konsumenci dla idei zrównoważonego rybołówstwa?

Dodatkowa literatura

Dośpiał-Borysiak K., *Polityka klimatyczna państwa. Norweska droga do zrównoważonego rozwoju*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2018.
Lopez B., *Arktyczne marzenia*, Wydawnictwo Marginesy, Warszawa 2020.
Łubieński S., *Książka o śmieciach*, Wydawnictwo Agora, Warszawa 2020.
Mańczak J., Małecki J., *Początek końca? Rozmowy o lodzie i zmianie klimatu*, Wydawnictwo Znak Literanova, Kraków 2021.

Materiał filmowy

O zrównoważonym rybołówstwie, Fundacja HumanDoc, 2022 https://zr.humandoc.pl/reportaze/o-zrownowazonym-rybolowstwie/ [dostęp:10.10.2022].

Reportaż Fundacji HumanDoc to precyzyjny obraz największych wyzwań, z jakimi musi się mierzyć współczesne rybołówstwo – przełowienia oraz limitów połowowych. Autorzy filmu przedstawiają sposób, w jaki można stworzyć zrównoważony system ekologicznego rybołówstwa przy jednoczesnym poszanowaniu środowiska naturalnego oraz tradycji kulturowych. To niewątpliwie trudne zadanie zostało skutecznie zrealizowane w Islandii, o czym w filmie opowiada dr Matthias Kokorsch z Uniwersyteckiego Centrum w Wesfjords.

Kwestie gospodarcze

Karina Jędrzejowska

Rozdział 9

Zrównoważone finanse

Odpowiednie finansowanie jest warunkiem koniecznym dla zrównoważonego rozwoju. Ze względu na ogromne potrzeby finansowe związane z realizacją Celów Zrównoważonego Rozwoju (*Sustainable Development Goals*, SDGs) w momencie formułowania Agendy 2030 popularne stało się stwierdzenie, że finansowanie zrównoważonego rozwoju wymaga zwiększenia skali nakładów finansowych „z miliardów do bilionów"[1]. Dane instytucji Systemu Narodów Zjednoczonych (NZ) wskazują, że realizacja SDGs wiąże się z globalnymi nakładami wynoszącymi od 5 do 7 bln USD rocznie[2]. Według szacunków Międzynarodowego Funduszu Walutowego (MFW) luka finansowania (*finance gap*) zrównoważonego rozwoju w państwach rozwijających się plasuje się na poziomie średnio 2,6 bln USD rocznie. Istniejące mechanizmy finansowania rozwoju zapewniają jedynie niewielką część niezbędnych środków. Dodatkowo bardzo napiętą sytuację w tym zakresie pogorszyła pandemia COVID-19, która zwiększyła lukę w finansowaniu rozwoju nawet o 70%[3].

Wydawany corocznie raport NZ *Finansowanie zrównoważonego rozwoju* za 2021 r. wskazuje, że pandemia COVID-19 może oznaczać „straconą dekadę dla zrównoważonego rozwoju" („another lost decade of sustainable development")[4]. Wyrażenie to nawiązuje do lat 80. XX w., określanych często jako stracona dekada dla rozwoju, kiedy to globalny kryzys zadłużeniowy w znacznym stopniu uniemożliwił jakiekolwiek postępy w tym zakresie. W celu zapobieżenia pogłębianiu się kryzysu kluczowy okazuje się rozwój dodatkowych mechanizmów finansowania zrównoważonego rozwoju. Oznacza to zarówno poszukiwanie nowych źródeł finansowania rozwoju, jak też dostosowywanie systemów finansowych do wymogów zrównoważonego rozwoju. Odpowiedź w tym zakresie stanowią –

---

[1] G.E. Wilson, *Billions to Trillions: Financing the Global Goals*, World Bank Blogs, 24.09.2015, https://blogs.worldbank.org/voices/billions-to-trillions-financing-the-global-goals [dostęp: 8.02.2022].

[2] D. Vorisek, S. Yu, *Understanding the Cost of Achieving the Sustainable Development Goals*, Policy Research Working Paper No. 9146, World Bank Group, 02.2020, s. 3.

[3] V. Masterson, *4 Things to Know about Financing Sustainable Development*, World Economic Forum, 7.09.2021, https://www.weforum.org/agenda/2021/09/what-is-sustainable-development-finance/ [dostęp: 8.02.2022].

[4] *Financing for Sustainable Development Report 2021*, United Nations, 2021, s. XIII; J.A. Elliott, op. cit., s. 31–32.

przynajmniej częściowo – zrównoważone finanse (*sustainable finance*), określane także jako zrównoważone finansowanie (*sustainable financing*).

Czym są finanse zrównoważone?

W literaturze przedmiotu toczy się dyskusja o szerokim zasięgu na temat relacji pomiędzy obszarem finansów a zrównoważonym rozwojem. W dużym uproszczeniu można uznać, że konwencjonalne instrumenty finansowe (np. papiery wartościowe w postaci obligacji czy akcji) nie są ani wystarczające, ani odpowiednie do finansowania zrównoważonego rozwoju. Dzieje się tak dlatego, że główny motyw podejmowania działań w sferze finansów stanowi maksymalizacja zysku, bez uwzględnienia wielowymiarowej perspektywy zrównoważonego rozwoju. Innymi słowy, finanse w ich konwencjonalnym – zorientowanym na zysk – rozumieniu nie pozostawiają miejsca na kluczowe z perspektywy zrównoważonego rozwoju kwestie środowiskowe i społeczne[5]. Można tutaj przytoczyć słynne stwierdzenie Miltona Friedmana z 1970 r., że „istotą biznesu jest biznes", czyli podstawowym celem przedsiębiorstw powinno być generowanie zysków[6]. Jednak w obliczu wyzwań zrównoważonego rozwoju takie podejście przestaje być aktualne.

Termin „zrównoważone finanse" nie jest jednoznaczny. Obecnie najczęściej zrównoważone finanse rozumie się jako koncepcję próbującą pogodzić sprzeczności między paradygmatami zrównoważonego rozwoju i konwencjonalnych finansów. Z kolei zrównoważone finansowanie to kompleksowe podejście, które łączy różne strategie mające na celu poprawę społecznych, gospodarczych i środowiskowych aspektów systemu finansowego. W najbardziej ogólnym ujęciu termin ten odnosi się do uwzględniania czynników społecznych i środowiskowych w procesie podejmowania decyzji inwestycyjnych. Czynniki społeczne w tym kontekście oznaczają zwykle działania na rzecz redukcji nierówności i wykluczenia społecznego, jak też inwestycje w kapitał ludzki. Czynniki środowiskowe odnoszą się przede wszystkim do działań mających na celu ograniczenie zmian klimatycznych oraz uwzględnianie w decyzjach inwestycyjnych problemów środowiska naturalnego i związanych z nim zagrożeń (np. klęsk żywiołowych)[7].

W rozumieniu wielu instytucji finansowych zrównoważone finanse to instrumenty finansowe uwzględniające kryteria (czynniki) ESG. Skrót **ESG** oznacza odpowiednio: „E" – środowisko (*environment*), „S" – społeczna odpowiedzialność

---

[5] M. Ziolo, I. Bak, K. Cheba, *The Role of Sustainable Finance in Achieving Sustainable Development Goals: Does It Work?*, "Technological and Economic Development of Economy" 2021, Vol. 27, No. 1, s. 46.

[6] M. Friedman, *A Friedman Doctrine – The Social Responsibility of Business Is to Increase Its Profits*, New York Times, 13.09.1970, https://www.nytimes.com/1970/09/13/archives/a-friedman-doctrine-the-social-responsibility-of-business-is-to.html [dostęp: 8.02.2022].

[7] M. Ziolo, M. Pawlaczyk, P. Sawicki, *Sustainable Development versus Green Banking: Where Is the Link?*, w: *Financing Sustainable Development. Key Challenges and Prospects*, eds. M. Ziolo, B.S. Sergi, Palgrave Studies in Impact Finance, Palgrave Macmillan, 2019, s. 66–67.

(*social responsibility*) oraz „G" – zarządzanie (*governance*). Implementacja tych czynników oznacza uwzględnienie w decyzjach inwestorów kryteriów dotyczących: 1) realizacji strategii i polityki środowiskowej, w tym wywiązywania się z zasad odpowiedzialności i troski o środowisko, 2) odpowiednich relacji z dostawcami, klientami czy partnerami biznesowymi, jak też 3) wprowadzenie i utrzymanie odpowiednich metod zarządczych i ładu korporacyjnego[8].

Wychodząc poza sferę *stricte* ekonomiczno-finansową, zrównoważone finanse można również pojmować szerzej jako mechanizmy finansowe, które promują zrównoważony rozwój i przyczyniają się do realizacji SDGs[9]. Istnienie tego alternatywnego ujęcia zrównoważonych finansów wskazuje, że – pomimo stosunkowo dobrego poziomu zbadania tego obszaru – nie wypracowano dotychczas jednej powszechnie akceptowanej definicji tego pojęcia. Termin „**zrównoważone finanse**" może odnosić się wzajemnie do trzech kwestii. Zrównoważone finanse mogą oznaczać: 1) specyficzną grupę usług finansowych uwzględniających kwestie zrównoważonego rozwoju (czynniki ESG), 2) budowę narodowych systemów finansowych „zrównoważonych finansowo" (tj. umożliwiających finansowanie długoterminowego wzrostu i zapewniających wkład w tworzenie gospodarki niskoemisyjnej odpornej na zmiany klimatu) oraz 3) mechanizmy finansowania zrównoważonego rozwoju, w szczególności mechanizmy finansowania Agendy 2030. W praktyce bardzo trudno odróżnić działania z trzech wymienionych obszarów i coraz częściej określa się je jako całość, jako zrównoważone finanse lub – podkreślając proces łączenia generowania zysku i ochrony środowiska w działaniach finansowych – **zrównoważone finansowanie**.

Źródła finansowania zrównoważonego

Zrównoważony rozwój wymaga znacznych inwestycji w kluczowe dla społeczeństw i gospodarek dobra publiczne (np. usługi społeczne, czyste powietrze i woda). Tego rodzaju inwestycje charakteryzują się wysokimi społecznymi stopami zwrotu, lecz zysk ekonomiczny z ich realizacji często okazuje się znikomy. W rezultacie znaczna część nakładów na finansowanie zrównoważonego rozwoju pochodzi ze źródeł publicznych, które nie są w takim stopniu zorientowane na zysk jak inwestorzy prywatni. Jednak efektywne finansowanie kosztownych programów rozwojowych wymaga również wsparcia ze strony sektora prywatnego[10]. Mobilizacja prywatnego kapitału na cele rozwojowe oraz łączenie prywatnych

[8] *What Is ESG Investing?*, CFA Institute, https://www.cfainstitute.org/en/research/esg-investing [dostęp: 8.02.2022].

[9] D.-M. Tirca, A.-N. Apetri, M.I. Aceleanu, *Sustainability in Finance and Economics*, w: *Financing Sustainable Development. Key Challenges and Prospects*, eds. M. Ziolo, B.S. Sergi, Palgrave Studies in Impact Finance, Palgrave Macmillan 2019, s. 10–11; M. Ziolo, I. Bak, K. Cheba, op. cit., s. 46.

[10] *Sustainable Development Financing: Perspectives from Asia and the Pacific*, ESCAP, United Nations, 2015, s. 9–10.

i publicznych mechanizmów finansowania rozwoju (*blended finance*) stały się w ostatnich latach kluczowym elementem debaty o zrównoważonych finansach i finansowaniu zrównoważonego rozwoju.

Rysunek 9.1. Schemat źródeł finansowania zrównoważonego rozwoju

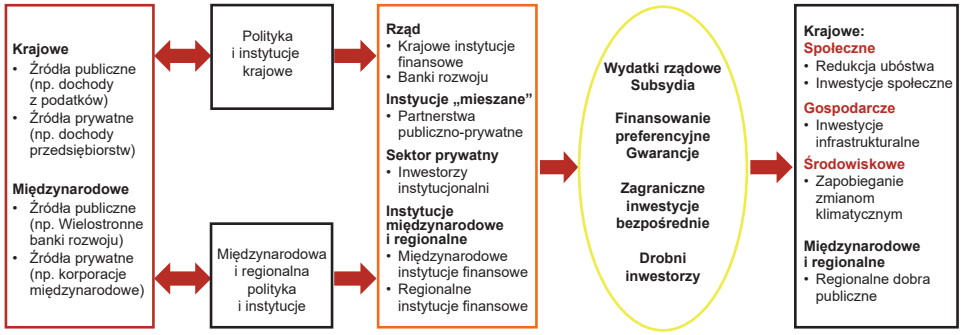

Źródło: *Sustainable Development Financing: Perspectives from Asia and the Pacific*, ESCAP, United Nations, 2015, s. 9.

Rysunek prezentuje schemat zależności między sektorem prywatnym i publicznym w finansowaniu zrównoważonego rozwoju, a także podstawowe instrumenty wykorzystywane w tym celu. Zwraca uwagę fakt, że środki na cele społeczne, gospodarcze i środowiskowe mogą pochodzić zarówno ze źródeł krajowych, jak i międzynarodowych. W przypadku tych ostatnich istotną rolę odgrywają międzynarodowe instytucje finansowe, w tym MFW czy wielostronne banki rozwoju. Wśród trendów ostatniej dekady w tym zakresie należy również podkreślić coraz większe znaczenie prywatnych inwestycji uwzględniających czynniki ESG, jak też rozwój różnego rodzaju partnerstw publiczno-prywatnych (*public private partnerships*, PPP). Co więcej, inwestycje te charakteryzuje coraz wyższa rentowność[11].

Kategorie zrównoważonych finansów

Pod hasłem „zrównoważone finanse" może kryć się cały szereg zróżnicowanych usług i instytucji finansowych, dla których wspólnym mianownikiem jest uwzględnianie szeroko rozumianych kwestii społeczno-gospodarczych i ochrony środowiska. Instrumenty finansowe określane jako zrównoważone obejmują m.in. fundusze zrównoważone, obligacje zrównoważone, **inwestycje społecznie zaangażowane** (zob. ramka *Inwestycje społecznie zaangażowane*), **zielone obligacje** (zob. ramka *Zielone obligacje*), różnego rodzaju usługi mikrofinansowe,

[11] D. Broom, *What Is Sustainable Finance and How It Is Changing the World*, World Economic Forum, 20.01.2022, https://www.weforum.org/agenda/2022/01/what-is-sustainable-finance/ [dostęp: 8.02.2022].

Inwestycje społecznie zaangażowane (*impact investment*)

Koncepcja zrównoważonych finansów pozostaje blisko powiązana z obszarem inwestycji społecznie zaangażowanych (*impact investment / impact investing*). Jest to stosunkowo nowy model finansów społecznie zaangażowanych, który można uznać za jedną z wielu odpowiedzi na wyzwania zrównoważonego rozwoju. Określenie „inwestowanie odpowiedzialne (zaangażowane) społecznie" zostało użyte po raz pierwszy podczas spotkania zorganizowanego przez fundację Rockefellera w Bellagio we Włoszech w 2007 r. i od tego czasu znacznie ewoluowało. Obecnie jedna z najpopularniejszych definicji inwestycji społecznie zaangażowanych została opracowana przez Global Impact Investing Network (GIIN), która w kwietniu 2019 r. opublikowała zasady inwestowania społecznie zaangażowanego. GIIN jest organizacją *non-profit*, której cel stanowi przyczynianie się do rozwoju i popularyzacji inwestycji społecznie zaangażowanych. Według GIIN inwestycje społecznie zaangażowane są formą inwestycji, których zamiar sprowadza się, obok uzyskania zysku finansowego, do wywarcia pozytywnego wpływu na otoczenie społeczne i środowiskowe*.

Zgodnie z ideą *impact investment* generowany przez inwestycje społecznie zaangażowane zysk ekonomiczny nie powinien być głównym celem inwestora, a jedynie jednym z efektów – skutkiem dokonanej inwestycji. Kluczowa okazuje się tu troska o społeczeństwo i środowisko naturalne. Tym samym inwestowanie zaangażowane społecznie to coś znacznie więcej niż działalność filantropijna czy tradycyjnie pojmowana społeczna odpowiedzialność biznesu (*Corporate Social Responsibility*, CSR). Jednym z czynników wyróżniających ten rodzaj finansowania jest fakt, że w tym modelu finansowania istotne staje się powtórne zainwestowanie uzyskanego kapitału w kolejne przedsiębiorstwo lub organizację pozarządową, wspierające zrównoważony rozwój. Takie działanie stwarza swoiste koło, co w teorii ma doprowadzić do większego wpływu społecznego niż tradycyjna filantropia**.

Rynek inwestycji społecznie zaangażowanych sukcesywnie się rozwija, a wśród inwestorów znajdują się zarówno wielkie korporacje finansowe, drobni inwestorzy, jak i wyspecjalizowane w tym zakresie instytucje finansowe. Jednym z przykładów tych ostatnich jest Fundacja Davida i Lucile Packardów (Packard Foundation), która przyznaje dotacje i dokonuje inwestycji związanych z programami zgodnie ze swoją misją, obejmującą m.in. ochronę i przywracanie naturalnych systemów środowiska.

* *Impact Investing*, Global Impact Investing Network, https://thegiin.org/impact-investing/ [dostęp: 8.02.2022].
** U. Gierałtowska, *Inwestowanie odpowiedzialne społecznie – nowy trend na rynku kapitałowym*, „Finanse, Rynki Finansowe, Ubezpieczenia" 2017, nr 6(90), s. 23–36.

pożyczki na zrównoważone projekty, jak też rozwój całego systemu finansowego w sposób zrównoważony[12].

Działania z zakresu zrównoważonych finansów podzielić można na mające charakter pozytywny i negatywny. Pozytywne zrównoważone finanse to takie, które obok prognozowanych zysków o charakterze ekonomicznym przynoszą dodatkowe korzyści spełniające kryteria ESG. Ta kategoria zrównoważonych finansów często rozpatrywana jest w kontekście realizacji SDGs. Z kolei negatywne zrównoważone finanse oznaczają takie działania, które uwzględniają ryzyko związane z czynnikami ESG. W dużym skrócie są to takie narzędzia finansowe, których zadanie w pierwszej kolejności stanowi zalecenie: nie szkodzić środowisku i społeczeństwu[13].

[12] D.-M. Tirca, A.-N. Apetri, M.I. Aceleanu, op. cit., s. 11; A. Nicholls, *Sustainable Finance: A Primer and Recent Developments, Background Paper Prepared for the Report Asian Development Outlook 2021: Financing a Green and Inclusive Recovery*, s. 3, https://www.adb.org/sites/default/files/institutional-document/691951/ado2021bp-sustainable-finance.pdf. [dostęp: 8.02.2022].

[13] A. Nicholls, op. cit., s. 3.

Zielone obligacje (*green bonds*)

Pieniądze zmieniające się w rośliny – symbol zielonych obligacji

Źródło: Fotografia Towfiqu barbhuiya, Unsplash, https://unsplash.com/photos/joqWSI9u_XM [dostęp: 16.03.2022].

W zakresie zrównoważonych finansów istotną rolę odgrywa obszar tzw. zielonych finansów (*green finance*) i towarzyszących temu rodzajowi finansowania specyficznych instrumentów finansowych, jakimi są m.in. zielone obligacje (*green bonds*). Według Programu Narodów Zjednoczonych ds. Ochrony Środowiska (United Nations Environment Programme, UNEP) zielone finansowanie ma na celu zwiększenie poziomu przepływów finansowych z sektora publicznego, prywatnego i *non-profit* na rzecz priorytetów zrównoważonego rozwoju. W dużym uproszczeniu: zielone finanse, w tym tzw. zielona bankowość, oznaczają zaangażowanie tradycyjnych rynków kapitałowych w tworzenie i dystrybucję takich produktów i usług finansowych, które zarówno zapewniają satysfakcjonujące zyski z inwestycji, jak i przyczyniają się do ochrony środowiska naturalnego.

Obecnie najbardziej rozpowszechnionym instrumentem zielonego finansowania są zielone obligacje – papiery wartościowe o stałym dochodzie, które gromadzą kapitał do wykorzystania w projektach lub działaniach mających na celu zrównoważony rozwój w zakresie klimatu lub środowiska. Obligacje te zostały skonstruowane w taki sam sposób jak obligacje standardowe, ale wpływy z nich przeznacza się na projekty związane z klimatem lub ochroną środowiska.

Przyjmuje się, że pierwsze zielone obligacje wyemitował w 2007 r. Europejski Bank Inwestycyjny (European Investment Bank, EBI)*. Rok później pierwszej emisji zielonych obligacji dokonał Bank Światowy, a w ślad za nim poszły pozostałe wielostronne banki rozwoju. Z kolei w 2012 r. na rynku pojawiły się pierwsze zielone obligacje emitowane przez podmioty prywatne**. Pojawienie się zielonych obligacji korporacyjnych przyspieszyło rozwój tego rynku: o ile w 2013 r. wielkość nowych emisji zielonych obligacji szacowano na ok. 10 mld USD, o tyle w 2021 r. wartość ta zbliżyła się do 500 mld USD. Oznacza to, że łączny skumulowany wolumen zielonych obligacji wynosi obecnie ok. 1,2 bln USD. Rozwój tego rynku został zauważony przez największe międzynarodowe firmy inwestycyjne, co doprowadziło w ostatnich 5 latach do upowszechnienia się tzw. indeksów zielonych obligacji (np. S&P Green Bond Index)***. Pewną ciekawostką w tym zakresie jest fakt, że w 2016 r. Polska wyemitowała zielone obligacje jako pierwszy w świecie emitent rządowy.

* *10 Years of Green Bonds: Join the Celebration*, European Investment Bank, https://www.eib.org/en/infocentre/ten-years-of-green-bonds.htm [dostęp: 8.02.2022].

** *What You Need to Know About IFC's Green Bonds*, World Bank, 8.12.2021, https://www.worldbank.org/en/news/feature/2021/12/08/what-you-need-to-know-about-ifc-s-green-bonds [dostęp: 8.02.2022].

*** *2021 Green Forecast Updated to Half a Trillion*, Climate Bonds Initiative, 31.08.2021, https://www.climatebonds.net/2021/08/climate-bonds-updates-2021-green-forecast-half-trillion-latest-h1-figures-signal-new-surge [dostęp: 8.02.2022].

W zależności od sposobów akumulacji środków finansowych oraz przeznaczenia zgromadzonego kapitału w szerokim spektrum zrównoważonych finansów wyróżnić można kilka typów finansów. Najczęściej wyróżniane kategorie to: różnego rodzaju granty i działalność filantropijna, finansowanie rozwoju, finanse środowiskowe, finanse węglowe, finanse odpowiedzialne społecznie, zielone finanse, etyczne finanse oraz mikrofinansowanie[14]. Szczególne znaczenie ma tutaj obszar finansowania rozwoju (*development financing*), który stanowi w pewnym sensie podstawę dla pozostałych kategorii zrównoważonych finansów. Wszystko sprowadza się do takiego ukierunkowania środków finansowych, aby w jak największym stopniu wspierały realizację aktualnych celów rozwojowych. Mechanizmy finansowania rozwoju w znacznym zakresie ewoluują w ślad za zmianami w pojmowaniu rozwoju społeczno-gospodarczego, co oznacza, że obecnie ich wyznacznikami stają się ich zrównoważony rozwój i realizacja SDGs. Obecna debata w zakresie finansowania rozwoju jest w dużej mierze tożsama z finansowaniem zrównoważonego rozwoju i obejmuje m.in. poszukiwanie innowacyjnych źródeł finansowania rozwoju takich jak globalne podatki czy – na poziomie krajowym – mechanizmy pozwalające na wyeliminowanie unikania podatków oraz ucieczki kapitału[15].

Kwestie finansowe w Agendzie 2030

Podstawą obecnej globalnej strategii zrównoważonego rozwoju jest Agenda 2030, która została oparta o doświadczenia z realizacji Milenijnych Celów Rozwoju (*Millennium Development Goals*, MDGs) i stanowi kontynuację ich założeń. Jednym z osiągnięć MDGs była mobilizacja środków finansowych na cele rozwojowe, w szczególności zwiększenie oficjalnej pomocy rozwojowej (*Official Development Assistance*, ODA). Zgodnie z definicją Komitetu Pomocy Rozwojowej Organizacji Współpracy Gospodarczej i Rozwoju (Development Assistance Committee, Organization for Economic Cooperation and Development, DAC OECD) ODA obejmuje darowizny i pożyczki przekazywane przez instytucje rządowe lub organizacje międzynarodowe, mające na celu wsparcie rozwoju gospodarczego i dobrobytu w krajach rozwijających się. Istotne w tym zakresie było – dotąd niezrealizowane – zobowiązanie państw wysoko rozwiniętych do przekazywania co roku 0,7% dochodu narodowego brutto jako ODA na cele rozwojowe. Zakres obecnych celów rozwojowych jest jednak szerszy, co przekłada się na wyższe koszty ich realizacji. Z tego względu mobilizacja publicznych i prywatnych środków finansowych dla wsparcia zrównoważonego

[14] D.-M. Tirca, A.-N. Apetri, M.I. Aceleanu, op. cit., s. 11.

[15] Więcej na ten temat: E. Mawdsley, *Development Finance and the 2030 Goals*, w: *The Palgrave Handbook of Development Cooperation for Achieving the 2030 Agenda*, eds. S. Chaturvedi, H. Janus, S. Klingebiel, X. Li, A. de Mello e Souza, E. Sidiropoulos, D. Wehrmann, Palgrave Macmillan, 2021, s. 51–57.

Strategia inwestycyjna BlackRock

BlackRock jest największą na świecie firmą oferującą rozwiązania w dziedzinie inwestycji, doradztwa i zarządzania ryzykiem. Zarządza ona akcjami, obligacjami i gotówką o wartości ok. 9 bln USD, co odpowiada mniej więcej 15 rocznym PKB Polski. W styczniu 2020 r. Larry Fink, założyciel i dyrektor generalny BlackRock, ogłosił nową strategię dla korporacji, zgodnie z którą zrównoważony rozwój stał się standardem inwestowania w BlackRock. Firma definiuje zrównoważony rozwój jako włączenie czynników (ESG) do analizy inwestycji i podejmowania decyzji. Przykład BlackRock pokazuje, że główny nurt rynku finansowego w celu lepszego zarządzania ryzykiem i zwiększenia zysków finansowych coraz częściej szuka możliwości inwestycyjnych w projekty i aktywa uwzględniające czynniki ESG. Samo BlackRock idzie przy tym o krok dalej, deklarując osiągnięcie gospodarki zeroemisyjnej do 2050 r.*

* R. Bakken, *What Is Sustainable Finance and Why Is It Important?*, Harvard Extension School Blog, 9.08.2021, https://extension.harvard.edu/blog/what-is-sustainable-finance-and-why-is-it-important/ [dostęp: 8.02.2022]; D. Broom, op. cit.; L. Fink, *Net Zero: A Fiduciary Approach, Letter to CEOs*, BlackRock, https://www.blackrock.com/corporate/investor-relations/2021-blackrock-client-letter [dostęp: 8.12.2022].

rozwoju została podkreślona już na poziomie formułowania SDGs[16].

W SDG 8 społeczność globalna wyraża zgodę na promowanie trwałego, integracyjnego i zrównoważonego wzrostu gospodarczego, przy czym cel 8.2 określa jako kluczowe osiągnięcie wyższych poziomów produktywności gospodarek poprzez dywersyfikację, modernizację technologiczną i innowacje. Cel ten ma istotne implikacje dla mobilizacji środków krajowych na cele rozwojowe. W każdym państwie władze gospodarcze będą musiały stworzyć infrastrukturę finansową umożliwiającą osiągnięcie wymaganych wskaźników inwestycyjnych.

SDG 10 dotyczy redukcji nierówności wewnątrz państw i pomiędzy nimi. W kontekście finansowania zrównoważonego rozwoju istotny jest cel 10.5, zgodnie z którym należy poprawić regulację i monitoring globalnych rynków i instytucji finansowych oraz wzmocnić wdrażanie takich regulacji. Pośrednio oznacza to oparcie systemów finansowych na bardziej zrównoważonych rozwiązaniach – uwzględniających czynniki ESG.

Bezpośrednie odniesienie do finansowania zrównoważonego rozwoju zawiera SDG 17 odwołujący się do idei globalnego partnerstwa na rzecz zrównoważonego rozwoju. Zgodnie z celem 17.1 konieczne jest wzmocnienie mobilizacji zasobów krajowych, w tym poprzez międzynarodowe wsparcie w tym zakresie dla państw rozwijających się. Z kolei cel 17.3 wzywa do mobilizacji pochodzących z wielu źródeł dodatkowych środków finansowych dla państw rozwijających się, niezbędnych dla osiągnięcia przez nie zrównoważonego rozwoju. Implikacją zobowiązań zawartych w SDG 17 jest konieczność reformy mechanizmów finansowania rozwoju i ukierunkowanie ich na realizację zadań Agendy 2030[17].

[16] Więcej na ten temat w tekście samej Agendy 2030: *Przekształcamy nasz świat: Agenda na rzecz zrównoważonego rozwoju 2030*, Rezolucja przyjęta przez Zgromadzenie Ogólne w dniu 25 września 2015 r., https://www.gov.pl/web/klimat/cele-zrownowazonego-rozwoju-sdgs [dostęp: 8.02.2022].

[17] *Sustainable Development Financing…*, op. cit., s. 3–4.

Finansowanie zrównoważonego rozwoju

W ujęciu większości organizacji międzynarodowych, w tym przedstawicieli systemu NZ, zrównoważone finanse są równoważne z **finansowaniem zrównoważonego rozwoju** (*financing for sustainable development*). Jak już wspomniano, finansowanie zrównoważonego rozwoju – poszczególne założenia wypracowane w tym zakresie, jak też wykorzystywane mechanizmy – wywodzi się z praktyki finansowania rozwoju, a w szczególności zmian, jakie zaszły w tym zakresie po 2000 r. Obecne mechanizmy i zobowiązania są następstwem trzech międzynarodowych konferencji finansowania rozwoju, które odbyły się: w Monterrey w 2002 r., w Doha w 2008 r. oraz w Addis Abebie w 2015 r.[18]

Rozwijanie innowacyjnych instrumentów finansowych mających na celu wsparcie rozwiązywania problemów w zakresie rozwoju społeczno-gospodarczego oraz ochrony środowiska nie jest niczym nowym. Już kilka dekad temu w wielu państwach wysoko rozwiniętych takie mechanizmy finansowania pojawiały się jako element koncepcji gospodarki społecznej łączącej podmioty z sektora rządowego, organizacje *non-profit* i *for-profit*[19]. Rozwiązaniom krajowym w tym zakresie już od czasu zakończenia II wojny światowej towarzyszyły coraz bardziej rozbudowane i zinstytucjonalizowane formy współpracy międzynarodowej.

Istotny postęp w zakresie finansowania rozwoju stanowiły przyjęcie Deklaracji Milenijnej i ustalenia poświęconej finansowaniu MDGs Konferencji w Monterrey, w ramach której przyjęto tzw. Konsensus z Monterrey. W konsensusie stwierdzono, że nadrzędnym celami finansowania rozwoju są: wyeliminowanie ubóstwa, osiągnięcie trwałego wzrostu gospodarczego i promowanie zrównoważonego rozwoju. Zobowiązania z Monterrey potwierdzono i rozszerzono w czasie konferencji w Doha, dodając do priorytetów finansowania rozwoju m.in. konieczność łagodzenia zmian klimatycznych[20].

Jednak dopiero trzecia ze światowych konferencji finansowania rozwoju – w Addis Abebie – stworzyła globalne ramy finansowania na rzecz zrównoważonego rozwoju. Dokument ten zawiera katalog ponad 100 działań w tym zakresie, uwzględniających m.in. źródła finansowania rozwoju i współpracę w zakresie technologii, handlu i budowania potencjału społeczno-gospodarczego. Obok nowych inicjatyw dla wsparcia realizacji SDGs w Agendzie znalazło się ponowne zobowiązanie się państw wysoko rozwiniętych do przekazywania 0,7% dochodu narodowego brutto na oficjalną pomoc rozwojową. Agenda z Addis Abeby dostosowała istniejące mechanizmy finansowania rozwoju do wymogów zrównoważonego rozwoju. Tym samym może służyć jako swoisty przewodnik dla dalszych działań w tym zakresie ze strony rządów, organizacji międzynarodowych, sektora prywatnego czy przedstawicieli społeczeństwa obywatelskiego.

---

[18] *What Is Financing for Sustainable Development?*, United Nations, https://www.un.org/development/desa/financing/about/what-financing-sustainable-development [dostęp: 8.02.2022].

[19] A. Nicholls, op. cit., s. 1.

[20] *Sustainable Development Financing…*, op. cit., s. 5–6.

Jednym z efektów konferencji z Addis Abeby jest częściowa instytucjonalizacja w zakresie finansowania zrównoważonego rozwoju, w tym ustanowienie corocznego forum ECOSOC w sprawie finansowania rozwoju (Forum on Financing for Development, FfD Forum)[21]. Przyjęcie Agendy z Addis Abeby stało się również impulsem do intensyfikacji działań w tym zakresie na poziomie regionalnym. Dla przykładu, pod koniec 2016 r. Komisja Europejska (KE) powołała m.in. Grupę Ekspertów Wysokiego Szczebla ds. Zrównoważonego Finansowania (High Level Group of Experts on Sustainable Finance, HLEG)[22].

Oficjalna pomoc rozwojowa w latach 1950–2020

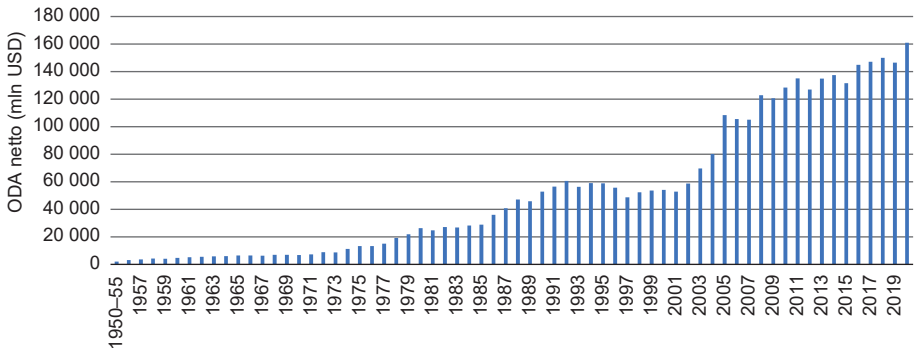

Źródło: *Financing for Sustainable Development*, OECD, https://www.oecd.org/dac/financing-sustainable-development/ [dostęp: 9.02.2022].

Jednym z najistotniejszych składników finansowania rozwoju – obok zagranicznych inwestycji bezpośrednich, pożyczek oraz wszelkiego rodzaju grantów – jest oficjalna pomoc rozwojowa (Official Development Assistance – ODA). Wykres w niniejszej ramce pokazuje zmiany wartości ODA od roku 1950. Wyraźnie widać, że przyjęcie Deklaracji Milenijnej i Agendy 2030 przyczyniło się do znacznego wzrostu tego rodzaju nakładów na rozwój w XXI w. Szacunkowe dane za 2020 r. pokazują, że ODA od członków Komitetu Pomocy Rozwojowej (Development Assistance Committee – DAC) OECD wzrosła do rekordowo wysokiego poziomu 161,2 mld USD w 2020 r., co oznacza wzrost o 3,5% w ujęciu realnym w porównaniu do 2019 r. Do tego wzrostu przyczyniły się dodatkowe wydatki uruchomione w celu pomocy krajom rozwijającym się zmagającym się z kryzysem COVID-19. Przy czym państwa należące do grupy G7 – Kanada, Francja, Niemcy, Włochy, Japonia, Wielka Brytania i Stany Zjednoczone – odpowiadały za 76% ODA w 2020 r.

Jednak nawet zwiększona ODA nie jest w stanie zapewnić realizacji założeń Agendy 2030, szczególnie że nawet w tym zakresie nie wszystkie państwa wysoko rozwinięte wywiązują się ze swoich obietnic. Na forum NZ jeszcze w 1970 r. pojawiło się zobowiązanie państw wysoko rozwiniętych do przekazywania 0,7% swojego dochodu narodowego brutto na oficjalną pomoc rozwojową. Od tego czasu zobowiązanie to było wielokrotnie potwierdzane. Jednak po dziś dzień jedynie niewielkiej liczbie państw udało się osiągnąć deklarowany cel. W 2020 r. były to jedynie Szwecja, Norwegia, Luksemburg, Dania i Niemcy.

[21] *What Is Financing…*, op. cit.

[22] M. Ziolo, M. Pawlaczyk, P. Sawicki, op. cit., s. 68.

Przeszkody w finansowaniu zrównoważonego rozwoju

Najprościej rzecz ujmując: największą przeszkodą w finansowaniu zrównoważonego rozwoju jest brak wystarczających środków na ten cel. Postęp w realizacji celów zrównoważonego rozwoju (SDGs) zależy od zdolności krajów do zwiększenia wydatków w ważnych obszarach, takich jak zdrowie, edukacja, infrastruktura czy zmiany klimatyczne. Wzrost dostępnych środków na finansowanie rozwoju wymaga współpracy pomiędzy instytucjami różnego szczebla – od lokalnych po globalne. Jednak na chwilę obecną trudno uznać zaangażowane zasoby za wystarczające. Co więcej, istniejące przed 2020 r. ograniczenia w tym zakresie zostały pogłębione przez pandemię COVID-19 i konieczność przekierowania środków na bezpośrednie ograniczanie skutków pandemii, przy czym pandemia dodatkowo uwidoczniła skalę braków w zakresie finansowania opieki zdrowotnej w państwach rozwijających się, jak też przyczyniła się do odwrócenia części wysiłków ostatnich lat w zakresie redukcji ubóstwa. Wśród aktualnych wyzwań dla finansowania rozwoju wymienia się zwykle zapewnienie równego dostępu do szczepień, kwestię rosnącego zadłużenia wielu państw rozwijających się, niewydolność krajowych systemów podatkowych oraz krajowych banków rozwoju[23].

Książka *Dead Aid* Dambisy Moyo z 2010 r.

Pochodząca z Zambi Dambisa Moyo jest ekonomistką wykształconą na czołowych uczelniach anglosaskich z doświadczeniem w pracy międzynarodowych instytucjach finansowych. Wydana w 2010 r. *Dead Aid** (*Martwa pomoc*) to pierwsza książka autorki. Moyo przedstawia w niej kontrowersyjną tezę, zgodnie z którą pomoc rozwojowa nie przyczynia się do redukcji ubóstwa i jako koncepcja wspierania rozwoju powinna przejść do historii. Tym samym autorka wskazuje na konieczność rozwinięcia nowych mechanizmów finansowania rozwoju. Te nowe mechanizmy powinny obejmować m.in. zwiększenie wymiany handlowej, bezpośrednie inwestycje zagraniczne czy zwiększoną mobilizację oszczędności krajowych, np. poprzez mikrofinansowanie.

Zawarta w publikacji krytyka mechanizmów finansowania rozwoju i zaangażowanych w nie instytucji przekłada się również na finansowanie zrównoważonego rozwoju. Wynika to w znacznej mierze z faktu, że obecne mechanizmy finansowania zrównoważonego rozwoju są w znacznym stopniu pochodną „tradycyjnych" źródeł finansowania rozwoju, tak krytykowanych przez autorkę. Wątek zrównoważonego rozwoju pojawia się również w kolejnej publikacji Moyo – wydanej w 2021 r. *How Boards Work: And How They Can Work Better in a Chaotic World***, w której autorka nawołuje przedstawicieli sektora korporacyjnego do działania w sposób bardziej zrównoważony.

* D. Moyo, *Dead Aid*, Penguin Books, 2010. Brak polskojęzycznego wydania.
** D. Moyo, *How Boards Work: And How They Can Work Better in a Chaotic World*, Basic Books, 2021. Brak polskojęzycznego wydania.

[23] Więcej na ten temat na przykładzie regionu Azji i Pacyfiku: *Financing the SDGs to Build Back Better from the Covid-19 Pandemic in Asia and the Pacific*, UN ESCAP, ESCAP Financing for Development Series, No. 4, United Nations, 2021.

Kalendarium

2002 – Międzynarodowa Konferencja Finansowania Rozwoju (*International Conference on Financing for Development*) w Monterrey 18–22 marca 2002 r.
2007 – pierwsza emisja zielonych obligacji (*green bonds*).
2008 – Druga Międzynarodowa Konferencja Finansowania Rozwoju (*Follow-up International Conference on Financing for Development*) w Doha, 29 listopada – 2 grudnia 2008 r.
2015 – Trzecia Międzynarodowa Konferencja Finansowania Rozwoju (*Third Conference on Financing for Development*) w Addis Abeba, 13–16 lipca 2015 r.

Słowniczek

Agenda z Addis Abeby – dokument przyjęty w ramach III Konferencji Finansowania Rozwoju w 2015 r., wyznacza obecne ramy finansowania zrównoważonego rozwoju.
Czynniki ESG – charakterystyczne dla obszaru zrównoważonych finansów czynniki brane pod uwagę w procesie decyzyjnym, jak też w ocenie przedsiębiorstw; odnoszą się odpowiednio do kwestii ochrony środowiska, społecznej odpowiedzialności przedsiębiorstw oraz wspierającego zrównoważony rozwój ładu korporacyjnego.
Finansowanie zrównoważonego rozwoju – zestaw mechanizmów i instytucji mających na celu wsparcie realizacji Celów Zrównoważonego Rozwoju (SDGs), w znacznym stopniu opierający się na mechanizmach tzw. finansowania rozwoju (*development finance*).
Zrównoważone finanse – usługi i instytucje finansowe uwzględniające w decyzjach biznesowych aspekty społeczno-gospodarcze i ochrony środowiska, jak też wszelkie działania o charakterze finansowym łączące te kwestie.

Problemy do dyskusji

1. Jaką rolę w realizacji zrównoważonego rozwoju mogą odgrywać finanse? Czy i w jaki sposób świat finansów może stać się bardziej zrównoważony?
2. Jak instytucje prywatnego sektora finansowego mogą wspierać ideę zrównoważonego rozwoju?
3. Dlaczego istniejące obecnie mechanizmy finansowania zrównoważonego rozwoju są niewystarczające? Co można zrobić, żeby to zmienić?

Dodatkowa literatura

Financing Sustainable Development. Key Challenges and Prospects, Palgrave Studies in Impact Finance, eds. M. Ziolo, B.S. Sergi, Palgrave Macmillan, 2019.
Raporty Narodow Zjednoczonych, *Finansowanie zrównoważonego rozwoju / Financing for Sustainable Development Report*.

Zielone finanse w Polsce, red. L. Kotecki, Instytut Odpowiedzialnych Finansów, Fundacja CMS, 2020, https://fundacjacms.pl/zielone-finanse-w-polsce/ [dostęp: 6.07.2022].
Zioło M., *Finanse zrównoważone. Rozwój. Ryzyko. Rynek*, Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa–Szczecin 2020.

Materiał filmowy

Tanzania – energia solarna w walce z biedą, HumanDocTV, 14.05.2018, https://www.youtube.com/watch?v=6hgB_ENCokc&t=2s [dostęp: 6.07.2022].

W materiale pokazano, w jaki sposób Tanzania wykorzystuje energię solarną w walce ze skrajnym ubóstwem. Film wskazuje, że działania na rzecz redukcji ubóstwa nie zawsze muszą się bezpośrednio wiązać z wykorzystaniem klasycznych narzędzi finansowania rozwoju, do jakich należy m.in. oficjalna pomoc rozwojowa (ODA). Doświadczenie Tanzanii pokazuje, że poprzez finansowanie odpowiednich inwestycji infrastrukturalnych i wykorzystanie energii solarnej możliwe jest równoczesne osiągnięcie dwóch celów: redukcji ubóstwa oraz zapobiegania zanieczyszczeniu środowiska.

Sabina Baraniewicz-Kotasińska

Rozdział 10

Zrównoważona produkcja i technologia

Podejście do kwestii produkcji dóbr ma zasadnicze znaczenie dla środowiska naturalnego; wzorce produkcji w sposób istotny oddziałują na poziom globalnego ocieplenia, zanieczyszczenia, a przede wszystkim na kwestię zużycia zasobów naturalnych. Osiągnięcie zrównoważonego rozwoju i wyższej jakości życia uzależniono podczas konferencji Narodów Zjednoczonych w Rio de Janeiro z 1992 r. właśnie od eliminacji przez wszystkie kraje niezrównoważonych wzorców produkcji, a przy tym także konsumpcji wytwarzanych dóbr i usług. Na tej podstawie kluczowe stało się tworzenie przez organy publiczne polityk zobowiązujących zarówno sektor publiczny, jak i biznesowy do wdrażania zrównoważonych metod produkcji.

Globalna debata nad **zrównoważoną konsumpcją i produkcją** (*sustainable consumption and production*, SCP) kontynuowana była na sympozjum w Oslo w 1994 r. Jej uczestnicy ustalili, że zrównoważona konsumpcja i produkcja oznaczają korzystanie z usług i pokrewnych produktów w sposób, który jest reakcją na podstawowe potrzeby społeczności i przekłada się na poprawę jakości ich życia. Celem takiego działania jest minimalizacja zużycia zasobów naturalnych i toksycznych materiałów, jak również emisji odpadów i zanieczyszczeń w całym cyklu życia usługi lub produktu po to, żeby nie narażać potrzeb przyszłych pokoleń[1].

Sprostanie wymienionym założeniom wymaga od państw zmiany sposobu produkcji i konsumpcji towarów – wzrost wydajności produkcji musi zostać osiągnięty za pomocą mniejszej ilości surowców, a tym samym przy mniejszych kosztach i ograniczonym wpływie na środowisko. Jak podaje Komisja Europejska, szczególne zmiany potrzebne są w sektorach żywności, budownictwa i transportu, gdyż to właśnie w tych branżach odnotowuje się największy wpływ produkcji na środowisko[2]. Według szacunków Światowego Instytutu Zasobów (World Resource Institute, WRI) prezentowanych na platformie Climate Watch (zob. ramka *Globalne emisje gazów cieplarnianych w podziale na sektory w 2016 r.*) za prawie trzy czwarte globalnej emisji gazów cieplarnianych wytwarzanych przez sektory gospodarki przy produkcji dóbr i usług odpowiada sektor energetyczny

[1] *Annual Report 2010*, United Nations Environment Programme, 2011, https://wedocs.unep.org/handle/20.500.11822/7915 [dostęp: 14.12.2021].

[2] *Environment*, European Commission, https://ec.europa.eu/environment/basics/green-economy/sustainable-development/index_pl.htm [dostęp: 16.12.2021].

(73,2%). W ramach niego najwięcej, bo 24,2% emisji, powstaje w wyniku energii zużywanej w przemyśle, a następnie w budynkach (17,5%). W tym ostatnim przypadku warto wspomnieć, iż większy udział w poziomie emisji gazów związanych z wytwarzaniem energii elektrycznej do oświetlenia i ogrzewania pomieszczeń czy korzystania z urządzeń elektrycznych mają nie budynki komercyjne takie jak biura, sklepy i restauracje (6,6%), lecz gospodarstwa domowe (10,9%)[3]. Z tego powodu tak bardzo istotne dla osiągnięcia celów zrównoważonego rozwoju są również **prawidłowe wzorce konsumpcji społeczeństwa**.

Patagonia – biznes w służbie środowisku*

Patagonia to amerykańska marka odzieżowa, której kwestie dotyczące środowiska i społecznej odpowiedzialności stanowią istotny element brandingu. Promująca się jako firma zrównoważona, swoje produkty wytwarza nie tylko z organicznych materiałów, ale też z tych pochodzących z odzysku (np. z przetworzonych butelek czy starych sieci rybackich). Oferowana przez nią odzież ma być przede wszystkim trwała, dlatego swoim klientom udziela wskazówek, jak „przedłużać życie" ubrań i jak je naprawiać. Swoją wrażliwość na kwestie środowiskowe Patagonia wyraża na blogu The Cleanest Line, na którym zamieszcza propozycje rozwiązania ekologicznych problemów. Od początku istnienia, czyli od 1973 r., Patagonia przekazała na cele środowiskowe ponad 100 mln USD.

Podejście do kwestii ekologii marki odzwierciedlone zostało w słynnej kampanii reklamowej rozpoczętej w tzw. czarny piątek w 2011 r. firma wykupiła całą stronę w „The New York Times", na której zachęcała do niekupowania ich produktów. W zamian za to proponowała naprawę i ponowne wykorzystanie posiadanej już przez konsumentów odzieży. Firma utworzyła także platformę, która umożliwiła klientom sprzedaż i zakup swoich używanych ubrań. Paradoksalnie te antykonsumpcjonistyczne komunikaty przyczyniły się do wzrostu sprzedaży produktów marki Patagonia.

Idee zrównoważonego rozwoju Patagonia wykorzystuje również w ramach prowadzenia firmy. Jej biura powstały z materiałów budowalnych pozyskanych z recyklingu. Wyposażono je w oświetlenie LED oraz inteligentną sieć i czujniki mające pozwolić na bardziej ekologiczne zarządzanie energią. Kontrolę nad tymi systemami sprawuje własna stacja robocza AI. Co ciekawe, nawet krajobraz i rośliny wokół budynków firmy zaprojektowano tak, aby zmniejszyć zużycie wody.

Patagonia prócz walki z wyrybianiem rzek czy wycinką lasów prowadzi szeroko zakrojoną działalność na rzecz społeczeństwa: wspiera mniejszości etniczne i uchodźców, zatrudnia lokalnych rzemieślników, angażuje się w kwestie równości płci oraz dąży do równego traktowania pracowników fabryk. Warto wspomnieć, iż swoją zrównoważoną i odpowiedzialną społecznie wizję rozwoju firma zawdzięcza jej założycielowi – Yvonowi Chouinardowi, wielkiemu miłośnikowi wspinaczek górskich. W latach 50., kiedy sprzęt do uprawiania tego sportu był jeszcze trudno dostępny, rozpoczął on produkcję haków i karabinków z metalowych materiałów zakupionych na złomowisku. Kiedy jednak dostrzegł, że haki niszczą naturalny wygląd ścian skalnych, pomimo ich popularności wycofał je z asortymentu swojej pierwszej firmy – Chouinard Equipment.

* M. Kędziora, *Na czym polega fenomen marki Patagonia?*, Mr Vintage, 25.05.2021, https://mrvintage.pl/2021/05/na-czym-polega-fenomen-marki-patagonia.html [dostęp: 10.01.2022].

Badacze Joseph Poore i Thomas Nemeck wskazują, że sektor żywności jako całość: uprawa, hodowla, przetwórstwo żywności, pakowanie, chłodzenie, transport, handel detaliczny, odpowiedzialny jest za ok. 26% globalnej emisji gazów cieplarnianych. Najwyższy udział w tej emisji ma sama hodowla zwierząt do

[3] *Historical GHG Emissions*, Climate Watch, https://www.climatewatchdata.org/ghg-emissions [dostęp: 16.12.2021]. Dane na rok 2016.

produkcji mięsa, nabiału, jaj i owoców morza oraz rybołówstwo – 31% (zob. rozdział 8. *Zrównoważone rybołówstwo*). Wysoki ślad węglowy odnotowuje w tym przypadku produkcja wołowiny i jagnięciny; bydło i owce w procesie trawiennym (tzw. fermentacji jelitowej) wytwarzają **metan** – gaz, który zajmuje drugie miejsce na liście gazów cieplarnianych najbardziej wpływających na zmiany naszego klimatu. Dla porównania, produkcja roślinna odpowiada za 27% emisji w sektorze żywności; za 21% odpowiedzialna jest produkcja z przeznaczeniem do spożycia przez człowieka, a za 6% – produkcja paszy dla zwierząt. Na wzrost gazów cieplarnianych w atmosferze odpowiadają w tym przypadku m.in. uwalniany w wyniku stosowania nawozów i obornika podtlenek azotu czy wytwarzany przy produkcji ryżu metan (zob. rozdział 11. *Bezpieczeństwo żywnościowe*). Więcej emisji powstaje także na skutek użytkowania gruntów dla zwierząt gospodarskich (16%) niż z upraw przeznaczonych do spożycia przez ludzi (8%)[4].

W prezentowanym przez Poore'a i Nemecka zestawieniu zwraca się szczególną uwagę na wskaźnik poziomu zanieczyszczeń pochodzących z produkcji żywności, która nigdy nie zostanie skonsumowana – jej marnotrawienie generuje 24% emisji w sektorze żywności. Niemal 15% tej wartości pochodzi ze strat odnotowywanych w łańcuchu dostaw z powodu złych technik przechowywania (np. nieodpowiednia temperatura) i obsługi (poprzez psucie się w transporcie lub procesie przetwórstwa). Za pozostałą część emisji odpowiedzialni są konsumenci i sprzedawcy, którzy wyrzucają nieskonsumowaną i niesprzedaną żywność. Oznacza to, że ziemia, woda i energia wykorzystane do jej produkcji poszły na marne, a dodatkowo przyczyniły się do zwiększenia kosztów środowiskowych. Wyrzucana żywność stanowi minimum 6% całkowitej globalnej emisji gazów cieplarnianych (w rzeczywistości wskaźniki te mogą być nawet wyższe) – to niemal trzy razy więcej jak globalne emisje z lotnictwa[5].

Zanieczyszczenie powietrza poprzez emisję pyłów i gazów to jednak nie jedyne uboczne skutki działalności gospodarczych. Oddziałują one negatywnie na środowisko również poprzez nadmiernie zużycie wody, produkcję ścieków czy odpadów. W przypadku Polski, jak pokazały badania Głównego Urzędu Statystycznego (GUS) z 2009 r.[6], podmiotami, które w najwyższym stopniu zanieczyszczają środowisko poprzez emisję gazów, ale też w największym stopniu zużywają wodę i produkują ścieki (choć w dużej mierze oczyszczone), są te zajmujące się wytwarzaniem i zaopatrywaniem w energię elektryczną, gaz i wodę. Za największy poziom emisji zanieczyszczeń pyłowych odpowiadają producenci metali i wyrobów z metali. Duży udział mają tu również producenci artykułów spożywczych, napojów i wyrobów tytoniowych, jak i wyrobów chemicznych.

---

[4] J. Poore, T. Nemecek, *Reducing Food's Environmental Impacts through Producers and Consumers*, "Science" 2018, No. 360(6392), s. 987–992.

[5] H. Ritchie, M. Roser, *CO_2 and Greenhouse Gas Emissions*, Our World in Data, https://ourworldindata.org/emissions-by-sector#citation [dostęp: 17.12.2021].

[6] *Ochrona Środowiska 2009*, Departament Badań Regionalnych i Środowiska, Główny Urząd Statystyczny, Warszawa 2009.

Koszt środowiskowy produkcji kaszmiru*

Pracownik w fabryce przesiewa włókna kaszmiru

Źródło: Adrianrowe, *Worker at a Pure Collection Factory Sifting the Long Cashmere Fibres*, Wikimedia Commons, 17.11.2017, https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Mongolian_factory_worker_with_cashmere.jpg [dostęp: 6.07.2022].

Mongolia jest drugim największym producentem wełny kaszmirowej na świecie – sektor kaszmiru odpowiada za 5% PKB kraju. Ten delikatny, naturalny materiał utożsamiany jest z luksusem, a popyt na niego stale rośnie, zwłaszcza we Włoszech i Wielkiej Brytanii. Choć kaszmir łatwo się rozkłada, jego zwiększająca się produkcja zaczyna negatywnie oddziaływać nie tylko na producentów, ale również środowisko. Mongolscy pasterze, którzy wciąż znajdują się w okresie przejściowym w kierunku wolnego rynku, napotykają trudności w dostosowaniu swoich systemów produkcyjnych. Wypieranie tradycyjnych metod zarządzania obszarami wypasu, brak przejrzystości łańcucha dostaw i złe warunki pracy pasterzy przyczyniły się do słabszych wyników sektora hodowlanego. W odpowiedzi na trudną sytuację gospodarczą hodowcy zaczęli zwiększać swoje stada – liczba kóz sięgnęła ponad 29 mln. Nadmierny wypas zapoczątkował destrukcyjny cykl: wzrost emisji CO_2, wylesianie, degradację pastwisk i źródeł wody, a w konsekwencji spadek jakości produktów zwierzęcych, zmniejszenie dochodów i ponowną rekompensację w zwiększaniu liczby stada. W wyniku takiego działania ok. 65% powierzchni pastwiskowej Mongolii uległo zniszczeniu, z czego 25% poważnemu. W 2019 r. w ocenie Programu Narodów Zjednoczonych ds. Rozwoju wciąż brakowało wizji tego, jak powinna wyglądać zrównoważona produkcja kaszmiru.

* *The True Cost of Cashmere*, Switch Asia, 3.12.2020, https://www.switch-asia.eu/news/the-true-cost-of-cashmere/ [dostęp: 10.01.2022].

Ci ostatni odnotowują też w ramach przetwórstwa przemysłowego najwyższe wskaźniki zużycia wody. Niewiele mniej wody pobiera się w ramach działalności publikacyjnej i poligraficznej oraz przy produkcji papieru. Opracowanie bardziej zrównoważonych metod wytwórstwa i produkcji stanowi więc istotny priorytet

dla naszej gospodarki (zob. ramki *Patagonia – biznes w służbie środowisku*; *Koszt środowiskowy produkcji kaszmiru*). Warto zaznaczyć, iż niezwykle istotną rolę odgrywają tu sami konsumenci – poprzez dokonywanie świadomych wyborów zakupowych mają silny wpływ na kształtowanie ekologicznej jakości usług i towarów. Prócz zrównoważonych wzorców konsumenckich niemniej ważne są także sposoby przechowywania przez nich żywności, segregowania i ograniczania odpadów czy nawyki związane z zużywaniem wody i energii.

Myślenie oparte na cyklu życia produktu

Wdrażanie metod zrównoważonej produkcji i konsumpcji powinno sprzyjać efektywniejszemu gospodarowaniu zasobów, zmniejszeniu ilości odpadów, a w konsekwencji poprawie jakości środowiska. O ile jednak w przypadku wielu aspektów produkcji energii wypracowano skuteczne rozwiązania w zakresie zwiększenia udziału energii niskoemisyjnej i odnawialnej, o tyle ograniczenie emisji z produkcji żywności stanowi poważne wyzwanie. Kluczowe stają się zmiany żywieniowe konsumentów, ale też znalezienie rozwiązań umożliwiających poprawę efektywności rolnictwa i przetwarzania żywności z ograniczeniem poziomu jej marnotrawienia (zob. ramka *Film Korporacyjna żywność*).

W 2008 r. Komisja Europejska (KE) opracowała Plan Działań na rzecz Zrównoważonej Konsumpcji i Produkcji oraz Zrównoważonej Polityki Przemysłowej. Dokument ten zawiera szereg propozycji mających przyczynić się do poprawy ekologiczności produktów oraz zwiększenia popytu na bardziej zrównoważone towary i technologie produkcji, w tym pomóc konsumentom w dokonywaniu bardziej świadomych wyborów zakupowych[7]. Jak twierdzi KE, „zrównoważona konsumpcja i produkcja maksymalizują potencjał biznesu do przekształcania wyzwań środowiskowych w gospodarcze możliwości i zapewniania lepszych warunków dla konsumentów”[8]. Jedną z proponowanych metod poprawy wskaźników wpływu produktów na środowisko ma być tzw. ***Life Cycle Thinking***, a więc myślenie oparte na cyklu życia.

Pewne formy myślenia opartego na cyklu życia pojawiły się na przełomie lat 60. i 70., kiedy zaczęto martwić się o ograniczone zasoby naturalne, w tym szczególności o zasoby ropy naftowej. Przez kolejne lata koncentrowano się jednak głównie na ograniczaniu negatywnego wpływu na środowisko na etapach produkcji i odprowadzania ścieków[9]. O ile działania te pozwalają na redukcję

[7] *Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions on the Sustainable Consumption and Production and Sustainable Industrial Policy Action Plan {SEC(2008) 2110} {SEC(2008) 2111}*, European Parliament, https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:52008DC0397 [dostęp: 6.01.2022].

[8] *Sustainable Development*, European Commission, https://ec.europa.eu/environment/eussd/escp_en.htm, [dostęp: 7.01.2022]. Tłumaczenie własne.

[9] *Making Sustainable Consumption and Production a Reality: A Guide for Business and*

poziomu zanieczyszczenia powietrza i wody, to jednak w podejściu holistycznym do procesów wytwórczych są one niewystarczające. *Life Cycle Thinking* ma za zadanie identyfikować i redukować wpływ wykorzystywanych produktów na ludzkie zdrowie i środowisko naturalne. Takie nastawienie ma umożliwić odnajdowanie ulepszeń dla produkcji usług i towarów na każdym z etapów ich powstawania, a więc od momentu wydobycia i przetworzenia surowców, poprzez proces wytwarzania i dystrybucji, aż po ich konsumpcję lub wykorzystanie, a następnie ponowne użycie, recykling, odzyskanie energii i ostateczne unieszkodliwienie. Co więcej, istotnym celem myślenia opartego na cyklu życia jest **unikanie przenoszenia obciążeń**, tj. minimalizowanie wpływu poszczególnych etapów cyklu życia w sposób nieobciążający kolejnych. *Life Cycle Thinking* stało się ważną koncepcją tworzenia polityk środowiskowych i zarządzania biznesem, która jednocześnie wymogła podejmowanie współpracy pomiędzy podmiotami zaangażowanymi na każdym z etapów łańcucha produkcji. Co ciekawe, propozycja ta została wykorzystana m.in. do zmniejszenia wpływu detergentów do prania na środowiska. Okazało się, że opracowanie formuły umożliwiającej pranie ubrań w niższej temperaturze pozwoliło na znaczące zmniejszenie zużycia energii w gospodarstwie domowym i pozytywnie wpłynęło na ograniczenie oddziaływania na takie wskaźniki środowiskowe, jak zmiana klimatu, zakwaszenie czy fotochemiczne tworzenie ozonu[10].

Niesprawiedliwe wykorzystywanie zasobów*

Gdyby wszyscy ludzie na świecie prowadzili europejski styl życia, ich utrzymanie wymagałoby kapitału naturalnego niemal trzech planet. To znacznie powyżej średniej światowej, która wynosi ok. 1,7 zasobów planety. Jak ocenia Światowy Fundusz na rzecz Przyrody (World Wild Fund for Nature, WWF), wpływ UE na zasoby planety jest niesprawiedliwy: wykorzystuje ona prawie 20% zdolności biologicznej Ziemi, chociaż jej udział w światowej populacji to zaledwie 7%. Unia i jej obywatele zużywają obecnie dwa razy więcej niż to, co mogą odnowić ekosystemy Europy. Sytuacji nie ułatwia fakt, że liczba ludności na świecie rośnie, a wraz z nią wzrastają oczekiwania konsumenckie. Z tego powodu WWF proponuje przyjęcie koncepcji „Życia na jednej planecie" (*One Planet Living*), a więc stylu życia i pracy zgodnego z naturalnymi ograniczeniami planety, umożliwiającego korzystanie z bogactw natury każdej żywej istocie, w tym dzikiej przyrodzie. Wymaga to od państw znalezienia odpowiedniego, zrównoważonego sposobu zaspokajania zapotrzebowania mieszkańców Ziemi na żywność, energię, zdrowie, ale też odzież, edukację, mobilność i wypoczynek. Zgodnie z koncepcją *One Planet Living* powinno się to odbywać z wykorzystaniem lokalnych, odnawialnych i pochodzących z recyklingu materiałów, a także w sposób pozwalający inwestować w zapasy zasobów naturalnych.

* *EU Overshoot Day. Living Beyond Nature's Limits*, Global Footprint Network, WWF, 2019, https://www.footprintnetwork.org/content/uploads/2019/05/WWF_GFN_EU_Overshoot_Day_report.pdf [dostęp: 10.01.2022].

Policy Makers to Life Cycle Thinking and Assessment, European Commission, Directorate-General for Environment, Joint Research Centre, Publications Office, Brussels 2010, https://data.europa.eu/doi/10.2779/91521 [dostęp: 6.01.2022].

[10] Ibidem.

Globalne emisje gazów cieplarnianych w podziale na sektory w 2016 r.

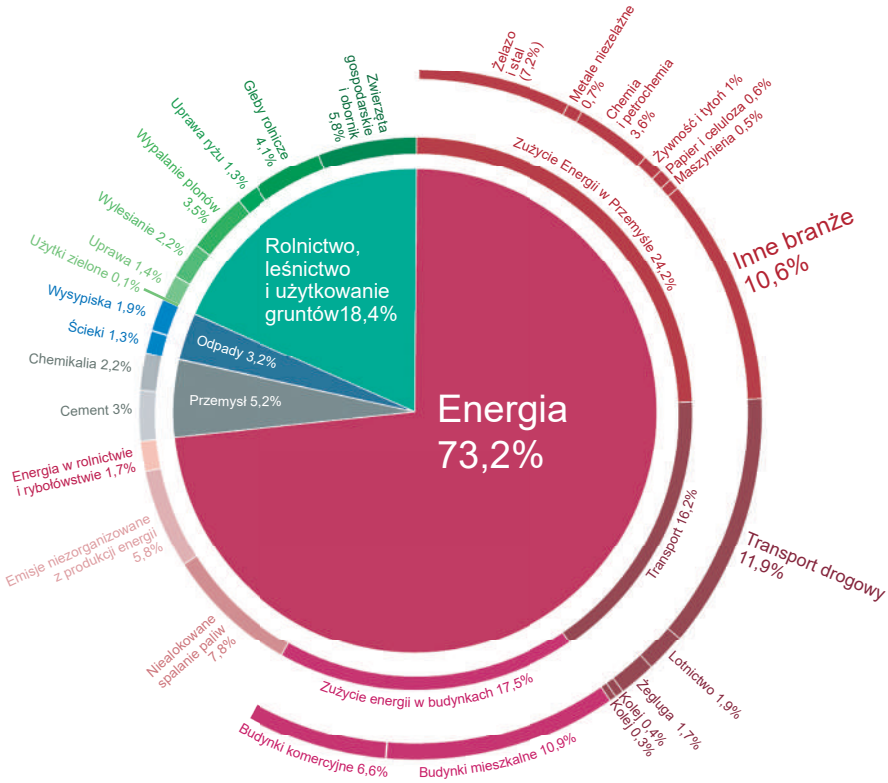

Źródło: H. Ritchie, *Sector by Sector: Where Do Global Greenhouse Gas Emissions Come from?*, Our World in Data, 2020, https://ourworldindata.org/ghg-emissions-by-sector [dostęp: 13.01.2022].

W podziale na sektory sektor energii emituje niemal trzy czwarte globalnej emisji gazów cieplarnianych. Za zanieczyszczenia powietrza odpowiedzialna jest tu energia wykorzystywana do produkcji stali i żelaza (7,2%), ale też nawozów i farmaceutyków (cała branża chemiczna – 3,6%). Istotny wpływ na jakość powietrza mają transport drogowy i emisje wytwarzane ze spalania benzyny i oleju napędowego we wszystkich środkach transportu drogowego (11,9%). Warto dodać, że 60% tej emisji pochodzi z podróży pasażerskich odbywanych samochodami, motocyklami i autobusami. Kolejnym po sektorze energii największym emiterem gazów cieplarnianych jest sektor rolnictwa, leśnictwa i użytkowania gruntów (18,4%).

Technologiczny wkład w zrównoważony rozwój

Jednym z istotnych narzędzi mających na celu poprawę poziomu zrównoważenia procesów produkcji są zaawansowane technologie. Przy ich użyciu podejmuje się próbę poprawy efektywności działania produktów i usług, a przy tym

zmniejszenia wpływu codziennych ludzkich aktywności na środowisko. Kluczem jednak do osiągnięcia tych celów jest korzystanie ze **zrównoważonych innowacyjności**, a więc takich, które wspierają rozwój społeczny i gospodarczy w sposób sprzyjający ograniczaniu negatywnych zmian klimatycznych oraz zużycia zasobów naturalnych. W takim zrównoważonym rozwoju technologia pełni trzy zasadnicze funkcje: zastępstwa, zapobiegania i efektywności. W ramach pierwszej z nich innowacje mają za zadanie sprzyjać przejściu w produkcji z materiałów niebiodegradowalnych na ulegające biodegradacji. Mają również umożliwić zastępowanie wykorzystania nieodnawialnych zasobów odnawialnymi. Funkcja zapobiegania bezpośrednio wiąże się z rolą technologii polegającą na ograniczaniu procesów niszczenia i zanieczyszczania środowiska. Ostatnia funkcja efektywności wymusza na technologii zwiększanie wydajności w zakresie zużycia energii i zasobów[11].

Film *Korporacyjna żywność* (*Food, Inc.*), reż. Robert Kenner, USA 2008

Rynek konsumpcji napędza rynek produkcji; za dzisiejszy model hodowli i produkcji rolnej winą obarcza się przede wszystkim masową popularność fast foodów. Konsekwencje tych zmian żywieniowych ukazano w amerykańskim filmie dokumentalnym z 2008 r. w reżyserii Roberta Kennera *Korporacyjna żywność* (*Food, Inc.*). Autor tego nominowanego do Oscara materiału przygląda się sposobowi organizacji sektora rolnictwa w Stanach Zjednoczonych i stwierdza, iż dawno przestało ono zajmować się uprawą roślin i hodowlą zwierząt na fermie – to, z czym obecnie mamy do czynienia, to zorganizowana produkcja rodem z fabryk. Skala konsumpcji współczesnego świata umożliwiła producentom żywności przejęcie kontroli nad rolnikami i hodowcami: ich żywność produkowana na masową skalę do supermarketów czy na rynek fast foodów musi smakować jednakowo, a to wymusza stosowanie specyficznego oraz ściśle kontrolowanego sposobu chowu zwierząt i uprawy roślin. Często metody te są niehumanitarne i szkodliwe zarówno dla środowiska, jak i nieświadomych konsumentów. Opierają się także na genetycznych modyfikacjach, o których producenci dzięki sprzyjającym legislacjom nie muszą informować na opakowaniach swoich produktów. Taki model produkcji żywności przemysłowej hołduje kulturze inżynierów: liczy się zwiększanie wyników jak najmniejszym kosztem. Nikt się nie zastanawia, do jakiego stopnia można modyfikować inżynieryjnie naturę, tylko jak najbardziej efektywnie tego dokonywać. Autor dokumentu uznaje, iż zmiana systemu jest możliwa, potrzeba jednak odpowiednich działań i świadomości konsumentów.

Zrównoważona technologia znalazła już swoje powszechne zastosowanie w różnych dziedzinach i usługach. Wykorzystuje się ją w transporcie, oświetleniu, budownictwie i przy składowaniu odpadów. Szerzej kwestie wykorzystania technologii informacyjno-komunikacyjnych zostały opisane w rozdziale poświęconym *smart cities* (zob. rozdział 13. *Inteligentne miasta*). Szczególne nadzieje w zakresie rozwiązania problemów klimatycznych pokłada się w sztucznej inteligencji. Grupa prominentnych ekspertów i naukowców reprezentujących 17 ośrodków, podejmujących badania w dziedzinie AI, przekonuje, że w walce ze zmianami klimatu szczególnie pomocne może być **uczenie maszynowe** (*machine learning*). W swoistym wezwaniu do współpracy opisują, jak poprzez skuteczną inżynierię lub innowacyjne badania społeczeństwo może uratować planetę przed

[11] *What Is Sustainable Technology?*, Rubicon, https://www.rubicon.com/sustainability-hub/articles/what-is-sustainable-technology/ [dostęp: 13.01.2022].

kryzysem ekologicznym[12]. Autorzy proponują wykorzystanie uczenia maszynowego do rozwoju technologii poprawiającej prognozy zapotrzebowania na czystą energię, optymalizującej systemy elektroenergetyczne czy dekarbonizującej transport. To ostatnie zastosowanie okazuje się szczególnie ważne, tym bardziej że sektor transportu obok sektora elektroenergetycznego jest jednym z głównych emiterów CO_2, w przeciwieństwie jednak do niego nie poczynił znaczących postępów w obniżaniu emisji tego gazu[13]. Uczenie maszynowe miałoby ograniczyć liczbę niepotrzebnych przejazdów, jak również zmniejszyć obciążenie środków transportu i usprawnić konsolidację ładunków.

Co ważne, sztuczna inteligencja wraz z dronami wyposażonymi w czujniki może także pomóc w usprawnieniu produkcji rolnej przy jednoczesnym zmniejszaniu jej wpływu na klimat, a także zmienić sposób, w jaki monitorowane i chronione są siedliska przyrodnicze. Niemniej należy wspomnieć, że same technologie nie pozostają bez wpływu na środowisko. Tylko branża IT pochłania prawie 10% światowej produkcji energii elektrycznej[14] – to niemal tyle, co w lotnictwie, a jednak nie mówi się tak często o jej wpływie na zmiany klimatyczne. Sztuczna inteligencja, choć optymalizuje procesy, zużywa ogromne ilości prądu na procesy obliczeniowe. Ponadto jej skuteczność uzależniona jest od ilości dostępnych danych; o ile tych w krajach Globalnej Północy jest mnóstwo, o tyle w przypadku Globalnego Południa dostęp do informacji może być znacząco utrudniony.

1 Kalendarium

1969 – pierwsze założenia środowiskowej oceny cyklu życia, przedstawione na Światowej Konferencji Energetycznej. Badaniami Harolda Smitha zainteresowała się Coca-Cola, która zleciła przeprowadzenie kolejnych studiów nad tą metodą.

2008 – opracowanie przez Komisję Europejską Planu Działań na rzecz Zrównoważonej Konsumpcji i Produkcji oraz Zrównoważonej Polityki Przemysłowej.

2009 – zainicjowanie przez ISO opracowania pierwszego międzynarodowego standardu dotyczącego śladu węglowego produktu; rozpoczęcie przez Światową Radę Biznesu na Rzecz Zrównoważonego Rozwoju i Światowy Instytut Zasobów prac nad projektem protokołu dotyczącego emisji gazów cieplarnianych przez produkty.

---

[12] D. Rolnick, P.L. Donti, L.H. Kaack, K. Kochanski, A. Lacoste, K. Sankaran, A.S. Ross, N. Milojevic-Dupont, N. Jaques, A. Waldman-Brown, A. Luccioni, T. Maharaj, E.D. Sherwin, S.K. Mukkavilli, K.P. Körding, C. Gomes, A.Y. Ng, D. Hassabis, J.C. Platt, F. Creutzig, J. Chayes, Y. Bengio, *Tackling Climate Change with Machine Learning*, 2019, https://arxiv.org/pdf/1906.05433v2.pdf [dostęp: 10.01.2022].

[13] F. Creutzig, P. Jochem, O.Y. Edelenbosch, L. Mattauch, D.P. van Vuuren, D. McCollumand, J. Minx, *Transport: A Roadblock to Climate Change Mitigation?*, "Science" 2015, No. 350(6263), s. 911–912.

[14] J. Szałkowska, *Sztuczna inteligencja powstrzyma zmiany klimatu? Mnóstwo pomysłów i… jeden problem*, Homi Digital, 15.10.2020, https://homodigital.pl/czy-ai-sztuczna-inteligencja-moze-pomoc-w-powstrzymaniu-zmian-klimatycznych/ [dostęp: 10.01.2022].

Słowniczek

Cykl życia produktów – koncepcja redukcji wpływu produktów na zdrowie i środowisko na każdym z etapów ich istnienia: od momentu wydobycia i przetworzenia surowców, poprzez proces produkcji i dystrybucji, aż po konsumpcję lub wykorzystanie, a następnie ponowne użycie, recykling, odzyskanie energii i ostateczne unieszkodliwienie.

One Planet Living – koncepcja stylu życia i pracy zgodnego z naturalnymi ograniczeniami planety, zakładająca umożliwienie korzystania z bogactw natury każdej żywej istocie.

Uczenie maszynowe – obszar sztucznej inteligencji, w ramach którego dochodzi do samoulepszania się algorytmów na podstawie zdobywanego doświadczenia.

Zrównoważona produkcja i konsumpcja – sposób korzystania z usług i towarów uwzględniający podstawowe potrzeby społeczności i służący poprawie jakości ich życia przy jednoczesnym poszanowaniu środowiska naturalnego i bez narażania na straty przyszłe pokolenia.

Problemy do dyskusji

1. Konsument czy producent – kto ustala wzorce dla zrównoważonych trendów konsumpcyjnych?
2. Określ współczesne wyzwania dla zrównoważonej produkcji.
3. Czy technologia może być zrównoważona?
4. W jaki sposób podnosić świadomość konsumentów w zakresie zrównoważonej produkcji?

Dodatkowa literatura

Chouinard Y., *Dajcie im popływać*, Wydawnictwo Mayfly, Warszawa 2011.

Hatalska N., *Wiek paradoksów. Czy technologia nas ocali?*, Społeczny Instytut Wydawniczy Znak, Kraków 2021.

Johansson G., Sundin E., Wiktorsson M., *Sustainable Manufacturing*, Studentlitteratur Ab, Lund 2019.

Kulczycka J., Pietrzyk-Sokulska E., Wirth H., *Zrównoważona produkcja i konsumpcja surowców mineralnych*, Instytut Gospodarki Surowcami Mineralnymi i Energią Polskiej Akademii Nauk, Warszawa 2011.

Luttwak E., *Turbokapitalizm. Zwycięzcy i przegrani światowej gospodarki*, Wydawnictwo Dolnośląskie, Wrocław 2000.

Wallace-Wells D., *Ziemia nie do życia. Nasza planeta po globalnym ociepleniu*, Wydawnictwo Zysk i S-ka, Poznań 2019.

Materiał filmowy

Czy tanie rzeczy szkodzą?, TO JUŻ DZIŚ, 4.06.2020, https://www.youtube.com/watch?v=f4_cVq_hEJc&ab_channel=TOJU%C5%BBDZI%C5%9A [dostęp: 6.07.2022].

Sklepowe półki uginają się obecnie od nadmiaru najróżniejszych produktów. Reklamy niejako krzyczą do nas zewsząd i prowokują do zakupów. Kupujemy dużo, niezależnie, czy produktów tych rzeczywiście potrzebujemy, czy chcemy sobie za ich sprawą poprawić tylko humor. „Im więcej mamy, tym więcej chcemy", słyszymy w materiale filmowym i nie zastanawiamy się nad ukrytymi kosztami takiego zachowania: zanieczyszczeniami oceanów, nielegalnym zatrudnianiem dzieci do pracy w fabrykach, zmniejszającą się ilością surowców. Ziemia jednak posiada limit swoich zasobów, co należy uwzględnić w planach konsumenckich. Film uczy, jak zostać mądrym konsumentem, który kupuje odpowiedzialnie i świadomie.

Bartosz Maziarz

Rozdział 11

Bezpieczeństwo żywnościowe

Bezpieczeństwo żywnościowe to stan, w którym wszyscy mieszkańcy Ziemi mają fizyczny, społeczny i ekonomiczny dostęp do odpowiedniej ilości bezpiecznego pożywienia, zawierającego wystarczającą wartość odżywczą niezbędną do zaspokojenia potrzeb żywnościowych oraz prowadzenia aktywnego i zdrowego trybu życia. Definicja ta została uchwalona podczas pierwszego Światowego Szczytu Żywności w 1996 r., zorganizowanego przez **Organizację Narodów Zjednoczonych ds. Wyżywienia i Rolnictwa** (Food and Agriculture Organization of the United Nations, **FAO**)[1]. Celem szczytu było ustalenie regulacji dot. ograniczenia o połowę liczby głodujących oraz podjęcie międzynarodowych starań w celu uzyskania stanu bezpieczeństwa żywnościowego. W roku 2020, według szacunków FAO, **głód** dotykał od 720 do 811 mln ludzi na świecie – jest to aż o ponad 160 mln więcej niż w 2019 r.[2] Oznacza to, że średnio co 10 osoba na świecie odczuwa głód na co dzień, zaś 2,37 mld ludzi nie ma dostępu do odpowiedniej jakości i ilości pożywienia.

Bezpieczeństwo żywnościowe w 2020 r. nie zostało zapewnione przeszło 3 mld ludzi na świecie, czego powodem są m.in. zmiany klimatyczne, konflikty zbrojne, nierówności społeczne oraz rosnące ceny produkcji żywności[3]. Nie bez znaczenia jest również wpływ COVID-19. Dokładne dane ilościowe dotyczące wpływu pandemii na sytuację bezpieczeństwa żywnościowego znane będą przez FAO dopiero z końcem 2022 r., niemniej jednak już można wskazać, iż światowa pandemia wirusa negatywnie wpłynęła na wskaźniki dotyczące głodu. Według FAO w czasie trwania pandemii prawie 150 mln dzieci poniżej 5. r.ż. zostało dotknięte zjawiskiem zahamowania wzrostu z powodu braku wystarczającej ilości pożywienia. Sytuacja ta szczególnie odczuwalna jest w Afryce i Azji. Zjawisko otyłości zaś stanowi negatywny efekt pandemii w krajach wysoce rozwiniętych. Nadwaga i otyłość częstokroć dotyczą uboższych grup społecznych w krajach

---

[1] *Food Security*, Food and Agriculture Organization Policy Brief, United Nations, 06.2006, Iss. 2.

[2] *The State of Food Security and Nutrition in the World 2021.Transforming Food Systems for Food Security, Improved Nutrition and Affordable Healthy Diets for All*, FAO, IFAD, UNICEF, WFP, WHO, Roma 2021.

[3] Ibidem.

wysoce rozwiniętych[4]. Powodem takiego stanu rzeczy jest fakt, że osoby o niższych dochodach częściej zmuszone są do zakupu tańszej, wysoce przetworzonej żywności, bogatej w tłuszcze oraz cukry, co znacząco przyczynia się do zmiany nawyków żywieniowych a w efekcie – przybierania masy ciała przez dzieci i młodzież (więcej zob. rozdział 20. *Korporacje a zrównoważony rozwój – szanse i zagrożenia*).

Global Food Security Index

Global Food Security Index (GFSI) jest indeksem bezpieczeństwa żywnościowego przygotowywanym corocznie od 2012 r. przez The Economist Intelligence Unit (jednostkę badawczo-naukową tygodnika „The Economist"). Cel GFSI stanowi prezentowanie danych ilościowych dotyczących głodu na świecie w celach naukowych i statystycznych. Powodem powstania jednostki był zamiar realizowania drugiego Celu Zrównoważonego Rozwoju ONZ: osiągnięcia zerowego poziomu głodu na świecie do 2030 r. Ranking GFSI obejmuje 113 państw, na pierwszym miejscu w 2021 r. znalazła się Irlandia, na drugim Austria, zaś na trzecim – Wielka Brytania. Ostatnie trzy miejsca rankingu w 2021 r. zajmują odpowiednio: Mozambik, Jemen oraz Burundi. Polska plasuje się na 22. miejscu w rankingu. Indeks GFSI konstruowany jest w oparciu o 58 parametrów skupionych wokół czterech kluczowych filarów: przystępności cenowej produktów żywnościowych, dostępności żywności, jakości i bezpieczeństwa żywności oraz zasobów naturalnych i odporności. The Economist Intelligence Unit przy przygotowywaniu raportu GFSI bierze również pod uwagę zagrożenia natury politycznej, militarnej oraz wskaźniki nierówności płci i dochodów. W raportach GFSI ostatnie miejsca zajmują w większości kraje afrykańskie. W 2021 r. stanowiły one aż 7 z ostatnich 10 państw w rankingu (wyjątek stanowiły Jemen, Haiti oraz Syria).

Analizując raporty GFSI, można zaobserwować wprost proporcjonalną zależność pomiędzy zagrożeniami bezpieczeństwa fizycznego i politycznego a bezpieczeństwem żywnościowym. Kraje ogarnięte działaniami wojennymi lub znajdujące się w bezpośredniej strefie konfliktów zbrojnych i/lub aktywności terrorystycznej znajdują się na najniższych miejscach rankingu (np. Jemen – 112. miejsce, Mozambik – 111. czy Syria – 106.). Również zależność pomiędzy głodem i niedożywieniem dzieci wiąże się z jakością i bezpieczeństwem żywności. Kraje, w których dostęp do wody oraz wysokobiałkowej żywności jest utrudniony, osiągają niższe wskaźniki w raportach GFSI. Podobnie jest w odniesieniu przystępności cenowej żywności – państwa nieefektywnie wdrażające lub nieposiadające programów wspomagających dostęp do pożywienia charakteryzują się wyższym wskaźnikiem głodu. Na uwagę zasługuje fakt, iż w ciągu dekady średnie wskaźniki raportu GFSI uległy zwiększeniu, co oznacza, że poziom bezpieczeństwa żywnościowego rośnie, niemniej jednak jest mało prawdopodobne, aby udało się osiągnąć zerowy poziom głodu do 2030 r., tak jak założono w Celach Zrównoważonego Rozwoju*.

* Szczegóły zob. portal internetowy Global Food Security Index, https://impact.economist.com/sustainability/project/food-security-index/ [dostęp: 22.01.2022].

Bezpieczeństwo żywnościowe a problem głodu na świecie

Poza FAO problematyką głodu i bezpieczeństwa żywnościowego zajmuje się wiele fundacji i think-tanków na świecie (zob. rozdział 21. *Ruchy społeczne i organizacje pozarządowe wobec zrównoważonego rozwoju*). Warto w tym miejscu wspomnieć o inicjatywie Food Security Information Network (FSIN), finansowanej przez UE oraz Agencję Rozwoju Międzynarodowego USA.

[4] Ibidem.

Kryzys żywnościowy w Sudanie Południowym

Kolejka uchodźców po wodę w obozie Jamam w Sudanie Południowym

Źródło: *Refugees Queue for Water in the Jamam Camp, South Sudan (7118597209)*, DFID – UK Department for International Development, Wikimedia Commons, 25.04.2012, https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Refugees_queue_for_water_in_the_Jamam_camp,_South_Sudan_(7118597209).jpg [dostęp: 22.01.2022].

Sudan Południowy, państwo powstałe 9 lipca 2011 r., jest jednym z nielicznych krajów na świecie tak mocno doświadczonych wojną, katastrofami humanitarnymi i głodem. Wskutek jednej z najdłużej trwających wojen domowych (tzw. II wojny sudańskiej w latach 1983–2005) śmierć poniosło ok. 1,5 mln ludzi. W efekcie długotrwałego konfliktu, zacofania gospodarczego, braku opieki medycznej oraz działalności terrorystycznej i walk na tle etnicznym, jak się szacuje, życie ok. 7 mln osób jest zagrożone z powodu głodu. Kryzys humanitarny w Sudanie Południowym zbiera śmiertelne żniwo przede wszystkim wśród dzieci i kobiet. Aż co czwarte dziecko umiera przed 5. r.ż.! Tylko co piąta kobieta w ciąży ma dostęp do opieki medycznej, a tylko ok. 6% porodów odbywa się przy udziale personelu medycznego. Klęska głodu w Sudanie Południowym to również przyczyna kryzysu uchodźczego – 2,5 mln Sudańczyków uciekło do krajów sąsiednich, przede wszystkim do Ugandy (ok. 1,5 mln osób), Etiopii oraz Sudanu*.

* Portal internetowy Polskiego Centrum Pomocy Międzynarodowej, www.pcpm.org.pl [dostęp: 22.01.2022].

Celami FSIN uczyniono wymianę wiedzy oraz implementację dobrych praktyk z zakresu bezpieczeństwa żywności i analizy żywieniowej[5]. FSIN publikuje również raporty i analizy, w szczególności poświęcone zjawisku głodu na świecie. Według

[5] *About Us*, Food Security Information Network, https://www.fsinplatform.org/about-us [dostęp: 23.01.2022].

Cereal System Initiative for South Asia (CSISA)

Inicjatywa Systemów Zbożowych dla Azji Południowej (Cereal System Initiative for South Asia, CSISA) jest wspólnym przedsięwzięciem Międzynarodowego Centrum Ulepszania Kukurydzy i Pszenicy (CIMMYT), Międzynarodowego Instytut Badawczego Polityki Żywności (IFPRI), Międzynarodowego Instytutu Gospodarki Wodnej (IWMI) oraz Międzynarodowego Instytutu Badań Ryżu (IRRI), finansowanym przez program pomocowy USA – USAID oraz fundację Billa i Mellindy Gatesów. Ma ona na celu walkę z głodem rolników* na obszarze Azji Południowej. Głód rolników to zjawisko odnoszące się do producentów rolnych krajów Globalnego Południa, których nie stać na zakup żywności, często przez nich samych produkowanej. Spowodowane jest to przede wszystkim trudnościami z utrzymaniem konkurencyjności wobec masowo produkowanej żywności przez wielkie koncerny spożywcze, brakiem dostępu do nowoczesnych metod produkcji żywności, konfliktami zbrojnymi, brakiem dostępu do wody oraz zjawiskiem zawłaszczania ziemi (*land grabbing*).

Celem działań CSISA od 2009 r. jest zwiększenie poziomu wprowadzania nowoczesnych technologii oraz nowych odmian roślin uprawnych odpornych na zmiany klimatu oraz choroby (przede wszystkim ryżu, pszenicy i kukurydzy) w rolnictwie Bangladeszu, Nepalu oraz Indii. Dodatkowo CSISA wpływa na czynnik decyzyjny (polityczny) wymienionych państw, promując katalog dobrych praktyk w celu budowania partnerstw strategicznych na szczeblu regionalnym i centralnym, czego efektem są wiejskie centra innowacji. Dzięki działaniom CSISA spada wskaźnik głodu oraz wzrasta tempo produkcji zbóż w Azji Południowej, a wsparciem CSISA objętych jest ponad 8 mln mieszkańców tego regionu świata.

* Więcej zob. K. Minkner, A. Drosik, S. Baraniewicz-Kotasińska, G. Haber, B. Maziarz, *Wprowadzenie do Global Studies. Podręcznik akademicki*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2019, s. 190–191.

raportu FSIN z września 2021 r. ponad 160 mln ludzi na świecie dotknięte jest trzecią lub wyższą fazą głodu (zob. ramka *Wykres faz głodu*), co stanowi wzrost aż o 19% w stosunku do 2020 r.[6] Powodów tak dużego wzrostu wskazać można kilka, przede wszystkim należy do nich zaliczyć trwające konflikty zbrojne, których skutki łączą się z efektami zmian klimatycznych oraz pandemią COVID-19. Przerażające są statystyki dotyczące ostatniej w skali – piątej fazy głodu, określanej mianem katastrofy humanitarnej, w której występuje skrajnie krytyczny poziom niedożywienia równy ze śmiercią głodową. W roku 2021 r. w krytycznej piątej fazie głodu znajdowało się ok. 584 tys. osób na całym świecie (401 tys. w Etiopii w związku z wojną w prowincji Tigraj, 108 tys. w Sudanie Południowym, ok. 47 tys. w Jemenie oraz 28 tys. na Madagaskarze)[7]. W porównaniu do danych z 2020 r. liczba mieszkańców Ziemi w piątej fazie głodu wzrosła aż czterokrotnie (*sic!*). Równie niepokojące dane dotyczą czwartej fazy głodu, określanej jako alarmującą, która charakteryzuje się ostrym niedożywieniem i dużą śmiertelnością. Według danych FSIN w czwartej fazie głodu w 2021 r. znajdowało się blisko 35 mln osób, z czego najwięcej w Etiopii (ok. 3,3 mln), Jemenie i Republice Demokratycznej Konga (ok. 1 mln osób w każdym z państw) oraz Somalii (640 tys.). FSIN szacuje, iż czwarta faza głodu dotyczy ok. 10% populacji Jemenu, Haiti, Afganistanu oraz Republiki Środkowoafrykańskiej. W przypadku Sudanu Południowego odsetek ten wynosi aż 21%.

[6] *2021 Global Report on Food Crises. Joint Analysis for Better Decisions. September 2021 Update*, Food Security Information Network, Global Network Agianst Food Crises, s. 3.

[7] Ibidem, s. 5–6.

Wykres faz głodu

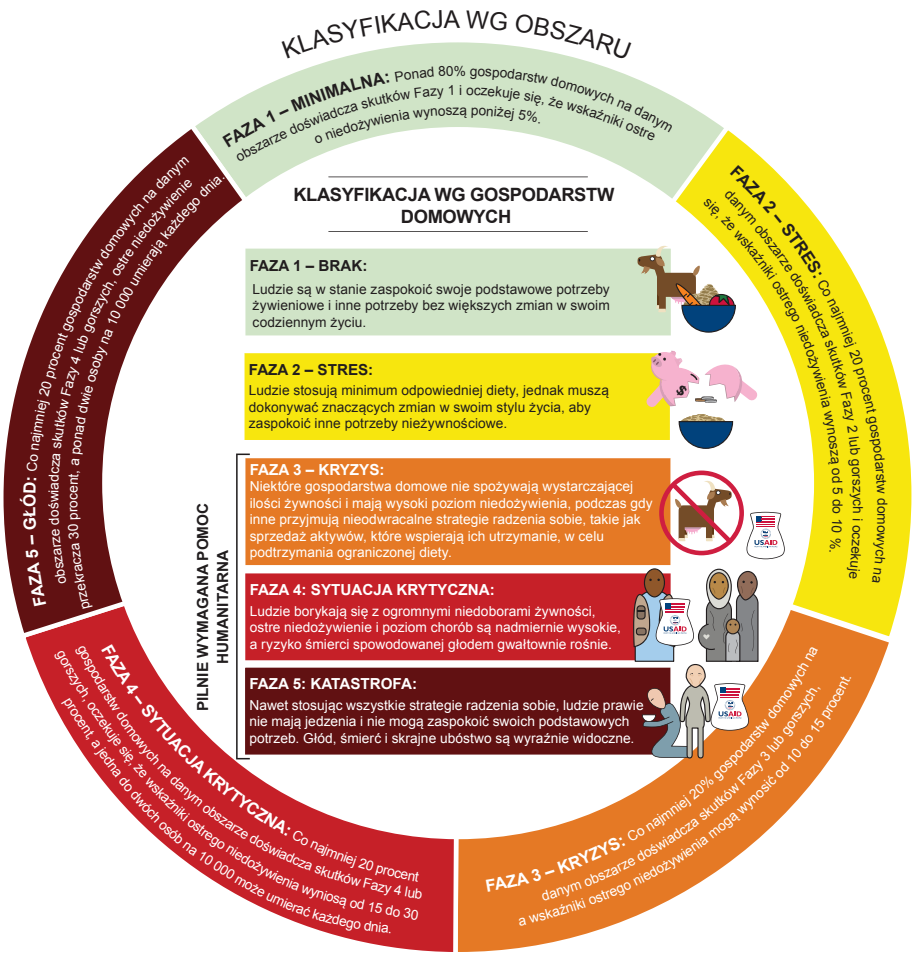

Źródło: *Food for Peace Integrated Food Security Phase Classification (IPC) Explainer*, USAID, https://www.usaid.gov/documents/integrated-food-security-phase-classification-ipc-explainer%C2%A0 [dostęp: 6.07.2022].

Głód na świecie mierzony jest w oparciu o pięciostopniową skalę. Każdy z poziomów ma przypisany kolor dla lepszego zobrazowania skali głodu. Faza pierwsza oznaczona kolorem zielonym wskazuje na brak głodu lub minimalny jego poziom, spowodowany np. chwilową klęską żywiołową (susza, powódź, trzęsienie ziemi). Druga faza (kolor żółty) sygnalizuje, iż na danym terenie może występować zjawisko braku dostępu do niektórych

produktów i usług, ale mieszkańcy tego rejonu mają zapewnioną minimalną wartość jedzenia niezbędną do przeżycia. Faza trzecia (kolor pomarańczowy) oznacza, iż występują trudności w zapewnieniu minimalnej, niezbędnej do przeżycia ilości pożywienia oraz pojawia się zjawisko niedożywienia lub ostrego niedożywienia. W przedostatniej, czwartej fazie, obrazowanej kolorem czerwonym, mamy do czynienia z ostrym niedożywieniem i nadmierną śmiertelnością z powodu głodu. Ostatnia piąta faza głodu (kolor bordowy) określana jest mianem katastrofy lub klęski głodu. W fazie tej występuje skrajny brak dostępu do żywności i innych podstawowych potrzeb ludzkich, niezbędnych do przetrwania, a wskaźniki śmiertelności z powodu głodu rosną w zastraszającym tempie.

Trzecia faza głodu, określana mianem kryzysowej, w 2021 r. dotyczyła przeszło 111 mln ludzi na świecie, przy czym w liczbie tej nie uwzględniono danych z Syrii ze względu na ich brak spowodowany konfliktem zbrojnym[8] (zob. ramka *Kryzys żywnościowy w Sudanie Południowym*). Należy zatem domniemywać, iż liczba osób w trzeciej fazie głodu na świecie jest większa niż ta podawana przez FSIN. Poza brakiem danych z terytorium Syrii w raporcie FSIN nie uwzględniono danych dotyczących głodu podchodzących z Afganistanu.

Sytuacja społeczno-gospodarcza w Afganistanie w 2021 r. znacząco się pogorszyła przede wszystkim za sprawą zwycięstwa Talibów w sierpniu 2021 r. i wycofania się wojsk NATO spod Hindukuszu. Afganistan, będący przez wiele lat państwem utrzymywanym dzięki międzynarodowym „finansowym kroplówkom" (40% PKB Afganistanu pochodziło z źródeł zagranicznej pomocy), musi dodatkowo mierzyć się ze skutkami suszy. Zamrożenie międzynarodowej pomocy wraz z przejęciem władzy przez Talibów oraz klęska suszy spowodowały, iż w Afganistanie zaczyna narastać fala głodu, która w najbliższym czasie znacząco zwiększy międzynarodowe statystyki i jeszcze mocniej utrudni globalną sytuację walki z bezpieczeństwem żywnościowym[9].

„Przekleństwo" dobrobytu

Wyzwaniem dla zapewnienia bezpieczeństwa żywnościowego nie są tylko konflikty zbrojne czy klęski żywiołowe niszczące pola uprawne. Jednym z nich, w szczególności dotyczącym „bogatej Północy", jest produkcja żywności, a zarazem nawyki żywieniowe mieszkańców krajów wysoko rozwiniętych (więcej zob. rozdział 12. *Zarządzanie surowcami i zasobami w XXI w.*). Wśród najbardziej klimatycznie szkodliwych nawyków żywieniowych wyróżnia się **potrzebę jedzenia mięsa**. Hodowla zwierząt implikuje bardzo dużą emisję gazów cieplarnianych do atmosfery, w szczególności metanu oraz podtlenku azotu. Gazy te są głównymi „winowajcami" zmian klimatycznych spowodowanych nadmierną emisją

[8] Ibidem, s. 7.

[9] Więcej nt. sytuacji w Afganistanie zob. P. Łukasiewicz, *Głód u bram*, „Polityka" 2022, nr 3, s. 47; M. Urzędowska, *ONZ: Afganistanowi grozi głód. Żywności zabraknie jeszcze we wrześniu*, Wyborcza.pl, https://wyborcza.pl/7,75399,27528400,onz-afganistanowi-grozi-glod-zywnosci-zabraknie-jeszcze-we.html [dostęp: 24.01.2022].

gazów cieplarnianych. **Metan**, wytwarzany przy procesie hodowli zwierząt, jest 28 razy bardziej szkodliwy niż CO_2. Rocznie suma emisji metanu i podtlenku azotu stanowi aż 80% emisji wszystkich gazów cieplarnianych z obszaru produkcji rolnej i leśnictwa na świecie. Ilość metanu i podtlenku azotu emitowanych do atmosfery rocznie równa się 7 mld t CO_2[10]. Zatem warte zastanowienia jest, czy koniecznie ludzkość musi trwać przy diecie składającej się w dużej mierze z białka zwierzęcego? **Dieta wegetariańska** lub chociaż próba zmniejszenia spożycia mięsa korzystnie wpłynie zarówno na spowolnienie zmian klimatycznych, jak również na bezpieczeństwo żywnościowe. Uprawa zbóż i roślin jest energetycznie mniej wymagająca niż hodowla zwierząt. Dzięki nowym odmianom zbóż (**modyfikowanych genetycznie**) rośliny te stają się bardziej odporne na choroby oraz łatwiejsze w uprawie i dające większe plony, możemy zatem jako ludzkość podjąć walkę z głodem na świecie. Hodowla zwierząt poza emisją szkodliwych gazów jest również nieopłacalna pod względem energetycznym. Dla przykładu, aby otrzymać 1 cal pochodzącą z mięsa kurczaka, hodowca musi zużyć 2 cal otrzymane z ziarna, z którego składa się pasza. W przypadku hodowli bydła wartość ta rośnie trzykrotnie, tj. aby uzyskać 1 cal mięsa wołowego, potrzebujemy wykorzystać aż 6 cal ze zbóż. W efekcie wraz z rosnącym zapotrzebowaniem na mięso jesteśmy zmuszeni do produkcji większej ilości zbóż w celu produkcji pasz dla zwierząt[11] (zob. ramka *Serial Rotten, prod. Netflix, z 2018 r.*). Produkcja mięsa zostawia swój ślad nie tylko w postaci emisji gazów cieplarnianych, ale również gigantycznego zużycia wody, której zaczyna na świecie brakować (zob. rozdział 6. *Konflikty o wodę*). Aby uzyskać 1 kg wołowiny, potrzebne jest zużycie ok. 15 tys. l wody[12].

Serial *Rotten*, prod. Netflix, z 2018–2019 r.

Serial dokumentalny *Rotten** produkcji Netflixa składa się z dwóch sześcioodcinkowych serii. Produkcja w wyjątkowo przystępny sposób w oparciu o naukowe dowody oraz efekty dziennikarskich śledztw przedstawia ciemne strony przemysłu spożywczego i produkcji żywności na całym świecie. Twórcy serialu skupiają się na nieoczywistych produktach, których uprawa powoduje duże problemy. Do takowych możemy zaliczyć m.in. produkcję miodu, wokół którego toczy się światowa wojna wielkich korporacji i kancelarii prawniczych, uprawę owoców awokado, niekiedy przybierającą formę zbrojnej walki zorganizowanych grup przestępczych, zmagających się o dostęp do wody (wyhodowanie jednego awokado wymaga zużycia aż 70 l wody!), uprawę ziaren kakaowca, którego zasoby ulegają ciągłemu zmniejszeniu (według szacunków może zabraknąć kakaowca w ciągu najbliższych 30 lat), a przy jego uprawie dochodzi do aktów przemocy i wykorzystywania pracowników, czy też produkcji syropu klonowego, będącego jednym z najchętniej podrabianych produktów na świecie.

* *Rotten*, prod. Netflix, sezon 1–2, 2018–2019.

Gigantyczne koszty ekologiczne i społeczne produkcji mięsa w połączeniu z zmianami klimatu, malejącymi zasobami wody, konfliktami oraz rosnącą liczbą

[10] B. Gates, *Jak ocali świat od katastrofy klimatycznej. Rozwiązania, które już mamy, zmiany, jakich potrzebujemy*, Wydawnictwo Agora, Warszawa 2021, s. 143.

[11] Ibidem, s. 146.

[12] *Meat and the Environment*, People for the Ethical Treatmen of Animal, https://www.peta.org/issues/animals-used-for-food/meat-environment/ [dostęp: 24.01.2022].

ludności na świecie powodują, że zapewnienie bezpieczeństwa żywnościowego stanowi zadanie niebywale trudne. Według szacunków ONZ liczba ludności na świecie do 2100 r. wzrośnie do **10 mld**[13]. Oznacza to, że będziemy potrzebowali jeszcze więcej żywności i wody niezbędnej do jej produkcji oraz do ludzkiej egzystencji. Jeżeli nie ulegną zmianie nawyki żywieniowe krajów wysokorozwiniętych oraz nie poprawimy sytuacji dostępu do żywności w krajach „globalnego południa", nie będzie możliwości, aby osiągnąć stan bezpieczeństwa żywnościowego do 2030 r. według założeń ONZ (więcej zob. rozdział 10. *Zrównoważona produkcja i technologia*).

Kalendarium

1993, 1998 – klęski głodu w Sudanie; wskutek pierwszej w 1993 r. śmierć poniosło ponad 20 tys. osób, w 1998 r. było ok. 70 tys. ofiar, ostrego głodu w 1998 r. doświadczyło ok. 2,6 mln osób. Powodami obu klęsk głodu i związanych z nimi katastrof humanitarnych były wieloletni konflikt zbrojny w Sudanie, łamanie praw człowieka oraz susza. W zbiorowej pamięci wciąż pozostają przerażające zdjęcia reporterów przedstawiające umierające z głodu dzieci.

1996 – pierwszy Światowy Szczyt Żywności zorganizowany przez FAO w Rzymie, w którym wzięli udział przedstawiciele 185 państw. Głównymi celami szczytu uczyniono pobudzenie światowego zaangażowanie w walkę z głodem i niedożywieniem oraz podjęcie starań w kierunku osiągnięcia bezpieczeństwa żywnościowego ludzkości.

2013 – publiczna degustacja hamburgera, którego mięso zostało wyhodowane w laboratorium przez prof. Marka Posta z Uniwersytetu w Maastricht. Zorganizowano ją w Londynie, podczas wydarzenia zawodowy szef kuchni przygotował na grillu kotlet z mięsa wołowego pochodzącego z laboratorium – produkt powstał z pobranych komórek satelitowych mięśni krowy, a koszt jego produkcji wyniósł prawie 300 tys. USD. Dzięki zastosowanej technologii z jednej pobranej próbki przez prof. Posta można by wyprodukować aż 175 mln kotletów hamburgerowych.

Słowniczek

Bezpieczeństwo żywności – to stan, w którym wszyscy mieszkańcy Ziemi mają fizyczny, społeczny i ekonomiczny dostęp do wystarczającej ilości bezpiecznego pożywienia, zawierającego odpowiednią ilość wartości odżywczych niezbędnych do zaspokojenia potrzeb żywnościowych oraz prowadzenia aktywnego i zdrowego trybu życia.

Food Agriculture Organization of the United Nations (**FAO**) – Organizacja Narodów Zjednoczonych ds. Wyżywienia i Rolnictwa, wyspecjalizowana agenda ONZ, której zadaniem jest walka z głodem oraz ubóstwem. Realizuje zadania na całym świecie w obszarze modernizacji rolnictwa i redystrybucji żywności, w szczególności w państwach Globalnego Południa. W skład FAO wchodzi 194 państw, a siedziba znajduje

[13] *Population Projection by the UN, World, 1950 to 2100*, Our World in Data, https://ourworldindata.org/grapher/un-population-projection-medium-variant?tab=chart&country=~OWID_WRL [dostęp: 24.01.2022].

się w Rzymie. Strona internetowa FAO zawierająca opisy realizowanych projektów oraz raporty dotyczące głodu: www.fao.org [dostęp: 6.07.2022].

Monsanto – jedna z największych korporacji zajmujących się biotechnologią oraz produkcją środków ochrony roślin i roślin genetycznie modyfikowanych. Amerykański producent zasłynął w zbiorowej pamięci poprzez szereg publikacji i filmów dokumentalnych poświęconych metodom funkcjonowania korporacji oraz szkodliwości produktów Monsanto: środka chwastobójczego Rundup, czy Agent Orange: środka niszczącego roślinność używanego przez USA w czasie wojny wietnamskiej. Działalność Monsanto niczym nie różni się od funkcjonowania innych koncernów zajmujących się produkcją modyfikowanej żywności oraz środków ochrony roślin, tj. DuPont, Bayer, BASF czy Cargill, zaś samą żywność genetycznie modyfikowaną stosuje się na szeroką skalę, a spór wokół niej dotyczy zazwyczaj kwestii światopoglądowych i etycznych[14].

Vegetarian City Index – ranking miast przyjaznych wegetarianom przygotowany przez firmę Nestpick. Przy przygotowywaniu zestawienia brane są pod uwagę takie zmienne, jak ceny owoców i warzyw w danym mieście, liczba restauracji wegetariańskich/wegańskich oraz ceny dań w menu tych restauracji, cena produktów białkowych oraz liczba wydarzeń promujących dietę bezmięsną. Ranking obejmuje dotychczas 75 miast świata i pierwsze miejsce zajmuje w nim Londyn, a kolejne dwa przypadły odpowiednio Berlinowi i Monachium. Jedynym polskim miastem sklasyfikowanym w Vegetarian City Index jest Warszawa, która uplasowała się na 38. miejscu.

Problemy do dyskusji

1. Czy możliwa jest realizacja drugiego Celu Zrównoważonego Rozwoju, tj. likwidacja zjawiska głodu do 2030 r.?
2. Czy w najbliższej przyszłości jedną z kluczowych możliwości ograniczenia głodu, kosztów produkcji żywności oraz redukcji emisji gazów cieplarnianych będzie rezygnacja z hodowli zwierząt przeznaczonych do uboju?
3. Jak oceniasz politykę międzynarodowych korporacji w celu redukcji zjawiska głodu i poprawy jakości żywności? Uzasadnij swoją odpowiedź.

Dodatkowa literatura

Fuhrman J., Phillips R., *Zbrodnie fast foodów. Jak wyjść z pułapki przetworzonej żywności*, Wydawnictwo Kobiece, Białystok 2019.

Love J.F., *Imperium Big Maca. Dzieje korporacji McDonald's*, Fijor Publishing, Warszawa 2018.

Marzęda-Młynarska K., *Globalne zarządzanie bezpieczeństwem żywnościowym na przełomie XX i XXI wieku*, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin 2014.

Shapiro P., *Czyste mięso. Jak hodowla mięsa bez zwierząt zrewolucjonizuje twój obiad i cały świat*, Wydawnictwo Marginesy, Warszawa 2018.

Szabłowski W., *Jak nakarmić dyktatora*, Wydawnictwo W.A.B., Warszawa 2019.

[14] Ibidem, s. 196–197.

Zaraska M., *Mięsoholicy. 2,5 miliona lat mięsożernej obsesji człowieka*, Wydawnictwo Czarna Owca, Warszawa 2017.

Materiał filmowy

Masowa produkcja mięsa nie ma sensu (5 powodów), Greenpeace Polska, 14.04.2020, https://www.youtube.com/watch?v=B3ngA4GRRaE [dostęp: 6.07.2022].

Film przygotowany przez Greenpeace Polska przedstawia w przystępnej formie pięć głównych powodów, dla których produkcja mięsa jest szkodliwa dla środowiska i naszej planety. Ponad 40% Polaków stara ograniczać się spożywanie mięsa w swojej diecie, m.in. ze względów ekologicznych, ale przede wszystkim z powodu niedostatecznej jakości produktów mięsnych dostępnych na polskim rynku. Jednocześnie pomimo spadku liczby konsumentów mięsa w Polsce jego produkcja oraz sprzedaż rosną. Jak to możliwe? Otóż konsumenci pozostający przy mięsnej diecie spożywają go coraz więcej. To tylko jeden z przykładów, jakie Greenpeace Polska prezentuje w swoim filmie. Film skłania do refleksji zarówno na temat konsumpcji mięsa, jak i jego produkcji.

Grzegorz Haber

Rozdział 12

Zarządzanie surowcami i zasobami w XXI w.

Efektywność zrównoważonego rozwoju zależy w dużym stopniu od właściwego gospodarowania zasobami: zarówno po stronie podaży, w ramach której dba się o odpowiednią dostępność na rynku niezbędnych surowców, prefabrykatów, sił wytwórczych, ale także zabezpiecza się łańcuchy logistyczne i dba o odpowiednie warunki wymiany handlowej, jak i po stronie popytu, gdzie ogromną rolę odgrywają czynniki niezwykle trudno poddające się logice zarządzania. Można tu wymienić konsumpcję poszczególnych dóbr i sieć wzajemnych powiązań pomiędzy działaniami sektorów marketingowego, handlowego i produkcyjnego oraz ich wpływ na postawy grup konsumenckich. Należy zauważyć, iż sytuacja nie jest jednoznaczna, gdyż polityka zrównoważonego rozwoju powinna obejmować całe spektrum możliwości, potrzeb obywateli i uwarunkowań. Na poziomie gospodarczym trudno nie dostrzec dużego przywiązania do już występujących współzależności. Dlatego też podejmowanie prób zmiany tego stanu rzeczy obarczone jest dużą dozą nieskuteczności, a z drugiej strony poszukiwanie złotego środka może spotkać się ze sprzeciwem dużej części społeczeństwa oczekującej błyskawicznych rezultatów.

Zasoby, którymi dysponują państwa, korporacje transnarodowe, ale także organizacje pozarządowe i poszczególni ludzie, definiuje się zazwyczaj, używając dwóch kluczowych kryteriów: procesu gromadzenia oraz chęci ich wykorzystania w przyszłości. Ich użyteczność ma wpływ na sposób zarządzania nimi – otwarty, dostępny dla wszystkich, zadekretowany przepisami prawa międzynarodowego (np. dostęp do powietrza i świeżej wody) lub zamknięty, ograniczony ze względu na prawa własności. Zasoby mogą mieć postać naturalną, wtedy używa się zazwyczaj pojęcia surowców naturalnych, wskazując na ich pochodzenie, lub sztuczną, gdzie akcentuje się w większym stopniu rolę człowieka w ich przetworzeniu. Zasoby mogą przyjmować formę materialną (konkretne surowce, finanse, wytwory pracy ludzi i maszyn, np. serwery umożliwiające wymianę informacji), jak też niematerialną (wiedza, kapitał ludzki, patenty i znaki towarowe, w tym wartość poszczególnych firm wyceniana przez rynek).

Surowce naturalne, powstałe i zgromadzone w skorupie ziemskiej w wyniku długotrwałych procesów, są eksploatowane w konkretnym momencie rozwoju ludzkości i nie podlegają odtworzeniu. Raz wydobyte i przetworzone przynoszą zysk w postaci możliwości stworzenia produktów, jednocześnie przynoszą

liczne szkody: ekologiczne, infrastrukturalne czy techniczne. Piaski bitumiczne w prowincji Alberta w Kanadzie dobrze obrazują te trzy negatywne wymiary na jednym obszarze. Aby wydobyć ropę naftową z trudno dostępnego miejsca, gdzie pożądany surowiec występuje pod postacią zanieczyszczonego półproduktu, należy go oczyścić przy użyciu wielokrotnie większych zasobów wody pitnej, co wyraźnie uwidacznia logikę ekonomicznego zysku i ekologicznych strat. Cały proces technologiczny, odbywający się na terenie tajgi, wymaga karczowania lasów, zdarcia wierzchnich warstw ziemi oraz użycia, oprócz wody, licznych uszlachetniaczy, które po procesie produkcji stanowią odpady składowane na miejscu, tworząc coraz większe areały terenów pozostawionych do rekultywacji w przyszłości przez kolejne pokolenia (szerzej na temat Kanady zob. rozdział 29. *Studium przypadku – Kanada*).

Państwowy Norweski Fundusz Emerytalny*

Przemysł wydobywczy w Norwegii zaczął odgrywać znaczącą rolę dopiero od przełomu lat 60. i 70. XX w., kiedy na Morzu Północnym odkryto i zaczęto eksploatować niezwykle bogate złoża ropy naftowej. W wyniku ogólnokrajowej dyskusji uznano, iż część środków uzyskanych w wyniku sprzedaży surowców na rynkach należy przeznaczyć jako dywidendę dla kolejnych pokoleń, czego efektem było utworzenie w 1990 r. Statens Pensjonsfond Utland (SPU), czyli Państwowego Norweskiego Funduszu Emerytalnego. Uzgodniono podstawowe zasady funkcjonowania – tzw. regułę budżetową, na mocy której państwo corocznie może otrzymać jedynie część zainwestowanych środków, a operatorzy funduszu dbają, by jego kapitał był sprawnie pomnażany, z wykorzystaniem długoterminowej strategii inwestycyjnej. Co istotne, środki funduszu zostają zainwestowane poza granicami Norwegii, przez co państwo może kształtować politykę zagraniczną przy użyciu środków finansowych. Na szczególną uwagę zasługuje powołanie Rady Etyki działającej przy Funduszu, która analizuje ryzyka inwestycyjne pod kątem zgodności z polityką zrównoważonego rozwoju. Dlatego też Fundusz nie inwestuje w akcje producentów broni, firm działających bez poszanowania praw człowieka czy w sektorach szkodliwych dla środowiska naturalnego.

Fundusz inwestuje w różne mechanizmy finansowe – w zdecydowanej większości są to akcje największych spółek giełdowych świata: Apple, Amazon czy Microsoft, ale w portfelu ma również sporą liczbę bezpiecznych aktywów (obligacje, papiery dłużne). Wartość rynkowa funduszu sukcesywnie wzrasta dzięki skali inwestycji, ale również długoterminowej strategii. Momenty kryzysowe (lata 2008 i 2017) nie zachwiały wynikami i obecnie szacuje się, że fundusz posiada aktywa wyceniane na ponad bilion EUR i jest największym państwowym funduszem inwestycyjnym na świecie.

W roku 2015 została podjęta decyzja, iż pieniądze funduszu nie mogą być inwestowane w akcje spółek, których działalność operacyjna w ponad 30% opiera się na przetwarzaniu paliw kopalnych. W roku 2021 władze funduszu ogłosiły, że zaprzestają jakichkolwiek inwestycji w spółki z branży „brudnej energii", zamierzając wzmocnić w trzeciej dekadzie XXI w. inwestycje w rynek „czystej energii". Podjęte decyzje z pewnością będą miały wpływ na przyspieszenie transformacji energetycznej na rynku europejskim, gdzie bez wsparcia zewnętrznych inwestorów jakiekolwiek skuteczne działania ze względu na wysokie koszty początkowe nie będą możliwe.

* Informacje w ramce na podstawie: *About the Fund*, Norges Bank Investment Management, https://www.nbim.no/en/the-fund/about-the-fund/ [dostęp: 22.01.2022].

Niezależność surowcowa

Brak możliwości absorpcji odpadów stanowi jeden z koronnych argumentów, by kwestię **niezależności surowcowej** rozpatrywać nie tylko na poziomie podmiotów aktywnie biorących udział w wymianie handlowej tu i teraz, ale także zwraca uwagę na wyobrażenie potencjalnych szkód, które mogą wystąpić dopiero w przyszłości. Rejon Zachodniej Amazonii, czyli pogranicze brazylijsko-ekwadorskie, dobrze obrazuje skalę wyzwań dla kolejnych pokoleń, gdyż rabunkowa eksploatacja złóż ropy naftowej z terenu dżungli przynosi katastrofalne rezultaty nawet po zakończeniu prac wydobywczych, czego przykładem były wycieki ropy w latach 2020 i 2022 do rzeki Coca, które stanowią realne zagrożenie dla życia tysięcy ludzi zamieszkujących skażone tereny (zob. rozdział 28. *Studium przypadku – Brazylia*).

Wpływ poszczególnych surowców i zasobów na rozwój ludzkości okazuje się trudny do jednoznacznego oszacowania, biorąc wyłącznie pod uwagę jedynie aktualny stan wiedzy, gdyż decyzje o ich potencjalnym wykorzystaniu podejmowane są z uwzględnieniem aktualnych możliwości ich wykorzystania. Przykładem może być platyna, którą do XIX w. traktowało się jako nieużyteczną, pod koniec XX w. zaczęto ją wykorzystywać na bardziej masową skalę (m.in. przy produkcji katalizatorów samochodowych), a obecnie jej wydobycie i sprzedaż utrzymuje się na stałym poziomie[1]. Brak danego zasobu może nie tylko wprowadzać zaburzenia w czasie dostawy kompletnego produktu, z czym mamy do czynienia w pandemii COVID-19, ale również doprowadzić do odstąpienia od produkcji gotowych wyrobów (np. wykorzystanie radu w przemyśle ciężkim), zmiany metody produkcji (np. niezwykle szybkie przejście z nawozów naturalnych na sztuczne, dzięki odkryciu syntezy amoniaku) czy doprowadzenie do sytuacji spornej, w wyniku której różnymi metodami (negocjacji, sporu dyplomatycznego, konfliktu zbrojnego) można doprowadzić do przejęcia władzy nad nim. Trzecia możliwość w historii była szczególnie często wykorzystywana wtedy, gdy tereny wydobywcze, bogate w dany surowiec, znajdowały się we władaniu mniej rozwiniętej technicznie i technologicznie cywilizacji. Co więcej, sama chęć posiadania i zdobycia surowców napędzała w historii liczne konflikty i podboje terytorialne, z czym mieliśmy do czynienia zarówno w starożytności, średniowieczu, jak i w epoce tzw. Wielkich Odkryć Geograficznych. Najbardziej jaskrawym przykładem był rozwój boliwijskiego Potosi, które w XVII wieku, dzięki zasobnym złożom srebra, stało się najludniejszym miastem zachodniej hemisfery, a obecnie, po wyczerpaniu złóż, to miasto-symbol rabunkowej gospodarki hiszpańskich kolonizatorów[2].

---

[1] C. Sealy, *Cordelia Sealy. The Problem with Platinum*, "Materials Today" 2008, Vol. 11, Iss. 12, s. 67–68.

[2] T.J. Kehoe, J.P. Nicolini, *A Monetary and Fiscal History of Latin America, 1960–2017*, University of Minesota Press, 2021, s. 16.

Sytuacja na pograniczu wenezuelsko-kolumbijskim*

Codzienność bezdomnej uchodźczyni z Wenezueli

Źródło: *Immigrant Venezuelan Homeless Asking for Help in the Street*, Wikimedia, https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/e/e2/Immigrant_Venezuelan_homeless_asking_for_help_in_the_street.jpg [dostęp: 22.01.2022].

Ucieczka ludzi z Wenezueli, kraju bogatego w surowce naturalne, do niedawna czerpiącego zyski z ropy naftowej i utrzymującego w ten sposób stabilność wewnętrzną w kraju, obrazuje wyzwania dot. paradoksu obfitości w XXI w. Jednocześnie przekroczenie granicy przez prawie 2 mln ludzi stwarza liczne problemy do rozwiązania w Kolumbii, kraju nominalnie biedniejszym pod względem PKB niż Wenezuela. Granica pomiędzy państwami nie była dotychczas silnie strzeżona. Co istotne, grupy etniczne zamieszkujące tereny przygraniczne ściśle ze sobą współpracowały, ze szczególnym uwzględnieniem wymiany handlowej. W jedną stronę (z Kolumbii) wywożone były towary rolne, a w drugą (z Wenezueli) ropa naftowa, przewożona na masową skalę w bakach samochodów. Gdy w ostatnich latach gospodarka Wenezueli znacznie się skurczyła (o 60% w nominalnym PKB od 2013 r.), przy galopującej inflacji (w 2021 r. ponad 2000%, licząc rok do roku), okazało się, że tysiące ludzi nie są w stanie przeżyć. Jedynym wyjściem była zatem migracja do biedniejszego, jak się do niedawna wydawało, kraju.

Przyszłość imigrantów wenezuelskich w Kolumbii rysuje się w ciemnych barwach. Kolumbia nie posiada wystarczających środków, by na pograniczu dokonywać niezbędnych inwestycji infrastrukturalnych, które mogłyby zapewnić odpowiednie możliwości do utrzymania tak dużej grupy nowoprzybyłych ludzi. Nie można również wykluczyć scenariusza, iż w niedalekiej przyszłości kolejne tysiące Wenezuelczyków będą chciały się osiedlić w Kolumbii, co może wywołać nie tylko kryzys w relacjach pomiędzy państwami, ale przede wszystkim pogłębić problemy społeczno-gospodarcze w obu krajach.

* *Venezuela Situation*, UNHCR Agency, https://www.unhcr.org/venezuela-emergency.html [dostęp: 22.01.2022].

Podmioty gospodarujące zasobami

W wieku XXI zasobami w skali globalnej gospodarują państwa, prywatne korporacje, jak i organizacje międzynarodowe. Możliwości działania oraz funkcjonowania w systemie gospodarczo-politycznym określają umowy międzynarodowe (np. Konwencja Narodów Zjednoczonych o prawie morza z 10 grudnia 1982 r.[3], która określa sposób eksploatacji mórz i oceanów), uwarunkowania technologiczne (np. wykorzystanie robotów w produkcji) oraz bieżąca sytuacja gospodarcza, polityczna i społeczna. Wraz z rozwojem ludzkości intensyfikacja uzależnienia danych działów produkcji czy wręcz całej ludzkości od konkretnych kategorii surowców rosła, co dobrze obrazuje przykład wykorzystania ropy naftowej i jej pochodnych w produkcji przemysłowej, ale również w życiu codziennym. Produkty ropopochodne to obecnie nie tylko źródło energii, lecz także masy asfaltowe, rozpuszczalniki oraz różnorodne tworzywa sztuczne, w tym m.in. bardzo popularny polipropylen, używany do produkcji opakowań.

Państwa już w XX w. coraz częściej odgrywały rolę regulatorów na rynkach i za pośrednictwem spółek zależnych kształtują politykę gospodarczą. Zazwyczaj mamy do czynienia z rynkami monopolistycznymi lub oligopolistycznymi pod względem struktury właścicielskiej. Zauważalnym trendem jest również coraz mniejsza obecność mechanizmów rynkowych w sektorze handlu. Oczywiście udział poszczególnych wymiarów, tj. politycznego, gospodarczego i społecznego, w podejmowaniu kluczowych decyzji o zapewnieniu odpowiedniego poziomu podaży jest trudny do oszacowania ze względu m.in. na brak wolnego dostępu do zapisów kontraktów handlowych, ale warto zwrócić uwagę na dynamikę zmian w sektorze wydobywczym.

Zarówno Saudi Aramco, będąca gospodarczym filarem polityki wewnętrznej i zagranicznej Arabii Saudyjskiej oraz firmą kontrolującą najbardziej dochodowe źródła ropy naftowej na świecie[4], jak i rosyjski Gazprom oraz spółki od niego zależne stanowią przykłady, na bazie których można pokazać koncepcję realizacji mocarstwowej polityki konkretnych państw w oparciu o dysponowanie surowcami naturalnymi. Jednocześnie należy pamiętać o wyzwaniach, które pojawiają się w momencie, gdy rozwój państwa w przeważającej mierze oparty zostanie o sektor wydobywczy. To nie tylko potrzeba stworzenia systemu zabezpieczeń w przyszłości, gdy surowce zostaną wyczerpane (zob. ramka *Państwowy Norweski Fundusz Emerytalny*), ale także bieżące uzależnienie państwa od pomyślności jednego sektora, zazwyczaj wydobywczego. Gdy dodamy do tego fakt, iż zazwyczaj mamy do czynienia z państwami rządzonymi niedemokratycznie, gdzie zyski z wydobycia surowców naturalnych pozostają w gestii elit politycznych

[3] Konwencja Narodów Zjednoczonych o prawie morza, sporządzona w Montego Bay dnia 10 grudnia 1982 r., Dz.U. 2002, nr 59, poz. 543.

[4] *Resilience and Agility. Annual Report 2020*, Saudi Aramco, https://www.aramco.com/-/media/publications/corporate-reports/saudi-aramco-ara-2020-english.pdf [dostęp: 20.01.2022].

Rozwój technologii a polityka odzyskiwania surowców*

Pod koniec pierwszej dekady XXI w. oszacowano, iż przy produkcji tylko jednego zestawu komputerowego (jednostka bazowa oraz monitor) zużywano 1500 l wody, od 11 do 22 kg środków chemicznych oraz 240 kg paliw kopalnych. Na przełomie pierwszej i drugiej dekady wdrożono liczne programy recyklingowe, ale w dalszym ciągu nie udaje się odzyskiwać więcej niż 15% surowców użytych w procesie produkcji. Biorąc pod uwagę oczekiwania konsumentów i chęć zakupu coraz to nowszych urządzeń, m.in. smartfonów, urządzeń gospodarstwa domowego z modułami IoT oraz ucyfrowionych wersji dotychczas pozbawionych gadżetów rzeczy, np. ubrań, można uznać, iż recykling surowców będzie jednym z kluczowych wyzwań technicznych XXI w.

* *Critical Raw Materials EN*, European Commission, https://single-market-economy.ec.europa.eu/sectors/raw-materials/areas-specific-interest/critical-raw-materials_en [dostęp: 22.01.2022].

i gospodarczych, może okazać się, że posiadanie surowców naturalnych w wymiarze społecznym w dłuższej perspektywie przyniesie więcej szkód niż pożytku.

Rola zasobów w rozwoju państw

W literaturze przedmiotu stan ten określa się jako **paradoks obfitości** lub – w przestrzeni medialnej – **klątwa surowcowa**; nazwy te dobrze unaoczniają realia sytuacji. Problemem tym zajmowali się tacy badacze jak Raul Prebisch, Immanuel Wallerstein czy Amartya Kumar Sen, dla których kluczowymi punktami odniesienia stały się takie pojęcia, jak zależność na poziomie handlu i czerpanych z wydobycia zysków, ale również technologicznych uwarunkowań wydobycia. Szczególnie ta druga kwestia odgrywała w przeszłości istotną rolę w dyskusji publicznej, gdyż niezwykle często okazywało się, iż wiedza techniczna, umożliwiająca eksploatację danych źródeł, pozostawała poza zasięgiem władz danego państwa. Warto tutaj przypomnieć sytuację z przełomu pierwszej i drugiej dekady XXI w., kiedy odnaleziono w Polsce zasobne złoża gazu łupkowego, w efekcie czego rozpętała się swoista medialna „gorączka gazu". Odkrycie miało przynieść Polsce niewyobrażalne bogactwo, jednak należy zauważyć, iż koszty środowiskowe byłyby w tym przypadku znaczne. Wydobycie w Polsce gazu ze złóż niekonwencjonalnych odbywałoby się metodą szczeliniowania. W procesie tym wykorzystywane są ogromne zasoby słodkiej wody, której w Polsce szczególnie brakuje. Jednocześnie w proces wydobywczy należałoby zaangażować koncerny międzynarodowe, dysponujące odpowiednią wiedzą i możliwościami technologicznymi. Ten ostatni aspekt staje się kluczowy w dyskusji nad potencjalnymi zyskami, gdyż w XXI w. same państwa nie są w stanie prowadzić intencjonalnej polityki wydobywczej na własnym terenie, na co wpływ mają również uwarunkowania międzynarodowe.

Dobrym przykładem umiędzynarodowienia kwestii zarządzania surowcami i zasobami pomiędzy państwami, korporacjami i organizacjami międzynarodowymi są kryzys gazowy na europejskim rynku w latach 2021–2022 oraz brak dostępności półprzewodników w okresie pandemii COVID-19. Gaz ziemny stał się niezwykle pożądanym surowcem jako pośrednie źródło energii na drodze do Nowego Zielonego Ładu, którego wizja realizacji w europejskim wymiarze

przybliża się coraz bardziej. Jednocześnie brak odpowiedniej ilości surowca na rynku, co jest wynikiem gry podażowej rosyjskich pośredników, oraz wzrastające zapotrzebowanie na surowiec odbiorców instytucjonalnych i prywatnych doprowadziły do historycznych poziomów cenowych tego surowca na europejskich giełdach. Tym samym transakcje zakupu–sprzedaży stały się przedmiotem nie tylko sporów, ale również geopolitycznych wyzwań i próbą do stworzenia ogólnoeuropejskiej polityki surowcowej.

Surowce krytyczne dla gospodarki Unii Europejskiej

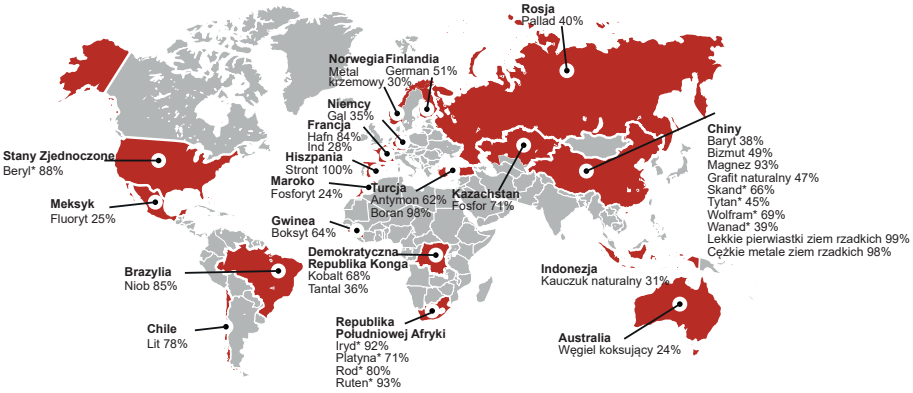

Źródło: *Critical Raw Materials PL*, European Commission, https://ec.europa.eu/growth/sectors/raw-materials/areas-specific-interest/critical-raw-materials_pl [dostęp: 22.01.2022].

W ramce zaprezentowano mapę surowców krytycznych, niezbędnych dla funkcjonowania europejskiej gospodarki w warunkach Nowego Zielonego Ładu. Próba analizy stanu posiadania i rozkładu geopolitycznego jednoznacznie wskazuje na potrzebę utrzymywania poprawnych relacji z krajami spoza Europejskiego Obszaru Gospodarczego oraz dalsze poszukiwanie źródeł surowców lub techniczne znajdowanie ich zamienników. Z rozkładu geograficznego surowców krytycznych można również wyciągnąć wniosek, iż próba utrzymywania poprawnych relacji z Chinami będzie w XXI w. stanowiła kluczowe wyzwanie dla rozwoju gospodarczego Unii Europejskiej. Szczególnie dotyczy to takich pierwiastków jak lantan czy cer, które są kluczowe w produkcji urządzeń elektronicznych (m.in. telekomunikacja i przemysł energii odnawialnej). Zasobność Chin w rzadkie surowce może być zastanawiająca, ale decydujące są tutaj zarówno struktura geologiczna, wynikająca z bardzo dobrego położenia, jak i znaczne nakłady, które Chiny ponoszą na rozwój nowoczesnych sposobów poszukiwań oraz wydobycia strategicznych surowców.

Inaczej rzecz wygląda w przypadku tzw. kryzysu półprzewodników, czyli układów scalonych, wytwarzanych w wysoce zrobotyzowanych i zautomatyzowanych fabrykach w Azji i Stanach Zjednoczonych. Co istotne, Europa uczestniczy w grze rynkowej, dostarczając roboty produkcyjne (holenderski Advanced Semiconductor Materials Litography, ASML[5]) oraz realizując zaawansowane

[5] *About ASML*, ASML, https://www.asml.com/en/company/about-asml [dostęp: 22.01.2022].

Film *Wodny Świat* (*Waterworld*), reż. Kevin Costner i Kevin Reynolds, USA 1995

W filmie *Wodny Świat* ukazano rzeczywistość po kataklizmie spowodowanym działalnością człowieka. Jest to dystopia, w której ludzie funkcjonują bez stałego lądu, w otoczeniu słonej wody, z bezcennymi surowcami naturalnymi pozyskiwanymi w koszmarnych warunkach. Na uwagę w filmie zasługuje dopracowana w szczegółach scenografia, dobrze obrazująca postapokaliptyczny świat i oddająca to, co pozostało w apokaliptycznym świecie: brud, śmieci, a zarazem poczucie w bohaterach dramatycznej chęci powrotu do świata sprzed katastrofy.

Film prowokuje do zastanowienia się nad sposobem wykorzystania surowców naturalnych, których w fikcyjnym świecie brakuje. Każdy przedmiot jest na wagę nie tyle złota, co nawet życia. Handel odbywa się na zasadach ustalanych doraźnie, w sposób właściwy dla ludzi chcących zaspokoić swoje podstawowe potrzeby. Konsumpcja jest *de facto* ograniczona do niezbędnego minimum. Ponadto społeczności żyjące na poszczególnych atolach, zbudowanych ze śmieci, dążą jedynie do przeżycia i trwają w teraźniejszości. Przedstawiona w filmie wizja zdecydowanie zmusza uważnego widza do przemyślenia funkcjonujących realnie wzorców konsumpcji.

projekty badawcze (belgijskie IMEC[6]), ale nie wytwarzając wystarczającej liczby komponentów na swoje potrzeby. Dlatego też produkcja m.in. koncernów samochodowych została w 2021 r. zatrzymana, gdyż popyt na półprzewodniki był tak duży, że wiele koncernów nie było w stanie dokonać zakupu tychże na globalnym rynku, przegrywając m.in. z globalnymi graczami telekomunikacyjnymi z Chin czy Stanów Zjednoczonych. Ta sytuacja dobrze obrazuje wyzwania, z którymi na rynku surowców i zapasów należy się uporać w przyszłości.

Kluczowe pytania, które należy postawić w tym kontekście, brzmią: czy zbliżająca się rywalizacja państw i koncernów międzynarodowych będzie odbywała się o surowce czy o produkty? Jaką strategię należy przyjąć w zakresie transformacji gospodarczej – czy zadbać o zmniejszenie popytu, czy jednak zagwarantować odpowiednio wysoką podaż? Co istotne, inaczej sytuacja będzie wyglądała z perspektywy liderów światowego kapitalizmu, a inaczej będą dokonywane inwestycje w nowe technologie z poziomu państw nierozwiniętych, rozwijających się oraz dużej części rozwiniętych. Warto zauważyć, iż aktualnie koszt takich inwestycji mógłby nie przynieść zadowalających zysków w możliwym do oszacowania terminie, co w krajach demokratycznych jest istotne ze względu na oczekiwania oraz potrzeby obywateli. Transformacja gospodarcza i zrównoważony rozwój mogą przegrać z logiką wolnego rynku oraz polityczną presją konkretnych grup społecznych.

1 Kalendarium

1973 – kryzys paliwowy, który ukazał siłę krajów-producentów ropy naftowej, a jednocześnie uświadomił potrzebę zapewnienia bezpieczeństwa surowcowego w państwach importerach.

[6] *From Semiconductor Technology to Smart Applications*, IMEC, https://www.imec-int.com/en/about-imec/history [dostęp: 22.01.2022].

1982 – uchwalenie Konwencji Narodów Zjednoczonych o prawie morza, ustalającej granice stref, w których w sposób legalny państwa i koncerny międzynarodowe mogą eksploatować zasoby naturalne.
2010 – katastrofa Deepwater Horizon, platformy wiertniczej ulokowanej w Zatoce Meksykańskiej, co przyniosło największy w historii Stanów Zjednoczonych wyciek ropy naftowej.
2011 – uruchomienie pierwszej nitki Nord Stream, umożliwiającej bezpośredni przesył rosyjskiego gazu do Niemiec, co stanowi formę nacisku zarówno na kraje importujące gaz z Rosji (poprzez ograniczenie podaży surowca), jak i kraje, które rurociąg omija.
2021/2022 – „kryzys półprzewodników", czyli brak dostępności na rynkach układów scalonych, co przełożyło się na zastopowanie produkcji w wielu branżach, m.in. elektronicznej, motoryzacyjnej.

Słowniczek

Produkty ropopochodne – produkty powstające w wyniku przetworzenia ropy naftowej, np. asfalt, gaz, oleje, paliwa, smoła, wosk itd.
Surowce naturalne – użyteczne materiały nieodnawialne, które po wydobyciu z ziemi mogą zostać przetworzone i wykorzystane w produkcji.
Surowiec krytyczny w gospodarce – (*Critical Raw Material*, CRM) jest definiowany ze względu na potrzebę jego wykorzystania w łańcuchu produkcyjnym na każdym z etapów, a jednocześnie z uwagi na jego niewielką dostępność na rynku należy zadbać o bezpieczeństwo surowcowe.
Zasoby – wszystkie materialne i niematerialne składniki produkcji, niezbędne w procesie wytwarzania dóbr.

Problemy do dyskusji

1. Jaka będzie rola surowców naturalnych w przyszłości? Czy przy zwiększającym się udziale sektora usług w krajach wysokorozwiniętych ich rola będzie maleć, utrzymywać się na podobnym poziomie czy rosnąć?
2. Jaka przyszłość czeka dzisiejszych eksporterów surowców naturalnych, m.in. Rosję, Arabię Saudyjską czy Wenezuelę? Czy możliwa jest transformacja ich gospodarek i większe uniezależnienie PKB od eksportu surowców naturalnych w przyszłości?
3. W jaki sposób państwa i korporacje międzynarodowe w XXI w. będą radziły sobie z ograniczeniami w dostępie do surowców?
4. Czy projekty technologiczne, osadzone w cyfrowym świecie, mogą stanowić realną alternatywę dla konsumpcji skończonych zasobów naturalnych?

Dodatkowa literatura

Bauman Z., *Straty uboczne. Nierówności w epoce globalizacji*, Wydawnictwo Znak, Kraków 2012.

Chang H.-J., *Ekonomia. Instrukcja obsługi*, Wydawnictwo Krytyka Polityczna, Warszawa 2015.
Klein N., *To zmienia wszystko. Kapitalizm kontra klimat*, Wydawnictwo Muza, Warszawa 2016.
Klementewicz T., *Kapitalizm na rozdrożu. Obłęd zysku czy odpowiedzialny rozwój*, Instytut Wydawniczy Książka i Prasa, Warszawa 2019.
Kołodko G.W., *Od ekonomicznej teorii do politycznej praktyki*, Wydawnictwo Poltext, Warszawa 2020.
Patel R., *Wartość niczego. Jak przekształcić społeczeństwo rynkowe i na nowo zdefiniować demokrację*, Wydawnictwo Muza, Warszawa 2010.
Piketty Th., *Kapitał w XXI wieku*, Wydawnictwo Krytyka Polityczna, Warszawa 2015.

Materiał filmowy

ZeroWaste zniszczyło mi życie…, Ania Gemma, 26.11.2020, https://www.youtube.com/watch?v=IrUBAAbA2sU [dostęp: 6.07.2022].

Autorka w niezwykle emocjonalnym wystąpieniu prezentuje problemy i wyzwania związane ze stosowaniem zasady *zero waste* przez indywidualnych użytkowników, ze szczególnym uwzględnieniem nadmiaru informacji, gotowości do poświęceń oraz ryzyka niepowodzeń. Idea przygotowana dla przemysłu nie sprawdza się w praktyce jako strategia odpowiedzialnego i zrównoważonego rozwoju na poziomie konsumenta. Jako społeczeństwo powinniśmy mobilizować i zachęcać polityków do tworzenia prawa uwzględniającego eliminację marnotrawstwa surowcowego oraz umożliwiającego wszystkim ogniwom łańcucha produkcyjnego wdrożenie rozwiązań chroniących i zabezpieczających globalne zasoby.

Sabina Baraniewicz-Kotasińska

Rozdział 13

Inteligentne miasta (*smart cities*)

Za sprawą intensywnego rozwoju wiele ośrodków miejskich mierzy się obecnie z najróżniejszymi wyzwaniami i problemami. Świat urbanizuje się bardzo dynamicznie – każdego roku globalnej populacji miast przybywa ok. 60 mln mieszkańców[1]. Prognozy wskazują, że do 2050 r. miasta zamieszkiwane będą przez niemal 70% ludności świata – jeszcze stulecie wcześniej w miastach żyło zaledwie 30% światowej populacji[2].

Wraz ze wzrostem odsetka osób zamieszkujących ośrodki miejskie maleje zdolność miast do ich sprawnego funkcjonowania i zabezpieczenia podstawowych potrzeb mieszkańców. Obecnie wiele metropolii boryka się z **przeludnieniem** (m.in. Dhaka, Mumbaj, Hong-Kong), poważnym zanieczyszczeniem powietrza (m.in. Delhi, Kabul, Doha), ograniczonym dostępem do wody pitnej (m.in. Sao Paulo, Kapsztad, Moskwa, Stambuł), ale też ma problem ze składowaniem odpadów (m.in. Mexico City, Manila, Kair), zwiększoną liczbą zatorów na drogach (m.in. Bogota, Bangkok, Bukareszt) czy próbuje sobie poradzić z narastającą degradacją środowiska (m.in. Dżakarta, Lagos, Caracas, Bagdad, Teheran).

Największa liczba wyzwań kumuluje się w krajach Globalnego Południa; to tamtejsze ośrodki miejskie stoją przed najpoważniejszymi problemami społeczno-ekologicznymi na skutek masowej **urbanizacji**. Choć zjawisko to ma nieco inny charakter w przypadku miast Globalnej Północy, to także i one stają przed problemem związanym ze wzrostem złożoności zarządzania miejskimi ośrodkami, a wiele z nich poważnie odczuwa skutki zmian klimatycznych (m.in. Wenecja, Miami, Osaka, Nowy Orlean, Nappa Valley). Bez wątpienia miasta na całym świecie stają się obecnie jednymi z najistotniejszych podmiotów współczesnego rozwoju polityczno-gospodarczego, a konieczność poprawy jakości ich funkcjonowania jest w istocie problemem wymagającym szybkiej reakcji. Pomocne w rozwiązaniu trudności miejskiej rzeczywistości miałyby być nowoczesne technologie. Za ich sprawą miasta miałyby stać się bardziej inteligentne, a tym samym lepiej radzić sobie z pojawiającymi się wyzwaniami.

---

[1] C. Manville, G. Cochrane, J. Cave, J. Millard, J.K. Pederson, R.K. Thaarup, A. Liebe, M. Wissner, R. Massink, B. Kotterink, *Mapping Smart Cities in the EU*, European Parliament, Brussels 2014, s. 17.

[2] *World Urbanization Prospects: The 2014 Revision*, United Nations, New York 2015, s. 20.

Songdo – inteligentne miasto XXI w.*

New Songdo City, oficjalnie znane jako Songdo International Business District, a potocznie po prostu Songdo, to miasto powstałe w XXI w. w efekcie jednego z największych na świecie przedsięwzięć budowy od podstaw kompleksowo zaprojektowanej przestrzeni. „Markowe miasto" Korei Południowej wybudowano zgodnie z założeniami koncepcji inteligentnego miasta, miasta zrównoważonego i aerotropolis (miasta skoncentrowanego wokół lotniska). Jak twierdzą jego twórcy, to również pierwsze na świecie w pełni tzw. *ubiquitious city* (*U-city*), a więc miasto o wszechobecnych infrastrukturze i technologiach.

Songdo w założeniu stanowić ma modelowe miasto przyszłości nie tylko dla Azji, ale i dla globu. Łączy ono rządowe, mieszkalne, medyczne, biznesowe i edukacyjne systemy informacyjne, które dzielą się i udostępniają między sobą dane pozyskiwane z umieszczonych w domach, budynkach i na ulicach czujników – sieci cyfrowe obsługują niemal każdy obszar życia w mieście. Wbudowane czujniki monitorują temperaturę, poziom zużycia energii, ale też ruch i bezpieczeństwo na drogach.

To, co sprawia, że Songdo jest tak unikalne na mapie koreańskich miast, to nie tylko jego futurystyczna architektura i inteligentne technologie, ale przede wszystkim zielona otwarta przestrzeń publiczna. Songdo realizujące założenia zrównoważonego rozwoju bardzo szybko stało się siedzibą m.in. Zielonego Funduszu Klimatycznego, koreańskiego oddziału Światowego Banku oraz biura Organizacji Narodów Zjednoczonych ds. Zrównoważonego Rozwoju. Choć miasto chwali się swoimi osiągnięciami w zakresie innowacyjnej ekologiczności, nie brakuje w stosunku do niego także słów krytyki.

Songdo zostało wybudowane na 1,5 tys. ac osuszonej ziemi odebranej Morzu Żółtemu. Jak podkreślali lokalni i międzynarodowi ekolodzy, doprowadziło to do zniszczenia cennych terenów podmokłych oraz śmierci niektórych rzadkich gatunków zwierząt. Ponadto wszechobecne aplikacje ICT służą bardziej zarządcom systemów miejskich niż mieszkańcom. Mimo że cały system gospodarki odpadami ulokowany został pod ziemią, na ulicach wciąż pojawiają się śmieciarki, mimo pierwotnych założeń. Pozostawianie przez ludzi śmieci na ławkach w parku ostatecznie zmusiło też władze do rozlokowania typowych koszy – lokalizacje śmietników odprowadzających odpady automatycznie pod ziemię okazały się niewystarczające. Krytyce poddano też nierówny sposób dystrybucji nowoczesnych technologii w budynkach mieszkalnych poszczególnych dzielnic. Takie podejście grozi pogłębianiem społeczno-ekonomicznych różnic pomiędzy mieszkańcami i może sprawić, że Songdo stanie się ośrodkiem przeznaczonym głównie dla ludzi bogatych.

* S. Baraniewicz-Kotasińska, *Miasta przyszłości: między oczekiwaniami a rzeczywistością*, „Zeszyty Naukowe Politechniki Śląskiej. Organizacja i Zarządzanie" 2017, nr 104, s. 115–129.

Pojęcie inteligentnego miasta

Koncepcja ***smart city*** jako nowoczesna propozycja zarządzania miastem zyskała na znaczeniu i popularności w przeciągu ostatnich dwóch dekad. Obecnie jawi się jako nowy paradygmat rozwoju miejskiego, w którym szczególną rolę odgrywają nowoczesne technologie i zrównoważony społeczno-ekonomiczny wzrost, nastawione na redukcję kosztów i zwiększanie efektywności funkcjonowania miasta na różnych polach jego aktywności z uwzględnieniem potrzeb środowiska (zob. ramka *Rynek smart city na świecie*). Sama kwestia tego, czym w rzeczywistości jest inteligentne miasto, pozostaje nierozstrzygnięta. Możemy wyróżnić cztery główne podejścia do rozumienia tego konceptu: technocentryczne, społeczno-ekonomiczne, humanistyczno-społeczne, którym towarzyszy też to krytyczne[3].

[3] S. Baraniewicz-Kotasińska, *Smart City. Four Approaches to the Concept of Understanding*, "Urban Research & Practice" 2020, Vol. 15, Iss. 3, s. 1–24.

W ramach ujęcia technocentrycznego koncepcja *smart city* pojmowana jest wyłącznie przez pryzmat inteligentnych urządzeń i technologii, które mają wspomóc samorządy w zarządzaniu dostępnymi zasobami mądrzej, efektywniej i wydajniej tak, aby redukować ich negatywny wpływ na środowisko, oszczędzać energię, a w konsekwencji poprawiać jakość oferowanych usług i życia mieszkańców (zob. ramka *Songdo – inteligentne miasto XXI w.*). Podejście społeczno-ekonomiczne, oprócz podkreślania potrzeby wykorzystywania **technologii informacyjno-komunikacyjnych** (*information-and-communication technologies*, ICTs) w sposób przyczyniający się do gospodarczego wzrostu i lepszej jakości życia, wskazuje, iż procesy zarządzania miastem powinny odbywać się w warunkach współpracy partnerskiej i międzysektorowej, ale też wpływać na rozwój społecznego kapitału. W ujęciu humanistyczno-społecznym ważne są indywidualne i zbiorowe potrzeby jednostek. Podkreśla się rolę i istotę człowieka w procesie zarządzania, jak również jego wiedzę oraz umiejętności; nowoczesne technologie nie stanowią tu więc klucza inteligentnego rozwoju.

W przypadku podejścia krytycznego prezentuje się krytyczny lub nawet negatywny stosunek wobec idei inteligentnego miasta, a samo *smart city* pojmowane jest jako utopia lub dystopia (szczególnie w związku z wszechobecnymi monitorującymi aktywność mieszkańców urządzeniami) w głównej mierze napędzana przez korporacje IT (zob. rozdział 20. *Korporacje a zrównoważony rozwój – szanse i zagrożenia*). Pojawiają się także komentarze, że inteligentny rozwój, czy generalnie „rewolucja informatyczna", mogą nie być tak zielone, jak się powszechnie to przedstawia: to nie tylko zarzuty dotyczące ilości wody, paliw kopalnianych, minerałów i chemikaliów niezbędnych do produkcji elektrosprzętu, ale również skala elektrośmieci, z których wiele nie podlega recyklingowi (zob. rozdział 10. *Zrównoważona produkcja i technologia*).

Każde z wyróżnionych afirmatywnych ujęć inteligentnego miasta nawiązuje do istoty zrównoważonego rozwoju. To zorientowanie na zaspokajanie potrzeb w sposób, który nie zmniejszy szans kolejnych pokoleń, sprawiło, iż coraz częściej do określenia *smart city* dodaje się przymiotnik „zrównoważony", aby – jak tłumaczy International Telecommunication Union (ITU), „upewnić się, że »zrównoważony rozwój« nie jest pomijany kosztem fantazyjnych ICT"[4], które często promowane są w *smart city*. Jak podają Reda Fouad Elgazzar i Rania El-Gazzar, to właśnie grupy fokusowe ITU po analizie ponad stu definicji *smart city* zaproponowały, aby nazywać je **zrównoważonym miastem inteligentnym**. Taki zwrot podkreśla, że jest to „innowacyjne miasto, które wykorzystuje technologie informacyjno-komunikacyjne (ICTs) i inne środki w celu poprawy jakości życia, efektywności miejskich procesów i usług oraz konkurencyjności, zapewniając jednocześnie zaspokojenie potrzeb obecnych i przyszłych pokoleń w zakresie

[4] R.F. Elgazzar, R. El-Gazzar, *Smart Cities, Sustainable Cities, or Both? A Critical Review and Synthesis of Success and Failure Factors*, w: *Proceedings of the 6th International Conference on Smart Cities and Green ICT Systems*, SCITEPRESS – Science and Technology Publications, Porto, Portugal 2017, s. 250.

ekonomicznym, społecznym, środowiskowym i kulturowym" (ibidem, s. 254; tłum. własne).

Zielone *ghost city*?

Masdar City – zrównoważone miasto ZEA w trakcie budowy

Źródło: J. Seifert, *Masdar City under Construction in January 2012. Abu Dhabi, United Arab Emirates*, Wikimedia Commons, 2012, www.commons.wikimedia.org/wiki/File:Masdar_city_under_construction_2012.jpg [dostęp: 8.01.2022].

Masdar City w Zjednoczonych Emiratach Arabskich miało aspiracje stać się pierwszym na świecie miastem zeroemisyjnym, niegenerującym odpadów i w pełni opierającym się na odnawialnych źródłach energii – grozi mu jednak tytuł pierwszego zielonego miasta... wymarłego. Zainicjowane w 2006 r. przez rząd z Abu Zabi nowoczesne miasto miało przyciągnąć 1,5 tys. firm i ok. 50 tys. mieszkańców. Masdar City zostało wybudowane od podstaw na 6 km^2 pustyni, gdzie pełni funkcję swoistego laboratorium dla pionierskich ekotechnologii. Surowa polityka związana z przyjętymi restrykcyjnymi Celami Zrównoważonego Rozwoju i minimalnego oddziaływania przestrzeni na środowisko nie zachęciła jednak wielu do zamieszkania na terenie inteligentnego miasta. Używanie samochodów w Masdar City zostało zabronione – przestrzeń naziemna została dopasowana jedynie do potrzeb pieszych i rowerzystów. Głównym sposobem komunikacji jest podziemny transport miejski w postaci sześcioosobowych, powolnych, autonomicznych aut elektrycznych. Ograniczenia związane z ciągłą kontrolą emisji i pomiarem zużycia energii, a tym samym narzucające mieszkańcom określony styl życia w klimacie pustynnym, mogą zniechęcać potencjalnych zainteresowanych. Do niedawna jedynymi mieszkańcami Masdar City byli studenci i absolwenci lokalnego Instytutu Nauki i Technologii, którym opłacono czesne i zakwaterowanie. Było to 300 osób. W 2019 r. liczba mieszkańców miała przekroczyć tysiąc, a osób zatrudnionych – 4 tys.

Źródło: S. Baraniewicz-Kotasińska, *Miasta przyszłości: między oczekiwaniami a rzeczywistością*, „Zeszyty Naukowe Politechniki Śląskiej. Organizacja i Zarządzanie" 2017, nr 104, s. 115–129.

Dążenie do wdrożenia działań na rzecz uczynienia miast odpornymi, zrównoważonymi i bezpiecznymi zostało wyszczególnione jako jeden z 17 Celów

Zrównoważonego Rozwoju opisanych w *The 2030 Agenda for Sustainable Development*[5]. W tym sensie myśl przewodnią idei *smart city* stanowią projektowanie i realizacja inicjatyw, które przyczynią się do sprawniejszego działania miasta często w ramach sześciu tzw. inteligentnych charakterystyk wyszczególnionych przez zespół badaczy kierowany przez Rudolfa Giffingera[6]. Wyróżniamy wśród nich *smart governance*, *smart economy*, *smart mobility*, *smart environment*, *smart life* oraz *smart people*.

Pierwsza z wymienionych kategorii odnosi się do sposobu zarządzania miastem, umożliwiającego podejmowanie interoperacyjnych działań w oparciu o analizę pozyskiwanych z miejskich systemów danych. Podkreśla się tu też rolę e-administracji w procesach podejmowania decyzji i tworzenie e-usług. W ramach inteligentnej ekonomii wspiera się e-biznes, e-commerce i cyfrową przedsiębiorczość. Ważne jest również tworzenie warunków dla rozwoju innowacji, nowych modeli biznesowych, inteligentnych klastrów itp. Kategoria *smart mobility* nastawia na integrację różnych środków komunikacji, tworzenie transportowych systemów logistycznych oraz wspieranie wszelkich działań w zakresie czystej, bezpiecznej i zrównoważonej komunikacji. *Smart environment* zbiera inicjatywy związane z inteligentną energią, pomiarami, sterowaniem i monitorowaniem zanieczyszczeń, promowaniem przyjaznych środowisku budynków i zielonej urbanistyki, ale też zrównoważonym wykorzystywaniem zasobów poprzez inteligentne oświetlenie, inteligentną gospodarkę odpadami czy wodą. Kategoria „inteligentni ludzie" podkreśla istotę e-umiejętności i pracy w środowisku wspieranym przez technologie ICT oraz otwartość i uczestnictwo w życiu miasta ich mieszkańców. Ostatnia, *smart living*, odwołuje się do pewnego stylu życia, zachowania i konsumpcji opartej na ICT, zdrowego trybu życia, dobrej jakości warunków mieszkaniowych i mieszkalnych, bezpieczeństwa, ale także dostępu do różnorodnych atrakcji kulturalnych. Poprzez taką implementację inteligentnych technologii do swojej przestrzeni *smart* ośrodki miałyby więc nie tyle lepiej reagować na pojawiające się urbanistyczne wyzwania, co też sprawniej zarządzać miejskim organizmem i stawać się przyjaźniejszą przestrzenią do życia.

Druga strona inteligentnego i zrównoważonego rozwoju

Rozwój „mądrzejszych" i sprawniej zarządzanych miast rodzi nadzieję na lepszą jakość życia. Wielu krytyków koncepcji *smart city* ukazuje, że jakość ta może być jednak tylko pozorna. Dla przykładu, Adam Greenfield argumentuje, że za powstaniem koncepcji inteligentnego miasta nie stoją żadne partie, grupy czy osoby uznane za ich wkład w teorię lub praktykę planowania miejskiego (jak było to w przypadku choćby koncepcji zrównoważonego rozwoju, która powstawała jako

[5] *Transforming Our World…*, op. cit.

[6] Zob. R. Giffinger, Ch. Fertner, H. Kramar, R. Kalasek, *Smart Cities: Ranking of European Medium-Sized Cities*, Centre of Regional Science, Vienna 2007.

Smart city a inne koncepcje rozwoju miejskiego*

Choć koncepcja *smart city* nie jest jedyną współczesną propozycją rozwoju urbanistycznego, to zyskała ona dominujący wpływ na kierunek rozwoju miast. Zarzuca się jej, że popularność zdobyła dzięki promocji sektora biznesu ICT, który za jej pośrednictwem w sposób oryginalny nagłaśnia dostępne już rozwiązania z zakresu zarządzania miastem. W rzeczywistości w koncepcji inteligentnego miasta dostrzec można wiele wspólnych założeń z innymi, wcześniej ukształtowanymi teoretycznymi propozycjami miejskiego rozwoju. Dla przykładu, podobnie jak koncepcja *green city* inteligentne miasto dąży do osiągnięcia wysokiej jakości środowiskowej i jak koncepcja miasta ekologicznego – promuje oszczędność zasobów, minimalizację odpadów i utrzymywanie harmonii z biosferą. Analogicznie do koncepcji miasta innowacyjnego w *smart city* podkreśla się istotę innowacji, nauki i technologii i tak jak w koncepcji miasta cyfrowego, tak tutaj mówi się o integracji miejskich informacji oraz budowaniu areny dla współpracy i dzielenia się wiedzą. Wiele podobieństw w *smart city* odnaleźć można też w koncepcji miasta kompaktowego, inteligentnego (*intelligent*) i zrównoważonego.

* S. Baraniewicz-Kotasińska, *Smart City. Four Approaches to the Concept of Understanding*, "Urban Research & Practice" 2020, Vol. 15, Iss. 3, s. 1–24.

wynik intensywnych dyskusji polityków i specjalistów i została spopularyzowana Raportem Brundtland – zob. rozdział 1. *Zrównoważony rozwój – pojęcie i geneza*). W związku z tym, że idea ta opiera się głównie na technologicznych innowacjach, Greenfield uważa, iż główny zysk z jej implementacji przypadnie korporacjom z branży IT, a nie mieszkańcom miast (szerzej o roli korporacji w zrównoważonym rozwoju zob. rozdział 20. *Korporacje a zrównoważony rozwój – szanse i zagrożenia*).

Jedną z pierwszych firm, która użyła terminu *smart city* do promocji swoich usług, było IBM. Tylko w latach 2008–2014 IBM uruchomiło ponad 2,5 tys. projektów związanych z inteligentnymi miastami, w tym utworzyło kilkanaście laboratoriów do budowy i testowania nowych produktów w tej dziedzinie[7]. Do grona korporacji zainteresowanych branżą *smart city* dołączyły Alphabet (jako Sidewalk Lab), Cisco, Microsoft (które ma ambicje wybudować własne inteligentne miasto od podstaw), Oracle czy Samsung. MarketsandMarkets prognozuje, że wartość globalnego rynku *smart city* wzrośnie z 457 mld USD w 2021 r. do 873,7 mld USD w 2026 r.[8]

W tym kontekście Robert Muggah zaznacza, że inteligentne miasta są postrzegane przez ekspertów branżowych jako szybko dojrzewający rynek Północy – to na nim koncentrują się głównie rozmowy o *smart* rozwoju, mimo iż wydawałoby się, że to kraje globalnego Południa, w związku z borykającymi się problemami z masową urbanizacją, najbardziej potrzebowałyby sprawnych rozwiązań rozwojowych. W tym sensie Muggah uznaje *smart cities* jako koncept

[7] R. Muggah, *Are Smart Cities a Bright Idea for the Global South?*, Open Canada, 20.11.2014, https://opencanada.org/are-smart-cities-a-bright-idea-for-the-global-south/ [dostęp: 8.01.2022].

[8] *Smart Cities Market by Focus Area, Smart Transportation, Smart Buildings, Smart Utilities, Smart Citizen Services (Public Safety, Smart Healthcare, Smart Education, Smart Street Lighting, and E-Governance), and Region (2022–2026)*, Markets and Market, https://www.marketsandmarkets.com/Market-Reports/smart-cities-market-542.html [dostęp: 8.01.2022].

w głównej mierze „rozwiniętego świata" i zaznacza, że „około stu inteligentnych miast rutynowo prezentowanych w globalnych mediach znajduje się praktycznie w Ameryce Północnej i Europie Zachodniej"[9]. Jednocześnie te same regiony zdają sobie sprawę, że prognozowany wzrost populacji skoncentrowany będzie w krajach Afryki i Azji, stąd aktywnie badają możliwości inwestycyjne na tych terenach. Pogodzenie północnej koncepcji inteligentnych miast z realiami globalnego Południa ze względu na różnice polityczno-ekonomiczne, ale też społeczne i infrastrukturalne (m.in. ograniczony dostęp do internetu, mniejszy dostęp do danych, a tym samym słabszą możliwość czerpania korzyści z Big Data i sztucznej inteligencji), może jednak nie być możliwe.

Rynek *smart city* na świecie

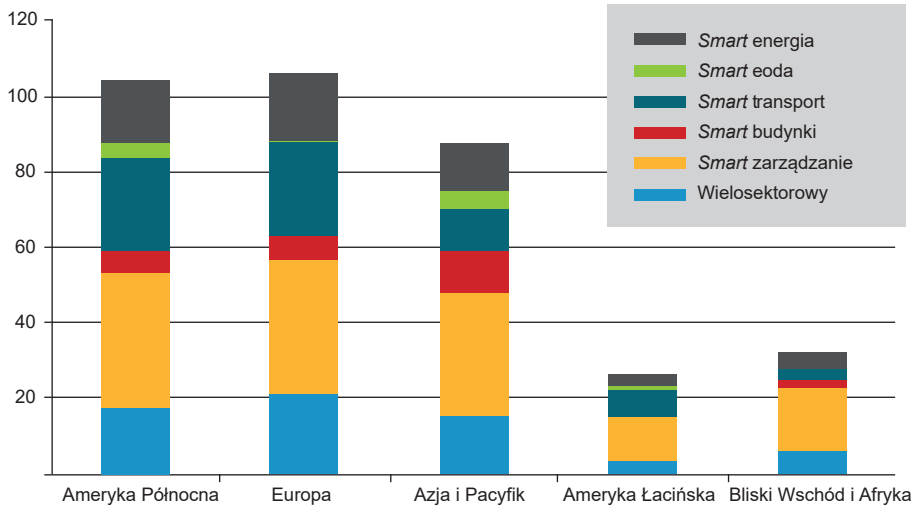

Źródło: R. Citron, E. Wood, *Executive Summary: Smart City Tracker 1Q18. Global Smart City Projects by World Region, Market Segment, Technology, and Application*, Navigant Research, 2018, s. 2, https://kapost-files-prod.s3.amazonaws.com/uploads/asset/file/5ae1f293b0782600b300007d/2018%20%20Navigant-Executive-Summary.pdf [dostęp: 12.01.2022].

Regionami podejmującymi najwięcej inicjatyw z zakresu inteligentnego miasta są odpowiednio Europa, Ameryka Północna i Azja Pacyficzna. Ameryka Łacińska oraz Środkowy Wschód z Afryką pozostają w tym zakresie niejako daleko w tyle. Różnice te ukazują dysproporcje w zakresie globalnego rozwoju miast. Największa liczba projektów na świecie podejmowana jest w ramach inteligentnego zarządzania (37%), a następnie transportu (20%). Warto zaznaczyć, że jeszcze w 2017 r. Stary Kontynent był niekwestionowanym liderem w zakresie liczby implementowanych *smart* rozwiązań. W prezentowanych wynikach badań z 2018 r. te dysproporcje pomiędzy krajami globalnej Północy znacząco się wyrównują, czego nie można powiedzieć o krajach globalnego Południa.

[9] R. Muggah, op. cit. Tłumaczenie własne.

Film *Metropolis*, reż. Fritz Lang, Niemcy 1927

Choć miasta przyszłości w filmach z gatunku *science fiction* częściej stanowią tło dla rozgrywających się na kinowym ekranie wydarzeń, to ich kreacja okazuje się ciekawym przykładem tego, w jaki sposób postrzegane są one przez popkulturę. Pierwszym swoistym reżyserem-architektem miasta przyszłości był Fritz Lang, który swoje wyobrażenia o nowoczesnych metropoliach przedstawił w 1927 r. w dziele *Metropolis*. Zainspirowany widokiem Nowego Jorku, wraz ze sztabem swoich scenarzystów i ekspertów ds. efektów specjalnych, Lang zaprojektował gęste, monumentalne miasto, pełne zachwycających budynków – drapaczy chmur, wokół których na różnych poziomach krążą samochody i latają dwupłatowe samoloty. Akcja futurystycznego filmu rozgrywa się w 2000 r., mimo to nowoczesne miasto utrzymuje stary porządek społeczny. Metropolis zamieszkiwane jest przez podzielone na kasty społeczeństwo. Część naziemną okupują rządzący i uprzywilejowane grupy intelektualistów. Odpowiedzialna za budowę miasta grupa robotników mieszka w podziemnych osiedlach. Wizja miasta przyszłości Langa wpisuje się w kategorie dystopii – pozbawione praw i godnych warunków życia społeczeństwo wznosi bunt i niszczy obowiązujący porządek. Jak pokazuje *Metropolis*, siłą miast są ludzie, a nie technika – to oni kształtują warunki miejskiego dobrobytu i spokojnego życia. O tej kwestii niemal 100 lat później nadal należy przypominać niektórym rządzącym inteligentnymi miastami.

W tym kontekście warto sięgnąć do rozważań zaprezentowanych w rozdziale 4. *Krytyka i koncepcje krytyczne wobec zrównoważonego rozwoju* na temat kapitalistycznych kontekstów zrównoważonego rozwoju, ale też braku uniwersalnych koncepcji szytych na miarę całego globu.

Entuzjazm w zakresie wdrażania inteligentnych miast w krajach globalnego Południa jest najprawdopodobniej największy w Chinach i w Indiach, gdzie władze tych państw zadeklarowały w przypadku Chin transformację ponad 200 miast w inteligentne miasta, a w Indiach – budowę od podstaw 100 *smart cities*. W rzeczywistości tylko w samych Indiach, Chinach i Nigerii w latach 2018–2050 przybędzie 35% światowej populacji mieszkańców miast (zob. rozdział 30. *Studium przypadku – Indie*). Prognozuje się, iż w Państwie Środka wskaźnik urbanizacji w 2050 r. osiągnie 80%. Warto zaznaczyć, iż jeszcze w 1980 r. na jego obszarach miejskich mieszkało tylko 20% populacji chińskiej[10]. Zainteresowanie tych państw koncepcją inteligentnego miasta wydaje się więc zrozumiałe. Ważną kwestią niemniej pozostaje pytanie o rzeczywiste motywacje przyjęcia miejskiego modelu rozwojowego opartego na *smart city*, a tym samym jego charakteru, nie zawsze bowiem technologie będą służyły wzmacnianiu społeczności i podnoszenia jakości życia w wymiarze takim, jakim życzyłyby sobie tego jednostki. Granica pomiędzy miastem inteligentnym a miastem nadzoru, kontroli i zakazów jest właściwie bardzo cienka (zob. ramka *Zielone ghost city?*). Tyczy się to zarówno miast Północy, jak i Południa.

[10] Zob. rozdział poświęcony problemom demograficznym współczesnego świata w: K. Minkner, A. Drosik, S. Baraniewicz-Kotasińska, G. Haber, B. Maziarz, op. cit., s. 231–244.

Kalendarium

1992 – ukazanie się publikacji *The Technopolis Phenomenon: Smart Cities, Fast Systems, Global Networks* autorstwa Davida V. Gibsona, George'a Kozmetsky'ego i Raymonda W. Smilora (Rowman & Littlefield Publishers, Langham 1992), w której zostało być może po raz pierwszy użyte pojęcie *smart city* w kontekście miejskiego rozwoju ukierunkowanego na technologie i innowacje.

2002 – rozpoczęcie w Korei Południowej budowy Songdo, pierwszego na świecie miasta w pełni zaplanowanego w ramach koncepcji *smart city.*

2007 – powstanie pierwszego rankingu europejskich inteligentnych miast średniej wielkości opracowanego przez zespół Rudolfa Giffingera.

2008 – uruchomienie przez IBM projektu *Smarter Planet*, sprawdzającego zastosowanie czujników, sieci i analiz opartych na danych w zakresie rozwiązywania miejskich problemów.

2015 – dostrzeżenie przez Boyda Cohena rozwoju koncepcji *smart city* i opisanie trzech generacji inteligentnych miast: *smart city* 1.0, *smart city* 2.0, *smart city* 3.0.

Słowniczek

Smart city – koncepcja miasta inteligentnego, którego celem jest poprawa jakości funkcjonowania miasta i życia mieszkańców najczęściej poprzez wykorzystywanie ICT.

Smart governance – jeden z sześciu komponentów koncepcji *smart city* odnoszący się do sposobu zarządzania publicznego, w którym dużą rolę odgrywają technologie ICT, analizy danych, otwieranie dostępu do danych czy współpraca z interesariuszami, w tym mieszkańcami miasta.

Technologie informacyjno-komunikacyjne (ICT) – wszystkie technologie umożliwiające zbieranie, przetwarzanie i przesyłanie informacji w formie cyfrowej.

U-City (*Ubiquitous City*) – koncepcja „hiperskomunikowanego" miasta, w którym dostępna dla wszystkich i niewidoczna informacja jest obecna wszędzie i przez cały czas. Umożliwia to swoiste „samozarządzanie się" miasta.

Problemy do dyskusji

1. Czy uważasz, że miasta inteligentne są w rzeczywistości inteligentne? Co rozumiesz przez termin „inteligentny"?
2. Z jakimi wyzwaniami wiąże się opieranie zarządzania miastem na nowoczesnych technologiach?
3. Czy koncepcja inteligentnego miasta to dobry kierunek przezwyciężania zmian klimatycznych przez współczesne ośrodki miejskie? Czy istnieje jakaś alternatywa?
4. Jaki jest ekologiczny koszt implementacji inteligentnych miast?

Dodatkowa literatura

Augustyn A., *Zrównoważony rozwój miast w świetle idei smart city*, Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok 2020.

Barber B.R., *Gdyby burmistrzowie rządzili światem: dysfunkcyjne kraje, rozkwitające miasta*, Wydawnictwo Muza, Warszawa 2014.

Miller M., *Internet rzeczy. Jak inteligentne telewizory, samochody, domy i miasta zmieniają świat*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2016.

Smart city. Informacja przestrzenna w zarządzaniu inteligentnym miastem, red. D. Gotlib, R. Olszewski, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2016.

Stawasz D., *Współczesne dylematy zarządzania rozwojem miast*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2016.

Zarządzanie w polskich miastach zgodnie z koncepcją smart city, red. D. Stawasz, D. Sikora-Fernandez, Wydawnictwo Placet, Warszawa 2015.

Materiał filmowy

Najmądrzejsze miasto świata, Fantastyczny świat, 16.12.2021, https://www.youtube.com/watch?v=Sq7HBYAm7wA&ab_channel=Fantastyczny%C5%9Bwiat [dostęp: 6.07.2022].

Singapur to wyspiarskie państwo-miasto znajdujące się w Azji Południowo-Wschodniej, a zarazem przykład na to, jak za sprawą nowych technologii kraj może sprawnie się rozwinąć pod względem gospodarczym – zagadnienie to zostało poruszone w niniejszym materiale. Swoją niepodległość Singapur uzyskał w roku 1965, a obecnie znajduje się na liście top 10 najbogatszych państw świata. Jeszcze pół wieku temu gospodarka Singapuru była uboga, a kraj musiał importować nawet świeżą wodę. Obecnie to państwo-miasto uznaje się za jedno z „najmądrzejszych" na świecie. Jego władze podjęły decyzję o rozwoju zgodnym z koncepcją *smart city* – dziś wpływa ona na wszystkie aspekty życia miejskiego i infrastruktury miasta.

Kwestie społeczne

Dorota Heidrich

Rozdział 14

Migracje a zrównoważony rozwój

Zdecydowana większość publikacji dotyczących migracji zaczyna się od słów typu: „Migracje towarzyszyły ludzkości od zawsze…", „Migracje są nieodłączną cechą rozwoju gatunku ludzkiego…", „Ludzie migrowali, odkąd pierwszy człowiek pojawił się na Ziemi…" itp. Nie sposób również i tu nie rozpocząć od uznania prawdziwości tych twierdzeń, choć współczesne migracje charakteryzują się wyjątkowością z dwóch blisko powiązanych ze sobą głównych powodów. Po pierwsze, za ważnością tego zjawiska przemawiają liczby. Według szacunków na rok 2020 na świecie żył ponad miliard osób, które nie zamieszkiwały w miejscu swojego stałego pobytu (zob. ramka *Liczba migrantów międzynarodowych w skali świata w latach 1970–2020*), co można podzielić na ok. 281 mln migrantów, którzy zmienili państwo pobytu, oraz ok. 780 mln ludzi przemieszczających się w granicach swojego państwa obywatelstwa lub stałego pobytu.

Nigdy w historii ludzkości nie mieliśmy do czynienia z tak masowymi ruchami migracyjnymi, szczególnie w odniesieniu do migracji międzynarodowych. Przyczyn takiego stanu rzeczy szukać należy w drugiej cesze charakteryzującej współczesne ruchy migracyjne: mobilność ludzka nigdy nie była tak łatwa, jak obecnie (stąd wciąż rosną jej wskaźniki). Rewolucja cyfrowa i technologiczna doprowadziły do zwiększenia dostępności nie tylko środków transportu, ale także informacji. Współczesny migrant może przed podjęciem decyzji o opuszczeniu swojego miejsca zamieszkania próbować zobaczyć swoją nową okolicę na zdjęciu zamieszczonym w sieci i w zdecydowanej większości przypadków to zrobi. Nie będzie miał też problemu z zakupem biletu na samolot, statek czy z opłaceniem przemytnika. Dowie się przed podróżą, jakie wymogi musi spełnić, by wjechać na teren państwa obcego, a gdy już będzie w podróży, może jej przebieg udostępnić rodzinie i znajomym, korzystając z geolokalizacji, dzięki której znajdzie drogę przez teren niedostępny, patrolowany przez służby graniczne. Warunek realizacji pomysłu na migrację będzie jeden – zasoby finansowe. Przy określonym ich poziomie minąć można zdecydowaną większość ograniczeń, z którymi od wieków wiązała się migracja, choć oczywiście pieniądz nie stanowi panaceum na wszystkie z nich.

W związku z pojawieniem się i rozwojem pandemii COVID-19 na przełomie lat 2019/2020 znacznie ograniczone zostały np. możliwości podróży międzynarodowych, szczególnie przy wykorzystaniu transportu lotniczego.

Cele Zrównoważonego Rozwoju odnoszące się do migracji

Cele Zrównoważonego Rozwoju* nie zawierają jednego konkretnego odniesienia do migracji, jednakże problematyka ta okazuje się szczególnie istotna w realizacji wielu celów i zadań SDGs. Cele, jeśli mają być osiągnięte, muszą przyczyniać się do zwiększania i umacniania zysków z migracji, a zarazem redukować ich negatywne skutki.

Cel 1: Koniec z ubóstwem

Zadanie 1.3: Wdrożyć właściwe dla poszczególnych krajów systemy i mechanizmy ochrony socjalnej dla wszystkich ludzi, włączając w to najniższe klasy społeczne oraz do 2030 r. objąć nimi jak największą liczbę grup ubogich i wrażliwych.

Zadanie 1.5: Do 2030 r. zbudować odporność osób ubogich i wrażliwych wobec zagrożeń, zmniejszyć ich ekspozycję i wrażliwość na ekstremalne zjawiska klimatyczne oraz wstrząsy gospodarcze, społeczne i środowiskowe, a także katastrofy naturalne.

Cel 3: Dobre zdrowie i jakość życia

Zadanie 3.8: Zapewnić powszechną opiekę zdrowotną, w tym zabezpieczenie przed ryzykiem finansowym, dostęp do podstawowej opieki zdrowotnej wysokiej jakości oraz bezpiecznych, skutecznych, wysokiej jakości, przystępnych cenowo lekarstw i szczepionek.

Zadanie 3.C: Znacznie zwiększyć finansowanie ochrony zdrowia, jak również nabór, rozwój, szkolenie i utrzymanie pracowników opieki zdrowotnej w krajach rozwijających się, szczególnie w tych najmniej rozwiniętych oraz małych rozwijających się państwach wyspiarskich.

Zadanie 3.D: Wzmocnić zdolność wszystkich krajów, szczególnie państw rozwijających się, w dziedzinie wczesnego ostrzegania, redukcji ryzyka oraz zarządzania krajowym i globalnym ryzykiem w obszarze zdrowia.

Cel 4: Dobra jakość edukacji

Zadanie 4.B: Do 2020 r. znacząco zwiększyć liczbę stypendiów dla obywateli krajów rozwijających się, w szczególności dla osób pochodzących z krajów najmniej rozwiniętych, małych państw wyspiarskich i krajów afrykańskich. Stypendia powinny ułatwić rekrutację na wyższe uczelnie, w tym dostęp do szkoleń zawodowych, technologii informacyjnych i komunikacyjnych, programów technicznych, inżynieryjnych i naukowych w krajach rozwiniętych i rozwijających się.

Cel 5: Równość płci

Zadanie 5.2: Wyeliminować wszelkie formy przemocy wobec kobiet i dziewcząt w sferze publicznej i prywatnej, w tym handel ludźmi, wykorzystywanie seksualne i inne formy wyzysku.

Zadanie 5.6: Zapewnić powszechny dostęp do ochrony zdrowia seksualnego i reprodukcyjnego oraz korzystanie z praw reprodukcyjnych, zgodnie z Programem Działań Międzynarodowej Konferencji na rzecz Ludności i Rozwoju, Pekińską Platformą Działania i dokumentami końcowymi ich konferencji przeglądowych.

Cel 8: Wzrost gospodarczy i godna praca

Zadanie 8.7: Podjąć natychmiastowe i efektywne środki, by wyeliminować przymusową pracę, współczesne formy niewolnictwa i handel ludźmi; zakazać i wyeliminować najgorsze formy pracy dzieci, w tym rekrutację i wykorzystywanie dzieci-żołnierzy. Do 2025 r. wyeliminować pracę dzieci we wszystkich jej formach.

Zadanie 8.8: Chronić prawa pracownicze oraz promować bezpieczne środowisko pracy dla wszystkich, w tym dla pracowników, w tym pracowników-migrantów, w szczególności dla kobiet migrantek i osób mających niepewne zatrudnienie.

Cel 10: Mniej nierówności

Zadanie 10.7: Ułatwiać przemyślaną, bezpieczną, regularną i odpowiedzialną migrację oraz przepływ ludzi, w tym poprzez implementację zaplanowanych i dobrze zarządzanych polityk migracyjnych.

Zadanie 10.C: Do 2030 r. zmniejszyć koszty transakcyjne zagranicznych przekazów pieniężnych do mniej niż 3% i wyeliminować przekazy, których koszty wynoszą więcej niż 5%.

Cel 11: Zrównoważone miasta i społeczności

Zadanie 11.1: Do 2030 r. zapewnić wszystkim ludziom dostęp do odpowiednich, bezpiecznych i przystępnych cenowo mieszkań oraz podstawowych usług, a także poprawić warunki życia w slumsach.

Zadanie 11.5: Do 2030 r. znacząco zmniejszyć liczbę zgonów w wyniku katastrof naturalnych, w tym powodzi oraz zmniejszyć liczbę osób nimi dotkniętych; znacząco obniżyć bezpośrednie straty ekonomiczne w stosunku do globalnego PKB, poniesione w wyniku katastrof, skupiając się na ochronie osób ubogich i grup szczególnie wrażliwych.

Cel 13: Działania w dziedzinie klimatu

Zadanie 13.1: Wzmocnić zdolności adaptacyjne i odporność na zagrożenia klimatyczne i katastrofy naturalne we wszystkich krajach.

Cel 16: Pokój, sprawiedliwość i silne instytucje

Zadanie 16.1: Znacząco zmniejszyć poziom przemocy we wszystkich formach oraz związany z nią wskaźnik śmiertelności na całym świecie.

Zadane 16.2: Wyeliminować nadużycia, wykorzystywanie i handel ludźmi oraz wszelkie formy przemocy i tortur wobec dzieci.

Cel 17: Partnerstwa na rzecz Celów

Zadanie 17.16: Wzmocnić globalne partnerstwo na rzecz zrównoważonego rozwoju, uzupełnione o partnerstwa wielostronne, które mobilizują i dzielą się wiedzą, kompetencjami, technologią i środkami finansowymi, by wspierać osiągnięcie Celów Zrównoważonego Rozwoju we wszystkich krajach, szczególnie w tych rozwijających się.

Zadanie 17.18: Do 2020 r. zwiększyć wsparcie na rzecz budowy potencjału w państwach rozwijających się i położonych na małych wyspach, by znacząco zwiększyć dostęp do aktualnych, rzetelnych danych dobrej jakości, uporządkowanych według dochodu, płci, wieku, rasy, pochodzenia etnicznego, statusu migracyjnego, niepełnosprawności, położenia geograficznego i innych charakterystyk dostosowanych do kontekstu narodowego.

* Cele Zrównoważonego Rozwoju, https://www.un.org.pl [dostęp: 6.07.2022].

Ograniczenia te jednoznacznie odbiły się na liczbach migrantów międzynarodowych, a także np. na transferach pieniężnych (*remittances*) przekazywanych przez migrantów do państw pochodzenia z 719 mld USD do 702 mld USD, co i tak oznaczało prawie dziesięciokrotnie mniejszy spadek niż początkowo spodziewany[1]. Szacunki wskazują, że w okresie pandemii nałożonych zostało 108 tys. ograniczeń w przemieszczaniu się, a liczba pasażerów korzystających z połączeń lotniczych w 2020 r. wynosiła 60% mniej (1,8 mld niż roku 2019 – 4,5 mld)[2].

Migracji nie da się zatrzymać, ograniczyć do zera i dotyczy to zarówno migracji zagranicznych, jak i wewnętrznych. Polityka i działania państw mogą służyć regulacji procesów migracyjnych. Natomiast szczególnie współcześnie, w związku z rozwojem technologii, musimy uznać migracje jako zjawisko, które ludzkości będzie towarzyszyć zawsze, choć jego dynamika może być zmienna.

Rodzaje i typy migracji

Jak już zwrócono uwagę: ze względu na to, czy migrant w swej podróży przekracza granicę państwową czy też nie, rozróżnić należy migracje międzynarodowe od migracji wewnętrznych. Ruchy migracyjne możemy również dzielić przy uwzględnieniu przyczyny migracji. Najogólniej rzecz ujmując, migracja może

[1] *World Migration Report 2022*, International Organisation for Migration, 2021, s. 2.

[2] Ibidem.

mieć charakter dobrowolny lub przymusowy. Ten pierwszy w literaturze przedmiotu jest najczęściej rozumiany jako migracja w celach zarobkowych (ekonomiczna). Migracje przymusowe zaś można w kolejnym kroku podzielić na te, które związane są w uwarunkowaniami politycznymi lub – szerzej – z prześladowaniem, oraz na te łączące się z czynnikami środowiskowymi, w tym negatywnymi skutkami zmian klimatycznych (szerzej na temat zmian klimatycznych zob. rozdział 5. *Zmiany klimatyczne*). Jeśli człowiek uciekający przed zagrożeniem dla swego życia czy zdrowia przekroczy granicę własnego państwa pochodzenia, będzie mógł się starać o ochronę, którą najczęściej przyznają władze państwa trzeciego w formie statusu uchodźcy. Taka osoba może też otrzymać różne formy ochrony uzupełniającej, czasowej, azylu itd. Ludzie, którzy często z tych samych dokładnie powodów uciekają ze swoich domów, gospodarstw, ale pozostają w swym państwie obywatelstwa lub stałego pobytu, często będą zaliczani do tzw. uchodźców wewnętrznych (*internally displaced persons*, IDPs). Jako oddzielną kategorię migrantów wyróżnić należy tzw. migrantów środowiskowych – czasami, gdy przekraczają granicę państwową, zawężająco używa się na ich określenie nazwy „uchodźcy klimatyczni". Dostępne szacunkowe dane jednoznacznie wskazują, że migranci środowiskowi, a wśród nich szczególnie ci uciekający przed negatywnymi skutkami zmian klimatycznych, którzy będą chcieli przekroczyć granicę swojego państwa, staną się najliczniejszą grupą migrantów na świecie. Około roku 2050 może być ich nawet 200 mln. Większość nich nigdy nie przekroczy granicy państwowej[3].

Kategoryzacja poszczególnych grup migrantów okazuje się ważna nie tylko ze względu na konieczność porządkowania obrazu ruchów migracyjnych, ale również dlatego, że w zależności od tego, z jakim rodzajem migracji mamy do czynienia, inne będą ich krajowe i prawnomiędzynarodowe uwarunkowania oraz konsekwencje. Dodatkowo znaczenie poszczególnych typów migracji dla rozwoju i wpływ na niego będą różne. Inaczej też można oceniać zyski i straty płynące z migracji w przypadku państw pochodzenia i państw docelowych migrantów, choć dla jednych i drugich znaczenie migracji dla rozwoju będzie wielowarstwowe i rozległe.

Ochrona migrantów w prawie międzynarodowym

Społeczność międzynarodowa, począwszy od pierwszych regulacji prawnomiędzynarodowych przyjętych jeszcze w okresie funkcjonowania Ligi Narodów, utworzyła prawno-instytucjonalny reżim ochrony uchodźców, którego podstawę stanowi Konwencja Genewska dotycząca statusu uchodźcy z 1951 r., zmieniona

[3] Zob. M. Lavelle, *By 2050, 200 Million Climate Refugees May Have Fled Their Homes. But International Laws Offer Them Little Protection*, "Inside Climate News", 2021, 2.11, https://insideclimatenews.org/news/02112021/climate-refugees-international-law-cop26/ [dostęp: 6.07.2022].

w roku 1967 Protokołem Nowojorskim. Dla rozwoju działań na rzecz uchodźców w 1950 r. Zgromadzenie Ogólne ONZ powołało jako swój organ pomocniczy Wysokiego Komisarza Narodów Zjednoczonych ds. Uchodźców (United Nations High Commissioner for Refugees, UNHCR).

Dewastacja środowiska naturalnego a migracje

Nielegalnie otwarta droga prowadząca przez Bugoma Central Forest Reserve w Ugandzie

Źródło: I. Khisa, *Refugees and Environmental Degradation*, "The Independent" 2022, 7.02, https://www.independent.co.ug/refugees-and-environmental-degradation/ [dostęp: 10.04.2022].

Uganda należy do grupy pięciu państw na świecie goszczących największą liczbę uchodźców. W kraju tym zamieszkuje ich ok. 1,5 mln, głównie z Sudanu Południowego. Część z nich żyje w obozach (w sumie 48 w całym kraju), wokół których doszło w ostatnich latach do bardzo poważnej degradacji środowiska naturalnego, włącznie z nielegalną wycinką lasów, zanieczyszczeniem wód gruntowych czy wzrostem zanieczyszczenia powietrza. Należy do nich obóz znajdujący się w bliskiej odległości od Bugoma Central Forest Reserve. Badania wskazują, że nie tylko społeczności uchodźców odpowiadają za ten stan rzeczy; wskazuje się również na łupieżczą działalność gospodarczą, m.in. polegającą na wycinaniu drzew wykorzystywanych w przemyśle i budownictwie, jak również w celu znalezienia ziemi do uprawy kukurydzy*.

* Zob. I. Khisa, *Refugees and Environmental Degradation*, "The Independent" 2022, 7.02, https://www.independent.co.ug/refugees-and-environmental-degradation/ [dostęp: 10.04.2022].

Podobny reżim prawno-instytucjonalny nie został utworzony ani dla ochrony zagranicznych migrantów ekonomicznych, ani też dla IDPs. W roku 1990 przyjęta została Konwencja o ochronie praw wszystkich pracowników migrujących oraz ich rodzin[4], ale obecnie jej stronami jest tylko 48 państw (Polska do

[4] Zob. International Convention on the Protection of the Rights of All Migrant Workers and Members of Their Families, 18.12.1990, UNHCHR, https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/international-convention-protection-rights-all-migrant-workers [dostęp: 10.04.2022].

Nansen Initiative on Disaster-Induced Cross Border Displacement*

W odpowiedzi na brak konkretnych rozwiązań potrzebnych do ochrony osób przymusowo wysiedlonych ze względu na negatywne skutki zmian klimatycznych, m.in. klęski żywiołowe, w październiku 2012 r. powołano Nansen Initiative on Disaster-Induced Cross Border Displacement. Jest to inicjatywa zaproponowana przez Szwajcarię i Norwegię, z poparciem kilku innych państw. Jej celem stało się wypracowanie konsensusu na rzecz rozwoju zasad ochrony osób, które w związku z negatywnymi skutkami zmian klimatycznych zostały zmuszone do opuszczenia swoich domów i przekroczenia granicy państwowej. Trzy lata później, tj. w październiku 2015 r., członkowie inicjatywy zaproponowali tekst dokumentu Agenda for the Protection of Cross-Border Displaced Persons in the Context of Disaster and Climate Change, który jest zbiorem narzędzi i mechanizmów pomocnych w opanowywaniu kryzysów migracyjnych wywołanych problemami środowiskowymi. Stanowiąc kontynuację inicjatywy Platform on Disaster Displacement, jest niesformalizowaną strukturą współpracy państw i środowisk pozarządowych na rzecz ochrony osób przesiedlonych poza państwa pochodzenia w wyniku klęsk żywiołowych i innych negatywnych konsekwencji zmian klimatycznych.

* *Creating New Norms? The Nansen Initiative on Disaster-Induced Cross-Border Displacement*, IOM UN Migration, https://environmentalmigration.iom.int/blogs/creating-new-norms-nansen-initiative-disaster-induced-cross-border-displacement [dostęp: 3.08.2022]; *Agenda for the Protection of Cross-Border Displaced Persons in the Context of Disaster and Climate Change*, Vol. I, The Nansen Initiative, https://disasterdisplacement.org/wp-content/uploads/2014/08/EN_Protection_Agenda_Volume_I_-low_res.pdf [dostęp: 3.08.2022].

Konwencji nie przystąpiła); umowa weszła w życie w 2003 r. Szczególne wyzwanie stanowi ochrona uchodźców wewnętrznych, bowiem są to osoby wciąż znajdujące się pod jurysdykcją państwa pochodzenia, niezależnie od przyczyn ich ucieczki z miejsca zamieszkania. Najważniejszym dokumentem (nieposiadającym mocy wiążącej) jest *Guiding Principles of Internal Displacement* z 1998 r. Dotychczas na świecie przyjęte zostały tylko dwie konwencje regionalne regulujące kwestię ochrony i pomocy IDPs: Protokół dot. IDPs dołączony do Paktu Wielkich Jezior z 2008 r. oraz Konwencja z Kampali w sprawie ochrony IDPs i pomocy im z 2009 r.[5]

Nie istnieją również w prawie międzynarodowym normy, których celem byłaby regulacja opieki nad osobami zmuszonymi do opuszczenia swojego miejsca zamieszkania przez negatywne skutki zmian klimatycznych. W zależności od okoliczności towarzyszących oraz tego, czy znajdą się na terenie państwa trzeciego czy też nie, uznawane będą za migrantów ekonomicznych (ewentualnie może zostać im przyznana ochrona międzynarodowa, jeśli okoliczności towarzyszące na to wskazują) lub też za migrantów wewnętrznych (ewentualnie za IDPs).

[5] Zob. *Guiding Principles of Internal Displacement*, IDMC, https://www.internal-displacement.org/internal-displacement/guiding-principles-on-internal-displacement [dostęp: 10.04.2022]; Protocol on the Protection and Assistance to Internally Displaced Persons, International Conference on the Great Lakes Region, 30.11.2006, https://www.refworld.org/pdfid/52384fe44.pdf [dostęp: 10.04.2022]; African Union Convention for the Protection and Assistance of Internally Displaced Persons in Africa (Kampala Convention), African Union, https://au.int/en/treaties/african-union-convention-protection-and-assistance-internally-displaced-persons-africa [dostęp: 10.04.2022].

Liczba migrantów międzynarodowych w skali świata w latach 1970–2020

Rok	Liczba migrantów międzynarodowych	Odsetek migrantów międzynarodowych w populacji świata (w %)
1970	84 460 125	2,3
1975	90 368 125	2,2
1980	101 983 149	2,3
1985	113 206 691	2,3
1990	152 986 157	2,9
1995	161 289 976	2,8
2000	173 230 585	2,8
2005	191 446 828	2,9
2010	220 983 187	3,2
2015	247 958 644	3,4
2020	280 598 105	3,6

Źródło: *World Migration Report 2022*, International Organisation for Migration, 2021, s. 23.

Liczba migrantów międzynarodowych na świecie wzrasta. Czynniki, takie jak ułatwienia w transporcie, koszty transportu, dostęp do informacji, technologie cyfrowe, przyczyniają się do możliwości przemieszczania się po świecie. W roku 2021 na świecie żyło ponad 281 mln migrantów międzynarodowych.

Skutki migracji w kontekście debaty nad zrównoważonym rozwojem

Migracje są na tyle złożonym zjawiskiem, że mogą wywoływać, nawet w tym samym momencie, przeciwstawne skutki, szczególnie gdy porównamy państwa pochodzenia i docelowe. Do pozytywnych konsekwencji dla tej pierwszej grupy państw należą na pewno: poprawa warunków życia migrantów, możliwość podnoszenia przez nich kwalifikacji, poziomu edukacji, przesyłanie transferów pieniężnych do państwa pochodzenia, co wzmacnia, niekiedy w znacznym stopniu, poziom życia w państwach pochodzenia. Negatywne skutki migracji dla państw wysyłających to z kolei przede wszystkim: drenaż mózgów, odpływ taniej siły roboczej, możliwa stagnacja gospodarcza. Dla państw przyjmujących z kolei migracje skutkują wzmocnieniem rynku pracy (zwiększenia możliwości zatrudniania pracowników) bądź wzrostem dochodu narodowego przez pracę migrantów. Negatywne skutki obejmują wpływ na rynek pracy oraz potencjalne napięcia społeczne. Zdarza się, że te same skutki migracji mogą być zupełnie inaczej postrzegane ze względu na partykularyzmy cechujące określone społeczności przyjmujące.

Badania nad migracjami wskazują również, że szczególnie dla miejsc, do których przybywają migranci, masowe ruchy ludności mogą przynosić poważne

Film *Bóg ma nas dosyć: Zagubieni chłopcy z Sudanu* (*God Grew Tired of Us: The Story of Lost Boys of Sudan*), reż. Christopher Dillon Quinn i Tommy Walker, z 2006 r.

Dokument *Bóg ma nas dosyć*… przedstawia historię kilku mężczyzn pochodzących z ogarniętego wojną Sudanu Południowego, należących do etnicznych grup Dinka i Nuer, aż po ich „nowe" życie na terenie Stanów Zjednoczonych. Wędrówka bohaterów rozpoczyna się pod koniec lat 80. XX w., kiedy rząd w Chartumie w 1987 r. postanowił pozbawić życia wszystkich chłopców i mężczyzn mogących zaangażować się w walkę o charakterze separatystycznym przeciwko władzy centralnej Sudanu. Wśród nich 27 tys. podjęło się ucieczki w kierunku granicy z Etiopią, wielu zmarło po drodze. W Etiopii zostali umieszczeni w obozach dla uchodźców, skąd w 1991 r. ewakuowano ich do jednego z największych i najstarszych dziś obozów dla uchodźców – Kakuma w Kenii. Już jako dorosłym mężczyznom części z tzw. *Lost Boys of Sudan* umożliwiono przesiedlenie do Stanów Zjednoczonych. Film pokazuje trudności adaptacyjne bohaterów, częsty brak możliwości życia w godnych warunkach, brak akceptacji społecznej, ale również znaczenie działalności diaspory południowosudańskiej dla rozwoju niepodległego już Sudanu Południowego.

skutki dla środowiska naturalnego (zob. ramka *Nansen Initiative on Disaster-Induced Cross Border Displacement*). Wystarczy spojrzeć na procesy urbanizacji w państwach rozwijających się i warunki bytowania migrantów w slumsach. W przypadku uchodźców wartymi uwagi przykładami są problemy wokół obozów dla uchodźców w takich państwach jak Bangladesz (uchodźcy z Mjanmy, np. obóz Kutupalong – Cox's Bazar; w 2022 r. niemal 600 tys. mieszkańców), Tanzania (uchodźcy z DRK i Burundi, szczególnie na przełomie lat 2005–2006, to ponad 600 tys. osób)[6]. Do najczęściej występujących zagrożeń należą niekontrolowana wycinka drzew na opał, kłusownictwo, zużywanie zasobów wody, niszczenie obszarów przyrodniczych prawnie chronionych, nawet tych znajdujących się na liście dziedzictwa niematerialnego UNESCO[7]. Wyzwanie stanowi fakt, że niszczenie zasobów naturalnych przez nowych przybyszów prowadzi, po pierwsze, do pogorszenia sytuacji życiowej społeczności przyjmujących, do nieodwracalnych czasem strat w przyrodzie, ale również do powstania zamkniętego koła ponownych migracji (często o podłożu środowiskowym), ze względu na wyczerpanie się zasobów potrzebnych do życia dla migrantów; po drugie zaś dla społeczności lokalnych, których członkowie są zmuszeni opuścić swoje domy i dołączyć do migracji.

Migracje a zrównoważony rozwój – powiązania i zależności

Wraz z nastaniem XXI w. problem migracji stał się przedmiotem debaty politycznej na wielu międzynarodowych forach. Zanim doszło do wydarzeń, których konsekwencją były masowe ruchy migracyjne do państw Unii Europejskiej

[6] L. Berry, *The Impact of Environmental Degradation on Refugee-Host Relations: A Case Study from Tanzania*, "New Issues in Refugee Research" 2008, No. 151, s. 2.

[7] *UNHCR Environmental Guidelines*, UNHCR, 2005, s. 5, https://www.unhcr.org/en-us/protection/environment/3b03b2a04/unhcr-environmental-guidelines.html [dostęp: 10.04.2022].

przez unijną południową i południowo-wschodnią granicę, co doprowadziło do znacznego zwiększenia zainteresowania problematyką migracji wśród społeczeństw europejskich (tzw. kryzys migracyjny/uchodźczy), alarmujące statystyki dotyczące prognozy ruchów migracyjnych w kolejnych dekadach sprowokowały do podjęcia decyzji przez ONZ o konieczności wypracowania nowego podejścia do globalnego problemu migracji, które ostatecznie znalazło odzwierciedlenie w Agendzie 2030 przyjętej we wrześniu 2015 r. W tym samym roku doszło do podpisania Porozumienia Paryskiego dotyczącego zmian klimatycznych (19 grudnia 2015 r.), który ma niebagatelne znaczenie w kontekście rozwoju i ograniczenia przymusowej migracji. Rok później zaś Zgromadzenie Ogólne ONZ przegłosowało rezolucję nr 71/1 pt. Deklaracja z Nowego Jorku dotycząca uchodźców i migrantów[8]. Na jej podstawie wypracowano następnie dwa globalne porozumienia dotyczące odpowiednio bezpiecznej i uregulowanej migracji oraz uchodźców[9]. Deklaracja, jak i treść obydwu porozumień, jednoznacznie wskazują na nierozerwalny związek pomiędzy realizacją celów zrównoważonego rozwoju a migracjami. Porozumienie dotyczące bezpiecznej i uregulowanej migracji stwierdza nawet, że jego treść jest zakorzeniona w Agendzie 2030 – migracje przyczyniają się do realizacji Celów Zrównoważonego Rozwoju[10] (zob. ramka *Cele Zrównoważonego Rozwoju odnoszące się do migracji*). Podobnie Globalne Porozumienie dotyczące uchodźców precyzuje, iż jest komplementarne względem Agendy na rzecz Rozwoju[11].

1 Kalendarium

1951 – Konwencja Genewska dotycząca ochrony uchodźców.
1967 – Protokół Nowojorski do Konwencji Genewskiej dotyczącej statusu uchodźców.
1969 – Konwencja Organizacji Jedności Afrykańskiej dotycząca specyficznych problemów uchodźstwa w Afryce.
2016 – Globalne Porozumienie dotyczące bezpiecznej i uregulowanej migracji oraz Globalne Porozumienie dotyczące uchodźców.

[8] *New York Declaration for Refugees and Migrants*, No. 71/1, A/RES/71/1, General Assembly, 19.09.2016.

[9] *Global Compact for Safe, Orderly and Regular Migration*, No. 73/195, General Assembly, 19.12.2018; *Global Compact for Refugees*, A/73/12 (Part II), High Commissioner for Refugees, United Nations.

[10] *Global Compact for Safe…*, op. cit., s. 5.

[11] *Global Compact for Refugees*, op. cit., s. 3.

Słowniczek

Migracje – proces przemieszczania się osób fizycznych z miejsc stałego pobytu zarówno przez granice państwowe (migracje międzynarodowe), jak i w ramach państwa pochodzenia (migracje wewnętrzne).

Migracje ekonomiczne (*economic migration*) – proces przemieszczania się osób fizycznych zarówno przez granice państwowe, jak i w ramach państwa pochodzenia, którego jedynym lub najistotniejszym uzasadnieniem jest realizacja celów ekonomicznych. Tak zdefiniowane migracje ekonomiczne różnią się od migracji pracowniczych, których cel stanowi podjęcie zatrudnienia (za granicą lub w innym miejscu w państwie pochodzenia).

Migracje przymusowe (*forced migration*) – proces przemieszczania się ludności, który może mieć różne przyczyny, ale zawsze występuje wśród nich jakaś forma przymusu (bezpośredniego lub pośredniego).

Uchodźca (*refugee*) – osoba, która z uwagi na uzasadnioną obawę przed prześladowaniem ze względu na rasę, religię, narodowość, przynależność do określonej grupy społecznej lub poglądy polityczne przebywa poza swoim krajem pochodzenia, którego obywatelstwo posiada bądź w którym zamieszkiwała na stałe, oraz z powodu tej obawy nie może albo nie chce korzystać z ochrony tego państwa. Niektóre państwa stosują szerszą definicję, dodając do przesłanek przemieszczenia się takie zdarzenia, jak poważne naruszenia praw człowieka, obca dominacja, agresja, wojna, inne zdarzenia w poważny sposób naruszające porządek publiczny na terenie całego kraju lub w jego części.

Uchodźca wewnętrzny / osoba przymusowo przesiedlona wewnętrznie (*internally displaced person*, IDP) – osoba, która została zmuszona do opuszczenia swojego stałego miejsca zamieszkania lub do ucieczki z niego w szczególności w wyniku konfliktu zbrojnego, sytuacji masowo stosowanej przemocy, naruszeń praw człowieka, klęski żywiołowej lub katastrofy wywołanej działalnością człowieka (albo też w celu uniknięcia konsekwencji wskazanych okoliczności) i która nie przekroczyła uznawanej granicy państwowej.

Problemy do dyskusji

1. Jak odróżnić uchodźcę od migranta? Czy to rozróżnienie jest istotne dla ochrony migrantów?
2. Czy potrzebne jest stworzenie prawno-instytucjonalnej architektury ochrony migrantów środowiskowych (klimatycznych)?
3. W jaki sposób realizacja Celów Zrównoważonego Rozwoju może wpłynąć na wzmocnienie pozytywnych skutków migracji?

Dodatkowa literatura

Canelón Silva A.R., Martínez A.A., *Migration: Challenges and Opportunities from the Perspective of Sustainable Development Goals (SDGs)*, "Revista de Ciencias de la Administración y Economía" 2018, Vol. 8, No. 16, s. 109–120.

IOM Institutional Strategy on Migration and Sustainable Development, International Organisation for Migration, 2020.

Tacoli C., Okali D., *The Links between Migration, Globalisation and Sustainable Development*, World Summit on Sustainable Development Opinion, 2001.

Materiał filmowy

Refugees Are Fleeing Climate Change, The YEARS Project, 31.01.2020, https://youtu.be/nIlMHFwC1MM [dostęp: 6.07.2022].

Prawdopodobnie w nadchodzących dziesięcioleciach miliony ludzi na świecie zostaną wysiedlone z miejsc swojego stałego zamieszkiwania w związku z negatywnymi skutkami zmian klimatycznych. Ekspert od problematyki zmian klimatycznych, Michael Oppenheimer, w niniejszym filmie wyjaśnia, dlaczego ta problematyka jest ważna i co możemy (a nawet musimy) zrobić, by nie dopuścić do masowych migracji, a także zadbać o prawa osób już wysiedlonych.

Magdalena Ratajczak

Rozdział 15

Prawa człowieka, w tym kwestie równości płci

Prawa dla każdego

Pierwszym uniwersalnym aktem prawa międzynarodowego, stanowiącym bezpośrednio o prawach człowieka, jest Karta Narodów Zjednoczonych podpisana w San Francisco w 1945 r. W dokumencie tym uznaje się, że należy powrócić do wartości znaczenia praw człowieka, przywrócić ludziom godność oraz podstawowe wartości. Następnie 10 grudnia 1948 r. Zgromadzenie Ogólne ONZ uchwaliło **Powszechną Deklarację Praw Człowieka**. W kolejnych latach powstawały istotne instytucje oraz podpisywano dokumenty ważne dla powszechności praw człowieka. I tak w 1955 r. powstała Komisja Praw Człowieka, trzy lata później Europejski Trybunał Praw Człowieka w Strasburgu, które w 1994 r. zostały połączone. W 1961 r. Rada Europy przyjęła Europejską Kartę Socjalną. W 1966 r. podpisano Międzynarodową Konwencję w sprawie likwidacji wszelkich form dyskryminacji rasowej oraz Międzynarodowy Pakt Praw Obywatelskich i Politycznych, a także Międzynarodowy Pakt Praw Gospodarczych, Społecznych i Kulturalnych. W 1979 r. powstała Konwencja w sprawie likwidacji wszelkich form dyskryminacji kobiet, a w 1984 r. – Konwencja w sprawie zakazu stosowania tortur oraz innego okrutnego, nieludzkiego lub poniżającego traktowania albo karania. Ważne są także Deklaracja na temat prawa do rozwoju z 1986 r. oraz Konwencja o prawach dziecka z 1989 r. W 2006 r. powstała Konwencja o prawach osób niepełnosprawnych, a rok później – Deklaracja praw ludów tubylczych (szerzej zob. rozdział 16. *Społeczności rdzenne*).

Dla pewnego usystematyzowania warto dodać już na początku, że katalog praw człowieka uporządkowany został w tzw. generacje. Pierwsza dotyczy tzw. praw wolnościowych. Zaliczają się do nich głównie prawa podstawowe, prawa polityczne i obywatelskie. Do części obywatelskiej zaliczyć można m.in. zakaz dyskryminacji, zakaz tortur, prawo do prywatności, prawo do swobodnego poruszania się, prawo azylu, prawo do posiadania obywatelstwa, prawo do zawierania małżeństw i posiadania rodziny, a także prawo do wolności sumienia, myśli i wyznania. Natomiast polityczne zakładają m.in. prawo do wolności opinii i swobody jej wyrażania, prawo do spokojnego zgromadzania się i stowarzyszania oraz prawo do uczestnictwa w życiu publicznym kraju. Kategoria drugiej generacji to przede wszystkim odwołanie do praw socjalnych, ekonomicznych i kulturalnych, w tym m.in. prawo do pracy, prawo do strajku. W kategoriach socjalnych i kulturalnych mówimy o prawie do świadczeń socjalnych i ubezpieczeń, wypoczynku,

nauki. Na prawa trzeciej generacji składają się prawa kolektywne i solidarnościowe oraz odnoszące się także do wspólnoty międzynarodowej, w tym przede wszystkim prawa narodów do samostanowienia, prawa do rozwoju, prawa do pokoju, prawa do czystego środowiska naturalnego, prawa do pomocy humanitarnej. Mamy jeszcze do czynienia z grupą praw tzw. czwartej generacji, które traktowane są w kategorii pewnego postulatu i obejmują m.in. prawo mniejszości seksualnych, prawo do adopcji.

Mimo że upłynęło wiele lat od podpisania Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka, to nadal wiedza o prawach człowieka nie jest powszechna, wielu ma problemy z definicją i wyjaśnieniem, jakie prawa człowieka mają znaczenie dla każdej osoby. Czym są prawa człowieka? Dla ludzi stanowią one bardzo ważne postulaty – to podstawowe normy przysługujące każdemu człowiekowi bez względu na pochodzenie, kolor skóry, wyznanie, majątek czy poglądy polityczne. Mają one ogromne znaczenie nie tylko w kontekście rozważań odnoszących się do zrównoważonego rozwoju (ZR).

W pierwszych dokumentach definiujących Cele Zrównoważonego Rozwoju nie ma bezpośredniego odwołania do „praw człowieka", ale od początku to właśnie ludzie znajdują się w centrum rozważań nad jakością życia. Cele konstruowane w Rio de Janeiro w 1992 r., a potem kolejne dokumenty i stanowiska, łączą ZR z prawami człowieka. Na uwagę zasługuje przede wszystkim Deklaracja Wiedeńska z 1993 r., w której zwraca się uwagę, że ochrona praw człowieka

Prawa najmłodszych

Prawa dzieci zasługują na szczególną uwagę, gdyż w dyskursie publicznym są one często pomijane. Szczególny przypadek stanowi ochrona praw dzieci migrantów i uchodźców. Kryzysu migracyjnego w 2015 r. nie łączono z wizerunkami małoletnich, z nielicznymi wyjątkami, kiedy publikowano zdjęcia dzieci, które ginęły w Morzu Śródziemnym. Swego rodzaju ikoną stał się trzyletni Aylan Kurdi, którego ciało odnaleziono na plaży w Turcji we wrześniu 2015 r. Problem ten jest bardzo istotny, gdyż jak podaje International Organisation for Migration, w latach 2014–2018 zginęło 1 600 dzieci migrantów i uchodźców, zaś rzeczywiste dane mogą być dużo wyższe. Tylko w 2017 r. dzieci stanowiły 12-milionową grupę uchodźców i migrantów*. We wrześniu 2019 r. w Genewie trzy organizacje Narodów Zjednoczonych: United Nations High Commissioner for Refugees (UNHCR), United Nations Children's Fund (UNICEF) oraz International Organisation for Migration, wezwały państwa europejskie do przeznaczania większych nakładów na kształcenie dzieci migrantów i uchodźców.

Z okazji 30. rocznicy uchwalenia Konwencji o prawach dziecka wiele instytucji publicznych, organizacji pozarządowych oraz szkół włączyło się w przygotowanie szeregu wydarzeń, których celem stało się promowanie znaczenia ochrony praw dzieci. W Polsce głównie duże miasta zaangażowały się w pomoc dzieciom migranckim. Wydane zostały pierwsze podręczniki, opracowania dla nauczycieli, jak postępować z nowo przybyłymi. Urząd Miasta Warszawa przygotował *Pakiet powitalny dla uczniów i rodziców*, opracowany wspólnie z walijskim miastem Cardiff; jest dostępny w sześciu językach (angielski, polski, rosyjski, czeczeński, ukraiński i wietnamski). Obejmuje on istotne informacje z perspektywy nowego ucznia, ale także uwzględnia różnice kulturowe. Kolejnym przykładem działań proemigranckich jest letnia świetlica wielokulturowa, działająca w Gdańsku od 2017 r. Projekt ten jest realizowany przez Centrum Wsparcia Imigrantów i Imigrantek oraz gdański Miejski Ośrodek Pomocy Społecznej.

* United Nations Children's Fund: Financial Report and Audited Financial Statements for the Year Ended 31 December 2017 and Report of the Board of Auditors, United Nations, 2018, https://digitallibrary.un.org/record/1638864 [dostęp: 6.07.2022].

powinna być rozpatrywana w ramach zrównoważonego rozwoju. Kontekst społeczny ZR pojawił się zdecydowanie w przyjętych w 2000 r. Milenijnych Celach Rozwoju, w tym m.in. w zapisach odwołujących się do równości płci, promocji powszechnej edukacji czy opieki zdrowotnej. Następnie w kolejnych latach – 2002, 2003 i 2005 – Komisja Praw Człowieka przyjęła trzy rezolucje o tym samym tytule: Prawa człowieka i środowisko jako element zrównoważonego rozwoju. Na uwagę zasługują także deklaracje podpisane podczas szczytu Rio+ (szerzej zob. rozdział 2. *Dokumenty zrównoważonego rozwoju*).

Przekształcamy nasz świat

Tak nazwano Agendę na rzecz Zrównoważonego Rozwoju 2030, przyjętą przez Zgromadzenie ONZ w dniu 25 września 2015 r. Jak czytamy w Preambule: „Założeniem Celów Zrównoważonego Rozwoju i powiązanych z nimi zadań jest przestrzeganie praw człowieka w odniesieniu do wszystkich ludzi oraz osiągnięcie równości płci i wzmocnienie pozycji wszystkich kobiet i dziewcząt. Cele Zrównoważonego Rozwoju i powiązane z nimi zadania są współzależne i niepodzielne oraz zapewniają równowagę pomiędzy trzema aspektami zrównoważonego rozwoju: gospodarczym, społecznym i środowiskowym”[1]. Autorzy zdecydowanie podkreślają znaczenie praw człowieka, konieczność zapewnienia **równości płci** oraz wzmocnienia pozycji kobiet i dziewcząt. Jak czytamy: „Kobiety i dziewczęta muszą mieć równy dostęp do wysokiej jakości edukacji, zasobów gospodarczych i udziału w życiu politycznym, jak i równe szanse z mężczyznami i chłopcami w odniesieniu do możliwości zatrudnienia, sprawowania przywództwa, jak i podejmowania decyzji na wszystkich szczeblach”[2].

Zwraca się uwagę na potrzeby dzieci, młodzieży, ale także osób niepełnosprawnych, z czego znaczna część żyje w ubóstwie, osób starszych, społeczności rdzennych oraz uchodźców i przesiedleńców wewnętrznych (na temat problemu dzieci migranckich zob. ramka *Prawa najmłodszych*). Szczególną uwagę kieruje się na likwidację ubóstwa, ale także zapewnienie powszechnej edukacji i ochrony zdrowia. Podkreślono, że migracje powinny mieć pozytywny wpływ na integrację społeczną i zrównoważony rozwój (szerzej na temat migracji zob. rozdział 14. *Migracje a zrównoważony rozwój*). Na koniec warto też zwrócić uwagę na jeszcze jeden zapis w kontekście respektowania praw człowieka: „Zobowiązujemy się promować międzykulturowe zrozumienie, tolerancję, wzajemny szacunek i etykę globalnego obywatelstwa oraz współodpowiedzialność. Uznajemy różnorodność przyrodniczą i kulturową świata oraz fakt, że wszystkie kultury i cywilizacje mogą przyczynić się do budowania zrównoważonego rozwoju, odgrywając w tym procesie kluczową rolę”[3].

---

[1] *Transforming Our World…*, op. cit.
[2] Ibidem.
[3] Ibidem.

Szwajcaria jest kobietą

Demonstracja kobiet w 1928 r. w Bernie

Źródło: Blanka from Bern, *50 odcieni szwajcarskiej demokracji. O tym, jak Szwajcarki zburzyły Boski Porządek*, Randki z Frankiem Szwajcarskim, 21.02.2021, https://randkizfrankiem.pl/50-lat-praw-wyborczych-kobiet-w-szwajcarii/ [dostęp: 6.07.2022].

Z czym kojarzy się Szwajcaria? Alpy, czekolada, zegarki, banki i demokracja… Szwajcaria jest jedną z najstarszych demokracji. A prawa kobiet? Trudno uwierzyć, ale w tym państwie, gdzie na co dzień wiele kwestii rozstrzyga się poprzez konsultacje społeczne i referenda, kobiety uzyskały prawa wyborcze prawie jako ostatnie w Europie (po nich były jedynie Mołdawia i Lichtenstein). Podejmowano jednak ku temu wiele prób. Już w 1886 r. powstał w Genewie Międzynarodowy Związek Kobiet, a w roku 1898 zorganizowano w tym mieście pierwszy Kongres Kobiet. Zaprezentowana w ramce fotografia dokumentuje demonstrację kobiet w 1928 r. w Bernie. Figura ślimaka, którą uwieczniono, okazuje się mieć kluczowe znaczenie. Demonstrantki chciały w ten obrazowy sposób pokazać, że zmiany dotyczące praw kobiet w Szwajcarii odbywają się właśnie w ślimaczym tempie.

Kobiety domagały się swoich praw coraz częściej i zdecydowanie, co doprowadziło do zorganizowania referendum w tej sprawie w 1959 r. Niestety przeciwnicy przyznania praw kobietom zyskali aż 67%. Warto pamiętać, że rząd Szwajcarii podpisał Europejską Konwencję Praw Człowieka – właśnie z wyłączeniem klauzuli dotyczącej praw kobiet. Dopiero 7 lutego 1971 r. 66% głosujących w referendum opowiedziało się za przyznaniem kobietom praw wyborczych, przeciwko było 34%. Co ciekawe, nie przełożyło się to automatycznie na prawo każdego z kantonów. Jak przyznaje Joanna Lampka, tłumaczka i pisarka, ale także autorka znanego bloga Szwajcarskie Blabliblu, kantony przyznawały kobietom prawa wyborcze w różnych latach, przy czym w kantonie Appenzell Innerhoden stało się to dopiero w 1991 r., po interwencji Federalnego Sądu Najwyższego. Z uwagi na te niezgodności dochodziło do wielu paradoksów, m.in. niektóre parlamentarzystki, reprezentujące swoje kantony, same nie mogły w nich głosować. „Wrzesień 1985 roku to kamień milowy dla Szwajcarek. Właśnie wtedy otrzymały one takie same prawa jak mężczyzna w rodzinie. Wcześniej nie mogły bez zgody męża podejmować pracy, zakładać konta bankowego ani nawet zarządzać swoimi pieniędzmi"*. Szwajcaria w 1999 r. wybrała po raz pierwszy na prezydenta kobietę – Ruth Dreifuss, a w 2010 r. Rada Federalna (czyli 7-osobowy rząd Szwajcarii) liczyła po raz pierwszy więcej kobiet niż mężczyzn.

* *Gotuj, a nie głosuj – prawa kobiet w Szwajcarii*, Szwajcarskie Blabliblu, 15.05.2017, https://www.blabliblu.pl/2017/05/15/gotuj-a-nie-glosuj-prawa-kobiet-w-szwajcarii/ [dostęp: 6.07.2022].

Edukacja na rzecz praw człowieka

Amnesty International (AI) to globalny ruch, swoista „organizacja" licząca ponad 7 mln ludzi, działająca na rzecz promocji i edukacji praw człowieka. Jej zamiarem jest uczyć, jak ważne są prawa człowieka, jakie mają znaczenie, czym są dyskryminacja i wykluczenie. Historia ruchu sięga 1961 r., kiedy to prawnik Peter Benenson opublikował *List za amnestią* po tym, jak dowiedział się o dwóch portugalskich studentkach, uwięzionych za to, że wznosiły toast za wolność.

Obecnie Amnesty International angażuje się w pomoc wielu grupom, w tym m.in. społecznościom LGTB, grupom wyznaniowym, dzieciom, uchodźcom. Bardzo wymowne staje się hasło jednej z kampanii: „Pomaganie jest legalne". Dla AI niezwykle ważne są edukacja, aktywizowanie obywateli, wzmacnianie świadomości wobec grup, które są wykluczone. Kampanii o istotnym znaczeniu jest znacznie więcej, warto wymienić: „Solidarni z Białorusią", „Polska solidarna #zuchodźcami", „Wolna szkoła" czy znany od lat „Maraton Pisania Listów" – to największa globalna akcja na rzecz praw człowieka. Pierwszy Maraton zorganizowany został w 2001 r. Młodzi ludzie mogli w 2021 r. napisać list bądź podpisać petycję m.in. w sprawie Bernardo Caala Xola, pozbawionego wolności za obronę Świętej Rzeki, czy Zhang Zhana za to, że upubliczniła prawdziwe dane na temat COVID-19 w Chinach.

Gdyby przyjrzeć się Celom Zrównoważonego Rozwoju, w każdym z nich odnajdziemy odwołania do praw człowieka. Eliminacja ubóstwa (cel 1) wiąże się bezpośrednio z prawem do ochrony socjalnej, prawem do odpowiedniego poziomu życia oraz równymi prawami kobiet w życiu ekonomicznym. Bezpieczeństwo żywnościowe (cel 2) odwołuje się do prawa do odpowiedniej żywności, a zapewnienie zdrowego życia (cel 3) ma związek z prawem do życia, prawem do zdrowia, ochrony matek i dzieci oraz prawem do korzystania z osiągnięć postępu naukowego. Dobra jakość edukacji (cel 4) bezpośrednio wiąże się z prawem do edukacji, równymi prawami kobiet i dziewcząt w obszarze edukacji i prawem pracy. Równość płci (cel 5) odnosi się do likwidacji wszelkich form dyskryminacji i przemocy wobec kobiet, prawa do ochrony matek i dzieci, prawa do decydowania o liczbie dzieci. Dostęp do wody i warunków sanitarnych (cel 6) ma związek z prawem do wody i warunków sanitarnych oraz prawem do zdrowia. W przypadku dostępu do energii (cel 7) zwraca się uwagę przede wszystkim na prawo do odpowiedniego poziomu życia i prawo do korzystania z osiągnięć postępu naukowego. Natomiast istotne dla promocji wzrostu gospodarczego (cel 8) są prawo do pracy i korzystania ze sprawiedliwych warunków pracy, zakaz niewolnictwa, pracy przymusowej i handlu ludźmi, zakaz zatrudniania dzieci, równe prawa pracownicze pracowników-migrantów oraz równe prawa kobiet w dziedzinie zatrudnienia. Stabilna infrastruktura i innowacyjność (cel 9) powiązane są z prawem do korzystania z osiągnięć postępu naukowego, prawa do mieszkania oraz równych praw kobiet do kredytu finansowego i infrastruktury wiejskiej. Zmniejszenie nierówności (cel 10) oznacza respektowanie prawa do równości i braku dyskryminacji, prawo do ochrony socjalnej. Wzmacnianie zrównoważonych miast i społeczności (cel 11) wiąże się z prawami do udziału w życiu kulturalnym, dostępem do transportu, urządzeń i usług oraz prawem do mieszkania. Zrównoważona konsumpcja (cel 12) może zostać osiągnięta poprzez respektowanie prawa do zdrowia, prawa wszystkich narodów do swobodnego rozporządzania swoimi zasobami naturalnymi oraz prawo od odpowiedniej

Pomoc humanitarna i operacje pokojowe

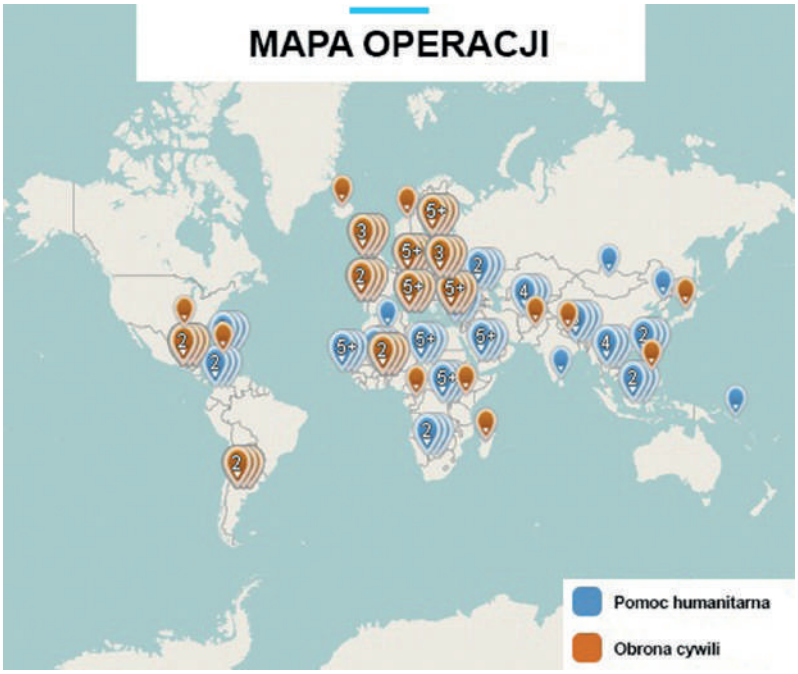

Źródło: *Map of Actions*, EU Civil Protection and Humanitarian Aid, Flickr, https://www.flickr.com/photos/eu_echo/13977326052 [dostęp: 6.07.2022].

Wiele państw zaangażowało się w pomoc humanitarną, rozumianą przede wszystkim jako pomoc wynikająca z trwających konfliktów zbrojnych, powodzi, susz i innych klęsk żywiołowych. Ochrona i ratowanie ludzkiego życia okazują się tutaj kluczowe. Wiele organizacji pozarządowych aktywnie uczestniczy w tego rodzaju akcjach. Mogą one przyjmować bardzo różny charakter: od fizycznej pomocy na miejscu po zbiórki, darowizny. Są to także działania silnie powiązane z prowadzoną pomocą rozwojową, jak choćby z niesieniem pomocy humanitarnej w regionach dotkniętych wojną i klęskami żywiołowymi, np. wsparciem odbudowy danego kraju, w tym odbudową szkół oraz innych miejsc użyteczności publicznej. Pomoc humanitarna, w tym bezpieczeństwo humanitarne, stanowi bardzo istotny element polityki zagranicznej wielu państw, jak np. Norwegii, Szwecji, Kanady czy Szwajcarii.

Szwajcarska pomoc humanitarna oznacza z jednej strony współpracę i wsparcie, także finansowe, dla regionów objętych konfliktem. W tym zakresie jest to współpraca z ONZ, Radą Europy, Parlamentem Europejskim, ale także organizacjami pozarządowymi, takimi jak Human Rights Centre. Z drugiej strony bardzo istotna okazuje się szeroko rozumiana pomoc migrantom i uchodźcom. Te działania w szwajcarskiej polityce zagranicznej określane są od niedawna mianem bezpieczeństwa humanitarnego. Aktywność z zakresu bezpieczeństwa humanitarnego rozumie się jako pomoc w konfliktach, w tym szczególnie poszkodowanych kobietom i dzieciom, prowadzenie dialogu na rzecz pokoju, współpracę w ramach organizacji demokratycznych wyborów, ochronę uchodźców, a także budowę platformy współpracy na rzecz migrantów i uchodźców. Przykład tego państwa jest dość szczególny, gdyż aktywność Szwajcarów w środowisku międzynarodowym ma długą tradycję. Autorytet Szwajcarii wzrastał na forum międzynarodowym już w II połowie XIX w., m.in. za sprawą obrony swojej neutralności i suwerenności, podniesienia poziomu armii i stosowania zasady azylu politycznego. Coraz częściej Szwajcaria przyjmowała też funkcję mediatora w konfliktach międzynarodowych. Neutralność i tradycje humanitarne stały się głównymi filarami szwajcarskiej polityki zagranicznej. Szwajcarzy w ostatnich latach angażowali się w ponad 30 procesów pokojowych.

Film *Aida*, reż. Jasmila Žbanić, z 2020 r.

*Aida**, dramat w reżyserii Jasmili Žbanić, to międzynarodowa produkcja, w której w rolach głównych występują m.in. Jasna Djuricic, Boris Ler, Johan Heldenbergh czy Raymond Thiry. Tytuł był nominowany do Oscara w kategorii najlepszy film międzynarodowy. To pierwszy film fabularny opowiadający o masakrze w Srebrenicy w lipcu 1995 r. Wielu recenzentów uważa, że nikt wcześniej nie pokazał tych wydarzeń w taki sposób. Film przedstawia historię tytułowej Aidy, tłumaczki pracującej dla ONZ (dokładnie dla holenderskich żołnierzy). Choć relacjonuje fikcyjną historię, to reżyserka i autorka scenariusza przygotowała fabułę w oparciu o wieloletnie badania, rozmowy ze świadkami przywołanych wydarzeń oraz rodzinami ofiar zamordowanych.

* *Aida*, reż. J. Žbanić, Bośnia i Hercegowina – Norwegia – Holandia – Austria – Rumunia – Francja – Niemcy – Afganistan – Polska – Turcja 2020.

żywności. Działania w dziedzinie klimatu (cel 13), ochrona mórz i oceanów (cel 14) oraz promocja lądowych ekosystemów, w tym lasów, terenów pustynnych i gleby (cel 15), związane są głównie z prawem do zdrowia, prawem wszystkich narodów do swobodnego rozporządzania swoimi bogactwami i zasobami oraz prawem do odpowiedniej żywności. Promocja pokoju, silnych instytucji oraz dostępu do wymiaru sprawiedliwości (cel 16) jest możliwa przy zagwarantowaniu prawa do życia i wolności osobistej poprzez ochronę dzieci przed różnymi formami przemocy, poprzez prawo do wymiaru sprawiedliwości oraz rzetelnego procesu, prawa do dostępu do informacji. W przypadku budowania globalnego partnerstwa na rzecz zrównoważonego rozwoju ważne są prawa narodów do samostanowienia, prawo narodów do rozwoju i współpracy międzynarodowej, prawo do prywatności oraz prawo do korzystania z osiągnięć postępu naukowego[4].

Jak zauważa Łukasz Kułaga, odrębnym zjawiskiem wartym odnotowania jest wpływ Agendy 2030 oraz innych dokumentów dotyczących zrównoważonego rozwoju na znaczenie prawa do rozwoju. Prawo do rozwoju zalicza się do praw człowieka trzeciej generacji. W artykule 1 Deklaracji o prawie do rozwoju z 1986 r. określa się, że „prawo do rozwoju jest niezbywalnym prawem człowieka, na podstawie którego każda jednostka i wszyscy ludzie są uprawnieni do udziału, przyczynienia się oraz korzystania z gospodarczego, kulturalnego i politycznego rozwoju, w którym wszystkie prawa człowieka i podstawowe wolności mogą być w pełni zrealizowane". W samej Agendzie 2030 wymienia się Deklarację o prawie do rozwoju jako jeden z podstawowych dokumentów, na których mają się opierać działania w zakresie zrównoważonego rozwoju. „W ten sposób pośrednio dokumenty rozwojowe zdają się zwiększać doniosłość prawa do rozwoju, podkreślając jego nieustanne znaczenie, mimo braku wiążącej regulacji o charakterze globalnym w tym zakresie"[5].

---

[4] *Sustainable Development*, United Nations, https://sdgs.un.org/ [dostęp: 6.07.2022].

[5] Ł. Kułaga, *Zrównoważony rozwój a prawa człowieka ze szczególnym uwzględnieniem Agendy 2030*, w: *Prawa człowieka a ochrona środowiska – wspólne wartości wyzwania*, red. B. Gronowska, B. Rakoczy, J. Kapelańska-Pręgowska, K. Karpus, P. Sadowski, Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń 2018, s. 23.

Katalog praw i wolności człowieka, jakim jest Powszechna Deklaracja Praw Człowieka, uznano kilkadziesiąt lat temu za zbiór uniwersalny, ale na pewno nie kompletny. Od samego początku zakładano, że w kolejnych latach będzie następował dalszy rozwój praw człowieka. Na przestrzeni lat powstało wiele dokumentów poświęconych ochronie tych praw. To, co jednak obecnie stanowi dość ważny problem, to brak rzeczywistego odwoływania się katalogu praw w wielu państwach i regionach. Pozostają one w wielu państwach tylko aktem deklaratywnym.

Kalendarium

1948 – Deklaracja Praw Człowieka.
1951 – Konwencja ONZ dotycząca statusu uchodźców.
1966 – Międzynarodowa Konwencja w sprawie likwidacji wszelkich form dyskryminacji rasowej.
1979 – Międzynarodowa Konwencja w sprawie likwidacji wszelkich form dyskryminacji kobiet.
1993 – Stanowisko Wysokiego Komisarza ONZ ds. Praw Człowieka.
1998 – powstanie Międzynarodowego Trybunału Karnego.

Słowniczek

Dyskryminacja – zachowanie, które oznacza, że ze względu na płeć, rasę, pochodzenie etniczne, narodowość, religię, wyznanie, światopogląd, niepełnosprawność, wiek lub orientację seksualną człowiek jest traktowany mniej korzystnie, niż byłby inny człowiek w porównywalnej sytuacji.
Mowa nienawiści – wypowiedzi, które szerzą, propagują i usprawiedliwiają nienawiść rasową, ksenofobię, antysemityzm oraz inne formy nietolerancji, podważające bezpieczeństwo demokratyczne, spoistość kulturową i pluralizm.
Prawa człowieka – zespół praw i wolności, które przysługują każdemu człowiekowi bez względu na wiek, płeć, wyznanie, rasę, pochodzenie.

Problemy do dyskusji

1. Dlaczego warto obecnie przypominać o znaczeniu praw człowieka?
2. Czy byłaś/byłeś kiedykolwiek świadkiem dyskryminacji płciowej?
3. Jaką rolę w społeczeństwie obywatelskim odgrywa wolność słowa?

Dodatkowa literatura

Janusz G., *Ochrona praw mniejszości narodowych w Europie*, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin 2011.

Kymlicka W., *Multicultural Citizenship: A Liberal Theory of Minority Rights*, Oxford University, 1995.

Landman T., *Democracy and Human Rights: Concepts, Measures and Relationships*, "Politics and Governance" 2018, Vol. 6(1), s. 48–59.

Marcinko M., *Ochrona praw człowieka w wymiarze regionalnym*, Ośrodek Międzynarodowego Prawa Humanitarnego i Praw Człowieka Wydziału Prawa i Administracji Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2012.

Pace J., *The United Nations Commission on Human Rights. "A Very Great Enterprise"*, Oxford University, 2021.

Materiał filmowy

Kambodża – pracownicy przemysłu odzieżowego, HumanDocTV, 5.03.2018, https://www.youtube.com/watch?v=J4WJjAxSn1g&t=22s [dostęp: 6.07.2022].

Kambodża to jedno z tych państw, w którym zauważalne są działania naruszające prawa człowieka, w tym prawa dzieci. Film stanowi ilustrację jednego z bardzo znamiennych przykładów łamania praw człowieka w przemyśle odzieżowym. Zwraca się w nim uwagę na wyjątkowo trudne warunki pracy, w tym przede wszystkim kobiet i dzieci. Działacze organizacji pozarządowych podkreślają, że mamy tu do czynienia ze współczesnym niewolnictwem. Ludzie pracują w skrajnie trudnych warunkach, za skandalicznie niskie wynagrodzenie (jedna z bohaterek mówi, że zarabia miesięcznie 160 USD), po kilkanaście godzin dziennie.

Magdalena Ratajczak

Rozdział 16

Społeczności rdzenne

Społeczeństwa wielokulturowe – określenie, które często pojawia się w dyskursie publicznym, mimo to kojarzone jest głównie ze współczesnymi i historycznymi migracjami (szerzej na temat migracji zob. rozdział 14. *Migracje a zrównoważony rozwój*). W pewnym stopniu pomija się przy tym **społeczności rdzenne**, tubylcze, autochtoniczne, pierwsze, aborygeńskie. Takie określenia, choć stosowane wobec tzw. pierwszych, rdzennych społeczności, nie znalazły jednak precyzyjnego omówienia. Wskazuje się na wiele cech ułatwiających identyfikację tych grup, ale brakuje jednoznacznych definicji. Jak przyznaje Paweł Trzciński, najczęściej przytaczaną definicję sformułował pierwszy UN Special Rapporteur José Martinez Cobo przy okazji raportu dotyczącego dyskryminacji, jak to ujęto, „ludów rdzennych". Definicja nie znalazła jednak zastosowania w żadnym z dokumentów prawnych, w pracach Grupy ds. Ludności Tubylczej nie została nawet przyjęta jako definicja robocza. Jej brzmienie jest następujące: „Rdzennymi wspólnotami, ludami i narodami są te, które posiadają historyczną kontynuację ze społeczeństwami sprzed inwazji i kolonizacji rozwijającymi się na ich terytoriach, uważają się za odmienne od innych części społeczeństwa obecnie zamieszkującego te terytoria lub ich części. Tworzą współcześnie niedominującą część społeczeństwa i są zdecydowane zachowywać, rozwijać i przekazywać przyszłym generacjom ziemię przodków, tożsamość etniczną, jako podstawę ich dalszej egzystencji, jako ludów zgodnie z ich własnymi wzorami kulturowymi, instytucjami społecznymi i systemem prawnym"[1]. Kim więc są rdzenni mieszkańcy? Mają przede wszystkim poczucie odrębności i przynależności do swojej grupy, z uwagi na odmienności kulturowe i językowe. Bardzo charakterystyczna okazuje się silna przynależność do danego terytorium i do zasobów naturalnych. Nie będą to więc społeczności dominujące w państwie – tworzą grupy mniejszościowe.

Na świecie ponad 370 mln ludzi w ponad 90 krajach uznaje się za przedstawicieli społeczności rdzennych. Należą oni do ponad 5 tys. różnych autochtonicznych grup, mówiących w ponad 4 tys. języków. Społeczności te stanowią ok. 5% populacji świata.

---

[1] Study of the Problem of Discrimination Against Indigenous Populations, 379, United Nations, cyt za: P. Trzciński, *Konstruowanie współczesnej tubylczości – tubylczość jako ideologia i obiekt praw*, w: *Pierwsze narody. Społeczności rdzenne i idea tubylczości we współczesnym świecie*, red. J. Dericki, W. Lipiński, Wydawnictwo DiG, Warszawa 2022, s. 31.

Saamowie – rdzenni mieszkańcy Europy

Saami to społeczność autochtoniczna zamieszkująca tereny północnej Norwegii, Szwecji, Finlandii i półwysep Kolski w Rosji. Trudno wskazać dokładną liczbę Saamów – jest to społeczność licząca od 50 tys. do nawet ok. 100 tys. Tworzy grupy bardzo zróżnicowane, mówiące licznymi dialektami, z wieloma zwyczajami i tradycjami. Znani są także pod nazwą Lapończycy, jednak sami zainteresowani jej nie akceptują i uważają ją za obraźliwą.

Saamowie przez lata byli społecznością dotkliwie dyskryminowaną, podejmowano wiele prób ich asymilacji. W Norwegii dopiero od lat 70. XX w. mogą używać nazwisk w oryginalnej pisowni, gdyż wcześniej byli zmuszani stosować pisownię norweską lub w ogóle zmieniać nazwiska. Saami zaś podkreślają, że to oni byli pierwszymi mieszkańcami północnych terenów Europy, co zresztą potwierdzają badania naukowe, a migrantami na ich terenach – nazywanych *sapmi* – byli właśnie Norwegowie, Szwedzi i Finowie.

Niegdyś tradycyjnymi zajęciami Saamów były łowiectwo, myślistwo i rybołówstwo. Jednak obecnie wielu z nich porzuciło tradycyjne aktywności, poszukując pracy w różnych sektorach norweskiej, szwedzkiej czy fińskiej gospodarki (np. w turystyce). Veli-Pekka Lehtola zauważa, że wejście w nowoczesne społeczeństwo zapewniło lepsze warunki i standard życia, lecz równocześnie spowodowało kryzys w tradycyjnym społeczeństwie Saamów. Zdobycze techniki zmieniły sposoby życia i komunikowania*. Dziś kojarzymy krainę Saamów przede wszystkim z hodowli reniferów (zajmuje się nią jednak tylko ok. 10% saamskiej populacji) oraz wioski Świętego Mikołaja. Saamowie to jednak społeczność przez lata walcząca o swoje prawa, w tym prawo do ziemi, własnych języka i kultury, a wydarzenia z połowy lat 70. miały dla nich wyjątkowe znaczenie. Władze Norwegii zdecydowały bowiem o budowie tamy wodnej na rzece Alta. To wzbudziło zdecydowany sprzeciw Saamów, którzy obawiali się, że okoliczne tereny wypasu reniferów zostaną zniszczone. Na znak protestu Saamowie przez długie tygodnie koczowali w ludowych strojach przed budynkiem norweskiego parlamentu. Tama została wybudowana, ale wydarzenie stało się początkiem zdecydowanej mobilizacji Saamów. Ruchy społeczne doprowadziły do zmian w systemie edukacji, do powstania mediów Saamów oraz przyjęcia ich przedstawicieli w parlamentach Norwegii, Szwecji i Finlandii. Od wielu lat społeczność walczy, wykorzystując różne fora, by zwracać uwagę na skutki zmian klimatycznych. Przekonuje, że jako ludność Północy w zasadzie na co dzień obserwuje przemianę Arktyki. Ich otoczenie, środowisko, w którym żyją, jest dla nich szczególnie ważne.

Pewnym przykładem, może nieco symbolicznym, na związek Saami z naturą, jest to, że posiadają ponad 200 określeń śniegu, a ponad tysiąc określeń odnoszących się do reniferów. Warto w tym miejscu wspomnieć, że w ramach Szczytu Klimatycznego ONZ w Katowicach w 2018 r. (COP24) odbył się dzień poświęcony ludom tubylczym. Centralny punkt stanowiła dyskusja wokół uruchomienia Platformy Społeczności Lokalnych i Ludów Tubylczych. Ma ona umożliwić systematyczny udział tych grup w rozmowach dotyczących polityki środowiskowej, stając się tym samym jednym z najważniejszych narzędzi przeciwdziałania zmianom klimatycznym. Na szczycie byli obecni także Saamowie. Jak przyznała Jannie Staffansson z organizacji Saami Council: „Jestem przekonana, że platforma pozwoli wzmocnić głos rdzennej ludności na całym świecie i wierzę, że wpływ na negocjacje i możliwość przekazania naszych rekomendacji pomoże zagwarantować wzrost temperatury jedynie o 1,5 stopnia, a nie aż o 3 stopnie, co miałoby ogromny wpływ na Arktykę"**.

* V.-P. Lehtola, *The Sami People – Traditions in Transition*, Jyväskylä 2002, s. 57, za: T. Gmerek, *Media, edukacja i tożsamość etniczna. Na przykładzie mniejszości Sami*, „Studia Edukacyjne" 2012, nr 23, s. 367–381.

** *Dzień ludów tubylczych na COP24*, Ministerstwo Klimatu i Środowiska, 7.12.2018, https://www.gov.pl/web/klimat/dzien-ludow-tubylczych-na-cop24 [dostęp: 20.11.2021].

Grupy te zyskały na widoczności w przestrzeni międzynarodowej tak naprawdę dopiero w II połowie XX w. Świat usłyszał wówczas o prawach tzw. **Pierwszych Narodów** (***First Nations***) w Kanadzie, Rdzennych Amerykanów (*Native Americans*), a następnie o Aborygenach w Australii, Maorysach w Nowej Zelandii. W Europie całkiem niedawno w dyskursie publicznym pojawili się

Saamowie z północy Europy – najstarsza społeczność etniczna starego kontynentu (zob. ramka *Saamowie – rdzenni mieszkańcy Europy*). Wiele wieków dyskryminacji, nieuznawania praw społeczności rdzennych, niszczenie kultury i języka doprowadziły ostatecznie do tzw. przebudzenia etnicznego w latach 70. XX w. Z całą pewnością symbolicznym wydarzeniem stało się utworzenie w 1982 r. Assembly of First Nations w Kanadzie, będącego reprezentacją ponad 900 tys. obywateli Kanady, należących do 634 rdzennych społeczności, a potem kolejnych jednostek, jak choćby w 1982 r. Grupy Roboczej ds. Ludności Tubylczej przy ONZ. Znamienne, że rok 1993 ogłoszony został jako Rok Amerykańskich Indian; w 1994 r. ONZ ogłosiła rozpoczęcie Dekady Ludności Tubylczej Świata. Jednocześnie 9 sierpnia stał się Międzynarodowym Dniem Społeczności Rdzennych. Co ważne, ruchy społeczności rdzennych zyskały z czasem zdecydowanie szersze poparcie wielu organizacji praw człowieka, przedstawicieli świata mediów i kultury, ale także polityków poszczególnych państw. Działania zapoczątkowane w USA i Kanadzie znalazły swoich następców w Australii, Ameryce Południowej, a od początku lat 90. także w krajach byłego ZSRR. W kolejnych latach poszczególne instytucje zajmowały stanowiska w sprawie ludności rdzennej.

Wśród głównych Celów Zrównoważonego Rozwoju nie znajdziemy bezpośredniego odwołania do grup rdzennych, ale w wielu aspektach społeczności te wymieniane są jako bardzo istotne, jak choćby w kontekście zmian klimatycznych, dostępu do wody czy walki z ubóstwem. Warto zwrócić uwagę, że 13 grudnia 2007 r. Zgromadzenie Ogólne ONZ przyjęło Deklarację Praw Ludów Tubylczych (United Nations Declaration on the Rights of Indigenous Peoples). Jest to postanowienie (choć niezaakceptowane przez Kanadę, USA, Nową Zelandię i Australię, a więc państwa z bardzo licznymi grupami autochtonicznymi) mające pewien wymiar symboliczny, ale jednocześnie przypominające o prawie tych społeczności do rozwoju, prawie do ziemi, do równouprawnienia, prawie do realizacji aktywności politycznej, społecznej czy ekonomicznej. W deklaracji przypomina się o prawie tych społeczności do własnej kultury, zwyczajów, języka i wierzeń. Na uwagę zasługuje art. 14 odnoszący się do prawa osób należących do ludności rdzennej, w tym przede wszystkim dzieci, do korzystania na każdym poziomie i w każdej formie z edukacji, z wykluczeniem dyskryminacji. Artykuł 16 natomiast podejmuje zagadnienia związane z dostępem do mediów. Co istotne, w punkcie 1 zwraca się uwagę na prawo tych grup do posiadania własnych mediów oraz umożliwienie im dostępu do mediów „nierdzennych". W punkcie 2 natomiast podkreśla się konieczność prezentowania społeczności rdzennych w mediach z zachowaniem i poszanowaniem zasad pluralizmu kulturowego[2].

W tym miejscu warto przywołać Rezolucję Parlamentu Europejskiego z 3 lipca 2018 r. w sprawie łamania praw rdzennej ludności na świecie, w tym masowego

[2] Deklaracja Organizacji Narodów Zjednoczonych o prawach ludności rdzennej, https://www.un.org/esa/socdev/unpfii/documents/ [dostęp: 17.01.2018].

Haka Ka Mata

All Blacks tańczący Hakę

Źródło: P. Plassen Lopes, *Haka*, Flickr, 15.09.2007, https://www.flickr.com/photos/plassen/1459835917/in/photolist-3e13mM-TaiHEA-2hJfpTN-i1fDES-2g7TEsw-2iJ7C4C-daGM6R-7NMbon-V6KRS8-5a47xw-U2kEuQ-4PXvc-RF1dYE-Coo8f-2hV2ykr-rArZMn-71YGay-2i9jgKe-bUUTgX-258WAHK-4v84N6-6SNaHt-24ERnWf-XBiF-2i5y7L5-daGGMY-6ZRis7-GNFhg-yYUZuM-GQSZo-y5RKD-zp7CXS-9eTy7D-dmcAzS-nwSKnN-y5T7c-mcb2g6-Swhpes-2hspkfx-4cYKRT-6kZnEr-9ND7Vx-2iSMjAa-pxbv3S-cfMPys-6W2chJ-RST3-BB4PX-tApoB-pi7WbJ [dostęp: 20.11.2021].

Przejmowanie kulturowe to dość częste zjawisko dotykające społeczności rdzenne. Doświadczają go także od lat Maorysi z Nowej Zelandii. W ostatnich latach jednak zdecydowali się mocno zareagować. Ma to związek z ich tradycyjnych tańcem – Haka Ka Mata. Taniec ten jest doskonale znany kibicom rugby. Zawodnicy All Blacks wykonują charakterystyczną kompozycję wokalno-taneczną przed każdym meczem, co spotyka się z pełną zgodą Maorysów. Kontrowersje jednak wywołało wykonanie tańca w zupełnie innym kontekście.

Plemię Ngati Toa, którego wódz w pierwszej połowie XIX w. stworzył Haka Ka Mata, zdecydowanie sprzeciwiło się wykorzystaniu ich tańca przez ruch antyszczepionkowy. Jak przyznał Helmut Modlik, dyrektor generalny plemienia Ngati Toa, plemię potępia użycie Haka Ka Mata do promowania wiadomości sprzeciwiających się szczepieniom. Dodał, że wielu przodków straciło życie w poprzednich pandemiach i są oni przekonani, że szczepionka przeciw COVID-19 stanowi najlepszą ochronę. Przyznał, że społeczność zachęca do jak najszybszego zaszczepienia*.

Sam taniec budzi wiele emocji i jest jednym z maoryskich symboli. Obecnie stał się w zasadzie produktem popkulturowym. Jest to taniec z długą tradycją, taniec wojenny, ale także powitalny i… pogrzebowy. Ważne są w nim także elementy wokalne, okrzyki. Twórcą tańca jest Te Rauparaha, wódz plemienia Ngati Toa, który skomponował go w 1820 r. Warto dodać, że All Blacks w 2019 r. oddali swego rodzaju hołd plemieniu Ngati Toa. Przed rozgrywkami Pucharu Świata w rugby złożyli wizytę w siedzibie plemienia.

Taniec ten pojawił się także w nowozelandzkim parlamencie w maju 2021 r. za sprawą Rawiriego Waititi, lidera Partii Maorysów. Polityk uznał, że postawy opozycyjnych polityków stanowią podżeganie do rasizmu i na znak protestu… odtańczył hakę. Sprzeciwił się w ten sposób opozycyjnej partii krytykującej politykę zdrowotną nowozelandzkiego rządu wobec społeczności rdzennych. Konserwatyści z Nowej Zelandii zarzucili bowiem premier Jacindzie Ardern, że chce tworzyć niezależny system ochrony zdrowia dla Maorysów, czyli było to tak naprawdę tworzenie dwóch oddzielnych systemów zdrowia, z uwagi na to, że poziom zdrowia publicznego wśród Maorysów jest dużo niższy niż w innych grupach etnicznych.

* *Maori Tribe Tells Anti-Vaccine Protestors to Stop Using Popular Haka*, BBC, 15.11.2021, https://www.bbc.com/news/world-asia-59286563 [dostęp: 20.11.2021].

wykupu gruntów rolnych. Tym samym Parlament Europejski (PE) zwrócił się do Unii Europejskiej i jej państw członkowskich o uwzględnienie kwestii praw ludów tubylczych i masowego wykupu gruntów rolnych podczas wdrażania przez UE programu działań na rzecz zrównoważonego rozwoju do roku 2030. W rezolucji tej wyróżnia się, że ludy tubylcze ze względu na swój model życia i rozwoju pełnią ważną funkcję w ochronie środowiska. Jednocześnie wskazuje się na bezpośredni wpływ zmian klimatu na sytuację tych społeczności, zwłaszcza kobiet, które w sposób szczególny doświadczają przymusowych wysiedleń. Parlament Europejski podkreśla duże znaczenie Celów Zrównoważonego Rozwoju w odniesieniu do ludów tubylczych, przede wszystkim w kontekście wyeliminowania głodu, dostępu do kształcenia i równouprawnienia płci. Zwraca także uwagę, że ludność rdzenna na całym świecie odczuwa naruszanie praw człowieka oraz dyskryminację (zob. rozdział 2. *Dokumenty zrównoważonego rozwoju*). W przypadku tych społeczności mamy do czynienia z wysokim wskaźnikiem ubóstwa, gdyż stanowi 15% ludności żyjącej w ubóstwie, choć liczebnie nie przekracza 5% światowej populacji.

Parlamentarzyści przypominają, że program działań na rzecz zrównoważonego rozwoju do 2030 r. uwzględnia kwestie rozwojowe dotyczące ludności rdzennej, ale jednocześnie konieczne stają się „wzmocnienia trzonowej grupy ludności tubylczej zaangażowanej w zrównoważony rozwój, aby funkcjonowała ona jako globalny mechanizm koordynacji i uzgodnionych działań w zakresie upowszechniania praw i realizowania priorytetów rozwojowych ludności tubylczej”[3]. Kluczowe jest tu także zrozumienie istoty środowiska naturalnego, gdyż 80% lasów na całym świecie stanowią tradycyjne ziemie i terytoria ludów tubylczych. Znacząca będzie tu więc rola tych społeczności w zrównoważonym zarządzaniu zasobami naturalnymi i ochronie bioróżnorodności. PE zdecydowanie wspiera mechanizmy konsultacyjne we współpracy z ludnością rdzenną w kontekście inwestycji, eksploatacji zasobów. Jednocześnie apeluje o zapewnienie dostępu do edukacji, opieki zdrowotnej oraz propagowania międzykulturowej polityki publicznej i języków tubylczych oraz historii i kultury ludów tubylczych w programach nauczania[4]. Warto także zwrócić uwagę, że PE zwraca się „do wszystkich państw o zagwarantowanie, by społeczności tubylcze odnosiły korzyści z przychodów uzyskiwanych ze zrównoważonej turystyki oraz by były chronione przed niekorzystnymi skutkami, jakie mogą być następstwem turystyki masowej”[5] (szerzej na temat problemu turystyki zob. rozdział 17. *Zrównoważona turystyka jako przykład zrównoważonej konsumpcji*).

---

[3] Rezolucja Parlamentu Europejskiego z dnia 3 lipca 2018 r. w sprawie łamania praw rdzennej ludności na świecie, w tym masowego wykupu gruntów rolnych, 2017/2206(INI), 2020/C 118/03, https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-8-2018-0279_PL.html [dostęp: 6.07.2022].

[4] Ibidem.

[5] Ibidem.

Aborygeni – ginąca społeczność

Aborygeni są społecznością rdzenną Australii, pojawili się prawdopodobnie ok. 45–60 tys. lat temu. Przez tysiące lat prowadzili koczowniczy tryb życia, który z uwagi na warunki klimatyczne sprawił, że byli grupą niezwykle uzależnioną od środowiska naturalnego. Badania dowodzą, że na terenie Australii żyło ponad 500 aborygeńskich plemion. Ludność ta posługiwała się 200 językami. Religia, tradycje, zwyczaje i język stanowiły istotne elementy ich tożsamości i to właśnie z powodu odmiennych atrybutów Aborygeni od początku pojawienia się białych osadników byli przezeń dyskryminowani.

Współcześnie Aborygeni stanowią pewien symbol Australii i społeczność, która odgrywa istotną rolę w promocji tego państwa i zarazem w turystyce. Jest to grupa ok. 700 tys. osób (500 plemion), która stanowi 3% populacji Australii. Warto zwrócić uwagę, że w Australii funkcjonuje Australijskie Centrum dla Zrównoważonej Turystyki. Natomiast w lipcu 2003 r. opracowany został dokument National Policy Review of Australia, w którym bardzo zdecydowanie powiązano zarządzanie turystyką, ochronę naturalnego środowiska oraz ochronę kultury rdzennych mieszkańców. Sporo uwagi poświęcono zrównoważonemu rozwojowi, w tym społecznościom rdzennym. Chodziło o to, by tworzyć partnerstwa i współpracę w zakresie rozumienia znaczenia turystyki terenów zamieszkanych przez społeczeństwa rdzenne. Zaproponowano przede wszystkim przygotowanie specjalnych kampanii edukacyjnych w celu promocji uwzględniającej społeczności aborygeńskie*. Warto także zaznaczyć, że Indigenous Tourism Australia współpracuje z kilkudziesięcioma operatorami turystycznymi**. Działalność Aborygenów obejmuje bardzo różnorodną aktywność, związaną z możliwością poznania ich historii, tradycji, sztuki czy zwyczajów. W wielu częściach Australii znajdują się centra turystyczne Aborygenów. Jedno z największych mieści się na terenach Parku Narodowego, obejmującego Czerwoną Górę Ayers Rock i Olgas.

* M. Halszka-Kurleto, *Ginące kultury Australii, Nowej Zelandii i Kanady a zarządzanie turystyką zrównoważoną*, Wydawnictwo CeDeWu, Warszawa 2011, s. 108–109.
** Tourism Australia, https://www.tourism.australia.com/en [dostęp: 6.07.2022].

Języki rdzenne – nie tylko narzędzie komunikacji

Zgromadzenie Ogólne ONZ 21 października 2016 r. proklamowało rok 2019 Rokiem Języków Rdzennych (*International Year of Indigenous Languages*, IY2019), powierzając UNESCO rolę międzynarodowego koordynatora obchodów, organizowanych we współpracy z wybranymi agendami Narodów Zjednoczonych, m.in. z Urzędem Wysokiego Komisarza NZ ds. Praw Człowieka, Centrum Informacji Narodów Zjednoczonych oraz rządami kilku krajów: Australii, Arabii Saudyjskiej, Boliwii, Ekwadoru, Estonii, Francji i Gambii.

Zwrócenie uwagi przez ONZ na **języki ludności rdzennej** z jednej strony miało wymiar bardzo symboliczny – stanowiło oznakę szacunku, próbę ich zrozumienia. Języki rdzenne, podobnie jak w przypadku innych grup, są identyfikatorami – wyrazem ich tożsamości i odmienności kulturowej. Język to narzędzie komunikacji i integracji społecznej. Podczas licznych debat z okazji Roku Języków Rdzennych wielokrotnie podkreślano znaczenie tych języków dla lokalnych społeczności, dla zrozumienia ich historii, przedstawienia tradycji i zwyczajów. Zwracano jednocześnie uwagę na to, że język jest także narzędziem walki o prawa człowieka – szczególnie ważnym dla małych, lokalnych społeczności. Stanowi więc zasadniczy element i warunek ich zrównoważonego rozwoju.

Społeczności rdzenne na świecie

Społeczności rdzenne, autochtoniczne są mieszkańcami wszystkich kontynentów. Różnorodność w ich przypadku nabiera wielorakiego znaczenia. Są to bowiem grupy niezwykle zróżnicowane z uwagi na język (dialekt), wyznanie, wielkość grupy, historię, zwyczaje, ale także stopień integracji i organizacji. Rozmieszczenie społeczności rdzennych oddaje także dynamikę i znaczenie dyskursu politycznego, jak również naukowego, odnoszącego się do tych grup. Pomimo tej różnorodności od ponad 30 lat pojawiają się inicjatywy, platformy współpracy, dzięki którym wzmacniany jest głos tych grup na arenie międzynarodowej.

Nowa Rezolucja Zgromadzenia Ogólnego Narodów Zjednoczonych proklamowała w latach 2022–2032 **Międzynarodową Dekadę Języków Rdzennych** (*International Decade of Indigenous Languages*, IDIL)[6] w celu mobilizacji wysiłków społeczności międzynarodowej do promowania, ochrony i rewitalizacji języków rdzennych. Tego rodzaju inicjatywy są także ważne z uwagi na to, że wielu językom rdzennym, autochtonicznym grozi w najbliższych latach wymarcie. Stąd też wiele działań skierowanych zostało na ochronę i promocję tych języków. Warto także zwrócić uwagę na nowe badania naukowców z Uniwersytetu w Zurichu, którzy dowodzą, że zanikanie języków społeczności rdzennych stanowi zagrożenie dla wiedzy o przyrodzie. Wraz z tymi językami zaniknie bowiem przekazywana jedynie w formie ustnej wiedza na temat medycznego wykorzystania mało znanych w Europie roślin. Naukowcy skoncentrowali się na trzech regionach o „wysokiej różnorodności biokulturowej". Spośród ponad 12 tys. usług związanych z wykorzystaniem leczniczym roślin w społecznościach tubylczych – jak wykazały aktualne badania – ponad 75% jest związanych tylko z jednym lokalnym językiem. Obszary, w których języki stają się najbardziej zagrożone, to północno-zachodnia Amazonia, gdzie 100% unikalnej wiedzy medycznej było wspierane przez języki zagrożone, w Ameryce Północnej jest to 86%, a w Nowej Gwinei 31%. Jeśli rdzenne języki na tych obszarach wyginą, prawdopodobnie również zniknie zawarta w nich wiedza medyczna. Jak podkreślił jeden z badaczy: „Każdy rdzenny język jest zatem unikalnym rezerwuarem wiedzy medycznej"[7].

Ponadto zwraca się uwagę, że podczas wspomnianej Dekady państwa podejmą się wypracowania wspólnej polityki oraz zaangażowania wielu interesariuszy w przywrócenie praw społecznościom rdzennym. Zdecydowano jednocześnie o uruchomieniu platformy internetowej (IDIL 2022–2032) w celu budowania globalnej społeczności języków rdzennych, ułatwiania wymiany informacji o działaniach i wydarzeniach organizowanych na całym świecie, promowania odpowiednich zasobów i narzędzi, monitorowania podejmowanych działań i tworzenia nowych możliwości wymiany i dialogu między szeroką siecią interesariuszy. Prace nad przygotowaniem koncepcji Dekady rozpoczęły się zaraz

[6] Rezolucja Zgromadzenia Ogólnego Narodów Zjednoczonych, A/RES/74/135, https://en.unesco.org/idil2022-2032 [dostęp: 17.01.2018].

[7] T. Duong, *Indigenous Languages Are Going Extinct and Taking Knowledge of Medicinal Plants with Them,* EcoWatch, 11.06.2021, https://www.ecowatch.com/indigenous-languages-medicinal-plants-2653315057.html [dostęp: 22.05.2022].

po zakończeniu Międzynarodowego Roku Języków Rdzennych (2019). Następnie w lutym 2020 r. na konferencji zorganizowanej przez UNESCO i Mexico City przygotowano plan działania na kolejne lata i przyjęto Deklarację z Los Pinos. Podkreślono w niej prawa rdzennej ludności do wolności wypowiedzi, do edukacji w ojczystym języku i do udziału w życiu publicznym przy użyciu języków rdzennych, w tym do używania ich w systemach wymiaru sprawiedliwości, mediach, środowisku pracy czy w programach zdrowotnych. „Deklaracja podkreśla wagę języków rdzennych dla spójności i integracji społecznej, wskazując na ich znaczenie dla zrównoważonego rozwoju i zachowania różnorodności zarówno kulturowej, jak i biologicznej, ponieważ są narzędziem przechowania tradycyjnej wiedzy, która łączy człowieka z naturą”[8]. Rola mediów i edukacji okazuje się w tym procesie kluczowa. Dostęp do mediów, możliwość ich organizacji w językach rdzennych mieszkańców, prawo do komunikacji o sobie i dla tych społeczności stały się też jednym z ważniejszych zadań tych grup, także w obliczu zmieniających się systemów komunikowania i przemian technologicznych. Media stworzyły dla tych grup nowe możliwości realizowania zasady „nic o nas bez nas”. Jak przekonywali twórcy tej inicjatyw, języki rdzenne to fundament różnorodności kulturowej, dlatego ich zanikanie ma destrukcyjny wpływ nie tylko na kultury lokalne, ale także na bogactwo kulturowe całego świata. Zjawisko utraty tego dziedzictwa staje się obecnie powszechne, a jego skala coraz bardziej niepokojąca. Spośród 7 tys. języków będących obecnie w użyciu 2680 pozostaje zagrożonych obumarciem. Ma to bezpośredni wpływ na życie społeczności autochtonicznych.

Zasada „nic o nas bez nas” ma także szerszy kontekst, nie tylko medialny. To postulat bardzo często podnoszony przez społeczności rdzenne w celu umożliwienia im pełnej partycypacji w życiu społecznym, ale przede wszystkim politycznym. Zagadnienia te zostały szerzej omówione na przykładzie Kanady w dalszej części podręcznika (zob. rozdział 29. *Studium przypadku – Kanada*). W tym miejscu zwróćmy uwagę na przykład z Nowej Zelandii. Przy okazji wejścia do rządu tego państwa przedstawicieli społeczności Maorysów w 2020 r. powiedziano, że „twarz Nowej Zelandii jest rdzenna”[9] – oceniając to wydarzenie z perspektywy czasu, można śmiało przypisać mu ogromne znaczenie zarówno dla społeczności autochtonicznej, jak i dla pozostałych obywateli. Wypowiedź tę potraktowano jako wyraz rzeczywistej partycypacji społeczności rdzennych w życiu politycznym Nowej Zelandii, ale także na arenie międzynarodowej. W rządzie Nowej Zelandii zasiadła bowiem Maoryska z rodziny królewskiej, kobieta ze specyficznym, tradycyjnym tatuażem (jako pierwsza parlamentarzystka w historii),

---

[8] *Międzynarodowa Dekada Języków Rdzennych 2022–2032*, UNESCO, https://www.unesco.pl/765/ [dostęp: 17.01.2018].

[9] K. Grzelak, *Pierwsza Maoryska w rządzie Nowej Zelandii. Nanaia Mahuta nosi tradycyjny tatuaż i jest krewną maoryskiego króla*, National Geographic Polska, https://www.national-geographic.pl/artykul/pierwsza-maoryska-w-rzadzie-nowej-zelandii-nanaia-mahuta-nosi-tradycyjny-tatuaz-i-jest-krewna-maoryskiego-krola [dostęp: 15.12.2020].

czyli Nanaia Mahuta. Co więcej, została ona Ministrem Spraw Zagranicznych Nowej Zelandii. Moko – wspomniany tatuaż Mahuty – ma dla Maorysów niezwykłe znaczenie. Jest to ich składnik tożsamości i dziedzictwa kulturowego, elementy w nim zawarte oddają przede wszystkim status tej osoby, ale także pochodzenie i historię rodu, z którego się wywodzi (zob. ramka *Haka Ka Mata*).

W The 2030 Agenda for Sustainable Development[10] znajdziemy bardzo wiele odniesień do społeczności autochtonicznych. Problem tych grup jest wielowymiarowy i obejmuje aspekty: społeczne, kulturowe, ekonomiczne i polityczne, co bardzo dobrze widoczne jest w Celach Zrównoważonego Rozwoju. Jednocześnie to w większym stopniu mobilizuje rządy poszczególnych państw do prowadzenia polityki wobec tych grup w wielu obszarach, z uwzględnieniem różnych ich potrzeb, a nie jedynie uznaniem samej ich obecności.

Książka *Drwale* (*Barkskins*) Annie Proulx z 2016 r.

Niezwykła opowieść traktująca w istocie o zagładzie środowiska. *Drwale** to podróż przez wieki, mająca swój początek w XVII w. Autorka przedstawia wielopokoleniową sagę, zabierając czytelnika do Kanady, Stanów Zjednoczonych, Europy, Chin i Nowej Zelandii. Rozpoczyna opowieść w momencie, kiedy dwaj ubodzy Francuzi – Rene Sel i Charles Duquet, przybywają do Kanady, by przez trzy lata wycinać lasy w zamian za ziemię. Lektura śledzi losy głównych bohaterów, a potem ich potomków przez kolejnych 300 lat. Mimo to wydaje się, że głównymi bohaterami tej książki są przede wszystkim lasy, ziemia i w gruncie rzeczy środowisko. William Vollmann na łamach „The New York Times" napisał: „Annie Proulx opowiada się po dobrej stronie mocy. Potrzeba nam więcej takich pisarzy, niestrudzenie przypominających, że musimy zacząć lepiej traktować siebie nawzajem i naszą planetę"**.

* A. Proulx, *Drwale*, przeł. J. Polak, Wydawnictwo Czwarta Strona, Poznań 2017. Wydanie oryginalne z 2016 r.
** Fragment recenzji znajdującej się na okładce książki.

Kalendarium

1982 – utworzenie Grupy Roboczej ds. Ludności Tubylczej przy ONZ.
2007 – Deklaracja Praw Ludów Tubylczych (*United Nations Declaration on the Rights of Indigenous Peoples*), przyjęta przez Zgromadzenie Ogólne ONZ.
2019 – Rok Języków Rdzennych.
2022–2032 – Międzynarodowa Dekada Języków Rdzennych.
9 sierpnia – Międzynarodowy Dzień Społeczności Rdzennych.

Słowniczek

Haka Ta Mata – taniec rdzennej społeczności w Nowej Zelandii, dziś dobrze znany kibicom rugby.
Rdzenny – inaczej pierwszy, autochtoniczny, aborygeński.
Saamowie – najstarsza społeczność etniczna Europy, zamieszkująca północne tereny Norwegii, Szwecji, Finlandii i Rosji.

[10] Zob. *Transforming Our World…*, op. cit.

Problemy do dyskusji

1. Co według Ciebie jest dziś największym wyzwaniem społeczności rdzennych na świecie?
2. Jakie działania można podjąć, by zwiększyć rozpoznawalność i wiedzę na temat społeczności autochtonicznych?
3. Jak prezentować historię, tradycję, znaczenie języków rdzennych społeczności, by wzbudzała zainteresowanie młodych ludzi w XXI w.?
4. Dlaczego warto chronić języki rdzenne?

Dodatkowa literatura

Biernat M., Biernat A., *Laponia. Wszystkie imiona śniegu*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 2018.

Kent N., *The Sami Peoples of the North: A Social and Cultural History*, Oxford University Press, 2014.

Paul D.N., *We Were not the Savages*, Fernwood Publishing, Manitoba 2006.

Pocock C., Lilley I., *Who Benefits? World Heritage and Indigenous People*, "Heritage & Society" 2017, Vol. 10, Iss. 2, s. 171–190.

Materiał filmowy

Grabież lasu deszczowego na Borneo, Na Tropie, 10.06.2019, https://www.youtube.com/watch?v=rMlJXQ3bZzQ [dostęp: 6.07.2022].

Dla wielu społeczności rdzennych środowisko naturalne, które je otacza, jest kluczowe dla właściwego funkcjonowania. Dotyczy to także rdzennych mieszkańców Borneo. Film pokazuje ich działania na rzecz ratowania lokalnych lasów, które są masowo wycinane. Ich wioski znajdują się na obrzeżach parków narodowych, miejsc niezwykłych, bogatych w roślinność i zwierzęta. W materiale ukazano swego rodzaju zderzenie dwóch rzeczywistości: z jednej strony, o czym mowa w tym rozdziale, przypomina się o prawach społeczności rdzennych, z drugiej jednak przypadek malezyjskich plemion uwydatnia, z jakimi trudnościami muszą mierzyć się na co dzień i jak bardzo jedno z podstawowych praw – prawo do ziemi – jest zagrożone, co świadczy o nieskuteczności podejmowanych działań ochronnych.

Marta Ryniejska-Kiełdanowicz

Rozdział 17

Zrównoważona turystyka jako przykład zrównoważonej konsumpcji

Idea **zrównoważonej turystyki** (*sustainable tourism*) rozwijała się równolegle ze strategią zrównoważonego rozwoju. Dokumenty Światowej Konferencji w Rio de Janeiro z 1992 r. określiły turystykę jako sektor gospodarki dysponujący znacznym potencjałem do wprowadzania zasad zrównoważonego rozwoju. Zanim jednak przejdziemy do szczegółowego omówienia tytułowego pojęcia, warto przybliżyć, czym jest sama **turystyka**. Według Światowej Organizacji Turystyki Narodów Zjednoczonych (United Nations World Tourism Organization, UNWTO) to „ogół czynności osób, które podróżują i przebywają w celach wypoczynkowych, zawodowych lub innych nie dłużej niż rok bez przerwy poza swoim codziennym otoczeniem, z wyłączeniem wyjazdów, w których głównym celem jest aktywność zarobkowa, forma czynnego wypoczynku poza miejscem stałego zamieszkania"[1]. Turystyka stanowi zjawisko społeczno-kulturowe i ekonomiczne o znaczących konsekwencjach gospodarczych, społecznych, kulturowych, a zarazem środowiskowych. Jest to również jedna z najdynamiczniej rozwijających się gałęzi gospodarki na świecie.

Współczesna turystyka jako pojęcie opisuje jednocześnie wiele teoretycznie wykluczających się określeń. Jest zjawiskiem globalnym, ale w największym stopniu oddziałuje na społeczności lokalne. Ma wymiar masowy, lecz przyjmuje też charakter niszowy[2]. W preambule **Karty Turystyki Zrównoważonej**[3] zapisano: „turystyka jako światowe zjawisko dotyka najwyższych i najgłębszych aspiracji ludzkich i jest także ważnym elementem rozwoju socjo-ekonomicznego i polityki wielu krajów". Nie ulega wątpliwości, że z punktu widzenia społecznego, ale i ekonomicznego, jest i będzie coraz ważniejszym elementem naszego życia, a świadczą o tym chociażby statystyki wielkości ruchu turystycznego, wartości finansowych i inwestycyjnych.

---

[1] *Kompendium wiedzy o turystyce*, red. G. Gołębski, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2009.

[2] A. Królikowska-Tomczak, *Metody wskaźnikowe w zarządzaniu zrównoważonym rozwojem turystyki w aglomeracji miejskiej*, Poznań 2020, https://sin.put.poznan.pl/dissertations/details/d2866 [dostęp: 12.01.2022].

[3] *European Charter for Sustainable Tourism in Protected Areas*, Europarc Federation, https://www.europarc.org/wp-content/uploads/2015/05/2010-European-Charter-for-Sustainable-Tourism-in-Protected-Areas.pdf [dostęp: 12.02.2022].

Czym jest turystyka zrównoważona?

Coraz częściej i w zasadzie powszechnie mówi się o tym, że turystyka wykazuje negatywne oddziaływanie, zwłaszcza na środowisko przyrodnicze, ale także realia społeczno-kulturowe. Z krytyki dominującego w okresie powojennym modelu turystyki masowej, określanej czasami w literaturze mianem **turystyki twardej** (*hard tourism*), wyłoniła się nowa koncepcja rozwoju turystyki – koncepcja zrównoważonego rozwoju turystyki[4]. Stanowiła ona właśnie reakcję na ekspansywny rozwój tzw. turystyki masowej (*mass tourism*) i jej negatywny wpływ na środowisko przyrodnicze i społeczno-kulturowe w regionach recepcyjnych. Początkowo była więc określana mianem „turystyki alternatywnej", **„turystyki łagodnej"** oraz „turystyki przyjaznej środowisku" (*environmentally sensible tourism*).

Jak podaje Anna Pawlikowska-Piechotka, termin **„turystyka zrównoważona"** nie ma jednej, powszechnie akceptowanej definicji. Najczęściej jest ona rozumiana jako „[…] respektowanie wartości kulturowych, społecznych i przyrodniczych obszaru, w którym turyści przebywają, respektowanie i ochrona zasobów naturalnych i kulturowych, szacunek dla tożsamości, tradycji i stylu życia społeczności lokalnych, przy jednoczesnym wykorzystywaniu (przede wszystkim przez społeczność lokalną, w mniejszym stopniu przez inwestorów zewnętrznych) ekonomicznej szansy, jaką niesie turystyka dla rozwoju gospodarczego regionu"[5]. Światowa Organizacja Handlu (World Trade Organization, WTO) definiuje zrównoważony rozwój turystyki jako ten, który przebiega zgodnie z zasadami i formami zarządzania mającymi zastosowanie do wszystkich form turystyki i kierunków wyjazdów, łącznie z turystyką masową i wszelkimi niszowymi segmentami turystyki. Zasady wyznaczające rozwój zrównoważony w turystyce odnoszą się do przyrodniczych, społeczno-kulturowych i ekonomicznych aspektów, między którymi musi być zachowana równowaga dająca gwarancję długookresowego i harmonijnego rozwoju[6]. Według Harry'ego Coccossisa i Apostolosa Parpairisa zrównoważony rozwój w turystyce wyraża się przez: ochronę środowiska przyrodniczego, historyczno-kulturowego i społecznego, a ochrona ta jest rozumiana jako zapobieganie i przeciwdziałanie degradacji, ochrona konserwatorska, przyznanie pierwszeństwa jakości nad ilością oferowanych usług, dążenie do zapewnienia poczucia bezpieczeństwa zarówno turystom podczas ich podróży, jak i społecznościom lokalnym podczas pobytu turystów[7] (zob.

[4] A. Kowalczyk, *Turystyka zrównoważona*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2020, s. 26.

[5] A. Pawlikowska-Piechotka, *Zagospodarowanie turystyczne i rekreacyjne*, Wydawnictwo Novae Res, Gdynia 2009.

[6] *Sustainable Development of Tourism. Conceptual Definitions*, World Trade Organization, 2004.

[7] H. Coccossis, A. Parpairis, *Tourism and the Environment: Some Observations on the Concept of Carrying Capacity*, w: *Tourism and the Environment: Regional, Economic and Policy Issues*, eds. J. van der Straaten, H. Briassoulis, Kluwer Academic Publishers, Amsterdam 2000, s. 23–33.

ramka *Swisstainable – zrównoważona turystyka*). Poniższa tabela wskazuje na różne koncepcje turystyki w kontekście zrównoważonego rozwoju.

Tabela 17.1. Turystyka w kontekście koncepcji zrównoważonego rozwoju

Turystyka jako zjawisko psychologiczne	– udział w ruchu turystycznym jest konsekwencją realizacji potrzeb, które wpływają na motywy i sposoby podróżowania (potrzeba samorealizacji, rozwoju, edukacji, przynależności, ucieczki od codzienności); – realizacja tego celu (zaspokojenie potrzeb) wiąże się z wartością, doświadczeniem; – przedmiotem analizy jest człowiek	Społeczno-kulturowy wymiar zrównoważonego rozwoju
Turystyka jako zjawisko społeczne	– podczas podróży człowiek zmienia otoczenie społeczne, odnajduje się w nowych rolach społecznych, nawiązuje nowe relacje; – może to stanowić środek weryfikowania stereotypów, ale również ich utrwalania; – człowiek wchodzi w relację ze społecznością miejsca docelowego, podlega jej wpływom oraz sam wpływa na nią	Społeczno-kulturowy wymiar zrównoważonego rozwoju
Turystyka jako zjawisko kulturowe	– turystyka w tym ujęciu stanowi element współczesnego życia: z dobra (wartości) o charakterze luksusowym ewoluowała do poziomu bardziej oczywistego, niezbędnego, niższego rzędu; – poziom kultury społecznej determinuje cele wyjazdów, motywacje, jak też sposób podróżowania oraz interakcję ze społecznością lokalną; – jest nośnikiem wartości kulturowych i modeli zachowań; – jest elementem kultury, ale też jej nośnikiem	Społeczno-kulturowy wymiar zrównoważonego rozwoju
Turystyka jako zjawisko przestrzenne	– tereny docelowe rozwoju turystyki podlegają przekształceniom ze względu na powstającą infrastrukturę (zależnie od poziomu planowania przestrzennego może to być wpływ pozytywny, neutralny lub negatywny); – ruch turystyczny również oddziałuje na przestrzeń przemieszczania się turystów; – korzystanie z przestrzeni turystycznej, zależnie od natężenia ruchu turystycznego i dostępnych środków, może wpływać na środowisko w różnym stopniu	Przyrodniczy wymiar zrównoważonego rozwoju
Turystyka jako zjawisko ekonomiczne	– turystyka stanowi dziedzinę gospodarki, sektor generujący znaczące wpływy do GDP w ujęciu globalnym, krajowym i regionalnym (poziom zależny m.in. od stopnia rozwoju funkcji turystycznej, fazy rozwoju turystyki w destynacji); – generuje rozwój infrastruktury, powstawanie nowych usług i produktów, miejsc pracy	Ekonomiczny wymiar zrównoważonego rozwoju

Źródło: A. Królikowska-Tomczak, *Metody wskaźnikowe w zarządzaniu zrównoważonym rozwojem turystyki w aglomeracji miejskiej*, Poznań 2020, s. 28, https://sin.put.poznan.pl/dissertations/details/d2866 [dostęp: 12.01.2022].

***Swisstainable* – zrównoważona turystyka**

Już pod koniec XIX w. turystyka stała się znaczącym elementem szwajcarskiej gospodarki, czyniąc ten kraj symbolem wysokiej jakości usług turystycznych, w tym bogatej bazy uzdrowiskowej. Branża turystyczna zarazem przynosi ogromne dochody, zarówno od przybyszów zagranicznych, jak i samych Szwajcarów.

„I need Swisstainable" to hasło promujące zrównoważoną turystykę w Szwajcarii, ale także dbałość o przyrodę i odpowiedni styl życia. Zwraca się szczególną uwagę na otoczenie i obecność człowieka w środowisku. Szwajcarzy przykładają ogromną wagę do recyklingu, dbania o tereny zalesione, w tym parki o znaczeniu krajowym, stanowiące prawie 15% powierzchni państwa. Strategia wprowadzona w 2021 r. zakłada na początek zdecydowanie większe zaangażowanie szwajcarskich ośrodków turystycznych. W ślad za nią przywołane hasło kierowano do obywateli i realizowano pod jego szyldem kampanię wewnętrzną; w roku 2022 stanowić już będzie część szerszego przekazu do odbiorców zagranicznych. Szwajcarska Organizacja Turystyczna na rok 2023 planuje przeprowadzić ewaluację efektów takiej kampanii; celem działań jest zwiększenie o ok. 10%, w porównaniu z rokiem 2020, świadomości turystów nt. prowadzenia przez Szwajcarię działań z zakresu zrównoważonego rozwoju.

Tymczasem wprowadzono etykietę *Swisstainable* (od *sustainable* – „zrównoważony"), żeby wskazywać i promować wdrażane już trendy – dzięki oznaczeniu podróżujący do Szwajcarii będą mogli łatwo rozpoznać, co sprzyja dbaniu o środowisko. Co istotne, państwo w ramach polityki zrównoważonego rozwoju od lat konsekwentnie i spójnie komunikuje wartości, na których budowana jest marka szwajcarska i wizerunek kraju. Za prowadzenie szwajcarskiej polityki zagranicznej odpowiada Ministerstwo Spraw Zagranicznych (Eidgenoessisches Department fur Auswartige Angelengenheiten, EDA). W jego strukturach znajduje się departament odpowiedzialny za promocję kraju, budowę marki oraz prowadzenie dyplomacji publicznej – Präsenz Schweiz. W 2016 r. w strategii komunikacyjnej dla odbiorców zagranicznych znalazło się kilkanaście priorytetowych obszarów, w tym także turystyka*.

* Rozmowa Adrianna Czupryn i Joanna Lampka w: *Szwajcaria liderem zrównoważonej turystyki*, Szwajcarskie Blabliblu, 5.06.2021, https://www.blabliblu.pl/2021/06/05/szwajcaria-liderem-zrownowazonej-turystyki/ [dostęp: 1.12.2022].

Instytucje międzynarodowe a zrównoważona turystyka

Na upowszechnienie się omawianej idei w turystyce miały wpływ także organizacje i instytucje. Komisja ONZ ds. Zrównoważonego Rozwoju, na siódmej sesji Komisji w 1999 r., wezwała rządy do przyspieszenia rozwoju turystyki zrównoważonej. Szczególny nacisk położono na potrzebę rozwoju polityk, strategii i planów turystyki zrównoważonej w oparciu o Agendę 21, traktowaną jako wyznacznik dla organizacji, przedstawicieli sektora prywatnego oraz lokalnych społeczności. Podkreślano także potrzebę konsultacji i współpracy ze wszystkimi wymienionymi stronami. Wskazano, że turystyka powinna przede wszystkim propagować zdrowy i produktywny styl życia w harmonii z przyrodą, zbliżać do siebie ludzi różnych narodowości, kreować otwartość i tolerancję. Według dokumentu rozwój turystyki ma przyczyniać się do zachowania zasobów przyrody oraz rdzennej kultury społeczności lokalnych. Podniesiono również problem zmniejszenia ilości odpadów oraz oszczędności energii i wody. Wskazano, że państwa powinny promować politykę otwartego systemu rynkowego w turystyce, wolną wymianę usług turystycznych podporządkowaną strategii ekorozwoju i respektującą międzynarodowe prawo ochrony środowiska.

Instalacja artystyczna Lorenzo Quinna *Support* w Wenecji

Źródło: AMCC, *"Support" de Lorenzo Quinn, Artiste Italien*, Flickr, 14.11.2017, https://www.flickr.com/photos/75738127@N02/38564904266/in/photolist-21KRdsw-2mh2yEN-277FsRS-2aXTdnE-2kxDoTk-2kxDZzA-vxagvt-ED35fv-vfBVfS-2m2EZun-2miMecD-2j5TYWj-2kxDoRm-Lnjg3P-256oLy9-vfGzQZ-vxyJWv-vwDtvY-V2LNv8-28zxxLu-2km2moo-2kSjHfK-Z5ASv5-2iFy1wq-vwCh2h-MNDtww-2hbGcUY-uA9f7N-abKphD-25JStHD-HmnkDM-2jB9no4-2km2VJN-vxaYqz-2mKoXHf-YDvLHe-vfKi2x-25qyfav-vuRjEy-U1fLb5-vuSpRy-V63szM-2g8LLM3-vfJED2-V1NTxd-ZNC47n-22iHRTW-MPqrto-U1fTbN-JmAb28 [dostęp: 1.12.2022].

Zamiarem nietypowej instalacji artysty Lorenzo Quinna *Support* było zwrócenie uwagi odbiorców na problem zmian klimatu. Dwie ogromne ręce wyłaniające się z kanału, niejako szukające ratunku i opierające się na budynkach sąsiadujących z wodą, symbolizują obawę o przyszłość i podkreślają, że wszystko pozostaje w rękach człowieka. Jeżeli odpowiednio nie zadba się o Ziemię, to następne pokolenia nie zobaczą już urokliwych weneckich uliczek (chyba że zanurkują). Quinn chciał poprzez taki środek artystycznego wyrazu przekazać, że zarówno aktywna, jak i bierna postawa w efekcie mają wpływ na obecną i przyszłą kondycję środowiska. Wybór weneckiego kanału na miejsce instalacji również był nieprzypadkowy. Wenecja to jedno z miast, któremu podnoszący się wraz z postępem katastrofy klimatycznej poziom mórz i oceanów zagraża w znacznym stopniu. Ponadto miasto to pozostaje zagrożone przez skutki masowej turystyki: przyjeżdża tam ok. 30 mln turystów rocznie, w szczycie sezonu nawet 130 tys. dziennie, przez co mieszkańcy miasta czują się wyobcowani i niejako pozostawieni sami sobie. Władze miasta nie mają wystarczających środków, aby zaspokoić podstawowe potrzeby mieszkańców. Jakość powietrza w Wenecji jest często gorsza niż w ruchliwych centrach miast. W efekcie w ciągu ostatniego czasu liczba mieszkańców zmniejszyła się o prawie jedną trzecią. Czynsze są niebotycznie wysokie, a portale takie jak Airbnb dominują na rynku mieszkaniowym. Coraz więcej historycznych budynków jest przejmowanych przez hotele. Sklepy, bary i restauracje nastawione są niemal wyłącznie na turystów, zapominając o potrzebach wenecjan.

Kolejną ważną inicjatywą był – ogłoszony w 1999 r. przez Światową Organizację Turystyki – Globalny Kodeks Etyki w Turystyce. Tym samym ustanowiła ona podstawy do rozwoju turystyki zrównoważonej, wskazując, że „wszyscy uczestnicy rozwoju turystyki winni chronić środowisko i zasoby naturalne,

by zapewnić znaczny, trwały i zrównoważony rozwój gospodarczy sprawiedliwie zaspokajający potrzeby i aspiracje obecnych oraz przyszłych pokoleń"[8]. W roku 1997 Rada Europy opublikowała dokument *Turystyka i środowisko*, gdzie model turystyki dla regionu miał charakteryzować się m.in. takimi cechami, jak: proekologiczna infrastruktura turystyczna i łagodne formy wypoczynku, oszczędne gospodarowania zasobami, proekologiczna gospodarka energetyczna, ekomarketing, proekologiczna gospodarka odpadami, proekologiczna sieć dróg oraz krajobraz kształtowany zgodnie z lokalnym charakterem i tradycjami[9]. Rada Europy zresztą sformułowała swoją definicję zrównoważonej turystyki – to każda forma działalności turystycznej, która szanuje środowisko naturalne, zapewnia długotrwała ochronę naturalnych i kulturowych zasobów, jest społecznie i ekonomicznie akceptowalna oraz sprawiedliwa. Również inne organizacje międzynarodowe włączyły się w realizację założeń zrównoważonej turystyki; mowa tu o UNESCO, które w 2011 r. rozpoczęło opracowywanie nowego Programu Dziedzictwa Światowego i Zrównoważonej Turystyki. Celem było stworzenie międzynarodowych ram dla współpracy i skoordynowanego osiągania wspólnych oraz trwałych rezultatów związanych z turystyką w obiektach należących do światowego dziedzictwa[10].

Warto również wspomnieć o biznesowym aspekcie zrównoważonej turystyki, a mianowicie projekcie *Travelife*, który powstał w 2007 r. Obsługiwany jest przez Brytyjskie Stowarzyszenie Biur Podróży (ABTA), ma na celu pomoc hotelom i innym miejscom zakwaterowania w społecznym i środowiskowym zarządzaniu oraz w komunikowaniu klientom swoich osiągnięć na rzecz zrównoważonego rozwoju. Organizacja oferuje szkolenia i narzędzia do przeprowadzania zmian w zarządzaniu społecznym i środowiskowym, a także w komunikowaniu klientom postępów we wdrażaniu idei zrównoważonego rozwoju. Obecnie w Zrównoważonym Systemie *Travelife* jest zarejestrowanych 17 tys. miejsc zakwaterowania na całym świecie, a w ponad 500 przypadkach przyznano certyfikaty jakości *Travelife*. Przedstawiciele sektora turystycznego należącego do tej organizacji są przekonani o korzyściach, mających związek z działaniami zgodnymi z zasadami rozwoju zrównoważonego. Wśród nich znajdują się: wzrost zysków, redukcja kosztów, dostęp do środków finansowych (kredyty, inwestorzy), docenianie działań proekologicznych przez pracowników. Takie działania mają również wpływ na wizerunek przedsiębiorstwa i marki oraz podtrzymywanie atrakcyjności turystycznej destynacji. Nie bez znaczenia pozostaje także wpływ

---

[8] *Global Ethic Code for Tourism* został przyjęty na 13. sesji zgromadzenia WTO w Santiago de Chile 27 września 1999 r.

[9] Rekomendacja nr R(95)10 Komitetu Ministrów dla Państw Członkowskich w Sprawie Polityki Zrównoważonego Rozwoju Turystyki na Obszarach Chronionych, przyjęta przez Komitet Ministrów 11 sierpnia 1995 r. na 543. spotkaniu Delegatów, Rada Europy Komitet Ministrów, 1995.

[10] I. Kapera, *Rozwój zrównoważony turystyki. Problemy przyrodnicze, społeczne i gospodarcze na przykładzie Polski*, Oficyna Wydawnicza AFM, Kraków 2018.

organizacji na procesy legislacyjne (opiniowanie lub powstrzymywanie niekorzystnych przepisów)[11].

Turystyka zrównoważona a inne jej formy

Warto zwrócić uwagę na fakt, że turystyka zrównoważona jest bardzo często mylona z innymi jej formami, które również mają na celu dbałość o środowisko przyrodnicze, ale nie stanowią jednak jej zamienników. Pierwszym pojęciem w tym zakresie jest **ekoturystyka**, która dotyczy formy aktywnego i dogłębnego zwiedzania obszarów o wybitnych walorach przyrodniczych lub kulturowych, ale nie niszczy ekosystemów przyrodniczych i odrębności kulturowej lokalnych społeczności oraz dostarcza środków finansowych dla ochrony tych elementów. Jak wskazuje David Weaver, to najczystsza forma podróżowania[12], ma bowiem na celu ochronę ekosystemów, odrębności kulturowej, wpływa na edukację, ale również dba o społeczności, dostarczając środków na ochronę zasobów[13]. Dalej wyróżnia się **turystykę przyrodniczą**, która nastawiona jest na wszystkie aktywności związane z zasobami przyrodniczymi; co ciekawe: można ją realizować również w miastach, w bliskim otoczeniu miejsca zamieszkania. Wśród innych form turystyki warto wskazać jeszcze na koncepcję **turystyki odpowiedzialnej** (*responsible*), która jest nastawiona na odpowiedzialność za skutki rozwoju

Znikające rajskie wyspy*

Malediwy, „turystyczny raj", to maleńkie państwo na Oceanie Indyjskim, które składa się z ok. 1200 wysp, żyje tam ok. 300 tys. mieszkańców. Naukowcy nie mają wątpliwości, że wyspy te znikną wkrótce z powierzchni Ziemi; prognozy wynoszą ok. 50 lat. Przyczyną jest globalne ocieplenie, które powoduje podnoszenie się poziomu oceanu. Z powierzchni Malediwów 80% znajduje się niecały metr nad poziomem morza, a różnica ta stale się zmniejsza. Wyspom zagrażają fale sztormowe i trudne warunki pogodowe. Podnosi się również temperatura. Winą za tę sytuację wyspiarze obarczają bogate państwa, które zanieczyszczają środowisko; problem ten jednak nie budzi obaw na samych wyspach – przybywa samochodów, skuterów, produkuje się tony śmieci, a ich segregacja wciąż nie jest prowadzona. Kwestia zanieczyszczeń najbardziej widoczna jest na Thilafushi, wyspie-wysypisku, znajdującej się nieopodal stolicy państwa. Wyspa codziennie powiększa się o metr kwadratowy, a niezabezpieczone toksyny spływają do oceanu, co nie pozostaje bez wpływu na ekosystem. Nadzieję na uratowanie wysp pokłada się w odpowiedniej infrastrukturze, czyli budowie murów morskich. Jest to jednak przedsięwzięcie bardzo kosztowne, władze co roku wydają ok. 10 mln USD na prace związane z ochroną wybrzeża, choć jak szacują, potrzeby są dużo większe. Mimo to jeśli prace te nie zostaną zintensyfikowane, Malediwy mogą znaleźć się pod wodą, a to wywoła kolejne problemy, m.in. migracje, które mogą mieć trudne do przewidzenia skutki.

* *Rajskie wyspy znikają – wstrząsający reportaż Jana Mikruty*, Polsat News, 25.12.2016, https://www.polsatnews.pl/wiadomosc/2016-12-25/rajskie-wyspy-znikaja-wstrzasajacy-reportaz-jana-mikruty/ [dostęp: 3.02.2022].

[11] *Travelife Sustainability in Tourism. Społeczna Odpowiedzialność Przedsiębiorstw dla Touroperatorów i Biur Podróży*, Travelife, https://www.travelife.info/index_new.php?menu=about_travelife&lang=pl [dostęp: 21.10.2018].

[12] D. Weaver, *Ecotourism*, John Wiley & Sons, Melbourne 2001.

[13] A. Niezgoda, *Ekorozwój a rozwój zrównoważony – istota i zakres pojęcia na przykładzie turystyki w Puszczykowie*, „E-Przegląd Wielkopolski" 2020, nr 3, s. 4–9.

turystyki, a także **turystyki przyjaznej środowisku** (*environmental friendly*), gdzie nacisk kładzie się nie tylko na środowisko przyrodnicze, ale i społeczno-kulturowe, może być zatem uprawiana również w miastach (zob. ramka *Nowe modele turystyki*).

Nowe modele turystyki

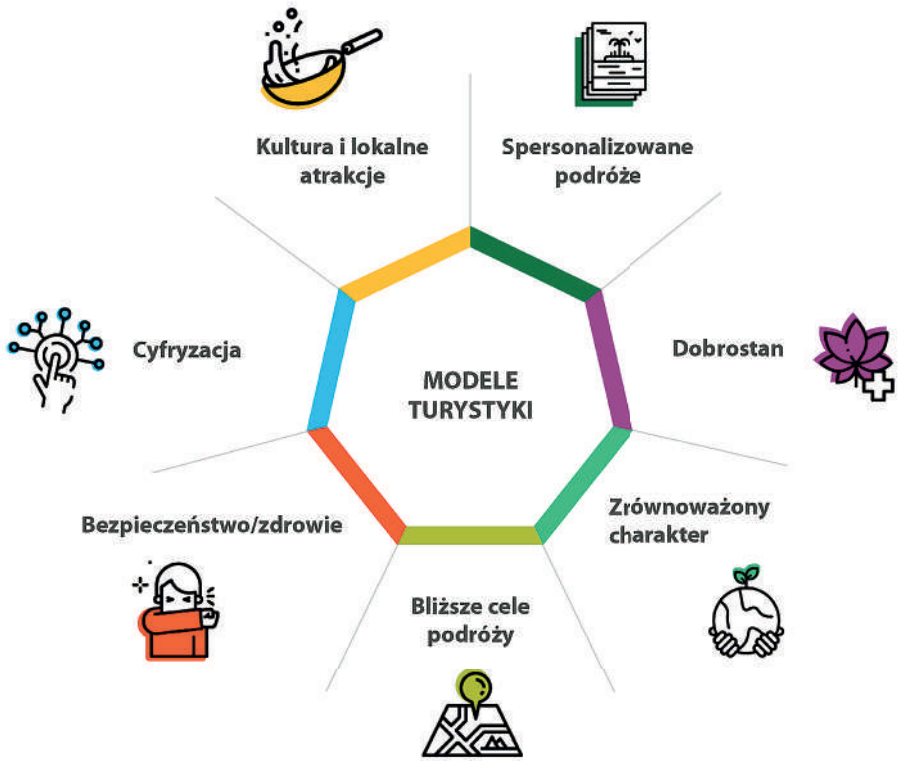

Źródło: *Wsparcie UE na rzecz turystyki – potrzeba nowej orientacji strategicznej i lepszego podejścia do finansowania*, Europejski Trybunał Obrachunkowy, 2021, s. 21, https://www.eca.europa.eu/Lists/ECADocuments/SR21_27/SR_EU-invest-tourism_PL.pdf [dostęp: 1.12.2022].

Pandemia COVID-19 wywarła dramatyczny i bezprecedensowy wpływ na sektor turystyki na całym świecie, gwałtownie ograniczając ruch turystyczny, a tym samym dochody przedsiębiorstw związanych z turystyką. W pierwszych trzech kwartałach 2020 r. przyjazdy międzynarodowe do Unii Europejskiej były o 67,5% niższe niż w tym samym okresie roku 2019. Większość ekspertów z organizacji międzynarodowych uważa, że w najbliższym czasie, po uporaniu się z bezpośrednimi skutkami pandemii COVID-19, pojawi się popyt turystyczny przede wszystkim na wakacje krajowe i regionalne oraz krótkie wyjazdy. Co ważniejsze jednak, rozwój unijnego sektora turystyki stoi w obliczu poważnych wyzwań, które są związane w szczególności z jego transformacją ekologiczną, cyfryzacją i integracją nowych technologii, a także konkurencyjnością. Ewoluują również zachowania turystów. Przyszły popyt w dziedzinie turystyki będzie prawdopodobnie napędzany przez rosnącą świadomość ekologiczną, szersze wykorzystanie usług cyfrowych i nowych technologii, przejście na bardziej spersonalizowane doświadczenia podróżowania, a także przez zapewnienie dobrostanu i lepszej interakcji z lokalnymi społecznościami i kulturą, jak i przez rosnące obawy dotyczące protokołów bezpieczeństwa i zdrowia.

Główne problemy współczesnej turystyki

Niezrównoważony rozwój turystyki, złe zarządzanie oraz nadmierna koncentracja ruchu turystycznego i baz noclegowych, ale również brak kultury turystycznej i edukacji w tym zakresie, powodują degradację środowiska przyrodniczego. Inne negatywne skutki to zabór ziemi i wody, infrastruktura pochłaniająca wielkie połacie gruntów. Coraz częściej mamy również do czynienia z ubożeniem krajobrazu, zaśmiecaniem regionów turystycznych, powstawaniem miast *stricte* turystycznych. Niezwykle istotny problem tkwi w zanieczyszczeniu powietrza, w tym emisji szkodliwych związków, ale także zanieczyszczeniu wód i generowaniu ścieków produkowanych przez organizatorów turystyki (hotele, restauracje). Do zniszczeń przyczyniają się też turyści uprawiający narciarstwo zjazdowe czy turystykę pieszą, następuje bowiem zjawisko degradacji gleby czy osuwania się zboczy, niszczenie roślinności lub fragmentacja wywołana zjazdami narciarskimi. Jeśli chodzi o ochronę zwierząt, to niestety również należy wskazać na negatywne konsekwencji, takie jak wyparcie gatunków rodzimych, płoszenie zwierząt, śmierć pod kołami samochodów (np. w Kanadzie znajdowane są setki niedźwiedzi zabitych przez kierowców nieprzestrzegających przepisów, w Australii ten sam problem dotyczy kangurów). Istotny będzie też negatywny wpływ turystyki na zdrowie społeczeństwa lokalnego przez generowanie nadmiernego hałasu czy wzrost zanieczyszczeń (zob. ramka *Instalacja artystyczna Lorenzo Quinna Support w Wenecji*). Społeczeństwa bogacą się w stopniu przekraczającym możliwości turystyki.

Niestety choć coraz częściej mówi się o wprowadzaniu koncepcji zrównoważonego rozwoju jako szansie na zachowanie harmonijnych relacji między człowiekiem a przyrodą, to jednak istnieje szereg czynników utrudniających jej

Film *Die Kanaren: Inseln der Arbeitslosen* (*Kanary: wyspy bezrobotnych*), reż. Justin Francis, z 2018 r.

Program telewizyjny niemieckiej stacji BR Fernsehen *Die Kanaren Inseln der Arbeitslosen*, przygotowany przez Justina Francisa – podróżnika i przewodnika turystycznego, który wybrał się z kamerą w miejsca, gdzie najbardziej rozbrzmiewają protesty przeciwko masowej turystyce. Ilustruje zjawisko zwane *overtourism*, polegające na pojawianiu się zbyt wielu gości w jednym miejscu, determinowane przez coraz większy dostęp do tanich połączeń lotniczych, rosnącą popularność publikacji o podróżach, w szczególności tych sponsorowanych, jak też działalność wielkich statków wycieczkowych oraz wynajem turystom prywatnych mieszkań i rosnącą siłę nabywczą społeczeństwa.

Film ukazuje Teneryfę nie tylko jako raj turystyczny, ale i miejsce z licznymi problemami. Niemieccy dziennikarze przybliżają problem biedy, w tym dzielnic złożonych z mieszkań socjalnych, bezrobocia wśród młodych ludzi, organizacji kościelnych, które rozdają żywność ubogim. Autor filmu porusza również problem niskich płac w turystyce i pracy ponad siły, co rodzi ogromne problemy zdrowotne mieszkańców, m.in. związane z depresją. Co więcej, przedstawiona forma turystyki przybiera hermetyczną formę zaplanowanych na wycieczkowcach pobytów, turyści często nie wydają pieniędzy w portach, schodzą tam tylko na parę godzin, nie odwiedzają restauracji, co negatywnie wpływa na lokalną gospodarkę. Oglądając film, widz może zadać sobie pytanie: jak to możliwe, że mieszkańcy tak atrakcyjnych obszarów świata borykają się z tak ogromnymi problemami?

realizację. Mamy bowiem do czynienia ze zróżnicowaniem skali i rodzajów problemów społeczno-gospodarczych w regionach recepcji turystycznej, złożonym charakterze zjawisk turystycznych, ale również z brakiem jasno określonego sposobu wdrażania zasad zrównoważonego rozwoju. Bez względu na te problemy turystyka zrównoważona powinna minimalizować negatywny wpływ turystyki na sferę przyrodniczą, gospodarczą i społeczną. Turyści powinni móc korzystać z walorów przyrodniczych w taki sposób, aby nie nastąpiła degradacja i można było je zachować dla kolejnych pokoleń. Podstawowym problemem obrania optymalnej drogi rozwoju turystyki jest wybór takich jej form, które mogą rozwijać się na danym obszarze bez szkody dla jego walorów.

Kalendarium

1995 – sformułowanie koncepcji zrównoważonej turystyki podczas Światowej Konferencji na temat Zrównoważonej Turystyki na wyspie Lanzarote, której efektem była Lanzarocka Karta Zrównoważonej Turystyki. W karcie podkreślono, że rozwój turystyki powinien być oparty na kryteriach zrównoważonego rozwoju, co oznacza, że musi być ekologiczny, zintegrowany ze środowiskiem naturalnym, ekonomicznie wykonalny oraz społecznie i etycznie akceptowany.

2002, 2003 – dokumenty Rady Europy dotyczące poprawy koordynacji polityki mającej wpływ na turystykę oraz komunikat o konieczności połączenia sił w celu poprawy stanu ekorozwoju.

2007 – globalna Konferencja Ekoturystyczna w Oslo, na której zaprezentowano zielone szlaki (*greenways*) w kontekście idei przyczyniającej się do rozwoju ekoturystyki, ochrony środowiska przyrodniczego i kulturowego.

2017 – Międzynarodowy Rok Zrównoważonej Turystyki dla Rozwoju (*International Year of Sustainable Tourism for Development*) na mocy rezolucji Zgromadzenia Ogólnego ONZ.

Słowniczek

Ekosystem turystyczny – zglobalizowany i wzajemnie powiązany łańcuch wartości obejmujący dostawców informacji oraz usług w internecie i poza nim (biura turystyczne, platformy cyfrowe, dostawcy technologii turystycznych), biura podróży i organizatorów turystyki, dostawców usług zakwaterowania, organizacje zarządzające obszarami turystycznymi, atrakcje turystyczne oraz transport pasażerski.

Overtoursim – zjawisko dotykające kierunków, gdzie mieszkańcy albo turyści (lub obie strony) zauważają zbyt dużą liczbę zwiedzających. Ma on wpływ na jakość życia lub doświadczenie przebywania w danych miejscu. Jest to zjawisko odwrotne do zrównoważonej turystyki.

Sektor turystyki – obejmuje szeroką grupę obszarów działalności gospodarczej: usługi transportowe, które ułatwiają przemieszczanie się osób, biura podróży i organizatorów wycieczek; zakwaterowanie; usługi restauracyjne i gastronomiczne; obiekty kulturalne, sportowe i rekreacyjne; towary i usługi związane z turystyką lokalną.

Problemy do dyskusji

1. Z jakimi problemami mierzy się obecnie turystyka? Co zrobić, by była ona bardziej zrównoważona?
2. Wymień główne problemy związane z realizacją turystyki zrównoważonej.
3. W jaki sposób podróżować odpowiedzialnie?

Dodatkowa literatura

Buckley R., *Ecotourism. Principles & Practices*, CABI, Wallingford 2009.

Castellani V., Sala S., *Sustainable Tourism as a Factor of Local Development*, Tangram Edition, Trento 2009.

Kowalczyk-Anioł J., Włodarczyk B., *Przestrzeń turystyczna przestrzenią konfliktu*, „Prace i Studia Geograficzne" 2017, nr 62(2), s. 53–72.

Kruczek Z., *Problemy pomiaru i szacowania frekwencji w polskich atrakcjach turystycznych. Uwarunkowania i plany rozwoju turystyki*, „Społeczno-Ekonomiczne Problemy Rozwoju Turystyki" 2016, t. XVI(16), s. 85–102.

Kruczek Z., *Ways to Counteract the Negative Effects of Overtourism at Tourist Attractions and Destinations*, "Annales Universitati Maria Curie Skołodowska" 2019, Vol. LXXIV, s. 45–57.

Karas L., Ferencova M., *The Survey of Attitudes of Students of Management toward Travel Tour Prices*, "Polish Journal of Management Studies" 2010, Vol. 2, s. 1–7.

Middleton V., Hawkins R., *Sustainable Tourism*, Butterworth and Heinemann, Oxford 2008.

Niezgoda A., *Ekorozwój a rozwój zrównoważony – istota i zakres pojęcia na przykładzie turystyki w Puszczykowie*, „E-Przegląd Wielkopolski" 2020, nr 3, s. 4–9.

Sustainable Tourism. A Global Perspective, eds. R. Harris, T. Griffin, P. Williams, Butterworth and Heinemann, Oxford 2002.

Swarbrooke J., *Sustainable Tourism Management*, CABI, Wallingford 2001.

Wearing S., Neil J., *Ecotourism. Impacts, Potentials and Possibilities*, Buttleworth and Heinemann, Oxford 2012.

Weaver D., *Sustainable Tourism*, Butterworth and Heinemann, Oxford 2012.

Materiał filmowy

Malediwy – skutki ocieplenia klimatu, HumanDocTV, 5.03.2018, https://www.youtube.com/watch?v=KvGxyJBRH5c [dostęp: 6.07.2022].

Reportaż o skutkach ocieplenia klimatu z Malediwów wskazuje na walkę człowieka z podnoszącym się stale lustrem oceanu. Jako przykład podejmowanych działań podano wybudowaną – wyższą od naturalnych – sztuczną wyspę. Co prawda rafa koralowa przyrasta ok. 7 mm rocznie, ale to nie wystarcza w swoistym wyścigu z oceanem, który ją stale wymywa i podnosi o ok. 2 mm rocznie na skutek ocieplenia klimatu.

Część III

Ujęcie podmiotowe

Fot. Rafał Mielnik

Marta Ryniejska-Kiełdanowicz
współpraca Małgorzata Kocierz

Rozdział 18

Dyplomacja klimatyczna

W dobie globalizacji znacznemu rozszerzeniu uległ zakres podmiotów zaangażowanych w działania dyplomatyczne, a także katalog problemów podejmowanych przez współczesną dyplomację. Nie ulega wątpliwości, że nadal głównym podmiotem dyplomacji pozostają państwa, jednak coraz większą rolę odgrywają organizacje międzynarodowe, aktorzy subpaństwowi (miasta i regiony) i pozapaństwowi (*non-governmental organization*, NGO) oraz korporacje transnarodowe. Jak zauważają badacze stosunków międzynarodowych[1], klasyczna dyplomacja zajmowała się tzw. wysoką polityką. Powodem odejścia od niej było zakończenie zimnej wojny, a przede wszystkim przyczynił się do tego proces globalizacji – stąd zainteresowanie się problemami „niskiej polityki", w tym m.in. kwestiami klimatu. W drugiej połowie XX w., wraz z organizacją szeregu międzynarodowych konferencji poświęconych problemom degradacji środowiska, pojawiło się pojęcie **dyplomacji klimatycznej**, czasem również określanej jako „zielona dyplomacja".

Powstanie dyplomacji klimatycznej wiąże się z trwającym od wielu lat trendem popierającym troskę o stan przyrody i środowiska naturalnego oraz ochronę współczesnych ekosystemów, zagrożonych przez negatywną działalność człowieka[2]. Dyplomacja na rzecz klimatu ewoluowała na przestrzeni lat pod względem zasięgu i złożoności. Uwzględnianie kwestii zmian klimatycznych w szeroko rozumianej polityce zagranicznej i dyplomacji nastąpiło wskutek zwiększenia zainteresowania wdrażaniem i zarządzaniem ryzykiem klimatycznym na skalę światową. W efekcie wzrosła także liczba wspólnych sojuszy pomiędzy państwami i innymi podmiotami stosunków międzynarodowych. Zainicjowane zostały również dyskusje na temat konsekwencji zmian klimatu i możliwych działań[3].

W polskiej literaturze trudno znaleźć precyzyjną definicję terminu „dyplomacja klimatyczna", stąd w niniejszym rozdziale zaprezentowano kilka prób

---

[1] B. Surmacz, *Tendencje ewolucji współczesnej dyplomacji*, w: *Poziomy analizy stosunków międzynarodowych*, red. E. Haliżak, M. Pietraś, Wydawnictwo Rambler, Warszawa 2013, s. 233–253.

[2] Por. J. Purdy, *The Politics of Nature: Climate Change, Environmental Law, and Democracy*, "The Yale Law Journal" 2010, No. 119(6), s. 1122 i n.

[3] A. Hristova, D. Chankova, *Climate Diplomacy – A Growing Foreign Policy Challenge*, "Juridical Tribune/Tribuna Juridica" 2020, No. 10(2), s. 194.

rozpatrzenia pojęcia przez zagranicznych badaczy. Anna Hristova i Dobrinka Chankova określają dyplomację klimatyczną jako działalność, mechanizm, ale również środek reagowania, którego cel stanowi stworzenie w niedalekiej przyszłości międzynarodowego systemu ochrony klimatu i zapewnienie jego efektywnego funkcjonowania[4]. Diarmuid Torney i Maia K. Davis Cross zauważają natomiast, że dyplomacja klimatyczna jest szczególnym rodzajem dyplomacji środowiskowej. Jej wyodrębnienie nastąpiło ze względu na bardzo dużą uwagę, jaką zmiany klimatyczne przyciągają na całym świecie w porównaniu z innymi kwestiami środowiskowymi[5].

Warto zwrócić również uwagę na efekty kilkunastoletniej współpracy organizacji Adelphi i jej partnerów z Federalnym Ministerstwem Spraw Zagranicznych Niemiec (szerzej zob. ramka *Niemcy a dyplomacja klimatyczna*). Podmioty prowadzą wspólnie platformę internetową climate-diplomacy.org, która stanowi źródło wiedzy i bieżących informacji dotyczących dyplomacji klimatycznej na świecie. Na stronie organizacji można znaleźć definicję dyplomacji klimatycznej rozumianej jako wykorzystywanie narzędzi dyplomatycznych w celu wspierania utworzenia i efektywnego funkcjonowania międzynarodowego systemu przeciwdziałania zmianom klimatu oraz łagodzenia negatywnych skutków tych zmian. Silna sieć partnerów, w tym przedstawicieli społeczeństwa obywatelskiego i sektora prywatnego, okazuje się niezbędna do wypełnienia tak zarysowanego celu. Międzynarodowa dyplomacja na rzecz środowiska i klimatu, dwustronna współpraca w tym zakresie, a także polityka ochrony środowiska mogą promować dialog i budowanie zaufania, przyczyniając się tym samym do stabilnej sytuacji w kraju, regionie i na świecie[6].

Niemcy a dyplomacja klimatyczna

Walka ze zmianami klimatycznymi (niem. *der Klimawandel*), zanieczyszczeniem środowiska naturalnego, ale także ochroną bioróżnorodności, jest jednym z najważniejszych filarów polityki Federalnej Republiki Niemiec od lat 90. XX w. Można uznać, że Niemcy są liderem w Unii Europejskiej pod względem działalności na rzecz ochrony środowiska, a dyplomacja klimatyczna stanowi centralny punkt ich polityki zagranicznej. W tym kontekście używa się w Niemczech dwóch pojęć. Wąski termin „dyplomacja klimatyczna" (niem. *die Klimadiplomatie*) głównie odnosi się do działań podejmowanych w ramach Ramowej Konwencji Narodów Zjednoczonych w sprawie zmian klimatu. Szerszym, używanym do zaprezentowania działań podejmowanych na arenie międzynarodowej, jest „zagraniczna polityka klimatyczna" (niem. *die Klimaaußenpolitik*). Pojęcie to rozumie się jako włączenie kwestii klimatycznych do działań podejmowanych w ramach prowadzonej polityki zagranicznej* co ma przyczynić się do tego, że polityka na rzecz klimatu powinna stać się stałym tematem debat międzynarodowych**.

[4] Ibidem, s. 195.

[5] D. Torney, M.K. Davis Cross, *Environmental and Climate Diplomacy: Building Coalitions through Persuasion*, w: *European Union External Environmental Policy. Rules, Regulation and Governance Beyond Borders*, eds. C. Adelle, K. Biedenkopf, D. Torney, Palgrave Macmillan, Cham 2017, s. 39–58.

[6] *What Is Climate Diplomacy?*, Climate Diplomacy, https://climate-diplomacy.org/what-climate-diplomacy [dostęp: 1.02.2022].

Niemieccy politycy podkreślają znaczenie tego rodzaju dyplomacji jako „katalizatora polityki zagranicznej"***. Według raportu Federalnego Ministerstwa Spraw Zagranicznych RFN z grudnia 2019 r. podstawą niemieckiej dyplomacji klimatycznej jest wspomniane już w podręczniku Porozumienie Paryskie z roku 2015 r. (zob. rozdział 2. *Dokumenty zrównoważonego rozwoju*). Dyplomację klimatyczną postrzega się również jako środek do osiągnięcia celów bardziej globalnych, a mianowicie Agendy 2030 ONZ. Kwestie klimatyczne pozostają nieodłącznie związane z zapewnieniem bezpieczeństwa, co potwierdza m.in. przemówienie Ministra Spraw Zagranicznych Heiko Maasa, który zwrócił szczególną uwagę na to, że zmiany klimatu zagrażają bezpośrednio pokojowi i bezpieczeństwu na świecie, a także powodują ogromne straty dla gospodarek****. W ONZ od 2018 r. z inicjatywy Niemiec powstała tzw. grupa zrzeszająca ponad 50 państw nazwana „Klimat a bezpieczeństwo".

Pandemia COVID-19 nie wpłynęła zasadniczo na stanowisko Niemiec w stosunku do zmian klimatu, co podkreśliła była kanclerz Angela Merkel na forum Petersburskiego Dialogu Klimatycznego w Berlinie 28 kwietnia 2020 r.***** Zadeklarowała zdecydowane poparcie dla działań Europejskiego Zielonego Ładu, jak również wskazała na potrzebę rozwijania współpracy międzynarodowej w tym zakresie, przeznaczając 4 mld EUR na międzynarodową walkę ze zmianami klimatycznymi. Przed forum w niemieckiej prasie pojawił się również wspólny apel 60 dużych niemieckich przedsiębiorstw, takich jak Bayer, Puma czy Telekom, o to, żeby odbudowa gospodarki po pandemii odbywała się bez szkody dla klimatu******. Także w programie niemieckiej prezydencji w Radzie Unii Europejskiej (2020 r.) zrównoważony rozwój stał się jednym z sześciu zadań wyznaczonych do realizacji. Niemcy zatem aspirują do roli niekwestionowanego światowego lidera w tej dziedzinie i jak wskazują obserwatorzy, chodzi tutaj nie tylko o dobro ogólne ludzkości, lecz również o korzyści gospodarcze, takie jak eksport technologii w zakresie ochrony środowiska*******.

Wagę i znaczenie dyplomacji klimatycznej dla Niemiec potwierdza powołanie szefowej organizacji Greenpeace, Jennifer Morgan, na pełnomocniczkę niemieckiego rządu ds. klimatu. Wydaje się, że Minister Spraw Zagranicznych Annalena Baerbock z Partii Zielonych postawiła w tym wypadku na rozeznanie i kontakty Morgan, która już w 2007 r. doradzała rządowi Niemiec w czasach ważnego przewodnictwa w Radzie Unii Europejskiej albo podczas szczytu G7 w Heiligendamm, gdzie sprawy ochrony klimatu stanowiły główny temat. Morgan była też współautorką pojawiającego się regularnie raportu Rady Klimatycznej ONZ********.

* L. Li, *Soft Power for Solar Power: Germany's New Climate Foreign Policy*, Germanwatch, 02.2016, s. 8, https://germanwatch.org/sites/germanwatch.org/files/publication/14552.pdf [dostęp: 18.07.2020].

** *Ressortbericht des Auswärtigen Amts zur Vorlage im Staatssekretärsausschuss für Nachhaltigkeit*, Auswärtiges Amt, 03.2013, s. 3–4, https://www.bundesregierung.de/resource/blob/975274/429966/727d4a93be0ca657e196ce7d71d033e9/2013-04-11-bericht-aa-nachhaltigkeit-leitmotiv-der-aussenpolitik-data.pdf?download=1 [dostęp: 18.07.2020].

*** *Federal Foreign Office Climate Diplomacy Report*, Auswärtiges Amt, 12.2019, s. 3, https://www.auswaertiges-amt.de/blob/2296210/3371d7d8f8b282036ff0db19af1db021/200124-klimabericht-dl-data.pdf [dostęp: 18.07.2020].

**** *Statement von Außenminister Heiko Maas in der Offenen Debatte des Sicherheitsrats der Vereinten Nationen "Addressing the Impacts of Climate-related Disasters on International Peace and Security"*, Auswärtiges Amt, 25.01.2019, https://www.auswaertiges-amt.de/de/newsroom/maas-klima-uno/2182050 [dostęp: 18.07.2020].

***** *Rede von Bundeskanzlerin Merkel im Rahmen des XI. Petersberger Klimadialogs am 28. April 2020 (Videokonferenz)*, Die Bundeskanzlerin, https://www.bundeskanzlerin.de/bkin-de/aktuelles/rede-von-bundeskanzlerin-merkel-im-rahmen-des-xi-petersberger-klimadialogs-am-28-april-2020-videokonferenz--1748018 [dostęp: 18.07.2020].

****** *Viele Firmen fordern ehrgeizige Klimapolitik*, N-TV, 26.04.2020, https://www.n-tv.de/wirtschaft/Viele-Firmen-fordern-ehrgeizige-Klimapolitik-article21741294.html [dostęp: 18.07.2020].

******* R. Bajczuk, *Niemcy na szczycie klimatycznym: walka o globalne porozumienie i własne interesy*, Ośrodek Studiów Wschodnich, 2.12.2015, https://www.osw.waw.pl/en/node/23888 [dostęp: 18.07.2020].

******** *Szefowa Greenpeace przechodzi do niemieckiego MSZ*, Deutche Welle, 9.02.2022, https://www.dw.com/pl/szefowa-greenpeace-przechodzi-do-niemieckiego-msz/a-60719185 [dostęp: 9.02.2022].

Ochrona środowiska w Danii

Farma wiatrowa w Danii

Źródło: Middelgrunden Wind Farm 2009-07-01 Edit Filtered, Wikimedia Commons, 1.07.2009, https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Middelgrunden_wind_farm_2009-07-01_edit_filtered.jpg [dostęp: 9.02.2022].

Dania to państwo, które z sukcesem realizuje dyplomację klimatyczną – znajduje się w czołówce państw, które znaczną część funduszy przeznaczają na cele środowiskowe. W roku 1985 duńscy politycy ostatecznie zdecydowali się zrezygnować z wszelkich form energii jądrowej, zwiększyli jednocześnie rządowe dotacje na turbiny wiatrowe. Uważa się za pewne, że Duńczycy osiągną wyznaczony, przez zdecydowaną większość w parlamencie, cel zakładający 100%, neutralną dla klimatu produkcję energii do 2028 r. Co ciekawe, 15 września 2019 r. po raz pierwszy w historii elektrownie wiatrowe w Danii pokryły zapotrzebowanie kraju na prąd. Silny wiatr wiejący znad Morza Północnego spowodował, że farmy wiatrowe wyprodukowały 100% energii, jakiej potrzebowały wszystkie przedsiębiorstwa i gospodarstwa domowe w Danii. W sumie duńska produkcja prądu wyniosła 130% zapotrzebowania krajowego. Nadwyżkę sprzedano za granicę.

Rząd Danii ogłosił także, że przeznaczy 1,25 mld DDK (168 mln EUR) na żywność pochodzenia roślinnego. Jest to część porozumienia klimatycznego skoncentrowanego na redukcji emisji gazów cieplarnianych. Jednocześnie stanowi to największą inwestycję w badania i rozwój żywności roślinnej w historii Unii Europejskiej. Porozumienie dotyczące promocji roślin i „zielonej konwersji" duńskiego rolnictwa zostało zaaprobowane przez wszystkie partie w parlamencie*.

* *Duńczycy zbudują „wiatrakowe" wyspy*, RP Energia, 21.05.2020, https://energia.rp.pl/nowa-energia/art-17022441-dunczycy-zbuduja-wiatrakowe-wyspy [dostęp: 10.02.2022].

Wielowymiarowy charakter dyplomacji klimatycznej jest spowodowany podejmowaniem działań zarówno na poziomie lokalnym, regionalnym, krajowym, jak i międzynarodowym. Charakteryzuje się różnorodnością, gdyż przedmiot tejże dyplomacji może się różnić w zależności od położenia geograficznego,

kręgu kulturowego czy rozwoju społeczno-gospodarczego[7] (zob. ramka *Zależności w prowadzeniu dyplomacji klimatycznej*). Wśród kwestii poruszanych za pośrednictwem dyplomacji klimatycznej znajdują się m.in. wpływ zmian klimatycznych na gospodarkę, budowa nowoczesnych, przyjaznych środowisku miast, uwzględnienie kwestii środowiskowych przy opracowywaniu strategii zagospodarowania przestrzennego, a także ochrona mórz i oceanów[8]. Co ważne, w odróżnieniu od klasycznego modelu dyplomacji tutaj istotną rolę odgrywają eksperci, a większą uwagę zwraca się na aspekty techniczne, wiedzę z zakresu ekologii i biologii, bezpośrednią partycypację społeczeństwa oraz poczucie wspólnej odpowiedzialności[9]. Jak zauważa Ewelina Morawska, zielona dyplomacja może być również traktowana jako forma pokojowej dyplomacji, która dąży do pogodzenia się człowieka z naturą, zgodnie z koncepcją zrównoważonego rozwoju na rzecz przyszłych pokoleń. Zielona dyplomacja realizowana jest na wielu poziomach: w życiu społecznym i politycznym, w edukacji, filozofii oraz w ramach współpracy międzynarodowej[10].

Bogate państwa kompensują swoje „grzechy klimatyczne"

W Rwandzie instalowane są przyjazne dla środowiska piece, 90 tys. z nich już działa w wioskach; plan zakłada budowę kolejnych 40 tys. nowych pieców rocznie. Mają one pozytywny wpływ różnego rodzaju: wycinka lasów w regionie spowodowana spalaniem drewna w tradycyjnych kominkach została znacznie ograniczona, zanieczyszczenie powietrza w chatach zmniejszyło się, a co roku unika się emisji ok. 270 tys. t gazów cieplarnianych. Piec kosztuje ok. 100 EUR za sztukę, pieniądze pochodzą z Niemiec – m.in. od firm i osób prywatnych, które chcą w ten sposób „wynagrodzić" swoje „klimatyczne grzechy", jak np. nieekologiczne podróże lotnicze*.

* *COP26: Jak bogate kraje kompensują własne grzechy klimatyczne*, Deutsche Welle, 31.10.2021, https://www.dw.com/pl/cop26-jak-bogate-kraje-kompensuj%C4%85-w%C5%82asne-grzechy-klimatyczne/a-59675841 [dostęp: 13.01.2022].

Unia Europejska i dyplomacja klimatyczna

Unia Europejska stopniowo, lecz systematycznie rozwija swoją dyplomację w zakresie środowiska i klimatu. Nie ulega wątpliwości, że dyplomacja klimatyczna może być sposobem na zacieśnienie relacji państw sąsiedzkich i godzenie interesów gospodarczych państw w duchu ochrony zasobów naturalnych, a przewodnictwo w międzynarodowych działaniach na rzecz ochrony klimatu i aspiracje do bycia liderem w tej dziedzinie składają się na jeden z filarów wspólnej polityki zagranicznej UE. Unia Europejska traktuje zatem dyplomację klimatyczną jako

[7] Ibidem, s. 195.

[8] P. Villarrubia-Gómez, S.E. Cornell, J. Fabres, *Marine Plastic Pollution as a Planetary Boundary Threat – The Drifting Piece in the Sustainability Puzzle*, "Marine Policy" 2018, No. 96, s. 213.

[9] E. Iftime, *Green Diplomacy – A New Type of International Cooperation (II)*, "Ecoforum" 2014, Vol. 3, No. 2(5), s. 119.

[10] E. Morawska, *Zielona dyplomacja jako zewnętrzny wymiar polityki ekologicznej Kazachstanu*, „Bezpieczeństwo. Teoria i Praktyka" 2018, nr 1, s. 149.

swoisty ***softpower***, pokazując się jako obszar, który oferuje alternatywny model życia, ograniczając konsumpcję czy dbając o niskoemisyjny transport publiczny. Unia Europejska swoją dyplomację klimatyczną definiuje jako „prace na forach wielostronnych i na szczeblu dwustronnym, służące propagowaniu ambitnych globalnych celów i działań klimatycznych na rzecz ogólnoświatowej transformacji z myślą o neutralności klimatycznej”[11].

Zależności w prowadzeniu dyplomacji klimatycznej

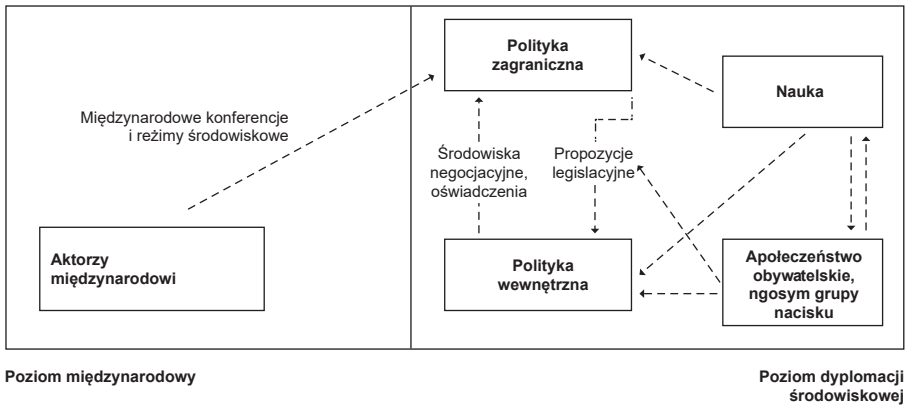

Źródło: opracowanie własne na podstawie: B. Udovic, M. Pongrac, *The Development, (Non) Institutionalisation, and (Lost) Opportunities of Slovenian Environmental Diplomacy in the Last 25 Years*, “Croatian International Relations Review” 2016, No. 22(76), s. 35.

Jak pokazano na rysunku w niniejszej ramce, realizacja dyplomacji na rzecz klimatu odbywa się na dwóch płaszczyznach: są to działania na szczeblu międzynarodowym oraz współpraca społeczeństwa obywatelskiego, środowisk akademickich i decydentów. Wykres pokazuje, że istnieje wiele czynników i aktorów, którzy wpływają na rozwój tej formy dyplomacji. Ponadto na kształtowanie dyplomacji na rzecz klimatu mają wpływ liczne procesy zachodzące w obrębie poziomu państwowego i międzynarodowego. Z wykresu zatem wynika, że na dyplomację klimatyczną składają się wszystkie działania realizowane w koordynacji pomiędzy środowiskiem akademickim, społeczeństwem obywatelskim i rządem, które prowadzą do wypracowania stanowisk w zakresie ochrony środowiska. Są one następnie prezentowane i wspierane w negocjacjach międzynarodowych. Wszystkie trzy strony mają znaczenie w formułowaniu decyzji, które powinny być podejmowane na arenie międzynarodowej; jednak tylko wybory decydentów politycznych pozostają wiążące, podczas gdy pozostałe dwie strony odgrywają rolę konsultacyjną.

Troska o środowisko i klimat to priorytety Unii Europejskiej, która ma ambicje komunikowania swoim obywatelom, ale również społecznościom spoza UE, że ograniczenie emisji nie musi spowalniać wzrostu gospodarczego, ale poprzez wspieranie innowacyjności w sektorze czystych technologii można stawiać na rozwój. Działania te motywowane są zapewnieniem bezpieczeństwa

[11] *Cele klimatyczne a polityka zewnętrzna UE*, Rada Europejska, https://www.consilium.europa.eu/pl/policies/climate-change/climate-external-policy/ [dostęp: 24.03.2022].

energetycznego, ale też zmniejszeniem emisji zanieczyszczeń, co skutkuje np. obniżeniem kosztów opieki zdrowotnej[12].

Ważnym wydarzeniem w ramach dyplomacji klimatycznej UE było ogłoszenie **Europejskiego Zielonego Ładu** (*European Green Deal*) we wrześniu 2019 r. tuż po wyborze nowej szefowej Komisji Europejskiej Ursuli von der Leyen. Program zakłada intensyfikację działań UE na rzecz ochrony klimatu poprzez przyjęcie rozwiązań legislacyjnych i wdrażających je środków, w tym wielkich nakładów finansowych. Dzięki nim Europa do 2050 r. ma stać się kontynentem neutralnym dla klimatu. Neutralność klimatyczna nie jest jednak wyłącznym założeniem Europejskiego Zielonego Ładu. Cel polityczny stanowią utrzymanie i wzmocnienie przez UE jej globalnego przywództwa w walce o powstrzymanie zmian klimatu. Główne założenia programu to:

- dostarczanie czystej i bezpiecznej energii,
- wdrażanie gospodarki o obiegu zamkniętym,
- wznoszenie budynków o niższym zapotrzebowaniu na energię,
- przyspieszenie przejścia na zrównoważoną i inteligentną mobilność,
- ochronienie i odbudowanie ekosystemów oraz bioróżnorodności,
- przystosowanie się do zmiany klimatu,
- chronienie zdrowia.

Rysunek 18.1. Schemat Europejskiego Zielonego Ładu

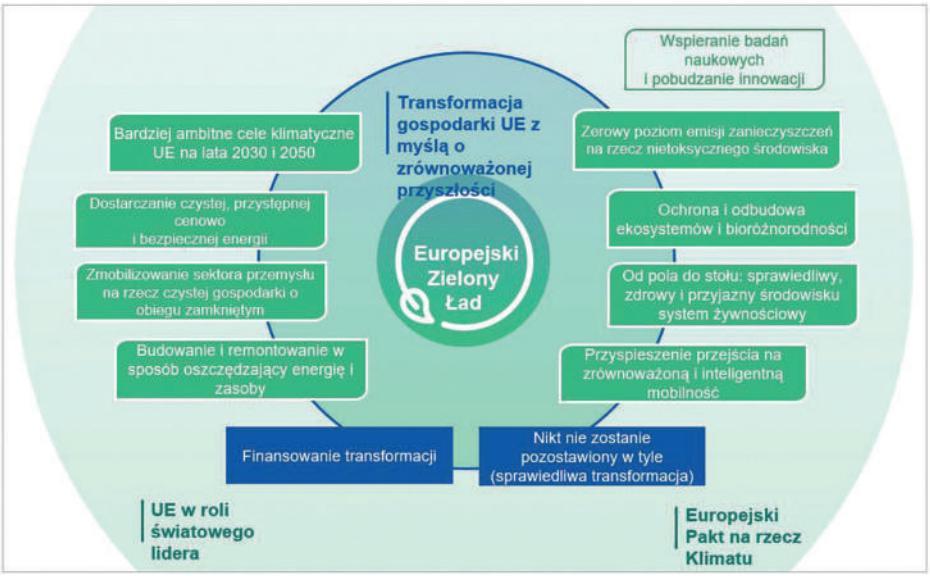

Źródło: *Komunikat Komisji. Europejski Zielony Ład*, Komisja Europejska, 11.12.2019, https://eur-lex.europa.eu/legal-content/PL/TXT/HTML/?uri=CELEX:52019DC0640&from=DE [dostęp: 12.01.2022].

[12] L. Czechowska, *Unijna dyplomacja wobec zmian klimatu*, Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Toruń 2017, http://repozytorium.umk.pl/handle/item/4426 [dostęp: 12.01.2022].

Film *Czy czeka nas koniec?* (*Before the Flood*), reż. Fisher Stevens, USA 2016

Film *Czy czeka nas koniec?* stanowi zapis podróży Leonardo Di Caprio, który odwiedził północne tereny, lasy równikowe, państwa bogate i biedne w celu zbadania skali problemu związanego z globalnym ociepleniem i zmianami klimatu. Przybliżono przykład Kanady, gdzie spółka wydobywająca ropę emituje ogromne ilości gazów cieplarnianych i niszczy miejscowy ekosystem. Dokumentaliści postanowili pokazać również Sumatrę, w której producenci oleju palmowego wypalają las tropikalny. Bohater przeprowadził rozmowy ze światowymi liderami (m.in. z Barackiem Obamą) czy współczesnymi przedsiębiorcami i wizjonerami (Elon Musk). W filmie występują goście specjalni: papież Franciszek, John Kerry czy Philip Levine – burmistrz Miami Beach. Ukazano w sugestywny sposób powodzie, katastrofy, pożary czy migracje. Sam Di Caprio latał helikopterem ponad lasami, gdzie w miejscu drzew widać tylko dziury pełne błota zmieszanego z ropą. Podsumowanie filmu stanowi finałowe przemówienie DiCaprio na forum ONZ – swoiste wezwanie do działania na rzecz wspólnej przyszłości.

Unia Europejska w ramach dyplomacji klimatycznej ma do odegrania znaczącą rolę, ale to oznacza wskazanie zarówno obszarów priorytetowych, jak też szans i zagrożeń w tym zakresie. Co więcej, powinna się także skupić na konsekwencjach, jakie zmiany klimatu mają dla pokoju i stabilności (zob. rozdział 5. *Zmiany klimatyczne*). Zmiany klimatyczne przyczyniają się bowiem do intensyfikacji zagrożeń i zaostrzenia już istniejących konfliktów, do których należą np. migracje. Naukowcy przewidują, że w miarę ocieplania się globu liczba osób ubiegających się o azyl w Europie będzie rosła. Ocieplenie w granicach 2,6–4,8°C równa się 660 tys. dodatkowych osób rocznie szukających schronienia w Europie do 2100 r. To pokazuje, jak ważne są kwestie klimatu w unijnej polityce, które wymagają nie tylko tworzenia nowych dokumentów, ale i realnego działania instytucji UE i państw członkowskich.

Dyplomacja klimatyczna napotyka na wiele wyzwań. Po pierwsze, sam problem zmian klimatycznych jest naglący, ponieważ niektóre zmiany muszą zostać powstrzymane odpowiednio wcześnie, zanim ich skutki staną się nieodwracalne. Kolejne wyzwanie to konieczność współpracy między państwami i organizacjami międzynarodowymi. Ta współpraca może być utrudniona przez fakt, że poruszane kwestie ekologiczne mogą dotyczyć interesu narodowego danego państwa lub stanowić fundament polityki wewnętrznej. Zielona dyplomacja może być realizowana nie tylko na poziomie międzyrządowym, ale również przez organizacje pozarządowe oraz partnerstwa publiczno-prywatne[13]. Trzecią kwestią jest wpływ działań wprowadzonych w celu ochrony klimatu na sytuację wewnętrzną w państwach, np. zwiększone opłaty za prąd czy podwyżki cen w sklepach[14]. W obrębie dyplomacji klimatycznej spotykają się zatem interesy zarówno globalne, jak i narodowe.

[13] S. Ioan, *Green Diplomacy – The Chance to Mitigate the Effects of the Economic Crisis in the Context of Sustainable Development*, "Procedia – Social and Behavioral Sciences" 2013, Vol. 81, s. 225.

[14] A. Hristova, D. Chankova, op. cit., s. 197.

Kalendarium

1985 – rezygnacja przez Danię z wszelkich form energii jądrowej, przy jednoczesnym zwiększeniu rządowej dotacji na turbiny wiatrowe.
2015 – Porozumienie Paryskie, pierwsze w historii uniwersalne, prawnie wiążące porozumienie w dziedzinie klimatu, w którym określono ogólnoświatowy plan działania, mający chronić przed groźbą zmiany klimatu dzięki ograniczeniu globalnego ocieplenia do wartości poniżej 2°C oraz dążeniu do utrzymania go na poziomie 1,5°C.
2019 – przedstawienie przez Komisję Europejską Europejskiego Zielonego Ładu.
2021 – prezentacja przez Komisję Europejską pakietu wniosków ustawodawczych dotyczących wprowadzenia zmian transformacyjnych, które są potrzebne w całej gospodarce, społeczeństwie i przemyśle na drodze do osiągnięcia neutralności klimatycznej do 2050 r.

Słowniczek

Dyplomacja klimatyczna – działalność, mechanizm, ale również środek reagowania, którego celami są stworzenie w niedalekiej przyszłości międzynarodowego systemu ochrony klimatu i zapewnienie jego efektywnego funkcjonowania.
Europejski Zielony Ład (***European Green Deal***) – to strategia rozwoju, która ma przekształcić Unię Europejską w obszar neutralny klimatycznie. Jest odpowiedzią na kryzys klimatyczny i silne procesy degradacji środowiska. Wedle ogólnych założeń *Green Deal* Unia Europejska ma stać się społeczeństwem neutralnym klimatycznie, sprawiedliwym i dostatnim, z nowoczesną, zasobooszczędną, przyjazną środowisku gospodarką.
EU ETS – unijny system handlu uprawnieniami do emisji; jest kluczowym elementem polityki UE na rzecz walki ze zmianą klimatu oraz jej podstawowym narzędziem służącym do zmniejszania emisji gazów cieplarnianych w sposób opłacalny. Stanowi pierwszy i dotychczas największy na świecie rynek uprawnień do emisji CO_2.

Problemy do dyskusji

1. Wskaż największe wyzwania dyplomacji klimatycznej Unii Europejskiej w kontekście Europejskiego Zielonego Ładu.
2. Jak prowadzenie dyplomacji klimatycznej może wpłynąć na wizerunek państwa na arenie międzynarodowej?

Dodatkowa literatura

EU Climate Diplomacy: Politics, Law and Negotiations', eds. S. Minas, V. Ntousas, European Union Council Bibliography, 2019, https://www.consilium.europa.eu/pl/documents-publications/library/library-blog/posts/eu-climate-diplomacy/ [dostęp: 6.07.2022].

European Union External Environmental Policy. Rules, Regulation and Governance Beyond Borders, eds. C. Adelle, K. Biedenkopf, D. Torney, Palgrave Macmillan, 2017.
GO_2'50. Klimat. Społeczeństwo. Gospodarka, nr 1/2020, Państwowy Instytut Badawczy, 2020, http://climatecake.pl/wp-content/uploads/2020/12/GO2%E2%80%9950.-Klimat.-Spo%C5%82ecze%C5%84stwo.-Gospodarka..pdf [dostęp: 6.07.2022].

Materiał filmowy

Jak Szwecja zamienia odpady w złoto, Fantastyczny świat, 25.02.2021, https://www.youtube.com/watch?v=9IbiolbDg_M [dostęp: 6.07.2022].

Film pokazuje, jak Szwedzi z sukcesem zarządzają gospodarką odpadami. Jest to niewątpliwie element ich dyplomacji klimatycznej, która może stać się wzorem dla innych państw. Obecnie w kraju tym mniej niż 1% odpadów z gospodarstw domowych trafia na składowiska, resztę poddaje się różnym formom recyklingu: materiałowemu, surowcowemu lub organicznemu. Warto zwrócić uwagę, że problemem tym zajmuje się Szwecja od lat 70. XX w., kiedy zaczęła przechodzić na odnawialne źródła energii i ekologiczne ogrzewanie domów. Transformacja ta objęła również edukację, regulacje prawne, ale także zmiany mentalności i postaw obywateli.

Karina Jędrzejowska

Rozdział 19

Organizacje międzynarodowe wobec zrównoważonego rozwoju

Zrównoważony rozwój (ZR) jest możliwy jedynie w wyniku zaangażowania i współpracy wszystkich warstw społecznych oraz instytucji publicznych i prywatnych każdego szczebla: od instytucji lokalnych przez regionalne, narodowe i globalne. O ile w przeszłości kwestie rozwoju społecznego i ochrony środowiska stanowiły w pierwszej kolejności domenę rządów, to postępujące procesy globalizacji i pojawienie się globalnych problemów (w tym zmian klimatycznych) sprawiły, że wiele z tych kwestii stało się przedmiotem obrad i regulacji na poziomie międzynarodowym[1].

Konferencja Sztokholmska z 1972 r. oznacza początek zainteresowania organizacji międzynarodowych zrównoważonym rozwojem[2]. Na przestrzeni minionego półwiecza kolejne inicjatywy, takie jak Agenda 21, Deklaracja Milenijna czy obecnie Agenda 2030, wyznaczały ramy międzynarodowej współpracy na rzecz rozwoju. Jednak mimo swoistej proliferacji instytucji zrównoważonego rozwoju realizacja tej idei pozostaje odległa, a międzynarodowy system zarządzania zrównoważonym rozwojem trudno uznać za efektywny, mimo uczestnictwa w nim ok. 40 organizacji międzynarodowych i kilkuset instytucji regionalnych. Równocześnie założenia Agendy 2030 wyraźnie wskazują, że skuteczna współpraca na rzecz zrównoważonego rozwoju musi być oparta na globalnym partnerstwie, w którym kluczową rolę odgrywają organizacje międzynarodowe.

Organizacje międzynarodowe – próba definicji

Organizacje międzynarodowe są drugą obok państw najważniejszą grupą podmiotów w stosunkach międzynarodowych. Zwykle wyróżnia się międzynarodowe organizacje międzyrządowe i pozarządowe (o roli organizacji pozarządowych zob. rozdział 21. *Ruchy społeczne i organizacje pozarządowe wobec zrównoważonego rozwoju*). Przedmiotem niniejszego rozdziału są organizacje międzyrządowe (*intergovernmental international organizations*) definiowane jako struktury zorganizowane przez państwa w celu rozwoju wzajemnej współpracy, utworzone

[1] J.A. Elliott, op. cit., s. 120–121.

[2] T. Kunugi, *The Roles of International Institutions in Promoting Sustainable Development*, "Ambio, Population, Natural Resources and Development" 1992, Vol. 21, No. 1, s. 112.

w wyniku porozumienia (umowy międzynarodowej) między co najmniej trzema suwerennymi podmiotami (państwami)[3].

Strategia zrównoważonego rozwoju Unii Europejskiej

W procesie zarządzania zrównoważonym rozwojem szczególną rolę odgrywa Unia Europejska, która wspiera zarówno międzynarodowe inicjatywy w tym zakresie, jak też ich implementację w państwach członkowskich. Oficjalnie polityka zrównoważonego rozwoju UE została zapoczątkowana w 2001 r. i od tego czasu podlegała wielokrotnym modyfikacjom. Kwestie zrównoważonego rozwoju w kompleksowy sposób zostały ujęte w długookresowym programie rozwoju społeczno-gospodarczego Unii na lata 2010–2020, jakim była strategia Europa 2020. Obecnie Agenda 2030 i SDGs stanowią podstawę długoterminowej strategii UE na rzecz zrównoważonej Europy 2030. W poszczególnych obszarach zrównoważonego rozwoju kierunek działania w tym zakresie wyznaczają m.in. Ramy polityki klimatyczno-energetycznej do roku 2030.

Jako główny cel unijnej polityki zrównoważonego rozwoju obrano utworzenie gospodarki efektywnie wykorzystującej zasoby, przyjaznej dla środowiska naturalnego i konkurencyjnej. W praktyce prowadzone działania są wielowymiarowe i obejmują dbanie o przestrzeganie przez państwa członkowskie zasad zrównoważonego rozwoju, w ramach polityk zewnętrznych UE wpływanie na państwa trzecie, aby przyjmowały analogiczne regulacje, zaangażowanie w negocjacje międzynarodowe na rzecz dalszych działań w sferze zrównoważonego rozwoju, wykorzystanie instrumentów unijnej współpracy rozwojowej do wsparcia państw rozwijających się w dostosowywaniu się do zmian klimatycznych i łagodzeniu ich negatywnych skutków.

Unia Europejska wnosi również istotny wkład w finansowanie zrównoważonego rozwoju. Komisja Europejska oraz państwa członkowskie UE odpowiadają za ponad połowę oficjalnej pomocy rozwojowej. Dodatkowo spośród szeregu unijnych instytucji zaangażowanych w promocję zrównoważonego rozwoju wyróżnia się Europejski Bank Inwestycyjny (European Investment Bank, EBI), dla którego inwestycje w ochronę środowiska są jednym z priorytetowych obszarów działalności*.

* Opracowanie na podstawie: U. Kurczewska, *Rola Unii Europejskiej w zarządzaniu globalnymi dobrami publicznymi w ramach polityki zrównoważonego rozwoju*, w: *Zrównoważony rozwój a globalne dobra publiczne w teorii i praktyce organizacji międzynarodowych*, red. E. Latoszek, M. Proczek, M. Krukowska, Dom Wydawniczy Elipsa, Warszawa 2016, s. 157–184; *2030 Targets*, European Commission, https://ec.europa.eu/info/energy-climate-change-environment/overall-targets/2030-targets_en [dostęp: 10.02.2022].

Niezależnie od tego, czy zrównoważony rozwój postrzega się jako cel do osiągnięcia czy też jako proces, jest to obecnie jeden z kluczowych obszarów działalności organizacji międzynarodowych[4]. W zarządzaniu zrównoważonym rozwojem organizacje międzynarodowe odgrywają rolę koordynatorów współpracy wielostronnej, wspierają państwa członkowskie finansowo oraz wyznaczają standardy i tworzą ramy współpracy dla wspólnych przedsięwzięć, często podejmując próby godzenia przeciwstawnych interesów poszczególnych uczestników tego procesu. Można przy tym zaobserwować swoiste sprzężenie zwrotne między

[3] M. Proczek, *Działalność Międzynarodowego Funduszu Walutowego na rzecz stabilności oraz równoważenia rozwoju państw członkowskich oraz gospodarki światowej*, w: *Zrównoważony rozwój a globalne dobra publiczne w teorii i praktyce organizacji międzynarodowych*, red. E. Latoszek, M. Proczek, M. Krukowska, Dom Wydawniczy Elipsa, Warszawa 2016, s. 66; M. Proczek, *Międzyrządowe organizacje międzynarodowe. Finansowanie działalności – przykład ONZ i MFW*, Wydawnictwo Szkoły Głównej Handlowej, Warszawa 2013, s. 57–58.

[4] D.A. French, *The Role of the State and International Organizations in Reconciling Sustainable Development and Globalization*, "International Environmental Agreements: Politics, Law and Economics" 2002, No. 2, s. 142.

ideą zrównoważonego rozwoju a działalnością organizacji międzynarodowych. Organizacje międzynarodowe kreują wiele norm w tym zakresie, same również przechodząc transformację poprzez dostosowanie swoich działań do realizacji idei zrównoważonego rozwoju[5].

Przyczyny zaangażowania organizacji międzynarodowych we współpracę na rzecz zrównoważonego rozwoju

Zrównoważony rozwój wymaga konceptualizacji, instytucjonalizacji oraz odpowiedniego finansowania na wielu poziomach (szerzej na temat finansowania ZR zob. rozdział 9. *Zrównoważone finanse*). Oznacza to konieczność istnienia instytucji międzynarodowych zarządzających tymi procesami. Tym samym zrównoważony rozwój można interpretować jako jeden z wymiarów globalnego zarządzania (*global governance*), a organizacje międzynarodowe jako istotne podmioty tego procesu. Jakość procesu zarządzania jest przy tym kluczowa dla urzeczywistnienia idei zrównoważonego rozwoju i jako taka stanowi przedmiot badań ze strony wyspecjalizowanych instytucji, jak np. wpływowy francuski *think-tank* Institute for Sustainable Development and International Relations (IDDRI)[6].

O konieczności zaangażowania się organizacji międzynarodowych w realizację Agendy na rzecz Zrównoważonego Rozwoju mówi się często w kontekście zapobiegania problemom globalnym czy też ochrony globalnych dóbr publicznych. Globalne dobra publiczne można uznać za pewien typ wspólnej własności i dziedzictwa ludzkości. Można do nich zaliczyć wiedzę zgromadzoną przez poprzednie pokolenia, dziedzictwo kulturowe, ochronę środowiska, prawo do życia w pokoju, a także – jako swoistą tendencję – zrównoważony rozwój[7]. Ujęcie zrównoważonego rozwoju jako globalnego dobra publicznego pojawia się m.in. w programach Banku Światowego, na poziomie regionalnym w opracowaniach Unii Europejskiej czy działaniach instytucji o charakterze „klubowym", jak G20[8].

---

[5] F.S. Montesano, F. Biermann, A. Kalfagianni, M.J. Vijge, *Can the Sustainable Development Goals Green International Organisations? Sustainability Integration in the International Labour Organisation*, "Journal of Environmental Policy & Planning" 2021, s. 1, https://www.tandfonline.com/doi/epub/10.1080/1523908X.2021.1976123?needAccess=true [dostęp: 10.02.2022].

[6] Por. *Programme Sustainable Development Governance*, IDDRI, https://www.iddri.org/en/programme/sustainable-development-governance [dostęp: 10.02.2022].

[7] J. Kleer, *Globalne dobra publiczne – zarys teorii*, w: *Zrównoważony rozwój a globalne dobra publiczne w teorii i praktyce organizacji międzynarodowych*, red. E. Latoszek, M. Proczek, M. Krukowska, Dom Wydawniczy Elipsa, Warszawa 2016, s. 21.

[8] Więcej na ten temat: S. Barrett, *Global Public Goods and International Development*, w: *Too Global To Fail: The World Bank at the Intersection of National and Global Public Policy in 2025*, eds. W. Evans, R. Davies, World Bank Group, 2014, s. 13–52.

Światowy Sojusz na rzecz Szczepień i Immunizacji (Gavi)

Barbados: dostawa szczepionek przeciw COVID-19 w ramach inicjatywy COVAX

Źródło: PMO Barbados, *COVAX Delivery*, Flickr, 6.04.2021, https://www.flickr.com/photos/pmobarbados/51098884526/in/album-72157718918211060/ [dostęp: 16.03.2022].

Utworzony w 2000 r. Światowy Sojusz na rzecz Szczepień i Immunizacji (Global Alliance for Vaccines and Immunization, Gavi) to organizacja międzynarodowa, której celem jest poprawa dostępu do nowych i niedostatecznie wykorzystywanych szczepionek dla dzieci żyjących w najbiedniejszych państwach świata. Działalność Gavi wpisuje się w realizację szeregu zadań z Agendy 2030, w szczególności SDG3 (zdrowie i dobre samopoczucie), SDG6 (czysta woda i urządzenia sanitarne) oraz SDG17 (partnerstwo na rzecz rozwoju). Partnerami Gavi są organizacje międzynarodowe, rządy państw, podmioty sektora prywatnego oraz przedstawiciele społeczeństwa obywatelskiego. Gavi współpracuje ze Światową Organizacją Zdrowia (WHO) w zakresie regulacji szczepionek i wspierania wprowadzania ich w poszczególnych krajach, jak też z Funduszem Narodów Zjednoczonych na rzecz Dzieci (UNICEF) przy zakupie szczepionek, poprawie dostępu i gromadzeniu danych. Bank Światowy wspiera Gavi w tworzeniu innowacyjnych instrumentów finansowania szczepień. Z kolei Fundacja Billa i Melindy Gatesów oraz pozostali partnerzy z sektora prywatnego zapewniają finansowanie i wsparcie merytoryczne. Od roku 2020 Gavi współprowadzi COVAX – globalną inicjatywę działającą w celu zapewnienia szczepionek przeciw COVID-19 dla najbardziej potrzebujących. Do końca stycznia 2022 r. w ramach programu dostarczono ponad miliard szczepionek do 144 państw świata, przy czym Gavi zapowiada przeznaczenie ok. 5,2 mld USD na dalsze wsparcie dostępu do szczepień*.

* Opracowanie na podstawie materiałów ze strony internetowej Gavi, https://www.gavi.org/ [dostęp: 10.02.2022].

Międzynarodowa współpraca na rzecz rozwoju

Aktywność wielu organizacji międzynarodowych w zakresie zrównoważonego rozwoju w znacznej mierze wynika z doświadczeń i mechanizmów wypracowanych w ramach pomocy rozwojowej i międzynarodowej współpracy na rzecz

rozwoju. Międzynarodowa współpraca na rzecz rozwoju oznacza współdziałanie dawców i biorców pomocy rozwojowej w celu:

- wspierania i uzupełniania wysiłków państw rozwijających się, zmierzających do zagwarantowania swoim obywatelom powszechnych podstawowych standardów socjalnych, umożliwiających korzystanie z podstawowych praw człowieka,
- promowania dążenia państw rozwijających się do osiągnięcia wyższych poziomów dochodów,
- wspierania wysiłków państw rozwijających się zmierzających do aktywnego udziału w zapewnianiu globalnych dóbr publicznych.

Obecnie międzynarodowa współpraca na rzecz rozwoju jest kluczowym elementem reakcji instytucji międzynarodowych na pandemię COVID-19, przy czym bieżące działania koncentrują się w pierwszej kolejności na zwalczaniu ubóstwa i zapobieganiu dalszemu pogłębianiu się nierówności społecznych[9].

Międzynarodowa współpraca na rzecz zrównoważonego rozwoju (*international cooperation for sustainable development*) stanowi swego rodzaju kontynuację i rozwinięcie idei współpracy na rzecz rozwoju. O ile konieczność stworzenia globalnego partnerstwa na rzecz rozwoju jasno wynika z Agendy 2030 (SDG17), rola poszczególnych instytucji w jego realizacji nie zawsze jest jasno sprecyzowana, a samą współpracę często sprowadza się do kwestii finansowania rozwoju[10]. Od wielu lat trwa debata na temat konieczności utworzenia odpowiednich ram instytucjonalnych dla zrównoważonego rozwoju (*institutional framework for sustainable development*), których celem stałaby się koordynacja współpracy międzynarodowej w tym zakresie. Kwestie te były dyskutowane m.in. w czasie Konferencji Narodów Zjednoczonych w sprawie Zrównoważonego Rozwoju (Rio+20), jednak po dziś dzień nie zapadły wiążące rozstrzygnięcia w tej sprawie[11].

Organizacje międzynarodowe zaangażowane w realizację Celów Zrównoważonego Rozwoju

Większość współczesnych organizacji międzynarodowych wypracowała długoterminowe strategie zrównoważonego rozwoju. Poszczególne organizacje międzynarodowe na różne sposoby uczestniczą w zarządzaniu zrównoważonym

[9] J.A. Alonso, J. Glennie, *What Is Development Cooperation?*, 2016 Development Cooperation Forum Policy Briefs, No. 1, 02.2015; *The Sustainable Development Goals Report 2021*, United Nations, New York 2021.

[10] M. Chakrabarti, S. Chaturvedi, *An Evolving Shared Concept of Development Cooperation: Perspectives on the 2030 Agenda*, w: *The Palgrave Handbook of Development Cooperation for Achieving the 2030 Agenda*, eds. S. Chaturvedi, H. Janus, S. Klingebiel, X. Li, A. de Mello e Souza, E. Sidiropoulos, D. Wehrmann, Palgrave Macmillan, 2021, s. 92.

[11] *Institutional Framework for Sustainable Development*, A/RES/66/288, General Assembly, https://sustainabledevelopment.un.org/index.php?page=view&type=2002&nr=31&menu=35 [dostęp: 10.02.2022].

Międzynarodowe Cele Rozwoju

Mimo że idea Milenijnych Celów Rozwoju (MDGs) a następnie Celów Zrównoważonego Rozwoju (SDGs) jako kryteriów postępu w sferze rozwoju społeczno-gospodarczego wiązana jest zwykle z działaniami Narodów Zjednoczonych, to sam pomysł narodził się w ramach prac Komitetu Pomocy Rozwojowej (DAC) OECD. W 1996 r. DAC sformułował Międzynarodowe Cele Rozwoju (International Development Goals), które stały się podstawą dla opracowania Deklaracji Milenijnej. Obok zaangażowania w koordynację pomocy rozwojowej DAC działa na rzecz zwiększenia skuteczności tej pomocy, co doprowadziło m.in. do utworzenia Globalnego Partnerstwa na rzecz Skutecznej Współpracy Rozwojowej (Global Partnership for Effective Development Co-operation)*.

* *Joining the Development Assistance Committee (DAC)*, OECD, https://www.oecd.org/dac/dac-global-relations/joining-the-development-assistance-committee.htm [dostęp: 10.02.2022]; Global Partnership for Effective Development Co-operation, https://www.effectivecooperation.org/ [dostęp: 10.02.2022].

rozwojem, począwszy od finansowania rozwoju, edukacji i badań w tym zakresie, poprzez zbieranie danych i do monitorowania postępów prac poszczególnych państw. Równocześnie wiele z tych instytucji pełni funkcję swoistych platform współpracy dla pozostałych uczestników systemu zarządzania zrównoważonym rozwojem[12]. Należy przy tym podkreślić, że to właśnie na forum organizacji międzynarodowych opracowywane są międzynarodowe normy prawne regulujące zagadnienia zrównoważonego rozwoju[13].

Za najbardziej zaangażowane w międzynarodową współpracę na rzecz rozwoju można uznać organizacje międzynarodowe o globalnym zasięgu oddziaływania i szerokim charakterze członkostwa. Zwykle jako wiodące instytucje w tym zakresie wymienia się organizacje wchodzące w skład Systemu Narodów Zjednoczonych, Grupę Banku Światowego (World Bank Group), Międzynarodowy Fundusz Walutowy (MFW), Światową Organizację Handlu (World Trade Organization, WTO) oraz Organizację Współpracy Gospodarczej i Rozwoju (Organization for Economic Co-operation and Development, OECD). Przy czym w realizacji SDGs uczestniczą również organizacje regionalne (zob. ramka *Strategia zrównoważonego rozwoju Unii Europejskiej*) oraz szereg instytucji wyspecjalizowanych (zob. ramka *Światowy Sojusz na rzecz Szczepień i Immunizacji (Gavi)*).

System Narodów Zjednoczonych

W ramach Systemu Narodów Zjednoczonych podejmowane są liczne inicjatywy na rzecz promowania i wdrażania zrównoważonego rozwoju oraz jego finansowania. W sposób oczywisty poszczególne agencje i programy Systemu NZ w różnym stopniu pozostają zaangażowane w realizację Agendy 2030, przy

[12] A. Prażmo, J. Wójcik, M. Żero, *Wyzwania statystyki publicznej w świetle Agendy na rzecz Zrównoważonego Rozwoju 2030*, „Wiadomości Statystyczne" 2016, nr 9(664), s. 55–56.

[13] M. Burianov, *If the World Is Serious about Sustainability, It Must Embark on a New Era of Global Law*, World Economic Forum, 2.11.2021, https://www.weforum.org/agenda/2021/11/global-governance-sustainability/ [dostęp: 10.02.2022].

czym jako kluczowe w tym zakresie należy wymienić Program Środowiskowy Organizacji Narodów Zjednoczonych (United Nations Environment Programme, UNEP) oraz Program Narodów Zjednoczonych ds. Rozwoju (United Nations Development Programme, UNDP). Do aktywności NZ w sferze zrównoważonego rozwoju można zaliczyć:

- gromadzenie wiedzy i danych (np. prace realizowane w ramach Międzyrządowego Zespołu ds. Zmian Klimatu, IPCC),
- wspieranie międzyrządowego procesu podejmowania decyzji (np. organizowanie spotkań na szczycie i innych forów decyzyjnych po wspieranie ram traktatowych),
- integrację i koordynację działań (poszczególne agendy NZ mogą odgrywać rolę swoistej platformy współpracy dla pozostałych instytucji międzynarodowych i krajowych),
- finansowanie zrównoważonego rozwoju (przede wszystkim poprzez założony w 1991 r. Globalny Fundusz Ochrony Środowiska, GEF)[14].

Grupa Banku Światowego i Wielostronne Banki Rozwoju

Grupa Banku Światowego, w skład której wchodzą: Międzynarodowy Bank Odbudowy i Rozwoju (IBRD), Międzynarodowe Stowarzyszenie Rozwoju (IDA), Międzynarodowa Korporacja Finansowa (IFC), Wielostronna Agencja Gwarancji Inwestycyjnych (MIGA) oraz Międzynarodowe Centrum Rozstrzygania Sporów Inwestycyjnych (ICSID), pełni obecnie centralną funkcję w międzynarodowej współpracy na rzecz zrównoważonego rozwoju i wyznacza trendy w tym zakresie. Wczesne działania Banku Światowego w zakresie ochrony środowiska dotyczyły głównie oceny i łagodzenia wpływu udzielanych przez niego kredytów na środowisko. Obecnie Bank Światowy wspiera państwa członkowskie, pomagając przy opracowywaniu narodowych programów redukcji ubóstwa i ochrony środowiska. Oczywiście działaniom tym towarzyszy działalność kredytowa Banku Światowego, której cele w znacznym stopniu wyznaczają obecnie ramy Agendy 2030. W swoich działaniach Bank Światowy jest wspierany przez pozostałe wielostronne banki rozwoju (*multilateral development banks*, MDBs). Do MDBs zalicza się m.in. Azjatycki Bank Rozwoju (ADB), Międzyamerykański Bank Rozwoju (IADB) czy Europejski Bank Odbudowy i Rozwoju (EBRD).

[14] A. Hoyos, D.F. Angel-Urdinola, *Assessing the Role of International Organizations in the Development of the Social Enterprise Sector*, Policy Research Working Paper No. 8006, 03.2017, s. 13; A. Evans, *The UN's Role on Sustainable Development*, New York University, Center on International Cooperation, 07.2012, s. 5–9.

Zobowiązania Banku Światowego w ujęciu tematycznym, lata 2017–2021 (w mln USD)

Obszar	2017 r.	2018 r.	2019 r.	2020 r.	2021 r.
Polityka gospodarcza	1 677	1 124	1 363	1 000	2 194
Środowisko i zarządzanie zasobami naturalnymi	7 237	10 409	8 514	9 423	10 902
Finanse	3 330	2 501	3 546	5 304	6 408
Rozwój ludzki i równouprawnienie płci	2 687	6 641	7 227	12 799	21 928
Rozwój sektora prywatnego	5 741	4 945	4 438	4 936	6 616
Zarządzanie sektorem publicznym	3 516	1 353	2 912	3 206	3 682
Rozwój społeczny i ochrona socjalna	939	2 844	2 453	4 721	5 603
Rozwój obszarów miejskich i wiejskich	5 937	8 593	6 511	6 777	7 945

Źródło: opracowanie własne na podstawie: *From Crisis to Green, Resilient, and Inclusive Recovery*, Annual Report, World Bank, 2021, s. 106, https://www.worldbank.org/en/about/annual-report [dostęp: 10.02.2022].

W ciągu ostatniej dekady organizacje Grupy Banku Światowego przekształciły kierunki wydatkowania swoich środków tak, aby w jak największym stopniu odpowiadały realizacji poszczególnych elementów Agendy 2030 oraz wyzwaniom zrównoważonego rozwoju. Tabela w niniejszej ramce przedstawia zobowiązania centralnej instytucji Grupy – Międzynarodowego Banku Odbudowy i Rozwoju (Banku Światowego) – w ciągu ostatnich 5 lat. Zwraca uwagę fakt, że ilość dostępnych środków systematycznie wzrasta (co oczywiście nie oznacza, że wzrost ten jest wystarczający na pokrycie rosnących potrzeb), a najwięcej zasobów pochłaniają dwa obszary: rozwój ludzki i równouprawnienie oraz środowisko i zarządzanie zasobami naturalnymi. Finansowanie ostatniego ma zostać znacząco zwiększone w najbliższych latach, a minimum 35% wsparcia finansowego Grupy Banku Światowego ma zawierać mechanizmy wspierające ochronę klimatu.

Źródło: *Helping Countries Adapt to a Changing World*, Annual Report, World Bank 2022.

Międzynarodowy Fundusz Walutowy

Międzynarodowy Fundusz Walutowy to organizacja międzynarodowa o niemal uniwersalnym członkostwie, do której podstawowych zadań należy zapewnienie szeroko rozumianej stabilności gospodarczej i finansowej. Zwiększone zaangażowanie MFW w promocję zrównoważonego rozwoju widoczne jest od lat 90. ubiegłego wieku. Obecnie MFW odgrywa istotną rolę w realizacji globalnego partnerstwa na rzecz zrównoważonego rozwoju. Działania MFW w tym zakresie obejmują przede wszystkim preferencyjne kredytowanie, pomoc techniczną oraz redukcję zadłużenia państw rozwijających się. Znaczna część wysiłków Funduszu ukierunkowana jest na zapewnienie trwałego i inkluzywnego wzrostu i rozwoju społeczno-gospodarczego, jak też – doraźnie – na przeciwdziałanie gospodarczym i społecznym skutkom pandemii COVID-19[15].

[15] T. Annett, Ch. Lane, *5 Things You Need to Know About the IMF and the Sustainable Development Goals*, IMFBlog, 26.07.2018, https://blogs.imf.org/2018/07/26/5-things-you-need-to-

Filmy i publikacje popularnonaukowe o międzynarodowej współpracy na rzecz rozwoju

Kwestia międzynarodowej współpracy na rzecz rozwoju – w tym również współpracy na rzecz zrównoważonego rozwoju – jest tematem budzącym szereg kontrowersji. Problematyczna okazuje się przede wszystkim kwestia efektywności tej współpracy, jak też kwestia odpowiedzialności za procesy rozwoju. Biorąc pod uwagę fakt, że zdecydowana większość krajów świata to państwa rozwijające się, nie dziwi fakt zainteresowania tą problematyką, wykraczającego poza sfery nauki, polityki i gospodarki. Znajduje to odzwierciedlenie w liczbie publikacji i filmów dokumentalnych poświęconych tej problematyce.

Wśród filmów wyróżnia się ***Life and Debt**** (*Życie i dług*) – amerykański dokument z 2001 r. w reżyserii Stephanie Black. Film w krytyczny sposób pokazuje działania MFW i Banku Światowego na Jamajce. Z kolei seria filmów ***Beyond Good Intentions***** (*Poza dobrymi intencjami*) autorstwa Tori Hogan na przykładzie ośmiu państw próbuje wskazać, w jaki sposób zwiększyć efektywność pomocy rozwojowej. Z książek warto zajrzeć m.in. do ***End of Poverty***** (*Koniec z nędzą*) Jeffreya Sachsa z 2005 r. oraz najnowszej publikacji tego autora: ***The Age of Sustainable Development****** (*Wiek zrównoważonego rozwoju*). Istotne są publikacje Paula Colliera – przede wszystkim ***The Bottom Billion******* (*Najniższy miliard*) z 2008 r., oraz Williama Easterly'ego – przede wszystkim ***The White Man's Burden******** (*Brzemię białego człowieka*) z 2007 r.

* *Życie i dług / Life and Debt*, reż. S. Black, USA 2001.
** *Poza dobrymi intencjami / Beyond Good Intentions*, reż. T. Hogan, Africa 2009.
*** J. Sachs, *Koniec z nędzą / End of Poverty*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2006.
**** J. Sachs, *The Age of Sustainable Development*, Columbia University Press, 2015. Brak polskiego wydania.
***** P. Collier, *The Bottom Billion*, Oxford University Press, 2008. Brak polskiego wydania.
****** W. Easterly, *Brzemię białego człowieka / The White Man's Burden*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2008.

Światowa Organizacja Handlu

Światowa Organizacja Handlu (World Trade Organization, WTO) jest organizacją międzynarodową zajmującą się tworzeniem i implementacją regulacji handlu międzynarodowego. Chociaż regulacje WTO odnoszą się do regulacji światowego systemu handlu, porozumienia zawarte przez tę organizację mają daleko idące implikacje dla kształtowania polityki rozwoju gospodarczego oraz ochrony środowiska w poszczególnych państwach. O ile w ramach WTO nie wypracowano spójnej strategii zrównoważonego rozwoju, to kwestie takie jak zobowiązanie do koordynacji polityki handlowej, rozwojowej, społecznej i ochrony środowiska naturalnego są obecne w decyzjach i praktyce WTO. Pojęcie zrównoważonego rozwoju zostało włączone m.in. do Porozumienia z Marrakeszu o utworzeniu WTO, Programu Rundy Rozwojowej z Doha (Doha Development Agenda), jak też decyzji organów rozstrzygania sporów WTO[16]. Ponadto od ponad 20 lat na forum WTO toczy się związana z obecnym SDG 14.6 debata na temat subsydiów

know-about-the-imf-and-the-sustainable-development-goals/ [dostęp: 10.02.2022]. Informacje na temat poszczególnych narzędzi MFW: *IMF and the Sustainable Development Goals*, IMF Factsheet, 16.02.2021, https://www.imf.org/en/About/Factsheets/Sheets/2016/08/01/16/46/Sustainable-Development-Goals [dostęp: 10.02.2022].

[16] J.A. Elliott, op. cit., s. 155; M. Zajączkowski, *Koncepcja zrównoważonego rozwoju i globalnych dóbr publicznych w Światowej Organizacji Handlu*, w: *Zrównoważony rozwój a globalne dobra publiczne w teorii i praktyce organizacji międzynarodowych*, red. E. Latoszek, M. Proczek, M. Krukowska, Dom Wydawniczy Elipsa, Warszawa 2016, s. 133.

dla rybołówstwa, a w ostatnich latach organizacja ta zintensyfikowała działania na rzecz ochrony środowiska[17].

Organizacja Współpracy Gospodarczej i Rozwoju

Organizacja Współpracy Gospodarczej i Rozwoju (Organisation for Economic, Cooperation and Development, OECD) jest międzyrządową organizacją gospodarczą skupiającą przede wszystkim państwa wysoko rozwinięte, a do głównych jej celów należą wspieranie rozwoju i promocja współpracy gospodarczej. OECD nie ogranicza się w swojej działalności do grupy państw członkowskich, ale stara się oddziaływać na społeczeństwa i gospodarki innych państw, szczególnie rozwijających się i najsłabiej rozwiniętych (*least developed countries*, LDCs). Szczególne znaczenie ma działający przy OECD Komitet Pomocy Rozwojowej (Development Assistance Committee, DAC), który w znacznym stopniu odpowiedzialny jest za koordynację pomocy rozwojowej na poziomie międzynarodowym. Dodatkowo OECD uczestniczy w zarządzaniu zrównoważonym rozwojem poprzez opracowywanie i wdrażanie mechanizmów monitoringu realizacji SDGs, jak też wsparcie merytoryczne dla pozostałych uczestników tego procesu[18].

Kalendarium

1972 – Konferencja Sztokholmska, początek międzynarodowej współpracy na rzecz zrównoważonego rozwoju.
1992 – Szczyt Ziemi w Rio de Janeiro i Agenda 21.
2000 – Deklaracja Milenijna i Milenijne Cele Rozwoju (MDGs).
2012 – Konferencja NZ na temat zrównoważonego rozwoju (Rio+20).
2015 – Agenda 2030 i Cele Zrównoważonego Rozwoju (SDGs).

Słowniczek

Globalne dobra publiczne – dobra, z których korzyści odnoszą wszyscy obywatele świata. Obejmują one wiele aspektów naszego życia: od środowiska naturalnego, przez naszą historię i kulturę, postęp technologiczny, aż po urządzenia codziennego użytku,

[17] *New Initiatives Seek to Put Environment at Heart of Trade Discussions*, World Trade Organization, 15.12.2021, https://www.wto.org/english/news_e/news21_e/envir_15dec21_e.htm [dostęp: 10.02.2022].

[18] M. Zajączkowski, *Koncepcja zrównoważonego rozwoju i globalnych dóbr publicznych w Organizacji Współpracy Gospodarczej i Rozwoju*, w: *Zrównoważony rozwój a globalne dobra publiczne w teorii i praktyce organizacji międzynarodowych*, red. E. Latoszek, M. Proczek, M. Krukowska, Dom Wydawniczy Elipsa, Warszawa 2016, s. 147–149; *OECD and the Sustainable Development Goals: Delivering on Universal Goals and Targets*, OECD, https://www.oecd.org/dac/sustainable-development-goals.htm [dostęp: 10.02.2022].

takie jak system metryczny. Są to dobra, których korzyści i/lub koszty potencjalnie dotyczą wszystkich państw, ludzi i pokoleń.

Międzynarodowa współpraca na rzecz rozwoju – współpraca biorców i dawców pomocy rozwojowej w celu realizacji celów rozwojowych.

Organizacja międzynarodowa – forma współpracy państw, określona w wielostronnej umowie międzynarodowej, którą charakteryzuje istnienie stałych organów o określonych kompetencjach.

Wielostronne banki rozwoju – organizacje międzynarodowe o charakterze finansowym, których głównym celem jest finansowe wsparcie rozwoju społeczno-gospodarczego.

Problemy do dyskusji

1. W jaki sposób organizacje międzynarodowe mogą przyczyniać się do realizacji idei zrównoważonego rozwoju?
2. Jakie organizacje międzynarodowe i dlaczego można uznać za liderów w dziedzinie promocji i implementacji zrównoważonego rozwoju? Czy instytucje Systemu Narodów Zjednoczonych są właściwymi podmiotami do koordynacji międzynarodowej współpracy na rzecz zrównoważonego rozwoju?
3. Czy obecny światowy system zarządzania zrównoważonym rozwojem można uznać za skuteczny, efektywny? Jeśli nie, to w jakim kierunku powinna pójść reforma jego instytucji?

Dodatkowa literatura

Bagiński P., Czaplicka K., Szczyciński J., *Międzynarodowa współpraca na rzecz rozwoju*, Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa 2009.

The Palgrave Handbook of Development Cooperation for Achieving the 2030 Agenda, eds. S. Chaturvedi, H. Janus, S. Klingebiel, X. Li, A. de Mello e Souza, E. Sidiropoulos, D. Wehrmann, Palgrave Macmillan, 2021.

Zrównoważony rozwój a globalne dobra publiczne w teorii i praktyce organizacji międzynarodowych, red. E. Latoszek, M. Proczek, M. Krukowska, Dom Wydawniczy Elipsa, Warszawa 2016, https://ssl-kolegia.sgh.waw.pl/pl/KES/struktura/kue/publikacje/Documents/Zrownowazony%20rozwoj_ebook%20new.pdf [dostęp: 10.02.2022].

Materiał filmowy

Dlaczego banany są takie tanie? Kampania Kupuj Odpowiedzialnie Owoce, Kupuj Odpowiedzialnie, 25.10.2016, https://www.youtube.com/watch?v=74hnGkcyr4Y [dostęp: 6.07.2022].

W filmie ukazano funkcjonowanie jednej z wielu kampanii promującej sprawiedliwy handel (*fair trade*) i wskazano, dlaczego tak istotne jest godziwe wynagrodzenie rolników stanowiących pierwsze ogniwo łańcucha produkcji towarów rolnych. *Kupuj Odpowiedzialnie Owoce* to kampania Fundacji Kupuj Odpowiedzialnie, w której zwrócono uwagę na

problemy społeczne i środowiskowe występujące przy produkcji i handlu owocami tropikalnymi oraz przedstawiono możliwości przeciwstawienia się łamaniu praw człowieka, praw pracowniczych i postępującemu zanieczyszczaniu środowiska. Tym samym kampania prowadzona przez instytucje o charakterze pozarządowym wspiera działania organizacji międzynarodowych, w tym przypadku realizację Agendy 2030.

Sabina Baraniewicz-Kotasińska

Rozdział 20

Korporacje a zrównoważony rozwój – szanse i zagrożenia

Świat podążający za zrównoważonym rozwojem znacząco wpływa na rzeczywistość funkcjonowania sektora biznesu. Z jednej strony otwiera dla niego możliwości tworzenia nowych usług i produktów, ale z drugiej – globalne trendy w kierunku ekorozwoju wymuszają zmiany w sposobie prowadzenia przedsiębiorstwa czy też w zakresie wykorzystywanych metod produkcji. Obserwujemy, że coraz więcej firm decyduje się na działanie uwzględniające Cele Zrównoważonego Rozwoju i wprowadza szereg prośrodowiskowych rozwiązań zarówno na poziomie organizacyjnym, jak i ofertowym. Zapewne część z nich czyni to z powodu klimatycznej wrażliwości, niemniej bez wizji rentowności takich działań na pewno **ekorynek** by się nie rozwinął.

Świadomość i oczekiwania konsumentów co do jakości i poziomu oddziaływania na środowisko oferowanych przez korporacje usług i produktów znacząco wzrasta w ostatnich latach. Na ten trend wpływ mają m.in. media, które silnie kształtują współczesne wzorce konsumpcji (zob. rozdział 22. *Zrównoważony rozwój w dyskursie medialnym* oraz rozdział 24. *Kampanie społeczne na rzecz zrównoważonego rozwoju*), ale też ekoaktywiści i ich aktywność na rzecz ekologii (zob. rozdział 21. *Ruchy społeczne i organizacje pozarządowe wobec zrównoważonego rozwoju*). Odpowiedzią światowych i lokalnych marek na te zmiany jest masowe wprowadzanie do swojej oferty usług o zmniejszonym oddziaływaniu na klimat i produktów wytwarzanych z pochodzących z recyklingu surowców. Zmiana filozofii prowadzenia biznesu sięga w ostatnim czasie jeszcze dalej: marki deklarują przejście na **produkcję zeroemisyjną** (m.in. Apple, Continental) czy tzw. **zeroodpadową** (m.in. Google, Microsoft i Ikea). W działaniach tych można dostrzec wiele korzyści środowiskowych, ale też pewne zagrożenia związane choćby z popularnymi dziś tzw. zielonymi oszustwami marketingowymi (***greenwashing***) (zob. ramka *Film Zielone kłamstwa, reż. Werner Boote, z 2018 r.* oraz rozdział 24. *Kampanie społeczne na rzecz zrównoważonego rozwoju*).

Zrównoważony rozwój biznesu

Paul Hawken, amerykański ekolog, przedsiębiorca i ekonomista, w swojej słynnej książce *The Ecology of Commerce* z 1993 r. obciąża odpowiedzialnością biznes za

współczesny kryzys klimatyczny. Oskarżenia te potwierdzają badania Richarda Heede'ego, który wykazuje, że prawie dwie trzecie głównych przemysłowych emisji gazów cieplarnianych pochodzi tylko z 90 firm na całym świecie. Spośród nich za 20% globalnej emisji CO_2 z paliw kopalnych i produkcji cementu od czasu rewolucji przemysłowej odpowiada już tylko ośmiu światowych gigantów paliwowych[1]. Hawken jednocześnie uważa, iż choć korporacje w rzeczy samej są „głównym winowajcą" degradacji środowiska, to stanowią one również podmiot na tyle duży, wszechobecny i potężny, że jako jedyne mają realne szanse wyprowadzić ludzkość z tej katastrofy[2]. Wiedzione społeczną odpowiedzialnością, ale też regulacjami prawnymi, wiele firm podejmuje się wielomilionowych inwestycji w celu eliminacji działań negatywnie oddziałujących na klimat.

H&M – zrównoważona czy niezrównoważona działalność firmy?*

H&M to przedsiębiorstwo odzieżowe z ponad 5 tys. sklepów na całym świecie. Marka szczyci się tym, że od ponad 20 lat podejmuje działania mające na celu wdrożenie zasad zrównoważonego rozwoju do ich organizacji tak na etapie produkcji, jak i zarządzania firmą. H&M zachęca swoich klientów do oddawania zużytych tekstyliów do recyklingu w swoich punktach sprzedażowych, nagradzając ich punktami lojalnościowymi. Wraz z Danone AQUA w ramach projektu „bottle2fashion" zajmuje się przetwarzaniem plastikowych butelek zebranych z indonezyjskich wysp w poliester, który następnie wykorzystuje do produkcji swoich ubrań. Szwedzka marka unika również stosowania szkodliwych chemikaliów, jednorazowych opakowań i źródeł energii bazujących na paliwach kopalnych. Do roku 2040 chce stać się firmą „pozytywną dla klimatu", czyli usuwać z atmosfery więcej gazów cieplarnianych, niż ich wyemituje. W tym celu pracuje nad nowymi, bardziej zrównoważonymi metodami produkcji, transportu i pakowania swoich produktów. H&M działa również na rzecz wprowadzenia bardziej restrykcyjnego prawa na rzecz ochrony rzek i źródeł wody słodkiej, m.in. w Turcji i Bangladeszu.

W rzeczywistości jednak H&M ma wielki dług wobec klimatu, gdyż odpowiada za wdrożenie i spopularyzowanie modelu sprzedaży dużej liczby ubrań po niskiej cenie, co miało dewastujący wpływ na środowisko. Obecnie współpracuje wyłącznie z ok. 800 niezależnymi dostawcami (mogącymi współpracować z własnymi poddostawcami), którzy podpisali tzw. Zobowiązanie Zrównoważonego Rozwoju – wymagania dotyczące uczciwych warunków pracy i praktyk środowiskowych. Jak pokazuje jednak raport *Stand.earth*, H&M poprzez swój globalny łańcuch dostaw powiązana jest z jedną z brazylijskich firm – JBS, światowym liderem w produkcji i przetwarzaniu mięsa oraz skór, oskarżanym o wylesianie Amazonii. Choć H&M zapewnia, że kontroluje dostawców, bez wprowadzenia polityk umożliwiających rzeczywistą weryfikację swoich łańcuchów dostaw pośrednio sama przyczynia się do zazwyczaj nielegalnej wycinki lasów. Najbardziej zrównoważonym sposobem ograniczenia wpływu na środowisko w przypadku marek takich jak H&M byłoby po prostu zmniejszenie liczby produkowanych ubrań i otworzenie się na rynki odzieży używanej – na to jednak z wiadomych przyczyn firmy nie chcą się zdecydować.

* *Nasze zaangażowanie w zrównoważony rozwój*, H&M, https://career.hm.com/pl-pl/sustainability/ [dostęp: 11.01.2022]; *Stand.earth Scorecard Fails Fashion Industry on Efforts to Tackle Climate Change*, Stand.earth, 24.08.2021, https://www.stand.earth/latest/fossil-free-fashion-scorecard-2021 [dostęp: 11.01.2022].

Działania na rzecz zrównoważonego rozwoju przedsiębiorstwa realizują w ramach różnych wymiarów; z jednej strony mogą ulepszać ekologiczną jakość swoich produktów i usług, a z drugiej włączać przyjazne środowisku metody

[1] R. Heede, *Tracing Anthropogenic Carbon Dioxide and Methane Emissions to Fossil Fuel and Cement Producers 1854–2010*, "Climatic Change" 2014, No. 122, s. 229–241.

[2] Zob. P. Hawken, *The Ecology of Commerce. A Declaration of Sustainability*, Harper Business, New York – Longdo – Toronto – Sydney 2013.

i techniki zarządzania organizacją. W ten sposób, dzięki wydajniejszym procesom produkcyjnym i lepszym systemom zarządzania, firmy mogą znacząco ograniczyć ilość wytwarzanych emisji i innych zanieczyszczeń, w tym odpadów, a przy tym zmniejszyć poziom zużycia energii, wody i innych surowców naturalnych na świecie (zob. rozdział 10. *Zrównoważona produkcja i technologia*).

Katastrofa w Bhopalu*

Tragedia w Bhopalu wciąż odczuwalna w skutkach

Źródło: J. Gupta, *Bhopal Disaster: 30 Years on the Crisis Remains*, The Third Pole, 2.12.2014, https://www.thethirdpole.net/en/pollution/bhopal-disaster-2/ [dostęp: 10.01.2022].

Katastrofa w Bhopalu z 1984 r. jest przykładem jednej z największych tragedii przemysłowych w historii, a zarazem symbolem porażki praw człowieka w obliczu wszechmocy korporacji. Do zdarzenia doszło w nocy z 2 na 3 grudnia, kiedy w fabryce pestycydów Union Carbide do zbiornika z silnie toksyczną substancją dostała się woda. Na teren indyjskiego miasta Bhopal rozprzestrzeniła się chmura gazu zawierająca 40 t szkodliwego izocyjanianu metylu. Tylko w ciągu pierwszych trzech 3 dni zmarło niemal 10 tys. osób. Łączna liczba poszkodowanych szacowana jest na 0,5 mln, w tym przynajmniej 200 tys. dzieci. Mieszkańcy Bhopalu do dziś cierpią z powodu różnych chorób. Union Carbide miała świadomość ryzyka wycieku na kilka godzin przed nim, jednak nie podjęła próby ewakuacji mieszkańców, jak również nie zadbała o względy bezpieczeństwa. Nie powiadomiła też władz lokalnych i służb medycznych o tym, co się wydarzyło i jaka substancja chemiczna odpowiada za katastrofę. O swoje prawa i zadośćuczynienie poszkodowani walczą już ponad 30 lat. Teren fabryki do dziś nie został oczyszczony z toksycznych substancji.

* *INDIE 30 lat od katastrofy w Bhopalu*, Amnesty International, 3.12.2014, https://amnesty.org.pl/indie-30-lat-od-katastrofy-w-bhopalu/ [dostęp: 11.01.2022].

To także sposób na tworzenie pożądanego przez konsumentów wizerunku aktywnej i zaangażowanej społecznie organizacji. I tak Microsoft deklaruje opracowanie technologii mającej na celu poprawę jakości powietrza, a grupa DPD zwiększenie floty niskoemisyjnych pojazdów. Nespresso chce, żeby każda filiżanka ich kawy była neutralna pod względem emisji CO_2. Johnson&Johnson oraz KFC zobowiązują się do korzystania wyłącznie z opakowań nadających się do ponownego użycia, przetworzenia lub kompostowania, a HP inwestuje w rozwój energooszczędnego sprzętu i usług, aby zapewnić ich dłuższą możliwość eksploatacji. Co więcej, HP podejmuje przy tym próby wyeliminowania wylesiania ze swojego łańcucha dostaw papieru (zob. ramka *H&M – zrównoważona czy niezrównoważona działalność firmy?*).

Philip Kotler, słynny ekonomista i specjalista w zakresie marketingu, wskazuje, że wiele firm, które podjęło się prospołecznych i proekologicznych działań, osiągnęło sukces i przewagę konkurencyjną na rynku – pozytywny odbiór konsumentów z powodu takiego działania bezpośrednio przełożył się na ich wzrost zysków[3]. Wydaje się, że z tego faktu nie zdają sobie sprawy jeszcze polskie firmy. Fundacja Instrat w raporcie z 2021 r. wskazuje, że spośród 140 spółek notowanych na polskiej giełdzie jedynie 14 przyjęło dotychczas jakiekolwiek cele klimatyczne. Jednocześnie w Wielkiej Brytanii była to już ponad połowa spółek, a w przypadku giełdy niemieckiej – 86% firm[4].

Na koniec tego wątku warto przytoczyć badanie przeprowadzone przez Uniwersytet Yale we współpracy z Global Network for Advanced Management i Światową Radą Biznesu na rzecz Zrównoważonego Rozwoju (World Business Council for Sustainable Development, WBCSD). Ukazuje ono, że studenci najlepszych szkół biznesu z całego świata coraz częściej dzielą firmy na te bardziej i mniej działające na rzecz środowiska. Jak podają autorzy, 78% studentów byłoby bardziej skłonnych do ubiegania się o pracę w firmie o doskonałych wynikach środowiskowych, 80% – do przyjęcia pracy w takiej firmie, a 44% zaakceptowałoby niższe wynagrodzenie za pracę na rzecz zrównoważonego rozwoju. Wyniki te wskazują, że proekologiczna filozofia przedsiębiorstw staje się także jedną z istotniejszych kategorii kształtujących przyszły rynek pracy[5].

---

[3] P. Kotler, *Konkurencyjność a charakter społeczny*, w: *Organizacje przyszłości*, red. F. Hasselbein, M. Goldsmith, R. Beckhard, Wydawnictwo Business Press, Warszawa 1998, s. 22.

[4] D. Iwanowski, S. Stefaniak, *Korporacyjna obojętność. Cele i strategie klimatyczne emitentów notowanych na Giełdzie Papierów Wartościowych w Warszawie*, Instrat Policy Paper, Warszawa 2021, s. 54–55.

[5] C. Cort, L. Franceschini, J. Wang, *Rising Leaders on Environmental Sustainability and Climate Change*, Yale Center for Business and the Environment, 2015, https://cbey.yale.edu/research/rising-leaders-on-environmental-sustainability-and-climate-change [dostęp: 12.01.2022].

Społeczna odpowiedzialność biznesu

W latach 50. XX w. Howard Bowen, uznawany za ojca współczesnej teorii społecznej odpowiedzialności biznesu, wprowadził do powszechnej dyskusji kwestię etyki w biznesie. Ocenił, iż działalność przedsiębiorstw ma ogromny wpływ na zwykłych ludzi, a w związku z tym powinna ona uwzględniać społeczne cele i wartości. **Społeczna odpowiedzialność biznesu** (*Corporate Social Responsibility*, **CSR**) polega na dobrowolnym angażowaniu się przedsiębiorstw w kwestie ważne społecznie i mające wpływ na środowisko, w ramach którego prowadzą swoją działalność. Poprzez CSR biznes stara się więc poprawić jakość funkcjonowania danych społeczności lub w jakiś sposób zrekompensować fakt (często negatywnego) oddziaływania swojej aktywności na życie jednostek czy zmiany klimatu (zob. ramka *Katastrofa w Bhopalu*). Idea nakazująca firmom przejęcie odpowiedzialności za swój wpływ na społeczeństwo zyskała na znaczeniu wraz z kolejnymi doniesieniami o ich negatywnym wpływie na środowisko czy utrzymywanie niegodziwych warunków pracy, w tym zatrudnianie dzieci do pracy w fabrykach.

Certyfikat U.S. Green Building Council, Leadership in Energy and Environment Design (LEED)*

Certyfikat Leadership in Energy and Environment Design (LEED) jest jednym z najpopularniejszych i najbardziej prestiżowych systemów oceny budownictwa pod względem ich energooszczędności i ekologiczności na świecie. Został opracowany przez U.S. Green Building Council, amerykańską organizację *non-profit*, w celu zwiększenia efektywności wykorzystania zasobów w sektorze budownictwa i uczynienia go bardziej przyjaznym środowisku. W niektórych miastach władze lokalne wymagają lub nagradzają stosowanie się do wytycznych LEED poprzez podatkowe ulgi, przyspieszone wydawanie pozwoleń czy obniżone opłaty. Dla przykładu, w San Francisco każdy nowo powstający komercyjny budynek musi spełniać kryteria złotej lub najwyższej – platynowej certyfikacji LEED. Jeden z najbardziej ekologicznych budynków biznesowych znajduje się w Melbourne w Australii. Pixel korzysta z nowoczesnych technologii odzysku i uzdatniania wody. Inteligentny system zbiera deszczówkę, wykorzystuje ją do podlewania roślin i armatury łazienkowej, a następnie oczyszcza do formy wody pitnej. Budynek wyposażony jest także w wyrafinowane rozwiązania w zakresie schładzania. Dzięki swojej zeroemisyjności w 2012 r. Pixel otrzymał platynowy certyfikat LEED, a w ramach niego 105 punktów na 110 możliwych. Wciąż utrzymuje się w czołówce najwyżej ocenionych budynków w kategorii *Building Design and Construction*.

* U.S. Green Building Council, LEED, https://www.usgbc.org/leed [dostęp: 11.01.2022].

Współcześnie zaangażowanie przedsiębiorstw w sprawy ważne społecznie rośnie. Z każdym rokiem coraz więcej z nich w swoich sprawozdaniach raportuje o podejmowaniu działań na gruncie społecznej odpowiedzialności czy zrównoważonego rozwoju (zob. ramka *Wzrost poziomu globalnego raportowania przedsiębiorstw o działaniach na rzecz zrównoważonego rozwoju*), jak również deklaruje realizację takich inicjatyw w przyszłości. Jak wskazuje Peter Uttig, jednym z głównych czynników skłaniających firmy do reagowania na kwestie środowiskowe i społeczne jest jednak nie poczucie odpowiedzialności, a częściej regulacje rządowe, jak również naciski ze strony organizacji pozarządowych, w tym bojkoty konsumenckie i krytyczne uwagi mediów.

W ostatnich latach wywierać wpływ na podejmowanie działań z zakresu CSR zaczęli również inwestorzy i akcjonariusze[6] – tworzenie proekologicznego wizerunku przedsiębiorstwa w końcu przekłada się też na wyniki sprzedażowe. Obecnie można zauważyć, że CSR staje się skrupulatnie opracowywaną metodą działania w ramach tworzonych biznesowych strategii marketingowych i public relations.

Wzrost poziomu globalnego raportowania przedsiębiorstw o działaniach na rzecz zrównoważonego rozwoju

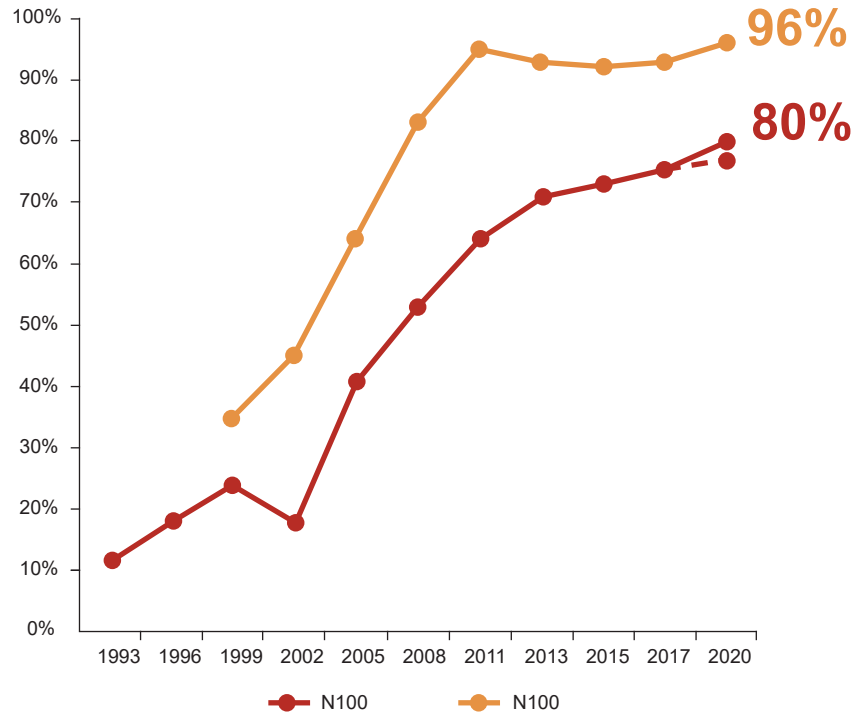

Źródło: *The KPMG Survey of Sustainability Reporting 2020*, KPMG, 2020, https://assets.kpmg/content/dam/kpmg/pl/pdf/2020/12/pl-the-time-has-come-the-kpmg-%20survey-of-sustainability-reporting-2020.pdf [dostęp: 15.12.2021].

Jak wskazuje KPMG, 80% z przebadanych dużych i średnich firm 52 państw na świecie informuje obecnie o podejmowanych działaniach na rzecz zrównoważonego rozwoju (N100). G250 odnosi się do 250 największych firm na świecie pod względem przychodów, zgodnie z definicją w rankingu Fortune 500 z 2019 r. Najwięcej firm spośród N100 raportuje z regionu Ameryki Północnej i Łacińskiej – 90%, następnie Azji Pacyficznej – 84%, Europy – 77% (przy czym sama Zachodnia Europa to 85%), a najmniej z Bliskiego Wschodu i Afryki – 59%. Najwyższy poziom raportowania (+90%) odnotowują m.in. Japonia, Meksyk, Malezja, Indie, USA, RPA, Tajwan, Niemcy. Jak zaznaczają autorzy badania, wysokie wskaźniki sprawozdawczości w zakresie zrównoważonego rozwoju występują na całym świecie i nie są już ograniczone do poszczególnych regionów.

[6] P. Uttig, *Business Responsibility for Sustainable Development*, Occasional Paper No. 2, United Nations Research Institute for Social Development, Geneva 2000, s. 22.

Co ciekawe, społeczna odpowiedzialność została zdefiniowana przez Międzynarodową Organizację Standaryzacyjną w ramach normy ISO 26000. Norma ta określa CSR jako „wpływ podejmowanych przez Organizację decyzji i działań na społeczeństwo i środowisko, poprzez przejrzyste i etyczne zachowanie w siedmiu obszarach”[7]. Należą do nich:

1. Ład organizacyjny.
2. Prawa człowieka (a w ramach nich przeciwdziałanie dyskryminacji, przestrzeganie praw obywatelskich i prawa pracy, rozpatrywanie skarg, reakcje na zagrożenia).
3. Środowisko (zapobieganie zanieczyszczeniom, wykorzystywanie zasobów w sposób zrównoważony, łagodzenie skutków oraz adaptacja do zmian klimatu, ochrona środowiska, dbanie o różnorodność biologiczną i przywracanie siedlisk przyrodniczych).
4. Praktyki z zakresu pracy (w tym zapewnienie odpowiednich warunków pracy i ochrony socjalnej, prowadzenie dialogu społecznego oraz podejmowanie działań umożliwiających kształcenie i szkolenie w miejscu pracy).
5. Uczciwe praktyki operacyjne (odpowiedzialne angażowanie się w działalność polityczną, prowadzenie uczciwej konkurencji, przeciwdziałanie korupcji, poszanowanie praw własności i promowanie społecznej odpowiedzialności w łańcuchach wartości).

Film *Zielone kłamstwa*, reż. Werner Boote, z 2018 r.

Ten produkt jest ekologiczny, ten nie zawiera oleju palmowego, a do wykonania tego użyto wyłącznie materiałów pochodzących z recyklingu – korporacje różnymi sposobami starają się niejako uspokoić nasze sumienie i przekonać, że kupując ich produkt, wspieramy walkę ze zmianami klimatycznymi. Tym, co naprawdę kryje się za etykietą „bio”, postanawia bliżej się przyjrzeć austriacki dokumentalista Werner Boote. W swoim filmie *Zielone kłamstwa** z 2018 r., wraz z niemiecką dziennikarką Kathrin Hartmann, demaskuje rynek zielonych dóbr i strategie marketingowe. Omamiły one społeczeństwo, że kupując „świadomie”, jest się w stanie uratować planetę. W rzeczywistości dokonywanie świadomych decyzji zakupowych nie pomaga klimatowi, lecz wyłącznie zwiększa zyski korporacji. Właśnie do tego wykorzystuje biznes społeczną wrażliwość na kwestie środowiskowe – przekonuje Boote. Dokumentalista zabiera widzów w podróż do miejsc katastrof klimatycznych spowodowanych działalnością korporacji i jednocześnie opowiada o ich „zielonych” kampaniach. Rozprawia się również z mitem ekologicznego oleju palmowego i korzystających wyłącznie z energii odnawialnej aut elektrycznych. Płynący z dokumentu wniosek jest dość przytłaczający: być może nie ma ekologicznej alternatywy dla większości naszych ulubionych produktów. *Zielone kłamstwa* burzą komfort psychiczny ekokonsumentów i pokazują, że dla planety nie ma takiego wielkiego znaczenia, czy kupujemy produkt z czy bez etykiety „przyjazne środowisku” – często to są puste frazesy, tzw. ekościema. Konsumpcja nastawiona na ekologiczne produkty wielkich marek często okazuje się tak samo szkodliwa jak zakup innych towarów – problemem jest po prostu skala konsumpcji, do której się przyzwyczailiśmy.

* *Zielone kłamstwa / Die grüne Lüge*, reż. W. Boote, Austria 2018.

[7] *ISO 26000 – Wytyczne dotyczące społecznej odpowiedzialności*, ISO, https://www.iso.org.pl/uslugi-zarzadzania/wdrazanie-systemow/odpowiedzialnosc-spoleczna-csr/iso-26000/ [dostęp: 13.01.2022].

6. Zagadnienia konsumenckie (działanie na gruncie prawdziwych i obiektywnych informacji, uczciwy marketing, ochrona zdrowia, prywatności danych i bezpieczeństwa konsumentów, promowanie zrównoważonej konsumpcji).
7. Zaangażowanie społeczne i rozwój społeczności lokalnej (w tym m.in. dokonywanie społecznych inwestycji).

Norma ISO 26000 dostarcza organizacjom zaleceń i propozycji w zakresie społecznej odpowiedzialności biznesu. Ponadto wdrożenie prezentowanych w ramach niej wymagań do strategii działań przedsiębiorstw miałoby również umożliwić im realizację polityki zrównoważonego rozwoju, w tym osiągnąć równowagę pomiędzy efektywnością i dochodowością a interesem społecznym. Za zachętę do takiego działania może posłużyć wynik badań CRSinfo, które pokazały, że poprzez społeczną odpowiedzialność biznes odnosi co najmniej 60 różnych korzyści[8] – to m.in. wzrost wartości marki i lepsza reputacja firmy, przyciąganie utalentowanych pracowników, zwiększenie efektywności operacyjnej (w tym w zakresie wydajności produkcji, zużywania zasobów i oszczędności kosztów) czy większe zainteresowanie inwestorów. Korporacjom „opłaca się" więc działać w sposób zrównoważony (zob. rozdział 24. *Kampanie społeczne na rzecz zrównoważonego rozwoju*).

1 Kalendarium

1984 – przedostanie się w Bhopalu do powietrza 40 t izocyjanianu metylu; jedna z największych katastrof przemysłowych historii spowodowana ignorancją korporacji, w jej wyniku poszkodowanych zostaje ok. 0,5 mln osób.

1953 – wydanie przez Howarda Bowena *Social Responsibilities of the Businessman* (Harper & Brothers, University of Michigan, New York 1953), w której przedstawia współczesną teorią społecznej odpowiedzialności biznesu.

1991 – opracowanie przez Radę Biznesu na rzecz Zrównoważonego Rozwoju Karty Biznesu na rzecz Zrównoważonego Rozwoju, w której określono 16 zasad tworzenia systemów zarządzania środowiskowego w przedsiębiorstwach.

1993 – przedstawienie przez Unię Europejską w ramach Piątego Programu Działań w Dziedzinie Ochrony Środowiska nowego podejścia do zrównoważonego rozwoju i uznanie za kluczowe włączania przedsiębiorstw do działania na rzecz rozwiązywania wyzwań środowiskowych ze względu na ich wkład w problem.

[8] L. Anam, E. Szul-Skjoeldkrona, E. Zamościńska, *Jak zyskać na odpowiedzialności? CSR w strategiach spółek giełdowych. Przewodnik dla CEO i executives*, CSR Info, https://www.csrinfo.org/wp-content/uploads/2016/03/Jak_zyskac_na_odpowiedzialnosci_CSRinfo.pdf [dostęp: 10.01.2022].

Słowniczek

Greenwashing – w wolnym tłumaczeniu „ekościema", czyli strategia marketingowa mająca na celu stworzyć u odbiorców błędne wrażenie, że dana firma lub jej produkty i usługi są przyjazne dla środowiska.

Leadership in Energy and Environmental Design (LEED) – międzynarodowy i najpowszechniejszy system oceny ekologicznej budownictwa na świecie, opracowany przez US Green Building Council.

Społeczna odpowiedzialność biznesu – koncepcja polegająca na uwzględnianiu przez przedsiębiorstwa w swoich strategiach biznesowych interesów społecznych, w tym działalności na rzecz ochrony klimatu i wspierania lokalnego środowiska.

Zero waste – sposób projektowania i zarządzania procesami, ale także styl życia, pozwalający na eliminację ilości odpadów, ich przetwarzanie i odzyskiwanie.

Problemy do dyskusji

1. Jaką rolę odgrywają korporacje w zwalczaniu zmian klimatu?
2. Zrównoważony rozwój – szansa czy zagrożenie dla biznesu? Uzasadnij odpowiedź.
3. Jakie działania mogą podjąć firmy, żeby ich biznes stał się bardziej przyjazny dla środowiska? Omów to zagadnienie na przykładzie branż odzieżowej, motoryzacyjnej i przetwórstwa żywności.
4. Czy działania z zakresu CSR rzeczywiście odzwierciedlają społeczną odpowiedzialność biznesu, czy może to swoista maska współczesnego „ekokapitalizmu"?

Dodatkowa literatura

Anderson R.C., White R., *Business Lessons from a Radical Industrialist: How a CEO Doubled Earnings, Inspired Employees and Created Innovation from One Simple Idea*, St. Martins Press, New York 2011.

Bąk I., Cheba K., *Zielona gospodarka jako narzędzie zrównoważonego rozwoju*, Wydawnictwo CeDeWu, Warszawa 2020.

Bowen H., *Social Responsibilities of the Businessman*, University of Iowa Press, Iowa City 2013.

Liberti S., *Władcy jedzenia. Jak przemysł spożywczy niszczy planetę*, Wydawnictwo Agora, Warszawa 2019.

Rogall H., *Ekonomia Zrównoważonego Rozwoju*, Wydawnictwo Zysk i S-ka, Poznań 2010.

Smil V., *Tworzenie bogatego świata. Perspektywy w ekonomii, przemyśle, środowisku*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2016.

Zinczuk B., Kasprzak-Czelej A., Bolibok P., *Społeczna odpowiedzialność biznesu w perspektywie zmian i wyzwań współczesnej gospodarki*, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin 2021.

Materiał filmowy

Historia elektroniki (Story of Stuff), Kupuj Odpowiedzialnie, 26.06.2013, https://www.youtube.com/watch?v=WfdlUYaYyiI [dostęp: 6.07.2022].

Niniejszy materiał to krótki film przedstawiający historię produktów elektronicznych, które ze względu na swoją krótkotrwałą użyteczność szybko trafiają na śmietnik. Technologia rozwija i aktualizuje się w zawrotnym tempie, ale też produkty elektroniczne szybko się psują lub nie są kompatybilne z nowymi urządzeniami – autorka nazywa je więc „produktami zaprojektowanymi na śmietnik". Tak częsta potrzeba wymiany elektrycznych przedmiotów codziennego użytku to nie tylko obciążenie budżetu konsumentów, ale przede wszystkim problem dla środowiska. W stosach elektrośmieci gromadzą się też toksyczne chemikalia pochodzące z produkcji elektronicznych urządzeń. Autorka wzywa więc projektantów technologii do „zielonego wyścigu na szczyt", czyli do rywalizacji o stworzenie trwałych, nietoksycznych i dających się zutylizować produktów.

Justyna Nakonieczna-Bartosiewicz

Rozdział 21

Ruchy społeczne i organizacje pozarządowe wobec zrównoważonego rozwoju

Ruchy społeczne i organizacje pozarządowe mają istotny wpływ na kształtowanie koncepcji zrównoważonego rozwoju, również są istotnym aktorem we wdrażaniu jej w życie. Jedne i drugie stanowią oddolne działania społeczne. **Ruchy społeczne** rozumie się jako formę zbiorowej, spontanicznej i oddolnej manifestacji niezadowolenia (socjolodzy uznają istnienie ruchów społecznych za wyraz istniejącego konfliktu społecznego) oraz domagania się zmiany społecznej, która by tę frustrację zaspokoiła[1]. Ruchy są więc często nośnikami nowych idei. Przyczyniają się do przyjęcia przez szersze gremium innego spojrzenia na dany problem. Często ruchy społeczne na dalszych etapach swego istnienia przekształcają się w bardziej zinstytucjonalizowane formy w postaci organizacji pozarządowych.

Organizacje pozarządowe (**NGO**s), najogólniej opisując, stanowią dobrowolną grupę obywateli zorganizowaną na szczeblu narodowym lub międzynarodowym, która działa w celu niekomercyjnym. W ten sposób definiuje organizacje pozarządowe ONZ, która od początku swojej działalności stworzyła formalne możliwości współpracy z takimi podmiotami. Warto też dodać do tej ogólnej charakterystyki, że organizacje pozarządowe, choć powstały z inicjatywy prywatnej, działają w interesie publicznym. Nie są też związane z władzą publiczną. Organizacje te pełnią różne funkcje, w zależności od celu i obszaru swojej działalności i formy, w jakiej podejmują działania[2].

Przedstawiciele społeczeństwa obywatelskiego wykonują wiele zadań. Są promotorami nowych koncepcji, często współuczestniczą i wpływają na proces decyzyjny. To aktywiści i organizacje pozarządowe zwracają uwagę na nieprawidłowości, monitorują proces realizacji i wywiązywania się państw z podjętych zobowiązań. Niejednokrotnie też to właśnie organizacje społeczne aplikują projekty wdrażające do codziennego ogólne idee, opisane w dokumentach programowych. Są edukatorami i realizatorami.

Współcześnie nie ulega wątpliwości, że ambitne projekty – a do takich można zaliczyć wdrożenie w życie koncepcji zrównoważonego rozwoju – wymagają

---

[1] D. della Porta, M. Diani, *Ruchy społeczne. Wprowadzenie*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2009.

[2] R. Pacheco-Vega, *NGOs and Sustainable Development*, w: *International Encyclopedia of Civil Society*, eds. H.K. Anheier, S. Toepler, R. List, Springer, 2010, s. 1049–1054.

zaangażowania i współpracy różnych podmiotów. Popularne stało się podejście włączające różne grupy społeczne zainteresowane danym problemem, które traktuje się jako interesariuszy (*stakeholders*). Zalicza się do nich bardzo często aktywistów oraz tworzone przez nich organizacje pozarządowe.

Droga sądowa w domaganiu się ochrony przyrody

Aktywiści, domagając się realizacji od państw podjętych zobowiązań, wybierają również ścieżkę prawną, pozywając państwa. W roku 2019 Greta Thunberg, wokół której zmobilizował się ruch Szkolnego Strajku Klimatycznego, wraz innymi 15 młodymi aktywistami ekologicznymi wystosowała skargę do Narodów Zjednoczonych, twierdząc, że pięciu największych emitentów CO_2, będących stronami Konwencji ONZ o prawach dziecka (tj. Argentyna, Brazylia, Francja, Niemcy i Turcja), naruszyło ich prawa, nie podejmując odpowiednich działań w celu powstrzymania rozwijającego się kryzysu klimatycznego*.

Droga sądowa jest wykorzystywana także na poziomie regionalnym i krajowym. W ciągu ostatnich kilku lat na całym świecie znacząco wzrosła liczba orzeczeń sądowych na korzyść ekologów. Według raportu pod kierownictwem Kayi Axelsson z Oxford University's Environmental Change Institute łączna liczba spraw związanych ze zmianami klimatu wzrosła ponad dwukrotnie od 2015 r. Badaczki Joana Setzer i Catherine Higham z Grantham Research Institute on Climate Change and the Environment policzyły, że o ile w latach 1986–2014 wniesiono ponad 800 spraw, to w ciągu ostatnich 6 lat wniesiono ich już ponad 1000. Wśród nich 37 było sprawami wniesionymi przeciwko rządom o „systemowe łagodzenia emisji", wynikające ze zobowiązań Porozumienia Paryskiego. Jedną z najgłośniejszych była sprawa holenderska z 2015 r., w której sąd orzekł, że rząd Holandii ma obowiązek dbać o ochronę swoich obywateli przed zmianami klimatu. Sędziowie uznali, że rządowy plan redukcji emisji o 14–17% w stosunku do poziomu z 1990 r. do 2020 r. był niezgodny z prawem, biorąc pod uwagę zagrożenie zmianami klimatu. Nakazali zwiększyć ten cel do 25%. W rezultacie holenderski rząd zamknął elektrownię 4 lata wcześniej, niż planowano, i w 2019 r. wprowadził nowy, bardziej ambitny plan klimatyczny**.

W Polsce w 2021 r. ClientEarth – występująca w roli powoda reprezentującego osoby fizyczne – przy wsparciu Kancelarii GESSEL złożyła pozwy o zaniedbania w przeciwdziałaniu zmianom klimatycznym. Są to pozwy obywatelskie dotyczące naruszenia dóbr osobistych poszczególnych osób przez władze państwowe. Skarżący uważają, że władze odpowiedzialne za politykę klimatyczną poprzez swoje działania i zaniechania dopuściły do nadmiernych emisji w Polsce na poziomie prowadzącym do zmian klimatu niebezpiecznych dla ludzi i ekosystemów. Nie domagają się odszkodowania, a podjęcia zdecydowanych działań przez władze na rzecz ochrony klimatu***.

* *Press Release: 16 Children, Including Greta Thunberg, file Landmark Complaint to the United Nations Committee on the Rights of the Child*, UNICEF, 23.09.2019, https://www.unicef.org/press-releases/16-children-including-greta-thunberg-file-landmark-complaint-united-nations [dostęp: 31.01.2022].

** J. Bateman, *Why Climate Lawsuits Are Surging*, BBC, 8.12.2021, https://www.bbc.com/future/article/20211207-the-legal-battle-against-climate-change [dostęp: 17.02.2022].

*** *Obywatele pozywają polski rząd ws. klimatu*, Teraz Środowisko, 11.06.2021, https://www.teraz-srodowisko.pl/aktualnosci/ClientEarth-pozew-skarb-panstwa-kryzys-klimatyczny-10440.html [dostęp: 17.02.2022].

Społeczeństwo obywatelskie jako promotor idei i wyraziciel potrzeb

Często to ludzie inicjują i nadają ramy narracyjne wokół jakiegoś problemu, stając się promotorami nowego, alternatywnego trendu i tzw. rzecznikami nowej normy. Zazwyczaj ich aktywność przyjmuje formę udziału w ruchu społecznym masowo wyrażającym niezadowolenie – jeśli jest to gwałtowny proces, lub też

może obrać bardziej zinstytucjonalizowaną formę działalności w ramach organizacji społecznej. Czasami są to sieci różnych organizacji, ruchów i pojedynczych osób, które angażują się w zmianę społeczną. W przypadku zrównoważonego rozwoju wpływ na jego konceptualizację miały zarówno okresowo mobilizujące się ruchy społeczne, jak i systematycznie działające organizacje pozarządowe – przede wszystkim organizacje ekologiczne, które upowszechniły się wraz z ekologicznym przebudzeniem lat 60. XX w., a zaczęły zyskiwać na znaczeniu od połowy lat 80. XX w.[3], oraz regularnie mobilizujące się ruchy społeczne wyrażające niezadowolenie z konstrukcji stosunków gospodarczo-społecznych[4]. Duże znaczenie miały też charyzmatyczne jednostki, które stawały się niejako adwokatami spraw mieszczących się w koncepcji zrównoważonego rozwoju. Można wymienić tu światowej sławy ekspertów i polityków (np. Gro Harlem Brundtland, Kofi Annan, Ban Kim Moon, Joseph Stiglitz czy Jeffrey Sachs), biznesmenów (Bill Gates), artystów (np. Leonardo di Caprio, Bono z U2, George Clooney), jak i bardzo młode osoby (np. Severn Suzuki czy Greta Thunberg) (zob. rozdział 1. *Zrównoważony rozwój – pojęcie i geneza*).

Ruchy społeczne jako forma wyrazu sprzeciwu czerpią swoją siłę z masowej oddolnej mobilizacji. W ostatnich latach ruchy o globalnym zasięgu bardzo często odwoływały się w swoich postulatach do idei wyrażonych w koncepcji zrównoważonego rozwoju. Na początku pierwszej dekady XXI w. na międzynarodowej scenie pojawiły się ruchy na rzecz globalnej sprawiedliwości (RGS), które uaktywniły się w 1999 r. na fali protestów społecznych w Seattle przeciwko spotkaniu ministerialnemu Światowej Organizacji Handlu (WTO), poświęconemu przygotowaniom Rundy Milenijnej, oraz w wyniku zainteresowania światowej opinii publicznej wybuchłym w 1994 r. powstaniem Zapatystów w Chiapas w Meksyku, którzy sprzeciwiali się wejściu tego państwa do strefy wolnego handlu z USA i Kanadą. Przez kolejne lata w zasadzie żadne z większych spotkań instytucji odpowiedzialnych za architekturę międzynarodowego porządku ekonomicznego i finansowego nie odbyło się bez towarzyszących mu demonstracji społecznych domagających się zmiany zasad w taki sposób, aby były one bardziej sprawiedliwe i demokratycznie umocowane. Alterglobaliści zarzucali głównym międzynarodowym instytucjom finansowym (Międzynarodowemu Funduszowi Walutowemu, Bankowi Światowemu oraz świeżo utworzonej w tamtym czasie Światowej Organizacji Handlu), jak też bogatym państwom Globalnej Północy, bezwzględność w osiąganiu efektów ekonomicznych kosztem ludzi. Fala protestów, która przelała się przez różne kontynenty, odbywała się pod hasłem „Inny świat jest możliwy". Chodziło o wskazanie, że świat nastawiony na zysk ekonomiczny, realizowany w duchu neoliberalizmu ekonomicznego, niewrażliwy na potrzeby grup marginalizowanych, gotów zaakceptować koszty społeczne, jest nie do przyjęcia przez społeczeństwa. W ruchu na rzecz globalnej

[3] M.E. Keck, K. Sikkink, *Activists Beyond Borders. Advocacy Networks in International Politics*, Cornell University Press, 1998, s. 121–163.

[4] R. Munck, *Globalization and Contestation*, Routledge, 2007.

Trend *zero waste*

Torba z hotelu z wydrukowaną zachętą do przekazania niechcianych ubrań zamiast ich wyrzucania do śmieci

Źródło: Fotografia autorstwa Zuzanny Dobrzańskiej, udzielona Autorom podręcznika.

Zdjęcie w niniejszej ramce przedstawia torebkę z jednego z norweskich hoteli, na której znajduje się informacja, że jeśli gość hotelowy planuje wyrzucić swoje ubranie, to może zostawić je w tej torbie. Tekstylia mają być przeznaczone na cele charytatywne, a przy okazji gość przyczyni się do redukcji wytwarzanych śmieci oraz funkcjonowania zrównoważonego rynku ubrań. Pomysł ten jest zgodny z ideą *zero waste*, czyli „zero odpadów" lub też „zero marnotrawienia" – to styl życia, którego cel stanowi ograniczenie swojego wpływu na środowisko naturalne poprzez zminimalizowanie wytwarzanych przez siebie śmieci oraz zużywanej energii. Droga do tego wiedzie przez świadome decyzje zakupowe i podejmowanie działań na rzecz ograniczania marnotrawstwa w codziennym funkcjonowaniu. Jest to przykład działania, które opiera się na przekonaniu, że nawet drobne, jednostkowe decyzje mogą przełożyć się zasadniczą zmianę na poziomie globalnym. Styl życia w duchu *zero waste* opiera się na pięciu głównych zasadach, tzw. 5R. Są to:

1. *Refuse* („Odmawiaj") – polega na zrezygnowaniu z niepotrzebnych rzeczy, np. jednorazowych opakowań, ulotek, gadżetów itp.
2. *Reduce* („Ograniczaj") – polega na ograniczaniu przedmiotów do niezbędnej ilości.
3. *Reuse* („Wykorzystuj do końca") – polega na maksymalnym użyciu rzeczy, które już się ma, np. używaniu niezadrukowanych stron papieru do notatek czy szmatek do sprzątania zrobionych ze starych ubrań itp.
4. *Recycle* („Segreguj") – polega na segregacji i oddaniu do ponownego przetworzenia tych produktów, których nie da się już użyć w gospodarstwie domowym.
5. *Rot* („Kompostuj") – polega na przetwarzaniu odpadów organicznych na kompost.

Chcesz ocalić planetę? Zrezygnuj z posiadania dzieci!

Wśród ludzi w wieku reprodukcyjnym pojawił się trend, aby rezygnować z posiadania potomstwa z powodów ekologicznych – nie chcą przeciążać kolejnym istnieniem ludzkim i tak już nadwyrężony ziemski ekosystem. Przeraża ich też wizja zdewastowanego i ogarniętego katastrofami klimatycznymi świata, w których ich dzieci miałyby żyć. Brytyjska organizacja Population Matters używa tej argumentacji w kampanii przeciwko wzrostowi populacji, przekonując, że obecna globalna liczba ludzi przekraczająca 7,5 mld przyczynia się do degradacji środowiska, wyczerpywania zasobów, ubóstwa i nierówności. Wśród znanych osób, które deklarują, że zrezygnowały z rodzicielstwa z powodów ekologicznych, jest m.in. Miley Cyrus, która w jednym z wywiadów dla „Elle" stwierdziła: „my, millenialsi, nie chcemy się rozmnażać, bo wiemy, że Ziemia może tego nie wytrzymać"*. Naukowcy z Uniwersytetu w Lund (Szwecja) w 2017 r. opublikowali wyniki badań, z których wynikało, że jedno dziecko w USA to 58,6 t szkodliwych emisji rocznie. Rezygnacja z narodzin jednego dziecka jest równoznaczna z działaniami podjętymi przez 684 nastolatków recyklingujących i ograniczających swój ślad węglowy przez całe swoje życie**.

* M. Lambert, *Miley Cyrus Has Finally Found Herself*, Elle, 11.07.2019, https://www.elle.com/culture/music/a28280119/miley-cyrus-elle-interview/ [dostęp: 31.07.2022].
** *The Four Lifestyle Choices that Most Reduce Your Carbon Footprint*, Lund University, 12.07.2017, https://www.lunduniversity.lu.se/article/four-lifestyle-choices-most-reduce-your-carbon-footprint [dostęp: 31.01.2022].

sprawiedliwości znalazło swoje miejsce wiele organizacji i inicjatyw z krajów Globalnego Południa, takie jak Światowe Forum Społeczne, Via Campesina, ruch „Rolnicy bez Ziemi", organizacja Focus on the Global South i inne, choć większość protestów i działań tego ruchu miała miejsce w wysoko rozwiniętych i bogatych krajach Północy.

Przedstawiciele społeczeństwa obywatelskiego w procesie decyzyjnym

W koncepcji zrównoważonego rozwoju promowanej w ramach ONZ założono włączanie różnych podmiotów społecznych w proces konsultacji i negocjacji nowych uzgodnień międzynarodowych[5]. Karta Narodów Zjednoczonych daje możliwość organizacjom pozarządowym uzyskania statusu konsultacyjnego przy ONZ, który upoważnia je do uczestniczenia w charakterze obserwatorów w pracach Organizacji. Liczba instytucji akredytowanych dynamicznie wzrasta: w 1945 r. status konsultacyjny przy Radzie Ekonomiczno-Społecznej ONZ miało zaledwie 41 podmiotów, w 2021 r. było to już 5931[6]. Organizacje pozarządowe były już zaangażowane na konferencji w Sztokholmie w 1972 r., a z każdym kolejnym wydarzeniem ich udział wzrastał. W 1992 r. ich aktywne uczestnictwo na Szczycie Ziemi określane zostało jako „bezprecedensowe". Około 3 tysięcy organizacji pozarządowych uczestniczyło w forach równoległych do forum głównego

[5] R. Pacheco-Vega, op. cit.
[6] *NGO Branch*, Economic and Social Council, United Nations, https://www.un.org/ecosoc/en/ngo [dostęp: 31.01.2022].

międzyrządowego[7]. Aktywnie uczestniczyły w dyskusji z rządami na temat problemów rozwoju i środowiska, były obecne w mediach, brały udział w pracach przygotowawczych dokumentów końcowych, wpływały na dyskurs wokół poruszanych tematów. Uznaje się, że bez ich aktywnego i tak znaczącego udziału wyniki Szczytu nie miałyby takiego charakteru, jaki ostatecznie przyjęły[8].

Organizacje zostały dopuszczone do kolejnych konferencji i szczytów dotyczących zrównoważonego rozwoju i kwestii ochrony środowiska oraz zgodnie z rekomendacjami ONZ włączone w proces uzgadniania projektu Agendy Zrównoważonego Rozwoju przyjętej w 2015 r., który opracowywała Otwarta Grupa Robocza (Open Working Group, OWG). W samej Agendzie 2030 są też wskazane jako jeden z interesariuszy, a ich aktywność traktuje się jako integralną część rozwoju. W celu SDG 17 stwierdzono, że skuteczna realizacja Agendy wymaga partnerskiej współpracy między rządami, sektorem prywatnym i społeczeństwem obywatelskim[9].

Przedstawiciele społeczeństwa obywatelskiego są też obecni i aktywni w negocjacjach klimatycznych. Największa sieć zrzeszająca organizacje pozarządowe zaangażowane w negocjacje klimatyczne to globalna sieć CAN-Int. (International Climate Action Network, CAN). Obecnie zrzesza ponad 1,5 tys. organizacji wywodzących się z ponad 130 państw. Sama sieć przedstawia cel swojej aktywności jako zbiorowe działania na rzecz walki z kryzysem klimatycznym oraz sprawiedliwości społecznej i rasowej. CAN zwołuje i koordynuje działania społeczeństwa obywatelskiego podczas rozmów klimatycznych ONZ i innych międzynarodowych forów[10]. Organizacje zrzeszone w tej sieci koordynują wymianę informacji oraz podejmują strategiczne działania na poziomie międzynarodowym, regionalnym i krajowym. Członkowie CAN-Int. aktywnie uczestniczą w Spotkaniach Stron Konwencji Klimatycznej w roli obserwatorów negocjacji.

Przedstawiciele społeczeństwa obywatelskiego jako realizatorzy koncepcji zrównoważonego rozwoju

Organizacje pozarządowe są też podmiotami adaptującymi ogólne idee wynikające z dokumentów i założeń strategicznych na realne działania w lokalnych warunkach. Edukują, przygotowują projekty mające wspomagać proces implementacji zrównoważonego rozwoju, tworzą materiały pomocne w przełożeniu

[7] R. Pacheco-Vega, op. cit.; W. Longhofer, E. Schofer, N. Miric, D.J. Frank, *NGOs, INGOs, and Environmental Policy Reform, 1970–2010*, "Social Forces" 2016, No. 94(4), s. 1743–1768.

[8] S. Partelow, K.J. Winkler, G.M. Thaler, *Environmental Non-Governmental Organizations and Global Environmental Discourse*, "PLOS ONE" 2020, Vol. 15(5), s. 1–19, https://doi.org/10.1371/journal.pone.0232945 [dostęp: 6.07.2022].

[9] *Major Groups and Other Stakeholders (MGoS)*, Sustainable Development Goals, Knowledge Platform, United Nations, https://sustainabledevelopment.un.org/mgos [dostęp: 31.01.2022].

[10] Climate Action Network International, https://climatenetwork.org/ [dostęp: 31.01.2022].

ogólnych strategii na bardziej konkretne działania. Są też wykonawcami, którzy wspomagają państwa we wdrażaniu zasad zrównoważonego rozwoju[11]. Należą więc do prywatnych, nieprofitowych, obok instytucji publicznych oraz biznesu, wykonawców założeń koncepcji. W takich sytuacjach organizacje pozarządowe często korzystają z Celów Zrównoważonego Rozwoju jako punktu odniesienia w formułowaniu konkretnych działań.

Przypadki zabójstw aktywistów ekologicznych w 2020 r. z powodu ich zaangażowania w ochronę przyrody

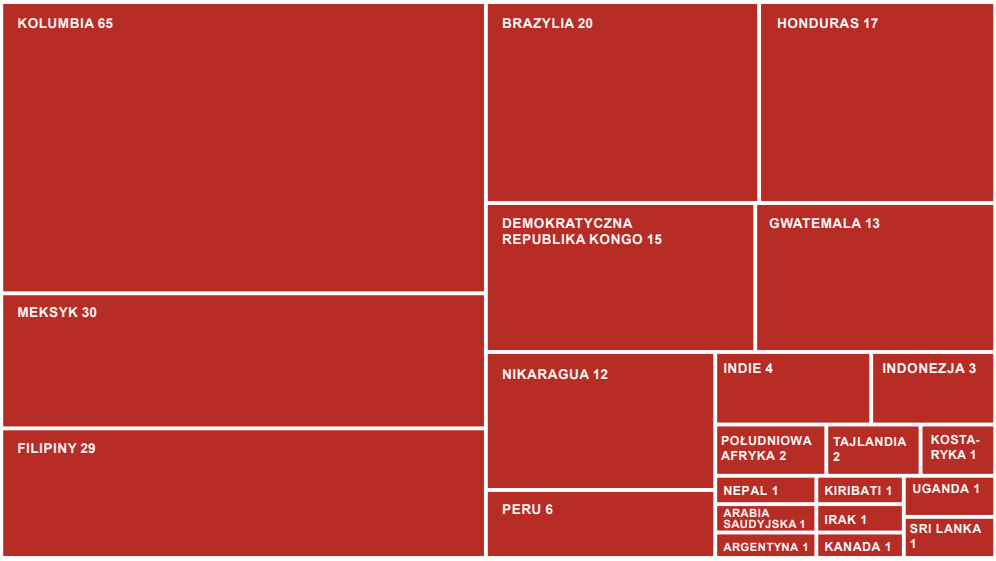

Źródło: *Last Line of Defence*, Global Witness Report, 09.2020, s. 11, https://www.globalwitness.org/en/campaigns/environmental-activists/last-line-defence/ [dostęp: 31.01.2022].

Global Witness, organizacja zajmująca się ochroną praw człowieka, opublikowała w 2021 r. raport, z którego wynika, że w 2020 r. 227 osób zginęło z powodu ich zaangażowania w przeciwdziałanie degradacji środowiska. Stanowi to najtragiczniejszy wynik, odkąd organizacja zbiera dane na ten temat, czyli od roku 2012. Aktywiści są też zastraszani, śledzeni i represjonowani. Spotykają się z różnymi formami przemocy. Wśród ofiar śmiertelnych zarejestrowanych w raporcie 70% walczyło o ochronę lasów, prawie 30% wiązało się z rabunkową gospodarką zasobami. W raporcie stwierdzono: „Wraz z nasileniem się kryzysu klimatycznego rośnie przemoc przeciwko tym, którzy chronią swoją ziemię i naszą planetę. Stało się jasne, że nieodpowiedzialna eksploatacja i chciwość napędzają kryzys klimatyczny, ale również prowokują przemoc wymierzoną przeciwko obrońcom ziemi i środowiska"*.

* *Last Line of Defence. The Industries Causing the Climate Crisis and Attacks Against Land and Environmental Defenders*, Global Witness, https://www.globalwitness.org/en/campaigns/environmental-activists/last-line-defence/ [dostęp: 31.01.2022]. Tłumaczenie własne.

[11] H.A. Nikkhah, M. Bin Redzuan, *The Role of NGOs in Promoting Empowerment for Sustainable Community Development*, "Journal of Human Ecology" 2010, Vol. 30, No. 2, s. 85–92.

Książka Severn Cullis-Suzuki *Tell the World* z 1993 r.

Severn Cullis-Suzuki miała 12 lat, kiedy wraz członkami młodzieżowej organizacji ekologicznej ECO, działającej w Kanadzie, zebrała samodzielnie pieniądze, aby w 1992 r. wziąć udział w Szczycie Ziemi w Rio de Janeiro. Na konferencję pojechała wraz z trzema młodymi członkami grupy: Michelle Quigg, Vanessą Suttie i Morgan Geisler. Podczas szczytu wygłosiła poruszające przemówienie poświęcone przedstawieniu perspektywy młodych ludzi wobec kwestii ochrony środowiska. Nagranie odnaleźć można pod tytułem *Dziewczynka, która na pięć minut zatrzymała świat* (*The Girl Who Silenced the World for 5 Minutes**). W 1993 r. ukazała się jej książka *Tell the World***, która zawiera treść tego wystąpienia, jak też przemyślenia Suzuki na temat ochrony środowiska. W 2018 r. na polityczną scenę wkroczyła inna nastolatka – Greta Thunberg. W roku 2019 opublikowała o podobnym charakterze książkę *No One Is Too Small to Make a Difference****. Znajdują się tam teksty jedenastu słynnych przemówień Thunberg, które wygłosiła w latach 2018 i 2019, odkąd zainaugurowała Szkolny Strajk Klimatyczny.

* Zob. np. *Severn Cullis-Suzuki – The Speech that Silenced the World for 5 Minutes*, Facing Future, YouTube, 1.08.2017, https://www.youtube.com/watch?v=lhesdVrawgc [dostęp: 6.07.2022].

** S. Cullis-Suzuki, *Tell the World*, Doubleday Canada, 1993. Brak polskojęzycznego wydania.

*** G. Thunberg, *No One Is Too Small to Make a Difference*, Penguin Books, 2019. Brak polskojęzycznego wydania.

Niejednokrotnie to organizacje pozarządowe przyjmują trud rozpowszechnienia koncepcji i edukacji. Działania organizacji mogą przyjąć postać grantów finansujących lokalne projekty mieszczące się w Celach Zrównoważonego Rozwoju czy realizowanych własnych programów, które wpisują w trend działań na rzecz zrównoważonego rozwoju (zob. ramka *Trend zero waste*). Przykładem może być działalność WaterAid[12] (we wspólnotach lokalnych najuboższych krajów pomaga w tworzeniu infrastruktury wodociągowej i kanalizacyjnej) czy Givepower[13] (dostarcza źródła energii solarnej do szkół, w których brakuje elektryczności) i wielu, wielu innych[14].

Przedstawiciele społeczeństwa obywatelskiego jako element systemu monitorującego

To organizacje monitorują realizację, kontrolują proces wdrażania, informują opinię publiczną o nieprawidłowościach. Dzięki nim mechanizm kontroli i interwencji w przypadku nieprawidłowości jest o wiele bardziej dokładny. ONZ od organizacji włączonych w realizację Celów Zrównoważonego Rozwoju oczekuje raportów z ich oceny implementacji celów w danym państwie. Z kolei spontanicznie wyrażany sprzeciw może przyjąć formę oddolnej mobilizacji, która jako ruch społeczny będzie oczekiwać zmiany społecznej. W roku 2018 pojawiła się fala masowego oburzenia społecznego, tym razem w wyniku niezadowolenia wobec niedostatecznego wypełniania przez państwa krajowych i międzynarodowych zobowiązań klimatycznych oraz bierności polityków wobec pogłębiającego

[12] WaterAid, https://www.wateraid.org/us/ [dostęp: 31.01.2022].

[13] GivePower, https://givepower.org/ [dostęp: 31.01.2022].

[14] Więcej przykładów działań organizacji pozarządowych wpisujących się w realizację Celów Zrównoważonego Rozwoju: *NGOs Leading the Way on Sustainable Development Goals*, United Nations, https://kampania17celow.pl/wp-content/uploads/2017/10/ngos-leading-the-way-on-sdgs.pdf [dostęp: 31.01.2022].

się ocieplenia klimatu. Ruch protestu zogniskował się wokół aktywności dzieci i młodzieży szkolnej, którzy wyrazili swoje niezadowolenie wobec niewystarczających działań na rzecz klimatu poprzez ogłoszenie strajku szkolnego. Ruch ten został zainspirowany strajkiem **Grety Thunberg** – młodej Szwedki, która w sierpniu 2018 r. podjęła taki strajk pod parlamentem szwedzkim. Młodzieżowy Strajk Klimatyczny, określany także mianem Fridays for Future (strajki szkolne odbywają się w piątki), zmobilizował w 2019 r. w szczytowym momencie między 6 a 7,5 mln ludzi w ponad 180 państwach[15].

Warto zwrócić uwagę na postulaty i argumenty prezentowane przez uczestników ruchu klimatycznego. Młodzi ludzie odwołują się do stwierdzenia polityków, że podejmują oni działania dla dobra kolejnych pokoleń. Podczas strajku „nowe pokolenia" wyrażają swoje zniecierpliwienie, że decyzje klimatyczne są zbyt opieszałe i w zasadzie nie działają na korzyść rzekomych kolejnych pokoleń. Żądają więc podjęcia natychmiastowych i radykalnych działań (zob. ramka *Droga sądowa w domaganiu się ochrony przyrody*). Odrzucają argumenty, że protestujący powinni skupić się na nauce (w ten sposób część polityków zareagowała na strajki młodzieży), aby w przyszłości zająć się ratowaniem planety. Uznają bowiem, że istnieje bardzo realne zagrożenie, ponadto mogą nie doczekać dorosłości przy aktualnym tempie degradacji ekologicznej. Kultowe stały się fragmenty wystąpień Grety Thunberg, która wokół problemu międzypokoleniowej niesprawiedliwości klimatycznej buduje swoją argumentację za protestem klimatycznym. W czasie szczytu klimatycznego ONZ w 2019 r. w jednym z przemówień, bardzo emocjonalnym, powstrzymując łzy, zwróciła się bezpośrednio do polityków, stwierdzając: „Moja wiadomość jest taka, że będziemy się wam przyglądać. To wszystko jest nie tak. Nie powinno mnie tu być. Powinnam być w szkole, po drugiej stronie oceanu. A wy przychodzicie po nadzieję do nas? Do młodych ludzi? Jak śmiecie? Waszymi pustymi obietnicami ukradliście mi marzenia, ukradliście moje dzieciństwo. A przecież i tak jestem szczęściarą! Ludzie cierpią i umierają, całe ekosystemy padają, stoimy u progu masowego wymierania, a wy nadal potraficie rozmawiać tylko o pieniądzach!"[16] (zob. ramka *Książka Tell the World Severn Cullis-Suzuki z 1993 r.*).

Demonstranci używali też haseł „Nie ma planety B", „Nie ma czasu", „Nasz dom płonie" czy „Najpierw natura, potem matura" („Klimat teraz, praca domowa później"). Młodzieżowy Strajk Klimatyczny wspiera szereg organizacji ekologicznych. Wśród nich swojego wsparcia udzieliły: sieć Climate Justice Now Sunrise Movement, 350.org, OneMillionOfUs, Earth Uprising, Future Coalition, Earth Guardians, Zero Hour oraz Extinction Rebellion.

---

[15] *7.6 Million People Demand Action after Week of Climate Strikes*, 350 Team, 28.09.2019, https://350.org/7-million-people-demand-action-after-week-of-climate-strikes/ [dostęp: 31.01.2022].

[16] *Emotional Greta Thunberg Attacks World Leaders: „How Dare You?"*, The Telegraph, YouTube, 23.09.2019, https://www.youtube.com/watch?v=xVlRompc1yE [dostęp: 31.01.2022].

Kalendarium

1994 – powstanie Zapatystów w Chiapas w Meksyku.
1999 – protesty w Seattle przeciwko polityce WTO.
2019 – protesty Młodzieżowego Strajku Klimatycznego.

Słowniczek

Młodzieżowy Strajk Klimatyczny – ruch zainspirowany strajkiem Grety Thunberg, młodej Szwedki, która w sierpniu 2018 r. podjęła taki strajk szkolny na rzecz klimatu pod parlamentem szwedzkim. Określany także ruchem Fridays for Future (strajki szkolne odbywają się w piątki). Uczniowie odmawiali udziału w zajęciach szkolnych i demonstrowali swoje niezadowolenie z powodu niewystarczających działań polityków na rzecz ograniczenia skutków zmian klimatycznych. Strajk zmobilizował w 2019 r. w szczytowym momencie między 6 a 7,5 mln ludzi w ponad 180 państwach.

Organizacje pozarządowe (NGOs) – dobrowolna grupa obywateli zorganizowana na szczeblu narodowym lub międzynarodowym, która działa w celu niekomercyjnym. Choć powstały z inicjatywy prywatnej, działają w interesie publicznym. Nie są też związane z władzą publiczną.

Ruchy społeczne – masowa oddolna mobilizacja dla wyrażenia sprzeciwu. Są przejawem konfliktu społecznego, w którym jakaś grupa społeczna domaga się uwzględnienia jej postulatów i dąży do zmiany społecznej.

Problemy do dyskusji

1. W jaki sposób przedstawiciele społeczeństwa obywatelskiego mogą wpłynąć na zrównoważony rozwój?
2. Przeanalizuj działalność wybranej organizacji pozarządowej, która odwołuje się do Celów Zrównoważonego Rozwoju, i zastanów się nad charakterem tej działalności. Jakie zalety, a jakie niebezpieczeństwa możesz w tym zakresie zidentyfikować?
3. Jak oceniasz aktywność ruchów społecznych odnoszących się do sprawiedliwości klimatycznej? Uzasadnij odpowiedź.
4. Jak oceniasz aktywność ruchów społecznych odnoszących się do sprawiedliwości globalnej? Uzasadnij odpowiedź.

Dodatkowa literatura

Heidrich D., Nakonieczna-Bartosiewicz J., *Young Activists as International Norm Entrepreneurs: A Case Study of Greta Thunberg's Campaigning on Climate Change in Europe and Beyond*, "Studia Europejskie – Studies in European Affairs" 2021, No. 2, s. 117–152.

Keck M.E., Sikkink K., *Activists Beyond Borders. Advocacy Networks in International Politics*, Cornell University Press, 1998.

Mikiewicz P., *Narracje alterglobalistyczne jako fundamenty krytycznej teorii globalizacji*, Oficyna Wydawnicza Arboretum, Wrocław 2011.

Partelow S., Winkler K.J., Thaler G.M., *Environmental Non-Governmental Organizations and Global Environmental Discourse*, "PLOS ONE" 2020, Vol. 15(5), s. 1–19, https://doi.org/10.1371/journal.pone.0232945 [dostęp: 6.07.2022].

Materiał filmowy

Jak SKUTECZNIE działać dla klimatu, Greenpeace Polska, 4.05.2020, https://www.youtube.com/watch?v=ogoJGUO6oK0 [dostęp: 6.07.2022].

Film przygotowany przez organizację Greenpeace Polska przedstawia praktyczne porady dla każdej osoby, co można zrobić, aby skutecznie działać na rzecz klimatu i wpłynąć na politykę energetyczną kraju. W materiale tłumaczy się, że zarówno zmiany systemowe, jak i indywidualne, codzienne działania jednostki są ważne dla przeprowadzenia skutecznej zmiany. Zachęca się do aktywnego włączenia się w działania ku poprawie klimatu.

Część IV

Zrównoważony rozwój w mediach, komunikacji i kulturze

Fot. Dominika Springer, HumanDoc

Bartłomiej Łódzki

Rozdział 22

Zrównoważony rozwój w dyskursie medialnym

Znaczenie mediów we współczesnym świecie stale rośnie. Wiąże się to z powstawaniem stale nowych form przekazu i cyfrowych kanałów dystrybucji treści medialnych do globalnej i zróżnicowanej publiczności oraz niesie ze sobą określone konsekwencje. Dyskusje wokół tematów eksponowanych przez media prowadzone są już nie tylko osobiście, ale przede wszystkim za pośrednictwem internetu, w przestrzeni mediów społecznościowych. Szybkość przekazu i intensywność debaty powodują, że wybrane tematy lub problemy stają się bardziej wyeksponowane i tym samym kluczowe dla opinii publicznej.

Dyskurs medialny

Dyskurs medialny definiuje się jako przekazywanie idei i oddziaływanie na ludzi za pomocą języka. Skala zjawiska warunkowana jest usytuowaniem społecznym zarówno nadawców, jak i odbiorców. Istotne okazują się tu również cele, potrzeby, stan wiedzy, wartości i kontekst, w jakim zachodzi proces komunikowania za pośrednictwem mediów masowych[1]. Przekazywanie informacji dotyczących zrównoważonego rozwoju wymaga od nadawcy odpowiedniej wiedzy. Od sposobu doboru słów i ich znaczeń może zależeć kontekst, w jakim zostanie przedstawiona problematyka. Wartości i poglądy nadawców oraz odbiorców mogą sprzyjać lub utrudniać interpretowanie przekazywanych wiadomości. Choć zagadnienia związane ze zrównoważonym rozwojem mają charakter globalny, to istnieje możliwość, że będą różnie postrzegane choćby ze względu na niejednorodny status państw, ich obywateli i skali problemów obecnych w danym regionie świata.

Proces nadawania informacjom istotności

Każdego dnia do agencji informacyjnych spływają depesze z różnych stron świata. Dotyczą one **wydarzeń** rozumianych jako odrębne zdarzenie umiejscowione

[1] M. Lisowska-Magdziarz, *Analiza tekstu w dyskursie medialnym*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2006, s. 9.

w konkretnym czasie i przestrzeni. Wydarzeniem może być trzęsienie ziemi, susza czy inna katastrofa naturalna. Ogromna liczba informacji wymusza ich selekcję i skupienie się wyłącznie na wybranych elementach. Nagłośnienie i sposób interpretacji poszczególnych wydarzeń przyczyniają się do przedstawienia lub kreowania tzw. kwestii. **Kwestie** rozumiane są jako ogół tematów omawianych wokół zaistniałego wydarzenia i nagłaśnianych w mediach. Zbiór wydarzeń i kwestii tworzy natomiast **agendę medialną**. Dla przykładu, po eksplozji wahadłowca Challenger (wydarzenie) media amerykańskie poruszały szeroko kwestię braku kompetencji NASA i potrzeby większych nakładów na program kosmiczny. Wybuch w Czarnobylu również został przedstawiony w szerszym kontekście. Wydarzenie to sprowokowało podjęcie kwestii zamkniętego społeczeństwa radzieckiego, a także konfliktu międzynarodowego między Związkiem Radzieckim i Stanami Zjednoczonymi w mediach amerykańskich[2]. Wystąpienie gwałtownych burz również będzie wydarzeniem. Media będą próbować wyjaśnić, dlaczego doszło do tego w danym miejscu. Dziennikarze, zapraszając ekspertów, mają szansę spojrzeć na zagadnienie w szerszej perspektywie.

W agendzie tematycznej mogą pojawić się kwestie globalnego ocieplenia, skutki aktywności człowieka i kosztów społecznych lub gospodarczych związanych ze zmianami klimatu. Stopień intensywności eksponowania w mediach danej kwestii przekłada się na jej postrzeganie przez odbiorców. Zjawisko to zachodzi na dwóch poziomach. Pierwszy polega właśnie na przeniesieniu ważności tematów z agendy mediów do agendy publiczności (***agenda-setting***). Selekcja informacji i szczególne nagłośnienie części z nich powodują, że publiczność mediów zaczyna odbierać i traktować je jako najważniejsze. Drugi poziom wiąże się z przeniesieniem istotności atrybutów (cech). Media, nagłaśniając pewne kwestie, nadają im określony wydźwięk. Opisując działalność ludzi, wskazują ich cechy, przez co wpływają na postrzeganie ich charakteru czy kwalifikacji. Moc mediów wiąże się zatem z oddziaływaniem na publiczność poprzez dobór opisywanych wydarzeń, eksponowanie kontekstu (kwestii) i selektywne nagłaśnianie atrybutów osób czy instytucji[3].

To, jakie wydarzenia i kwestie pojawiają się w dyskursie medialnym, zależy od kilku czynników. Istotny jest typ medium. Podmioty publiczne zwykle realizują misję, stawia się przed nimi wyższe wymagania dotyczące dbania o język i jakość przekazów. Media komercyjne kierują się zyskiem, a zatem selekcjonują informacje pod kątem atrakcyjności i zainteresowań ich odbiorców. Nie wyklucza to oczywiście, że będą podejmować się relacjonowania ważnych tematów z zachowaniem najwyższych standardów. Podobnie w przypadku mediów publicznych – te mogą ulegać wpływom politycznym. W zależności od kształtu systemu politycznego i medialnego aktorzy polityczni mogą mieć szeroki wachlarz

[2] E.M. Rogers, J.W. Dearing, *Agenda-Setting Research: Where Has It Been, Where Is It Going?*, w: *Media Power in Politics*, ed. D. Graber, CQ, Washington 1994, s. 82.

[3] M. McCombs, *Setting the Agenda. The Mass Media and Public Opinion*, Polity Press, Cambridge 2004.

możliwości oddziaływania na powoływanie osób decyzyjnych, kształt redakcji czy podejmowane tematy. Kolejnym czynnikiem blisko związanym z pierwszym jest kwestia własnościowa. Media mogą należeć do podmiotów (osób) blisko związanych ze światem polityki lub konkretnego segmentu rynku. Właściciel ze względu na prowadzony biznes lub bliskie relacje z partiami politycznymi może nie chcieć nagłaśniać wydarzeń czy kwestii, które będą niewygodne dla którejś ze stron. Sporo zależy też od czynnika związanego z profesjonalizacją dziennikarską. W wielu państwach zawód ten cieszy się zaufaniem społecznym, a dziennikarze stosują się do norm i wytycznych. W niektórych zaś brakuje tego zaufania i przestrzegania określonych standardów.

Tematyka zrównoważonego rozwoju w polskich mediach

Polskie media coraz częściej wykorzystują tematykę zrównoważonego rozwoju jako element autopromocji. Podejmowane działania przyczyniają się z jednej strony do dystrybucji dziennikarstwa wysokiej jakości, a z drugiej do podnoszenia świadomości odbiorców. Przykładem są serwisy specjalne takie jak Zielona Interia* (Grupa Polsat Box) czy Naturalnie WP** (Grupa WP Media). Znajdziemy tam artykuły popularno-naukowe, teksty dziennikarskie, raporty i relacje z podejmowanych działań (sadzenie lasów, przechodzenie na technologię ograniczającą emisję CO_2). Redakcje zachęcają też czytelników do włączania czarnego tła podczas przeglądania ich stron internetowych.

Na antenach telewizyjnych pojawiają się specjalne audycje. Przykładem może być *Czysta Polska**** emitowana na antenie stacji Polsat News. Dziennikarze koncentrują się w niej na informowaniu o zmianach klimatu, ochronie środowiska, decyzjach związanych z polityką klimatyczną czy technologiach wpływających na klimat. Audycję prowadzi Dominika Tarczyńska ze Stowarzyszenia Program Czysta Polska. Współtworzącym jest Marcin Szumowski, autor programów przyrodniczych Polsatu, oraz Wojciech Brzeziński, który w Polsacie News zajmuje się tematami dotyczącymi nowych technologii. Producentem programu został Rammy Mahameed, redaktor działu zagranicznego Polsat News. Na antenie Polsatu emitowane są także kampanie społeczne z udziałem celebrytów, którzy namawiają do zmian zachowań i wprowadzenia w gospodarstwach domowych metody małych kroków, które mogą przyczynić się do ochrony środowiska (segregacja śmieci, oszczędne gospodarowanie wodą itp.).

Ciekawy trend obserwowany jest także w segmencie dziennikarstwa motoryzacyjnego. Najwięksi wydawcy internetowi uruchomili serwisy poświęcone elektromobilności (np. E-Autokult WP***** czy E-Moto w serwisie Moto.pl******). Redakcje nie tylko przeprowadzają testy nowych pojazdów elektrycznych, ale też tłumaczą zmiany w prawie, polityce klimatycznej oraz dostosowywaniu działań koncernów motoryzacyjnych i procesów produkcji do wytycznych związanych ze zrównoważonym rozwojem.

* Zielona INTERIA, https://zielona.interia.pl/ [dostęp: 6.07.2022].
** Naturalnie WP, https://naturalnie.wp.pl/ [dostęp: 6.07.2022].
*** *Czysta Polska*, Polsat News, https://www.polsatnews.pl/czysta-polska/ [dostęp: 6.07.2022].
**** E-Autokult, Elektromobilność WP, https://e.autokult.pl/ [dostęp: 6.07.2022].
***** E-Moto, https://moto.pl/MotoPL/0,170318.html#e=NavLink [dostęp: 6.07.2022].

Na obecność wybranych wydarzeń i kwestii istotny wpływ mają też media społecznościowe i ich użytkownicy. Za pomocą platform społecznościowych informacje dystrybuowane są do globalnej publiczności zarówno za sprawą samych odbiorców, jak i algorytmów. Niesie to ze sobą liczne, często negatywne konsekwencje, o których szerzej w rozdziale 23. *Zrównoważony rozwój w epoce fake newsów*.

Indeks wolności mediów

Opisane zależności są monitorowane i oceniane poprzez **wskaźnik wolności mediów**. Analizy rozpoczęto w połowie lat 90. XX w. przez międzynarodową organizację *non-profit* Reporterzy Bez Granic (Reporters Without Borders, fr. Reporters Sans Frontières – RSF). Ma ona status konsultacyjny przy ONZ, UNESCO, Radzie Europy i Międzynarodowej Organizacji Frankofonii (OIF). Działając w 130 krajach, opracowuje standardy i akty prawne dotyczące mediów i internetu w 180 państwach. RFS co roku monitoruje pluralizm, niezależność mediów, środowisko medialne i autocenzurę, ramy prawne, przejrzystość oraz jakość infrastruktury wspierającej produkcję wiadomości i informacji, tworząc ranking wolności słowa (Światowy Indeks Wolności Prasy). Badacze weryfikują stopień, w jakim opinie są reprezentowane w mediach (pluralizm), a także stopień, w jakim media mogą funkcjonować niezależnie od źródeł władzy i wpływów politycznych, rządowych, biznesowych i religijnych (niezależność). Analizie poddaje się też środowisko, w którym działają dostawcy wiadomości i informacji. W przypadku ram prawnych mierzy się ich wpływ na regulacje działań informacyjnych. Organizacja bada również przejrzystość instytucji i procedur, które wpływają na tworzenie wiadomości i informacji. RFS ocenia jakość infrastruktury wspierającej produkcję wiadomości i informacji oraz zbiera dane na temat nadużyć i aktów przemocy wobec dziennikarzy i mediów w określonym okresie. **Wolność słowa i wypowiedzi jest najważniejszą wolnością na świecie** – bez tej swobody dziennikarze nie mają możliwości ujawniania niewygodnych faktów związanych np. z ochroną praw człowieka czy ochroną środowiska[4].

Indeks wolności mediów zawiera pięć kategorii punktowych:

- od 0 do 15 p. – dobra sytuacja (biały),
- od 15,01 do 25 p. – zadowalająca sytuacja (żółty),
- od 25,01 do 35 p. – sytuacja problemowa (pomarańczowy),
- od 35,01 do 55 p. – trudna sytuacja (czerwony),
- od 55,01 do 100 p. – bardzo poważna sytuacja (czarny).

Do grona państw w pierwszej kategorii zaliczono w 2021 r. tylko 12 państw: Norwegię (7,72), Finlandię (6,99), Szwecję (7,42), Danię (8,57), Kostarykę (8,76), Holandię (9,67), Jamajkę (9,96), Nową Zelandię (10,04), Portugalię (10,11), Szwajcarię (10,55), Belgię (11,69) i Irlandię (11,91)[5].

[4] Reporterzy Bez Granic i metodologia badań zob. w: *Detailed Methodology*, Reporters Without Borders, https://rsf.org/en/index-methodologie-2013-21 [dostęp: 28.07.2022].

[5] Więcej informacji: Reporters Without Borders, https://rsf.org/en/ranking [dostęp: 26.03.2022].

DW Akademie

Ekspertki Akademii DW dyskutują na temat roli mediów w nagłaśnianiu Agendy ONZ na rzecz Zrównoważonego Rozwoju

Źródło: *Deputy Secretary-General Visits SDG Media Zone*, United Nations Photo, Flickr, 18.09.2017, https://www.flickr.com/photos/un_photo/37312714585/in/photostream/ [dostęp: 20.02.2022].

DW Akademie (Akademia DW) to wiodąca niemiecka organizacja zajmująca się rozwojem mediów międzynarodowych i wspierająca wolne media na całym świecie. Oferuje ona swoim partnerom projekty szkoleniowe i doradcze. Wspiera specjalistów ds. mediów z krajów rozwijających się i przechodzących transformację. Prowadzi kursy medioznawcze, a młodzieży daje szansę na odbycie staży i praktyk zawodowych.

Eksperci Akademii często występują publicznie, prezentując wyniki badań nad wolnością słowa i wypowiedzi w przestrzeni medialnej. Monitorują sposób relacjonowania problemów związanych z migracjami. Aktywnie wspierają też międzynarodowy festiwal promujący Cele Zrównoważonego Rozwoju (SDG Global Festival of Action). W roku 2019 jeden z paneli moderowany był przez Lenę Nitsche z DW Akademie. Ekspertki skupiały się na problemie wyłączania dostępu do internetu na całym świecie, a w szczególności na kontynencie afrykańskim. Podkreślano, że media odgrywają kluczową rolę w informowaniu o cenzurze i przyczyniają się do wolności wypowiedzi. Ich zdaniem niezwykle ważne jest, aby dokumentować tego typu incydenty w celu zapobieżenia kolejnym wyłączeniom internetu w przyszłości. Dyskusja toczyła się wokół celu 16 związanego z promowaniem pokojowego i inkluzywnego społeczeństwa, zapewnieniem wszystkim ludziom dostępu do wymiaru sprawiedliwości oraz budowania na wszystkich szczeblach skutecznych i odpowiedzialnych instytucji, sprzyjających włączeniu społecznemu*.

* *2030 Agenda for Sustainable Development: How Can We Effectively Campaign for Freedom of Expression?*, Association for Progressive Communications, 7.05.2019, https://www.apc.org/en/news/2030-agenda-sustainable-development-how-can-we-effectively-campaign-freedom-expression [dostęp: 20.02.2022].

Rola mediów w informowaniu o zrównoważonym rozwoju

Swoboda wypowiedzi znacząco ułatwia dystrybucję wiedzy na temat Celów Zrównoważonego Rozwoju (*Sustainable Development Goals*, SDGs). Organizacja Narodów Zjednoczonych, chcąc dotrzeć do jak największego grona odbiorców,

a także wesprzeć media w dostępie do najnowszych i wiarygodnych źródeł informacji, powołała w 2018 r. inicjatywę SDG Media Compact. Aktualnie jest to sojusz ponad 200 członków (firm medialnych i rozrywkowych: nadawców, wydawców mediów drukowanych, agencji informacyjnych, stacji radiowych i wydawców cyfrowych), który obejmuje 160 państw na pięciu kontynentach i dociera z przekazem do 2 mld ludzi na całym świecie. SDG Media Compact wspiera działania informacyjne, członkowie zyskują bowiem stały dostęp do ekspertów ONZ, którzy mogą wypowiadać się w kluczowych kwestiach związanych z SDG. Poza tym podmioty medialne otrzymują regularne aktualizacje, odpowiednie treści i spostrzeżenia dotyczące priorytetów ONZ. Współpraca ta ma wzmacniać i przyśpieszać osiąganie Celów.

Warto też zaznaczyć, że członkowie SDG Media Compact pozostają niezależni i mają swobodę samodzielnego definiowania sposobu podejmowania działań w ramach tego porozumienia, korzystając w razie potrzeby z wytycznych i wiedzy eksperckiej ONZ w kwestiach tematycznych i merytorycznych. Porozumienie nie narzuca wzorów działań. Wyrażona została jednak wola, by członkowie angażowali się w realizację celów zrównoważonego rozwoju poprzez wykorzystanie swoich zasobów i talentów. Ma to na celu przygotowanie i relacjonowanie treści skoncentrowanych na kwestiach związanych z Celami Zrównoważonego Rozwoju i/lub rozwinięcia swoich praktyk zrównoważonego rozwoju[6].

Jak taka współpraca jest istotna, pokazuje przykład Indii. Indyjskie domy mediowe stanowią mniejszość w SDG Media Compact. Z przeprowadzonych badań wynika, że media głównego nurtu w Indiach rażąco ignorowały Cele Zrównoważonego Rozwoju, z wyjątkiem kilku kwestii środowiskowych, które znalazły się na pierwszych stronach gazet. Dla kontrastu warto przytoczyć zaangażowanie niezależnych mediów i portali, takich jak Down to Earth, Quartz, The CSR Journal, India Development Review i Better India. Na ich łamach wielokrotnie pojawiały się informacje i relacje związane z Celami Zrównoważonego Rozwoju. Działania te są przejawem zaangażowania się w społeczną odpowiedzialność biznesu (CSR). Postępy subkontynentu indyjskiego w osiąganiu globalnych celów mają szczególne znaczenie ze względu na fakt, że Indie podpisały oficjalną deklarację ONZ[7]. Informowanie i przekonywanie opinii publicznej może te procesy ułatwić (szerzej na temat Indii zob. rozdział 30. *Studium przypadku – Indie*).

Raport Instytutu Brookings, think-tanku z siedzibą w Waszyngtonie, zawiera wyniki badań prowadzonych w latach 2000–2016. Badacze odkryli ciekawe zjawisko. Według ich danych tematyka Celów Zrównoważonego Rozwoju

---

[6] *What Our Members Are Saying about the SDG Media Compact*, SDG Media Compact, https://www.un.org/sustainabledevelopment/sdg-media-compact-about/#focus [dostęp: 26.03.2022].

[7] K. Fernandes, *Role of Media in Advancing Sustainable Development Goals*, The CSR Journal, 2021, https://thecsrjournal.in/media-advancing-sustainable-development-goals/ [dostęp: 26.03.2022].

zdecydowanie wzrastała w latach z konferencjami i wydarzeniami ONZ, a zmniejszała się w latach bez takich wydarzeń. Równolegle w krajach rozwijających się, takich jak Indie, RPA i Nigeria, problematyka okazała się stale widoczna[8]. W przypadku Indii było to możliwe głównie dzięki niezależnym mediom.

Ciekawy przykład pochodzi z Japonii. Media z tego kraju są w grupie najaktywniejszych sygnatariuszy Porozumienia Media Act. Na łamach „Asahi Shimbun", największej gazety w kraju i największej pod względem nakładu na świecie, publikowano liczne i wysokojakościowe teksty związane z SDGs. Tematyka dotyczyła zarówno lokalnych miast starających się rozwijać gospodarkę o obiegu zamkniętym poprzez wysiłki na rzecz gospodarki leśnej, jak i rzeczywistości masowego społeczeństwa borykającego się z problemem odpadów, w którym każdego roku marnuje się 6,5 mln t żywności i 1 mld sztuk odzieży. Dziennikarze przeprowadzali wywiady z kluczowymi osobami, w tym z Aminą Mohammed, zastępczynią sekretarza generalnego ONZ, która odegrała wiodącą rolę w opracowaniu SDGs. Oprócz wysokiej jakości dziennikarstwa japońskie media obejmują istotne funkcje również w edukacji. Od 2018 r. dziennikarze „Asahi Shimbun" organizują warsztaty w gimnazjach i liceach, uniwersytetach czy instytutach specjalnych. Podczas tych inicjatyw uczestnicy proszeni są o przeczytanie różnych artykułów prasowych dotyczących takich kwestii, jak globalne ocieplenie i utrata żywności, mając na uwadze 17 Celów Zrównoważonego Rozwoju. Następnie prosi się ich o wskazanie artykułów, które przykuły ich uwagę i napisanie własnych komentarzy. Budującym wnioskiem jest fakt, iż nawet uczniowie, którzy nigdy wcześniej nie słyszeli sformułowania „Cele Zrównoważonego Rozwoju" czy skrótu „SDGs", zaczynali rozmawiać o problemach globalnych z perspektywy własnego, codziennego życia.

Media and Climate Change Observatory – międzynarodowy monitoring doniesień medialnych o zmianach klimatu

Media and Climate Change Observatory (MeCCO) to międzynarodowa inicjatywa współpracy międzyuniwersyteckiej. Projekt tworzą badacze ze Stanów Zjednoczonych, Japonii, Wielkie Brytanii, Hiszpanii, Australii, Szwecji, Danii, Niemiec i Finlandii. Głównym ich celem jest stały monitoring doniesień medialnych dotyczących zmian klimatu. Eksperci analizują 126 źródeł z 58 państw (zarówno gazety, jak i stacje radiowe oraz telewizyjne). Gromadzą dane pochodzące z baz danych takich jak LexisNexis, Proquest i Factiva. Umożliwia to dotarcie do zróżnicowanych geograficznie materiałów pochodzących z największych mediów (20 z Ameryki Północnej, 15 z Ameryki Południowej, 36 z Europy, 15 z Afryki, 7 z Bliskiego Wschodu, 25 z Azji i 9 z Oceanii). Każdego miesiąca prezentowane są wyniki badań. Dane udostępniane są publicznie dla szerokiej publiczności, dzięki czemu możliwe staje się zrozumienie, jakie tematy i z jaką częstotliwością pojawiały się w dyskursie medialnym. Projektowi przewodzi prof. Maxwell Boykoff z Katedry Nauk o Środowisku Uniwersytetu Kolorado w Boulder (USA)*.

* Media and Climate Change Observatory, http://sciencepolicy.colorado.edu/icecaps/research/media_coverage/index.html [dostęp: 20.02.2022].

[8] J.M. Arthur, Ch. Zhang, *Who Is Talking about the UN Sustainable Development Goals?*, Brookings, 2018, https://www.brookings.edu/blog/future-development/2018/06/14/who-is-talking-about-the-un-sustainable-development-goals/ [dostęp: 26.03.2022].

Światowe relacje prasowe na temat zmian klimatu i globalnego ocieplenia

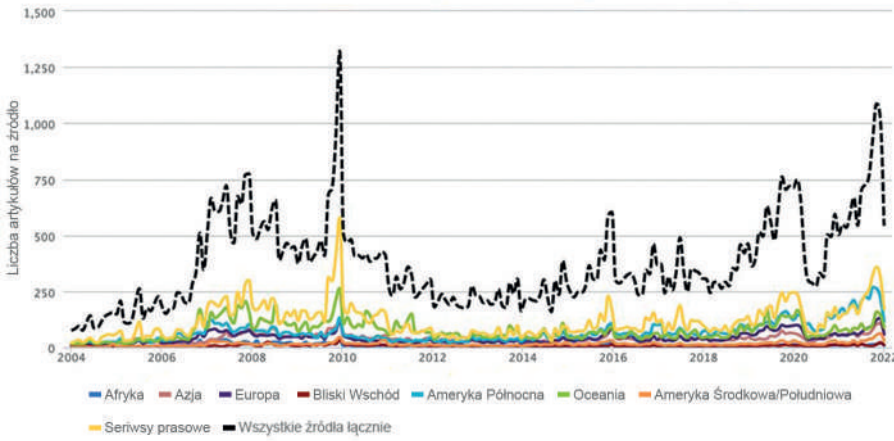

Źródło: *Monthly Summaries 2021 Year End Retrospective*, A Review of Media Coverage of Climate Change and Global Warming in 2021, Special Iss., https://sciencepolicy.colorado.edu/icecaps/research/media_coverage/summaries/special_issue_2021.html [dostęp: 20.02.2022].

Monitoring przekazów medialnych dowodzi, że zainteresowanie tematyką zmian klimatu jest wysokie, ale ma ono charakter falowy. Najliczniejsza grupa tekstów pochodzi z mediów z obszaru Oceanii. Badacze zauważają, że jakość przekazów prasowych zdecydowanie wzrasta. Dziewięć na dziesięć tekstów zawiera treści zbieżne z osiągnięciami nauki i zwraca uwagę na wkład człowieka w zmiany klimatu. Coraz mniej tekstów prezentuje tezy zaprzeczające wprost tym procesom. Krytyka przyjmuje bardziej subtelny charakter i wyraża się w podważaniu poparcia dla konkretnych polityk, które mają na celu w znacznym stopniu zaradzić zmianom klimatu. Dwie dekady wcześniej doniesienia medialne zdecydowanie częściej zawierały informacje sprzeczne z nauką. Pozytywna zmiana cieszy badaczy. Zwracają oni uwagę na ogromny potencjał mediów na kształtowanie międzynarodowej opinii publicznej.

Inną kluczową rolą, jaką mogą odegrać media, jest pomoc w nawiązywaniu kontaktów między ekspertami, społeczeństwem obywatelskim i czytelnikami. Od 2008 r. „Asahi Shimbun" organizuje co roku szereg sympozjów na tematy związane ze środowiskiem globalnym i SDGs. W 2019 r. przeprowadzono fora dyskusyjne, na których japońscy eksperci wymieniali poglądy z Johanem Rockströmem, dyrektorem Poczdamskiego Instytutu Badań nad Wpływem Klimatu oraz czołowym badaczem środowiska i orędownikiem koncepcji granic planetarnych, która miała duży wpływ na założenia SDGs[9]. Ciekawym trendem, który rozwija się pod wpływem mediów, jest noszenie przez Japończyków przypinek z symbolami SDGs. Wyrażają oni w ten sposób swoją troskę o przyszłość i podkreślają istotę problemu.

[9] Y. Nishimura, *How the Media Can Be a Meaningful Stakeholder in the Quest to Meet the SDGs*, World Economic Forum, 2020, https://www.weforum.org/agenda/2020/01/sdgs-sustainable-development-news-media-coverage/ [dostęp: 20.02.2022].

Zrównoważony rozwój w międzynarodowych przekazach medialnych

Badania zawartości anglojęzycznej chińskiej gazety „China Daily" dowodzą, że w latach 2000–2018 głównym problemem był smog. Relacjonowano go jako kwestię wymagającą współpracy międzynarodowej i zacieśniania relacji w zakresie zarządzania zanieczyszczeniem powietrza. Badanie wykazało, że większość doniesień miała neutralny wydźwięk. Najczęściej występowała rama definiowania problemów i sugerowania środków zaradczych. Dziennikarze cytowali przede wszystkim źródła pochodzące od urzędników, agencji, specjalistów i naukowców. Dodatkowo wykorzystywano ramę edukacji przyrodniczej, co przekładało się na cytowanie specjalistów i naukowców jako źródeł wiadomości. Rama definiowania problemów istotnie korelowała z cytowaniem urzędników i agencji jako źródeł informacji[10].

Serial *Osądzeni przez media*, prod. George Clooney i Grant Heslov, z 2020 r.

Serial *Osądzeni przez media** to produkcja poświęcona najsłynniejszym procesom sądowym, poruszająca różne wątki społeczne. W każdym odcinku zwraca się uwagę, w jaki sposób media mogły wpłynąć na wydany na sali sądowej wyrok. Serial pozwala zrozumieć istotność relacji medialnych, zasady funkcjonowania mediów i formy kształtowania opinii publicznej poprzez przekaz oparty na emocjach. Za powstanie serialu odpowiada kilku reżyserów: Skye Borgman, Garrett Bradley, Yance Ford, Brian McGinn, Sierra Pettengill, Tony Yacenda. Producentką została Melanie Miller, a producentami wykonawczymi m.in. George Clooney i Grant Heslov.

* *Osądzeni przez media*, prod. G. Clooney, G. Heslov, Netflix, USA 2020.

Badania zawartości 23 opiniotwórczych gazet z pięciu różnych krajów (Australia, Kanada, Niemcy, Wielka Brytania, USA), obejmujące 17-letni okres od roku 2000 do 2016, dowodzą, że zrównoważony rozwój przestał być marginalnym tematem i stał się kluczowym elementem dyskursu publicznego. Autorzy twierdzą również, że informacje na temat zmian klimatycznych, ubóstwa i HIV/AIDS można uznać za wiodące. Uważają także, że uwaga mediów skoncentrowana na temacie zmian klimatycznych przytłoczyła doniesienia o bioróżnorodności i wykorzystywaniu czystych technologii[11].

Ciekawe wnioski płyną z badań porównawczych. Zdaniem badaczy indyjskie kanały informacyjne relacjonują więcej istotnych informacji w odniesieniu do Celów Zrównoważonego Rozwoju niż stacje globalne. W doniesieniach BBC i Al Jazeera dominuje natomiast tematyka krajów afrykańskich i ich osiągnięć w obszarze SDGs. W przypadku CNN dziennikarze koncentrują się przede wszystkim na nowych pomysłach i innowacjach technologicznych mających na celu poprawę

[10] Y. He, G. Zhang, L. Chen, *Analysis of News Coverage of Haze in China in the Context of Sustainable Development: The Case of China Daily*, "Sustainability" 2020, Vol. 12(1), No. 386, s. 1–15.

[11] R. Barkemeyer, P. Givry, F. Figge, *Trends and Patterns in Sustainability-Related Media Coverage: A Classification of Issue-Level Attention*, "Environment and Planning C: Politics and Space" 2018, Vol. 36(5), s. 937–962, https://doi.org/10.1177/2399654417732337 [dostęp: 20.02.2022].

sytuacji gospodarczej krajów i osiągnięcie celów do roku 2030. Zaobserwowano też, że w przekazach niemal wszystkich badanych stacji dominował problem głodu, ubóstwa, edukacji i działań na rzecz klimatu. Kwestie równości płci, innowacji przemysłowych, odpowiedzialnej konsumpcji nie były zbytnio eksponowane (zob. rozdział 10. *Zrównoważona produkcja i technologia*). Całkowicie marginalnie potraktowana została problematyka bioróżnorodności, fragmentacji siedlisk dzikiej fauny i flory[12] (zob. rozdział 7. *Ochrona bioróżnorodności*).

Wybrane przykłady ilustrują, w jak różny sposób mogą być relacjonowane globalne problemy. W nagłaśnianiu i tłumaczeniu Celów Zrównoważonego Rozwoju istotna jest współpraca mediów z instytucjami międzynarodowymi i ekspertami, którzy dostarczają wartościowej, merytorycznej wiedzy, tak ważnej w dobie fake newsów (więcej na ten temat zob. rozdział 23. *Zrównoważony rozwój w epoce fake newsów*).

1 Kalendarium

2016 – powołanie do życia SDG Media Zone (przez Departament Komunikacji Globalnej ONZ, we współpracy z Fundacją PVBLIC). Są to cykliczne wydarzenia skupiające światowych liderów, influencerów, aktywistów, ekspertów, twórców treści i partnerów medialnych, mających na celu nagłaśnianie działań i rozwiązań wspierających Cele Zrównoważonego Rozwoju.

2019 – powołanie do życia międzynarodowego konsorcjum SDGs Journalism Reporting (SDGsJR). Celami projektu są monitoring i analiza dziennikarstwa wysokiej jakości oraz jego wpływu na politykę rządu i świadomość społeczną.

Słowniczek

Agenda-setting – proces wybierania i nagłaśniania przez media tematów tworzących agendę informacyjną; wyeksponowanie wybranych tematów prowadzi do uznania ich przez opinię publiczną jako najważniejsze w danym przedziale czasowym.

Dyskurs medialny – przekazywanie idei i oddziaływanie na ludzi za pomocą języka; obserwowane jest w systemie socjalnych, kulturowych, politycznych lub ekonomicznych struktur w społeczeństwie.

Framing – inaczej „uramowienie"; proces przedstawiania informacji w określonym kontekście; nadawanie znaczenia wybranym zagadnieniom.

Monitoring mediów – proces najczęściej automatycznego wyszukiwaniu określonych zagadnień i fraz w artykułach i wzmiankach pochodzących z mediów elektronicznych; badania prowadzone za pomocą specjalistycznego oprogramowania przez ekspertów organizacji badawczych lub instytucji komercyjnych.

---

[12] S. Pandit, *Sustainable Development Goals and Media Coverage by English Language News Channel Websites in Indian and International Context*, "International Journal of Innovative Technology and Exploring Engineering (IJITEE)" 2020, Vol. 9(4), s. 28–32.

Problemy do dyskusji

1. Czy zauważasz tematykę zrównoważonego rozwoju w polskich mediach? Które media podnoszą te zagadnienia i na co zwracają uwagę?
2. W jaki sposób możesz osobiście przyczynić się do rozpowszechniania wiarygodnych informacji o zrównoważonym rozwoju?

Dodatkowa literatura

Bąk M., *Propagowanie idei zrównoważonego rozwoju w serwisach społecznościowych*, „Zeszyty Naukowe Politechniki Śląskiej" 2017, „Organizacja i Zarządzanie", z. 104, s. 132–144.

Dauda S., Hasan N.N.N., *Framing the Sustainable Development Goals in Malaysian Online News*, „SEARCH. Journal of Media and Communication Research" 2018, Vol. 10(1), s. 1–24.

Fiut I.S. (2006), *Zrównoważony rozwój: aspekt filozoficzny i medialny*, „Problemy Ekorozwoju", nr 1(1), s. 33–45.

Luedecke G., Boykoff T.M., *Environment and the Media*, w: *International Encyclopedia of Geography: People, the Earth, Environment and Technology*, eds. D. Richardson, N. Castree, M.F. Goodchild, A. Kobayashi, W. Liu, R.A. Marston, Wiley-Blackwell, 2017, s. 1–8.

Szot-Radziszewska E., Popławska J., *Rola mediów lokalnych w kreowaniu zrównoważonego rozwoju miast*, „Studia i Materiały Wydziału Zarządzania i Administracji Wyższej Szkoły Pedagogicznej im, Jana Kochanowskiego w Kielcach" 2018, nr 2(22), s. 299–310.

Materiał filmowy

Można panikować, reż. Jonathan L. Ramsey | *It's Okay to Panic* 2020 (napisy EN, PL, ES, RU), Ramsey United, 1.06.2020, https://www.youtube.com/watch?v=osm5vyJjNY4 [dostęp: 6.07.2022].

Film dokumentuje pracę polskiego fizyka atmosferycznego, prof. Szymona Malinowskiego, dyrektora Instytutu Geofizyki Wydziału Fizyki Uniwersytetu Warszawskiego. Profesor zajmuje się zjawiskami prowadzącymi do zmian klimatycznych i od lat ostrzega o nadchodzącym zagrożeniami. Materiał ilustruje trudności z dotarciem do opinii publicznej z przekazem naukowym. Jest też opowieścią o regułach, jakimi rządzą się media, i sposobach prezentowania trudnych zagadnień w rozrywkowej konwencji.

Bartłomiej Łódzki

Rozdział 23

Zrównoważony rozwój w epoce fake newsów

Fake newsy i dezinformacja

Rozwój nowych form komunikowania i globalizacja przekazów sprzyjają szybkiej wymianie informacji i wiedzy. Równocześnie te same mechanizmy mogą przyczyniać się do zakłócania przestrzeni informacyjnej i negatywnie oddziaływać na odbiorców. Jest to szczególnie widoczne w dobie komunikowania masowego, którego zdecydowana większość przenosi się do sieci internetowej, a przede wszystkim do mediów społecznościowych. Nadmiar przekazów, szybkość, z jaką dystrybuowane są newsy, utrudniają ich weryfikację. Może to skutkować wtłaczaniem do dyskursu publicznego sfabrykowanych treści, których zawartość nieświadomie lub w sposób celowy może wprowadzać w błąd. Mowa tu o tzw. **fake newsach**. Na ten temat powstały liczne opracowania naukowe, a rozgłos wiąże się z potwierdzeniem wykorzystania ich w kampaniach wyborczych w Stanach Zjednoczonych i innych krajach na świecie. Fake newsy przyczyniają się do szerszego i bardziej skomplikowanego zjawiska, jakim jest **dezinformacja**. Zrozumienie skali problemu staje się możliwe, gdy analizuje się go z perspektywy ekosystemu informacyjnego składającego się z trzech elementów: informacji (ich treści), motywacji (w jakim celu są tworzone) i dystrybucji (jak są rozpowszechniane).

Autorką koncepcji jest Claire Wardle[1], badaczka publikująca w „First Draft". Jej zdaniem należy wyodrębnić **siedem typów dezinformacji**. Pierwszy to klasyczna satyra, której cel to parodia, nagłośnienie w krzywym zwierciadle osób lub wydarzeń. Współcześnie chodzi tu głównie o memy. Drugi typ newsów zawiera tzw. błędne połączenia – przypadki, kiedy nagłówki, wizualizacje (grafika) lub podpisy nie odzwierciedlają zawartości. Wardle podkreśla, że najczęściej wynika to z niskiej jakości dziennikarstwa. Kolejną grupę stanowią treści wprowadzające w błąd. Informacje wykorzystywane są do sprowokowania problemu lub nagłośnienia kwestii. Sposób ich nagłośnienia wynika ze stronniczości podmiotów medialnych. W przypadku celowego, fałszywego kontekstu mówimy o następnej grupie. Dotyczy to sytuacji, kiedy prawdziwa zawartość (treść) jest przekazywana z informacjami z fałszywym kontekstem. Ich dystrybucja wiąże się nie tylko ze stronniczością, ale i chęcią podsycania nastrojów społecznych. W takim

[1] C. Wardle, *Fake News. It's Complicated*, First Draft, 16.02.2017, https://firstdraftnews.com/fake-news-complicated/ [dostęp: 28.01.2022].

przypadku newsy mogą mieć istotny wpływ polityczny i stać się częścią działań propagandowych. Odrębną grupę stanowią treści podszywające się pod prawdziwe źródła (np. imitacje stron popularnych gazet czy znanych portali internetowych). Zawartość najczęściej oddziałuje politycznie i pełni funkcje propagandowe. Całkowicie sfabrykowana treść to sytuacja, kiedy całość zawartości jest fałszywa, a dystrybucja ma na celu wprowadzanie w błąd i działanie na szkodę. Głównymi celami stają się manipulacja i dokonanie świadomego oszustwa.

Reklamy firm związanych z rynkiem paliw kopalnych w mediach społecznościowych

Na kilka tygodni przed wydarzeniem i podczas konferencji ONZ w sprawie zmian klimatu w 2021 r. (COP26 – SEC Centre w Glasgow w Szkocji w Wielkiej Brytanii od 31 października do 13 listopada 2021 r.) opublikowano na Facebooku płatne reklamy zawierające kłamstwa klimatyczne i sceptycyzm co do podejmowanych działań. Zostały one zidentyfikowane przez brytyjski *think-tank* InfluenceMap. Jego eksperci odkryli, że firmy związane z rynkiem paliw kopalnych i grupy lobbingowe wydały podczas szczytu 574 tys. USD na reklamy polityczne i społeczne, które osiągnęły poziom ponad 22 mln wyświetleń. Za kampaniami stały takie podmioty jak Newsmax, Owens i Daily Wire. Przykład ten ilustruje, że Meta (dawniej Facebook) nie weryfikuje dokładnie nawet płatnych treści pojawiających się na jego platformie.

Wiele firm z branży paliw kopalnych podkreśla w swoich reklamach produkty przyjazne dla klimatu, co zdaniem aktywistów klimatycznych źle świadczy o ich faktycznym poziomie inwestycji w technologie odnawialne i ekologiczne. Organizacja ClientEarth z powodzeniem zakwestionowała reklamę BP dotyczącą energii odnawialnej, argumentując, że 96% wydatków firmy dotyczyło ropy i gazu. Reklamy miały przekonać opinię publiczną, że firmy wysokoemisyjne są ekologiczne, podczas gdy wiele z nich jest w dużym stopniu uzależnionych od paliw kopalnych lub np. wciąż stara się o zezwolenia na odwierty w Arktyce. Ten typ reklam nazwany został jako tzw. *greenwashing*. Podczas konferencji COP26 w Glasgow przedstawiciele Greenpeace zwracali uwagę, że w Unii Europejskiej obowiązuje już dyrektywa zakazująca transgranicznej reklamy i sponsorowania wyrobów tytoniowych oraz że nadchodzi czas, by podobne prawo obowiązywało przeciwko przemysłowi paliw kopalnych. W ramach swojej kampanii Greenpeace opublikował badanie reklam w mediach społecznościowych firm Shell, Total, Preem, Eni (ENI.MI), Repsol (REP.MC) i Fortum (FORTUM.HE) na przestrzeni 18 miesięcy, które wykazały, że w 63% reklam firmy starały się podkreślić swoje referencje w zakresie ochrony środowiska. Zdaniem Faizy Oulahsen, rzeczniczki Greenpeace, reklamy rozmijają się z prawdą ze względu na fakt, że firmy te inwestują 5 razy więcej w ropę i gaz. Przedstawiciele koncernów bronią się jednak, wskazując, że realizują plany osiągnięcia zerowej emisji netto do 2050 r.*

* E. Culliford, *During COP26, Facebook Served Ads with Climate Falsehoods, Skepticism*, Reuters, 18.11.2021, https://www.reuters.com/business/cop/during-cop26-facebook-served-ads-with-climate-falsehoods-skepticism-2021-11-18/ [dostęp: 29.01.2022].

Rola platform technologicznych i mediów społecznościowych

Fake newsy pojawiają się w przekazach mediów tradycyjnych. Zjawisko nie ma jednak masowego charakteru, a naturalną barierę przed ich dystrybucją stanowią dziennikarze i stosowane w profesjonalnych redakcjach normy dziennikarskie. Zdecydowanie inaczej sytuacja przedstawia się w przypadku mediów społecznościowych. Dla przykładu, wyniki badania przeprowadzonego w 2020 r. przez grupę badaczy z Real Facebook Oversight Board, niezależnej grupy nadzorującej, i organizacji *non-profit* Stop Funding Heat zajmującej się ochroną środowiska, wykazały, że skala dezinformacji na Facebooku jest „oszałamiająca" i „znacząco

rośnie"[2]. Analiza 195 stron i grup na Facebooku pozwoliła zweryfikować fakt, iż w dziesiątkach tysięcy postów bagatelizuje się lub zaprzecza kryzysowi klimatycznemu. Wybrane treści trafiały do 1,36 mln odbiorców każdego dnia. Badacze zidentyfikowali strony i grupy takie jak „Zmiana klimatu jest naturalna", „Zmiana klimatu to bzdura" i „Realizm klimatyczny". Udostępniały one i komentowały memy zaprzeczające istnieniu zmian klimatycznych i wyszydzające polityków próbujących rozwiązać je za pomocą przepisów prawnych. Analitycy zwracali również uwagę na aktywność polityków, którzy publikowali wprowadzające w błąd artykuły na temat kryzysu klimatycznego. W raporcie pojawiło się nazwisko republikańskiej deputowanej Marjorie Taylor Greene (kilka miesięcy później, w styczniu 2021 r., jej konto trwale zawiesił Twitter, oskarżając polityczkę o rozpowszechnianie fałszywych informacji na temat szczepień na koronawirusa. Decyzja zapadła po wcześniejszych ostrzeżeniach i czterokrotnych czasowych zawieszeniach)[3].

Podczas szczytu klimatycznego COP26 aktywiści wzywali Kongres USA, parlament Wielkiej Brytanii i Parlament Europejski (PE) do przyjęcia przepisów, które umożliwiłyby zewnętrzną kontrolę nad Facebookiem. Argumentowano to jego niezdolnością do powstrzymania **dezinformacji klimatycznej** i nieskutecznymi działaniami autokontrolnymi. Badacze zwracali uwagę, że strony oznaczane w poprzednich raportach jako źródła dezinformacji nie zostały zablokowane przez Facebooka. W raporcie opublikowanym przez organizację *non-profit* Avaaz w maju 2021 r. wskazano, że w przeciągu zaledwie 60 dni w Stanach Zjednoczonych wyświetlono ok. 25 mln dezinformacji związanych z nauką o klimacie i energią odnawialną. W 2020 r. w przestrzeni platformy społecznościowej opublikowano blisko 7 tys. artykułów zaprzeczających kryzysowi klimatycznemu.

Omawiane zjawisko nie jest nowe, ale jego złożoność wynika ze specyfiki mediów społecznościowych, ale także aktywności w tej przestrzeni potężnych podmiotów. Mowa o aktorach związanych z przemysłem paliwowym, politykach, organizacjach religijnych, w tym think-tankach, fundacjach i instytutach. W dalszej kolejności pojawiają się także media, często blisko związane z określoną opcją polityczną, i same rządy. Dla przykładu, amerykański Exxon wiedział o wpływie paliw kopalnianych na globalne ocieplenie. Posiadając wiedzę co najmniej od 1981 r., stale lobbuje, by nie podejmować działań i zaprzecza wynikom badań. Skutecznie też przyczyniał się do siania niezgody i dezinformacji, wzmagając polaryzację społeczeństwa. Organizacja Avaaz podaje, że podmioty negujące klimat, np. Heartland Institute, rekrutują celebrytów podzielających ich poglądy w celu zaprzeczania zmianom klimatu i publikowania przez nich materiałów w sieci.

---

[2] M. Butcher, *'The Real Facebook Oversight Board' Launches to Counter Facebook's 'Oversight Board'*, TechCrunch+, 30.09.2020, https://techcrunch.com/2020/09/30/the-real-facebook-oversight-board-launches-to-counter-facebooks-oversight-board/ [dostęp: 28.01.2022].

[3] K. Paul, *Climate Misinformation on Facebook 'Increasing Substantially,' Study Says*, The Guardian, 2021, https://www.theguardian.com/technology/2021/nov/04/climate-misinformation-on-facebook-increasing-substantially-study-says [dostęp: 28.01.2022].

Według przedstawicieli organizacji 90% książek negujących klimat z lat 1972–2005 zostało wyprodukowanych przez konserwatywne think-tanki. Podmioty te wspierane są przez darczyńców powiązanych z przemysłem paliwowym[4].

Katalog dezinformacji na temat klimatu

Źródło: *Climate Myths from Politicians*, Skeptical Science, https://skepticalscience.com/skepticquotes.php [dostęp: 29.01.2022].

Strona Skeptical Science zawiera zbiór dezinformacji na temat klimatu, jakie pojawiają się w dyskursie publicznym. Aktywiści „sceptyczni do sceptycyzmu" zestawiają zgromadzony materiał z dowodami naukowymi i wyjaśniają zastosowane w wypowiedziach techniki zaprzeczania nauce. Strona zawiera też cytaty polityków, którzy powtarzają odrzucane przez naukę mity klimatyczne. Kliknięcie w zdjęcie dowolnego polityka wyświetla listę jego cytatów, a także to, co nauka mówi o głoszonych przez nich mitach klimatycznych.

W ramach działalności Skeptical Science zweryfikowano m.in. wypowiedź Mitcha McConnella, amerykańskiego polityka, senatora ze stanu Kentucky i członka Partii Republikańskiej, który stwierdził, że będzie walczył w senacie o ustawy, „które dadzą pewność, że żaden niewybieralny biurokrata z EPA nie będzie utrudniał tworzenia miejsc pracy jeszcze bardziej, niż już to zrobiła administracja". EPA to Amerykańska Agencja Ochrony Środowiska, która rekomenduje cele strategiczne skupione na ochronie zdrowia ludzkiego i środowiska. Wypowiedź McConnella uznano za wprowadzającą w błąd, gdyż korzyści z wprowadzenia ceny za emisję CO_2 wielokrotnie przewyższają koszty.

[4] *Facebook's Climate of Deception: How Viral Misinformation Fuels the Climate Emergency*, Avaaz, 2021, https://secure.avaaz.org/campaign/en/facebook_climate_misinformation/ [dostęp: 28.01.2022].

Media tradycyjne również przyczyniają się do dezinformacji (zob. ramka *Wykres stronniczości mediów*). Badanie opublikowane w „Nature" w 2019 r. wykazało, że ok. połowa głównych brytyjskich mediów, starając się przedstawić obie strony jako „równe", spowodowała, że negujący zmiany klimatyczne otrzymali nieuzasadnioną legitymację naukową. W mediach należących do imperium medialnego Ruperta Murdocha (Fox czy Sky News) przez wiele lat eksponowano opinie zaprzeczające nauce i ograniczano dostęp tym, którzy się temu sprzeciwiali. Rozpowszechniano fałszywe twierdzenie, że podpalacze, a nie globalne ocieplenie, byli odpowiedzialni za ogromne pożary lasów w Australii w 2020 r.

Pozostaje jeszcze kwestia roli, jaką odgrywają rządy we wspieraniu i finansowaniu dezinformacji na temat klimatu, a także utrudnianiu międzynarodowych negocjacji klimatycznych. Badacze Avaaz wskazują przykład Chin, które przez dziesięciolecia wzmacniały bezpodstawny sceptycyzm klimatyczny. Zwracają też uwagę na wpływ Arabii Saudyjskiej. Twierdzą, że oddziaływanie rozciąga się na dyskurs klimatyczny w USA. Arabski państwowy koncern naftowy Aramco i jego reprezentacja w branżowych grupach handlowych są powiązane z finansowaniem amerykańskich organizacji odrzucających zmiany klimatyczne. Podczas COP24 w Polsce Stany Zjednoczone przyłączyły się do Arabii Saudyjskiej, Rosji i Kuwejtu, blokując poparcie dokumentu IPCC wzywającego do utrzymywania globalnego ocieplenia na poziomie 1,5°C lub poniżej, zmniejszając jego ważność i znaczenie.

Badania empiryczne wykonane przez analityków Avaaz i koncentrujące się na treściach udostępnianych na Facebooku dowodzą, że najskuteczniejsza, myląca narracja w zgromadzonych danych promowała ideę, że odnawialne źródła energii nie są skuteczne ani niezawodne, stanowiąc ponad połowę (51%) interakcji i gromadząc ok. 12,8 mln wyświetleń. Badacze poinformowali również, że 10 najskuteczniejszych postów dezinformacyjnych zgromadziło ponad 3 razy więcej interakcji niż 10 najpopularniejszych postów na temat klimatu i energii w „The New York Times" oraz ponad 6 razy więcej interakcji niż 10 najpopularniejszych postów na temat klimatu i energii „Washington Post" w analizowanym okresie.

Problem dezinformacji klimatycznej występuje również na innych platformach. YouTube, jeden z najpopularniejszych serwisów wideo, wprowadził ograniczenia, mające na celu minimalizowanie dostępności treści zawierających dezinformację. Przedstawiciele serwisu wskazują, że zabronili reklamodawcom, wydawcom i twórcom zarabiania na treściach zawierających nieprawdziwe informacje o istnieniu i przyczynach zmian klimatycznych. Nowe regulacje wprowadzone zostały w październiku 2020 r. Pomimo to na platformie nadal znajdują się treści podważające chociażby globalne ocieplenie. Na problem zwrócił uwagę amerykański klimatolog Michael E. Mann (dyrektor Earth System Science Center na Pennsylvania State University i autor książki *Nowa wojna klimatyczna*[5]). Publicznie, za pomocą Twittera, upomniał serwis. Wskazał, podobnie jak inni

[5] M.E. Mann, op. cit.

Wykres stronniczości mediów

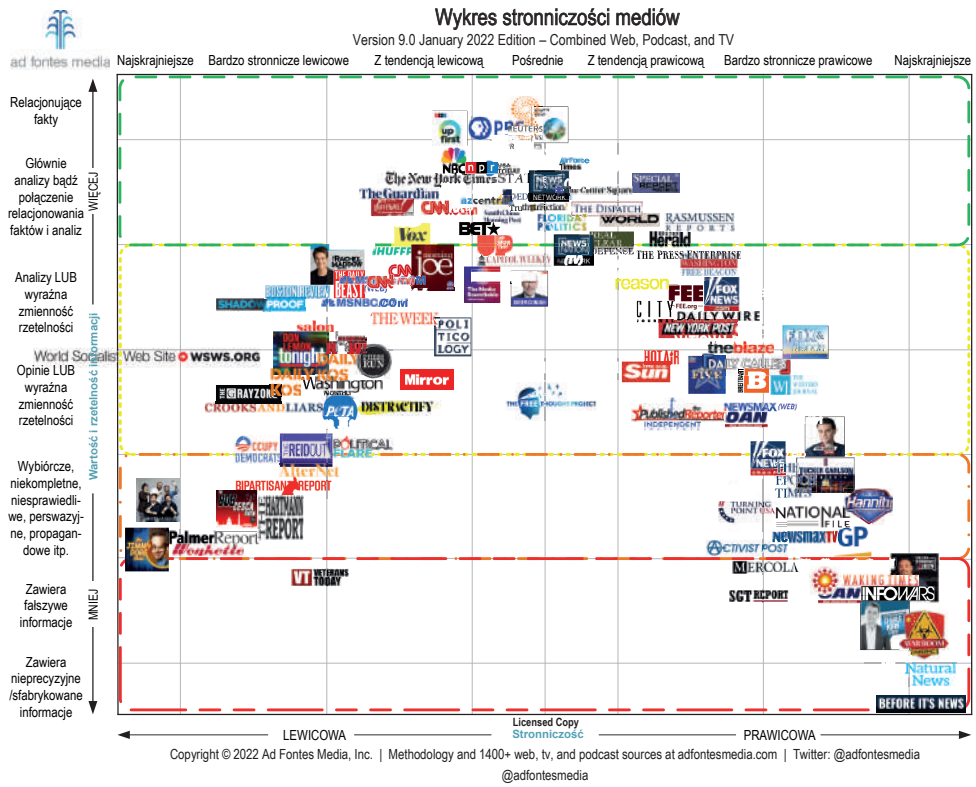

Źródło: *Media Bias Chart 10.0 – Static Version*, Ad Fontes Media, https://adfontesmedia.com/static-mbc/ [dostęp: 28.07.2022].

Pojawienie się w przestrzeni medialnej fake newsów spowodowało, iż wiele zależy od dbałości o jakość przekazu, selekcję oraz weryfikację źródeł informacji i potencjalnej stronniczości redakcji (nieobiektywność wynikająca z poglądów, linii programowej lub woli właściciela). Wykres prezentuje bias (stronniczość) międzynarodowych mediów. Autorką badań jest Vanessa Otero, założycielka Ad Fontes Media. Jej firma ocenia wiadomości pod kątem wiarygodności i uprzedzeń, aby pomóc ludziom poruszać się po świecie wiadomości. Opracowany został autorski system ocen treści wiadomości. Każdy artykuł lub odcinek jest oceniany przez co najmniej trzech analityków o zrównoważonych poglądach politycznych na prawicę, lewicę i centrum. Oznacza to, że co najmniej jedna osoba, która ocenia artykuł, identyfikuje się jako prawicowa, jedna jako centrowa, a kolejna jako lewicowa. Artykuły i odcinki są oceniane w trzyosobowych panelach na żywo. Analitycy najpierw czytają każdy artykuł i oceniają go samodzielnie, a następnie natychmiast porównują wyniki. Jeśli występują rozbieżności w wynikach, omawiają je i w razie potrzeby dostosowują wyniki. Oceny trzech analityków są uśredniane w celu uzyskania ogólnej oceny artykułu. Czasami artykuły są oceniane przez większe panele z różnych powodów, np. jeśli istnieją wyniki odstające, artykuł może zostać oceniony przez więcej niż trzech ekspertów. Na stronie instytutu* znajduje się interaktywny wykres. Część danych udostępniana jest publicznie i bezpłatnie, bardziej zaawansowane analizy wymagają odpłatności.

* Ad Fontes Media, https://adfontesmedia.com/ [dostęp: 6.07.2022].

użytkownicy, że ciągle dostępny jest film z 2013 r. zatytułowany *Dlaczego globalne ocieplenie zostało wstrzymane?* z Williamem Happerem. Problem polega na tym, że występujący w materiale profesor fizyki, który nie jest klimatologiem, próbuje udowodnić, że globalne ocieplenie udało się zatrzymać już w 1998 r. (liczne badania podważyły te sformułowania). Fizyk za kadencji Trumpa został powołany do Rady Bezpieczeństwa Narodowego, co wzmacniało jego przekaz. Michael E. Mann zwrócił też uwagę na fakt, że po wyświetleniu filmu z Happerem otrzymuje się szereg „rekomendacji" do obejrzenia innych materiałów, w których występują sceptycy negujący zmiany klimatyczne. W ten sposób każdy może natrafić na treści odbiegające od ustaleń naukowych.

Z podobnymi problemami boryka się również Twitter[6]. Z jednej strony platforma mocno angażuje się w walkę ze zmianami klimatu, z drugiej zaś jej infrastruktura wykorzystywana jest do aktywności botów, które rozpowszechniają dezinformujące treści[7]. Okazuje się to o tyle istotne, gdyż Twitter stał się najpopularniejszym kanałem komunikacji aktorów politycznych i dziennikarzy, tym samym pełni funkcję opiniotwórczą. Zwykli użytkownicy mogą nie tylko przyglądać się, ale i aktywnie brać udział w publicznej dyskusji między podmiotami ze sceny międzynarodowej. „Wtłoczenie" w debatę mylących treści skutkuje polaryzacją społeczeństwa. Warto zatem podkreślić fakt, że w przypadku tematów związanych ze zmianami klimatu Twitter zdecydował się na utworzenie tzw. *pre-bunks*, czyli centrów wiarygodnych, miarodajnych informacji, dostępnych w zakładce „eksploruj", wyszukiwarce i „trendach". Te wstępne filtry (*pre-bunks*) wyświetlają rzeczowy kontekst w wielu kluczowych tematach, dotyczących chociażby realiów globalnego ocieplenia[8]. Zdecydowane zagrożenie stanowią wspomniane boty. Ich poziom określa się na 5–15% wszystkich aktywnych kont, choć niektórzy twierdzą, że jest wyższy. Wykorzystywane są one najczęściej do złośliwych celów – najpopularniejsze i zarazem najbardziej niebezpieczne jest wzmacnianie przekazów politycznych, które mają przyćmić poglądy przeciwników. Dotyczy to też dyskusji o problemach klimatycznych i kwestii zrównoważonego rozwoju.

Google (Alphabet), podobnie jak Facebook (Meta), obiecywał, że zaprzestanie wyświetlania reklam z treściami odrzucającymi zmiany klimatu. W trakcie COP26 (2021 r.) Centrum Przeciwdziałania Cyfrowej Nienawiści opublikowało raport, w którym wykazano, że strony internetowe podmiotów odpowiedzialnych za dezinformację klimatyczną odnotowały blisko 1,1 mld odwiedzin, a te będące

---

[6] W. Pearce, K. Holmberg, I. Hellsten, B. Nerlich, *Climate Change on Twitter: Topics, Communities and Conversations about the 2013 IPCC Working Group 1 Report*, "PLOS ONE" 2014, Vol. 9(4), s. 1–11, https://doi.org/10.1371/journal.pone.0094785 [dostęp: 29.01.2022].

[7] S. Walter, I. Lörcher, M. Brüggemann, *Scientific Networks on Twitter: Analyzing Scientists' Interactions in the Climate Change Debate*, "Public Understanding of Science" 2019, Vol. 28(6), s. 696–712.

[8] *#COP26 Is Happening on Twitter*, Twiter, 1.11.2021, https://blog.twitter.com/en_us/topics/company/2021/-cop26-is-happening-on-twitter [dostęp: 29.01.2022].

częścią platformy Google AdSence przyniosły szacunkowo 3,6 mln USD przychodu. Uznano to za złamanie obietnicy złożonej przez giganta technologicznego[9]. W raporcie zwrócono też uwagę na zawartość tych stron. Reklamy kierowały do strony Breitbart i artykułu, w którym twierdzono, że globalne ocieplenie nie jest prawdziwe i stanowi „mistyfikację". W innym materiale konferencję COP26 nazywano gigantyczną „ekofaszystowską operacją", która szerzy „bezpodstawne" historie o zagrożeniach dla środowiska w celu „przerażenia nas" i „poddania się" tej narracji. Kolejny promowany materiał pochodził ze stron Elcetoverse, gdzie głoszono, że „nie ma wiarygodnych naukowców ostrzegających przed »kryzysem klimatycznym«". Inne artykuły podtrzymywały narrację, że nie ma dowodów, iż klimat się zmienia pod wpływem działalności człowieka. Atakowano też badaczy zajmujących się badaniem klimatu (zob. ramka *Reklamy firm związanych z rynkiem paliw kopalnych w mediach społecznościowych*).

Działalność fact-checkingowa The Reporter's Lab

The Reporters' Lab to centrum badań dziennikarskich w Sanford School of Public Policy na Duke University. Na stronie centrum znajduje się wyszukiwarka organizacji zajmujących się weryfikacją informacji. Interaktywna mapa umożliwia odnajdywanie podmiotów według regionów świata lub konkretnych państw. Inicjatywa finansowana jest przez fundację Knight Chair oraz granty Knight Foundation, Google News Initiative, Facebook Journalism Project i Craig Newmark.

Twórcy strony pracują również nad stworzeniem narzędzi pozwalających na weryfikację faktów w czasie rzeczywistym. Jednym z rozwiązań jest tzw. Squash. Oprogramowanie „nasłuchuje" przemówień lub debat i wysyła materiał audio do Google Cloud, które konwertuje je na tekst. W kolejnym kroku tekst jest uruchamiany przez ClaimBuster*, który identyfikuje zdania stanowiące według algorytmu odpowiednie twierdzenia do weryfikacji. Są one porównywane z bazą danych opublikowanych faktów w celu wyszukania dopasowań. Po znalezieniu na ekranie pojawia się podsumowanie tego sprawdzenia. Twórcy są świadomi słabości wykorzystywanych aktualnie technologii i błędów popełnianych przez sztuczną inteligencję, jednak pozostają przekonani, że jej udoskonalenie to kwestia najbliższych lat.

* Więcej o ClaimBuster: https://idir.uta.edu/claimbuster/ [dostęp: 6.07.2022].

Fact-checking

Platformy technologiczne z jednej strony starają się wprowadzać rozwiązania formalne blokujące treści niezgodne z wiedzą naukową, z drugiej zaś czerpią zyski z ruchu w sieci i reklam, co utrudnia podjęcie jednoznacznych decyzji. Ograniczenie obecności dezinformacji w przestrzeni jest jednak możliwe dzięki rozwojowi **fact-checkingu**. Przedstawiciele mediów, niezależne organizacje pozarządowe czy akademicy, wykorzystując wiedzę i nowe technologie, weryfikują pojawiające się w debacie publicznej fake newsy. Zadanie nie jest proste, wymaga bowiem nie tylko wiedzy, ale determinacji, nakładów czasu i finansów.

[9] *Google Ads Still Serving Climate Change Deniers*, Center for Countering Digital Hate, 15.11.2021, https://counterhate.com/blog/google-ads-still-serving-climate-change-deniers/ [dostęp: 28.07.2022].

Film *After Truth: Disinformation and the Cost of Fake News*, reż. Andrew Rossi, z 2020 r.

*After Truth: Disinformation and the Cost of Fake News** w reżyserii Andrew Rossiego to film dokumentalny, w którym skupiono się na realnych zagrożeniach spowodowanych przez zjawisko „fałszywych wiadomości" w Stanach Zjednoczonych. Uwaga twórców skoncentrowana została na uwypukleniu rzeczywistych konsekwencji, jakie dla Amerykanów niosą ze sobą dezinformacja, teorie spiskowe i fałszywe wiadomości. Przykłady dotyczą podejmowania decyzji przez obywateli w czasie wyborów politycznych i konsekwencji, które mogą być odczuwane przez każdego przez lata.

After Truth… stawia też trudne pytanie o to, co powinno się robić z fałszywymi wiadomościami, jak je identyfikować i reagować na nie. W filmie podejmuje się dyskusję o tym, kto decyduje, które treści uznawać za fake newsy i jak strony sporów politycznych różnie oceniają fałszywe informacje, co dodatkowo wpływa na polaryzację społeczeństwa.

* *Postprawda: Dezinformacja i koszt fake newsów / After Truth: Disinformation and the Cost of Fake News*, reż. A. Rossi, USA 2020.

Integracji i wzmocnieniu podejmowanych działań służy Międzynarodowa Sieć Organizacji Fact-Checkingowych (International Fact-Checking Network, IFCN). Powołana została do życia w 2016 r. z inicjatywy Poyner Institute. Rok później opracowano kodeks zasad, który został podpisany przez kilkadziesiąt organizacji z całego świata. Do najważniejszych wytycznych zaliczono: bezstronność oraz sprawiedliwość, transparentność źródeł, przejrzystość finansowania i struktury organizacji, przejrzystość metodologii oraz zobowiązanie do jawnych i szczerych korekt. Zasady te powodują, że organizacje powinny analizować w równym stopniu każdą z opcji politycznych, ujawniać dane i dokumenty, na których opierają badania, współpracować z osobami z odpowiednim wykształceniem, posiadać przejrzystą strukturę i źródła finansowania. Poza tym powinny wyjaśniać wykorzystywaną metodologię i zasady dotyczące wprowadzania korekt (zob. ramka *Działalność fact-checkingowa The Reporter's Lab*).

1 Kalendarium

1996 – „post-truth" / „postprawda" słowem roku 2016 według *Słownika Oksfordzkiego*[10].

2016 – kampania wyborcza wygrana przez Donalda Trumpa, w której wykorzystano na masową skalę boty, zaś sama kampania pełna była fake newsów; media krytyczne wobec Trumpa nazywane były przez prezydenta „fake mediami".

2021 – rezolucja Parlamentu Europejskiego *Sztuczna inteligencja w sektorze edukacji i kultury oraz w sektorze audiowizualnym* z 19 maja 2021 r.; akt dotyczy zagrożeń związanych z deepfake'ami (technologia pozwalająca podkładać głos lub twarz do danej postaci) i określa sposoby szerzenia świadomości na ich temat. Podejmuje też kwestie trudności w wykrywaniu i odróżnianiu fałszywych treści od prawdy. *Deepfake* uznano za zagrożenie dla demokracji.

[10] *Word of the Year 2016*, Oxford Languages, https://languages.oup.com/word-of-the-year/2016/ [dostęp: 28.07.2022].

Słowniczek

Boty w mediach społecznościowych – programy stworzone do wykonywania określonych czynności przez maszynę na polecenie człowieka. Boty mogą gromadzić treści, udostępniać je dalej lub odpowiadać, imitując zachowanie człowieka.

Fact-checking – proces sprawdzania faktów celem poprawy jakości debaty publicznej; zajmują się tym głównie organizacje funkcjonujące przy redakcjach lub niezależne organizacje pozarządowe.

Fake news – nieprawdziwe, fałszywe wiadomości, których rozpowszechnianie może prowadzić do nieświadomego lub celowego wprowadzania w błąd odbiorców.

Polaryzacja polityczna – spory zwolenników lub reprezentantów różnych partii, w radykalny sposób zaangażowanych po różnych stronach politycznego sporu.

Polaryzacja społeczna – proces głębokiego rozwarstwiania się społeczeństwa w taki sposób, iż tworzą się dwa wyraźnie odrębne, przeciwstawne bieguny społeczne.

Problemy do dyskusji

1. Jak nowe technologie komunikacji mogą oddziaływać na społeczeństwo?
2. Czy fake newsy mogą – a jeśli tak, to w jaki sposób – utrudniać przekazywanie istotnych treści związanych z Celami Zrównoważonego Rozwoju?
3. Wskaż i przeanalizuj tematykę fake newsów weryfikowanych przez jedną z organizacji fact-checkingowych.

Dodatkowa literatura

Babraj R., *Czym jest fact-checking? – zarys inicjatyw na świecie i w Polsce*, NASK CyberPOLICY, 14.10.2019, https://cyberpolicy.nask.pl/czym-jest-fact-checking-zarys-inicjatyw-na-swiecie-i-w-polsce/ [dostęp: 6.07.2022].

Bąkiewicz K., *Fake news. Produkt medialny czasów postprawdy*, Oficyna Wydawnicza Aspra-JR, Warszawa 2020.

Cody E.M., Reagan A.J., Mitchell L., Dodds P.S., Danforth Ch.M., *Climate Change Sentiment on Twitter: An Unsolicited Public Opinion Poll*, "PLOS ONE" 2015, No. 10(8), s. 1–18, https://journals.plos.org/plosone/article?id=10.1371/journal.pone.0136092 [dostęp: 6.07.2022].

Roldán-Álvarez D., Martínez-Martínez F., Martín S., Haya P.A., *Understanding Discussions of Citizen Science Around Sustainable Development Goals in Twitter*, IEEE Access, 21.10.2021, https://ieeexplore.ieee.org/stamp/stamp.jsp?arnumber=9583258 [dostęp: 6.07.2022].

Rosińska K., *Fake news. Geneza, istota, przeciwdziałanie*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2021.

Sivarajah I., *Using Social Media to Value Public Science*, Quo Vademus, 29.03.2021, https://quo-vademus.org/using-social-media-to-value-public-science/ [dostęp: 6.07.2022].

Materiał filmowy

5 kłamstw o ZMIANIE KLIMATU, Greenpeace Polska, 25.02.2020, https://www.youtube.com/watch?v=yHupq1WpLdI [dostęp: 6.07.2022].

W filmie przybliża się źródła wiedzy na temat zmian klimatycznych. Przytoczono istotne daty i nazwiska, które popierają fakty naukowe. Wyjaśnione też zostały największe kłamstwa pojawiające się w dyskursie publicznym. Mowa m.in. o opiniach, że zmiany klimatu nie następują lub działalność człowieka nie ma na to wpływu. W materiale pojawiają się też nazwiska polskich polityków, którzy powielają nieprawdziwe treści.

Marta Ryniejska-Kiełdanowicz

Rozdział 24

Kampanie społeczne na rzecz zrównoważonego rozwoju

Społeczna odpowiedzialność biznesu (*Corporate Social Responsibility*, **CSR**) to koncepcja, która zakłada, że przedsiębiorstwa w budowaniu swoich strategii powinny uwzględnić interes społeczny, kwestie klimatu oraz relacje ze swoimi interesariuszami. Jej źródeł można szukać w systemach filozoficznych Niccolò Machiavellego, Thomasa Hobbesa czy Johna Locke'a – chodzi tu o koncepcje **dobra społecznego**, które może być tworzone na mocy umowy społecznej[1]. Warto zwrócić uwagę, że koncepcja ta pojawiła się na początku XX w. Nastąpiło wówczas przebudzenie niektórych przedsiębiorstw, które uznały, że wyczerpując zasoby naturalne i zanieczyszczając środowisko, powinny również dokładać starań i środków do ograniczenia skutków negatywnych tych zjawisk[2]. Co więcej, koncepcja CSR jest ideą wiążącą podmioty gospodarcze ze społeczeństwem – przedsiębiorstwa nie istnieją tylko po to, by realizować i zaspokajać potrzeby konsumpcyjne członków społeczeństwa, ale też by inicjować przemiany społeczne. World Economic Forum definiuje tę działalność jako wkład przedsiębiorstw poprzez swoją działalność w społeczne inwestycje, programy charytatywne i zaangażowanie w reformy społeczne[3].

Społeczna odpowiedzialność odgrywa istotną rolę w rozwoju przedsiębiorstw, wskazując, że mają nie tylko dostarczać dobra i usługi, ale również rozwiązywać problemy społeczne czy ekologiczne. Według Komisji Europejskiej strategia społecznej odpowiedzialności biznesu przyczynia się do trwałego sukcesu przedsiębiorstwa wtedy, gdy uwzględnia dialog z interesariuszami, zarządzanie środowiskowe i budowę kapitału społecznego[4].

---

[1] N. Capaldi, *Corporate Social Responsibility and the Bottom Line*, "International Journal of Social Economics" 2005, Vol. 32, No. 5, s. 156–167.

[2] K. Koślicki, *Dr Stupak: Z ulgi na społeczną odpowiedzialność skorzysta niewielu*, Prawo.pl, 12.11.2021, https://www.prawo.pl/podatki/ulgi-na-spoleczna-odpowiedzialnosc-biznesu-w-polskim-ladzie,511681.html [dostęp: 8.02.2022].

[3] E. Hope, *Odpowiedzialność w działaniach public relations – zasady etyczne*, w: *Public relations, znaczenie społeczne i kierunki rozwoju*, red. J. Olędzki, D. Tworzydło, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2006, s. 161.

[4] *Odnowiona strategia UE na lata 2011–2014 dotycząca społecznej odpowiedzialności przedsiębiorstw*, Komisja Europejska, ec.europa.eu/transparency/regdoc/rep/1/2011/PL/1-2011-681-PL-F1-1.Pdf [dostęp: 20.07.2020].

***Greenwashing* – charakterystyka**

Niestety nie wszystkie korporacje uczciwie podchodzą do praktyk marketingu społecznie zaangażowanego czy CSR na rzecz ochrony środowiska. Powszechnym zjawiskiem jest tzw. *greenwashing**, definiowany jako rozpowszechnianie dezinformacji, mającej na celu przekonanie konsumentów do tego, że dana organizacja działa społecznie odpowiedzialnie w zakresie środowiska naturalnego. Z greenwashingiem mamy do czynienia, gdy dana firma poświęca więcej czasu i środków na promowanie swojego ekologicznego wizerunku niż na rzeczywiste proekologiczne działania. Jego formą jest także wprowadzanie produktów z alternatywnych materiałów, które w istocie nie przyczyniają się do minimalizowania śladu węglowego.

Pojęcie to stosowane obecnie powszechnie w naukach ekonomicznych wywodzi się z języka publicystyki. Po raz pierwszy zostało użyte przez amerykańskiego ekologa Jaya Westervelda, opisującego stosowaną przez hotele praktykę namawiania gości do rzadszej wymiany zużytych ręczników – rzekomo ze względu na ochronę środowiska. O powszechności zjawiska świadczą chociażby badania przeprowadzone w Stanach Zjednoczonych przez instytucję TerraChoice Environmental Marketing, które wykazały, że informacje zamieszczone na aż 95% produktach były nieprawidłowe**. Firmy jednak decydują się na taki proceder, licząc na sympatię i lojalność do marki, co przekłada się wprost na ich zyski. Stosują przy tym różne zabiegi, ukrywając np. koszty alternatywne, sugerując ekologiczne właściwości produktu. Składają deklaracje, które nie znajdują poparcia w dostępnych materiałach lub podkreślają nieistotne cechy produktu, twierdząc, że jest ekologiczny. W końcu posługują się fałszywymi ekoetykietami odnoszącymi się do ekologii i opatrują nimi produkty w taki sposób, że odbiorca odnosi wrażenie, iż dany produkt jest certyfikowany przez podmiot zewnętrzny***. Za przykład mogą tu posłużyć marki odzieżowe, które chętnie sięgają po takie praktyki ze względu m.in. na pogoń za ekologicznymi trendami. Jednakże w efekcie nakręca to konsumpcję i generuje wielkie ilości odpadów. Takie działania podjęła m.in. firma H&M, która wprowadziła rzekomo ekologiczną kolekcję Conscious, zapewniając, że każdy jej element jest wykonany z materiałów pozyskanych ze zrównoważonych źródeł, takich jak organiczna bawełna czy poliester z recyklingu (zob. ramka *H&M – zrównoważona czy niezrównoważona działalność firmy?*). Jednak norweski Rzecznik Praw Konsumentów (nor. *Forbrukertilsynet*) zwrócił uwagę, że sieć nie precyzowała, z jakimi korzyściami dla środowiska wiązały się poszczególne produkty. Okazało się, że niektóre produkty z linii Pinatex zostały wyprodukowane z przetworzonych liści ananasa, jednak nie udało się usunąć materiałów ropopochodnych. Tak więc produkty te, określane jako ekologiczne, szkodziły środowisku jeszcze bardziej. Firma przemilczała również fakt, że przetwarzanie wspomnianych liści wymagało ogromnej ilości energii (pochodzącej z nieodnawialnych źródeł).

Z greenwashingiem wiąże się wiele negatywnych zjawisk społecznych. Poza tym, że firmy go stosujące dopuszczają się nadużyć, to może on zniechęcająco działać na konsumentów. Są oni przecież coraz bardziej świadomi, przestają wierzyć korporacjom i zaczynają wątpić w swoje prośrodowiskowe zachowania i decyzje zakupowe. Może się to wiązać ze wzmacnianiem postaw cynicznych wobec inicjatyw związanych z ochroną środowiska i podważać zaufanie do działań firm, które rzeczywiście działają aktywnie na rzecz zrównoważonego rozwoju.

* J. Karwowska, *Co to jest greenwashing*, „Gazeta SGH. Życie Uczelni", 9.11.2020, https://gazeta.sgh.waw.pl/po-prostu-ekonomia/greenwashing-swiadome-czy-nieswiadome-wprowadzanie-klienta-w-blad [dostęp: 22.01.2022].

** *TerraChoice 2010 Sins of Greenwashing Study Finds Misleading Green Claims on 95 per Cent of Home and Family Products*, CISION PR Newswire, https://www.prnewswire.com/news-releases/terrachoice-2010-sins-of-greenwashing-study-finds-misleading-green-claims-on-95-per-cent-of-home-and-family-products-105757733.html [dostęp: 26.01.2022].

*** *The Six Sins of Greenwashing: A Study of Environmental Claims in North American Consumer*, Markets Environmental Marketing, 2007, http://sinsof-greenwashing.org/ [dostęp: 26.01.2022].

Z drugiej strony mamy konsumentów, którzy zaczynają wymagać od przedsiębiorstw już nie tylko dobrego produktu, ale również zaangażowania społecznego, co potwierdzają badania (51% młodych ludzi z krajów rozwiniętych

uważa, że duże firmy mają do odegrania większą rolę niż rządy państw)[5]. Stąd też korporacje powinny przejmować część obowiązków administracji państwowej oraz realnie wspierać lokalne inicjatywy i przedsięwzięcia. Wśród kilku obszarów społecznej odpowiedzialności biznesu wymienia się środowisko naturalne – zmniejszanie negatywnego wpływu firmy na otoczenie przyrodnicze, zmniejszanie emisji zanieczyszczeń, ograniczanie wykorzystywania zasobów naturalnych i energii oraz wszelkie działania proekologiczne. Konsumenci zdają sobie sprawę, że korporacje zwiększają swoje zyski kosztem środowisk, a więc zaczynają wymagać od nich finansowania przedsięwzięć prośrodowiskowych. Jak piszą Thomas Russel i Ronald Lane, środowisko dostarcza producentom okazji do promowania działań na rzecz środowiska, a ponadto wielokrotnie ochrona środowiska jest sankcjonowana przez samych konsumentów. Za przykład można podać tzw. **ruch zielonego marketingu** (*green marketing*), który pojawił się w latach 80. XX w.[6]

Firmy wykorzystują taką sytuację i angażują się w działania, bo widzą płynące zeń korzyści, m.in. marka ukazana zostaje w dobrym świetle jako zaangażowana społecznie. Niestety można zauważyć również tendencje odwrotne – duża część biznesu lekceważy wyzwania klimatyczne, mówiąc, że nie będą zajmować się kwestiami tak odległymi jak wyzwania klimatyczne, bo ekologia to „pieśń przyszłości". Najnowsze analizy NewClimate Institute i Carbon Market Watch wskazują na wątłość obietnic klimatycznych składanych przez międzynarodowe firmy. Wśród firm, które mają problem z osiągnięciem własnych celów klimatycznych, znalazły się m.in. Nestlé, Amazon, Google oraz IKEA[7] (szerzej zob. rozdział 20. *Korporacje a zrównoważony rozwój – szanse i zagrożenia*).

Marketing społecznie zaangażowany

Konsumpcjonizm oraz wysoka konkurencja na rynku zmuszają marki do szukania nowych rozwiązań marketingowych. Z pomocą przychodzi zjawisko z pogranicza ekonomii, psychologii, socjologii i marketingu – **marketing społecznie zaangażowany** (*cause related marketing*, CRM). Definiuje się go jako połączenie celów ekonomicznych firmy z celami społecznymi w ramach danej akcji. Bardziej konkretnie nazywa się go metodą służącą tworzeniu programów opartych na potrzebach przedsiębiorstwa, z jednoczesnym rozwiązywaniem problemów społecznych[8].

---

[5] *Earned Brand Study 2017*, Edelman, https://www.edelman.com/research/earned-brand-2017 [dostęp: 8.02.2022].

[6] J.T. Russel, W.R. Lane, *Reklama według Ottona Kleppnera*, Wydawnictwo Felberg SJA, Warszawa 2000, s. 771.

[7] A. Beldowicz, *Amazon, Google, IKEA… Najwięksi niezbyt uczciwi, co do obietnic klimatycznych*, RP Klimat, 8.02.2022, https://klimat.rp.pl/rachunek-sumienia/art35656601-amazon-google-ikea-najwieksi-niezbyt-uczciwi-co-do-obietnic-klimatycznych [dostęp: 8.02.2022].

[8] *Marketing Społecznie Zaangażowany*, Encyklopedia CSR, Forum Odpowiedzialnego Biznesu, https://odpowiedzialnybiznes.pl/hasla-encyklopedii/marketing-spolecznie-zaangazowany/ [dostęp: 31.07.2016].

Santander #DlaPlanety – przykład dobrej praktyki

Źródło: *Santander Bank Polska S.A. działa #DlaPlanety*, Dla Planety, https://2020.dlaplanety.pl/ekodzialania/akcje-partnerskie/santander-bank-polska-dziala-dlaplanety [dostęp: 12.01.2022].

Santander Bank Polska angażuje się w budowanie świadomości proekologicznej zarówno wśród swoich klientów, jak i pracowników. Od kilku lat bank jest partnerem strategicznym kampanii „Zielona Wstążka #DlaPlanety", ogłaszanej z okazji Światowego Dnia Środowiska. W roku 2020 w intranecie pracownicy mieli możliwość publikowania swoich zdjęć, na których pokazywali, jak dbają o bioróżnorodność i co pożytecznego robią dla natury. Najczęściej pokazywali domki dla owadów, łąki kwietne wokół domów oraz oddziałów, ogródki na balkonach. Natomiast klienci banku na Facebooku mogli pokazać, jak realizują swoje ekopostanowienia i co robią dla natury. W odpowiedziach pojawiły się e-faktury, racjonalne zakupy, ograniczenie używania plastiku czy zbieranie deszczówki. Kampanię wspierał Marcin Dorociński – ambasador marki Santander.

Bank realizuje również inne inicjatywy, które ograniczają negatywny wpływ na środowisko. Jedną z nich jest wprowadzenie do oferty w 2021 r. ekokart płatniczych. Produkowane są one z plastiku pochodzącego w 85% z recyklingu oraz z PLA na bazie kukurydzy, co pozwala na ograniczenie zużycia plastiku, redukcję śladu węglowego do 75% i przechodzenie na gospodarkę obiegu zamkniętego. Warto przy tym zaznaczyć, że działając odpowiedzialnie, bank nie planował od razu wymieniać kart wszystkim klientom. Wymiana odbywa się stopniowo – na początku karty otrzymali klienci, którzy otworzyli nowe konto lub ich karty straciły ważność.

Marketing społecznie zaangażowany to model, w którym organizacje nie tylko czerpią zyski z akcji promocyjnych swoich produktów lub usług, ale również wspierają dzięki nim działalność organizacji pozarządowych, projektów dobroczynnych czy różnego rodzaju akcji skupionych na konkretnym, społecznie istotnym celu.

CRM umożliwia współpracę na linii przedsiębiorstwa – organizacje pozarządowe, które angażują się w problemy społeczne. Organizacje te zazwyczaj nie otrzymują wystarczającego wsparcia od instytucji rządowych, a zatem szukają innych źródeł dotacji. Przedsiębiorstwa mogą w ten sposób poprawiać swój wizerunek, budować zaufanie i relacje z interesariuszami. Za przykład można tu podać firmę Mars i jej kampanię *The Lion's Share*, w której zachęca firmy wykorzystujące wizerunki zagrożonych gatunków zwierząt w reklamach do wpłaty na cele ich ochrony. Program jest realizowany wspólnie z twórcami Programu Narodów Zjednoczonych ds. Rozwoju (UNDP). Warto podkreślić, że ponad 50 dużych firm zareagowało pozytywnie na ten apel. Podobną kampanię przeprowadziła firma Lacoste. Jej tytuł to *Save Our Species*, a dotykała ważnego problemu wymierania gatunków zwierząt. Zasady kampanii opierały się na tym, że zamiast standardowego loga firmy (krokodyl) na limitowanej serii koszulek polo znalazły się podobizny różnych zwierząt reprezentujących właśnie gatunki zagrożone wyginięciem. Liczba koszulek z wizerunkiem danego gatunku odpowiada liczbie zwierząt tego gatunku, które pozostają na wolności. Cena polo z limitowanej edycji wynosiła 150 USD, a łącznie wyprodukowano ich 1775. Cały dochód z kampanii został przekazany do Międzynarodowej Unii Ochrony Przyrody.

Ostatnim ciekawym przykładem przywołanym w rozważaniach, tym razem z rodzimego rynku, będzie kampania firmy Frosta *Może zadbajmy o morze*, zorganizowana we współpracy z pozarządową organizacją Marine Stewardship Council Polska (MSC Polska). Miała ona na celu edukację w zakresie świadomego wyboru konsumowanych ryb. W ten sposób firma zwracała uwagę na problem środowiskowy, jakim jest niewystarczająca ochrona ekosystemu morskiego, a także nadmierna eksploatacja łowisk oraz nieodpowiedzialne praktyki rybackie. W ramach akcji uświadamiano odbiorców na temat stanu mórz czy też gatunków zagrożonych ryb. Ponadto Frosta, jako firma sprzedająca produkty rybne, podkreślała, że do swojej produkcji wykorzystuje ryby pochodzące z certyfikowanych łowisk. Na opakowaniach produktów można znaleźć certyfikaty MSC świadczące o pozyskiwaniu ryb według zrównoważonych standardów[9] (zob. rozdział 8. *Zrównoważone rybołówstwo*).

Jak pokazują przytoczone przykłady, marketing społecznie zaangażowany przynosi określone korzyści. Pozwala na włączenie się w istotne z punktu widzenia środowiska naturalnego sprawy każdemu konsumentowi. Konsument może poczuć, że ma na coś wpływ, odczuć satysfakcję, że ma swój wkład w rozwiązanie problemu, co więcej, znajduje swoje miejsce w hierarchii społecznej. Może się to wiązać także z możliwością rozwiązania określonego problemu społecznego, który bez tych działań nie zostałby dostrzeżony czy wyjaśniony, a bez odpowiednich środków finansowych nie udałoby się go rozwiązać.

[9] *Frosta zachęca do dbania o morze*, Kampanie Społeczne, www.kampaniespoleczne.pl/csrcrm,7340,frosta_zacheca_do_dbania_o_morze [dostęp: 3.08.2016].

Transakcje bitcoinem a emisja CO_2

Zaangażowany w kwestie zrównoważonego rozwoju holenderski bank centralny De Nederlandsche Bank (DNB) badał wpływ sektora finansowego na klimat. Okazało się, że pojedyncza transakcja bitcoinem wiąże się z emisją ok. 402 kg CO_2 – to mniej więcej tyle samo, ile produkuje przeciętne gospodarstwo domowe przez 3 tygodnie. Weryfikowanie transakcji wymaga ogromnych mocy obliczeniowych, a cały proces wiąże się z bardzo dużym zużyciem energii. Co ciekawe, również producent samochodów elektrycznych Tesla przestał akceptować bitcoin jako metodę płatności. W Holandii pojawiają się głosy, że należy zakazać bitcoina, zanim będzie za późno*.

* *Transakcja bitcoinem emituje tyle CO_2, co gospodarstwo domowe przez trzy tygodnie*, Wirtualne Media, 15.01.2022, https://www.wirtualnemedia.pl/artykul/transakcja-bitcoin-emituje-tyle-co2-co-gospodarstwo-domowe-przez-trzy-tygodnie [dostęp: 20.03.2022].

Należy w tym miejscu postawić jeszcze jedno pytanie: czy wobec nastawienia na zysk działania z zakresu marketingu społecznie zaangażowanego mogą być uznane za społecznie odpowiedzialne? Bez wątpienia tak, społeczna odpowiedzialność nie neguje bowiem konieczności wypracowywania zysku. Wręcz przeciwnie – już Archie B. Carroll, tworząc swój model społecznej odpowiedzialności, zbudował go na podłożu odpowiedzialności ekonomicznej, czyli odpowiedzialności właśnie za wypracowywanie zysków[10]. To dopiero zysk daje możliwość podejmowania innych działań społecznie odpowiedzialnych. Tego typu marketing oparty jest na racjonalnym, umotywowanym zyskiem działaniu, gdzie widzi się **cele społeczne jako część celów przedsiębiorstwa**.

Reklama zaangażowana

Należy wyraźnie odróżnić **reklamę społeczną** od marketingu społecznie zaangażowanego. Pomimo że zarówno jedna, jak i druga forma działań mają za zadanie zwrócenie uwagi na problem społeczny, to jednak ich cel podstawowy jest różny. Główny cel reklamy społecznej stanowi wywołanie zmiany postawy u odbiorcy, natomiast w przypadku marketingu społecznie zaangażowanego głównym zamiarem uczyniono, tak jak w przypadku reklamy komercyjnej, chęć maksymalizowania zysku, poprawę wizerunku oraz zwrócenie uwagi konsumenta na problem społeczny i niejako zaproszenie do jego wspólnego rozwiązania. Reklamę społeczną możemy zdefiniować jako **komunikat perswazyjny służący zarówno informowaniu, jak i zmianie postaw i zachowań**. Zakłada się, że ta zmiana nie ma charakteru komercyjnego, a jest ukierunkowana na kreowanie pożądanych prospołecznych zachowań, jak np. dbanie o środowisko.

Reklama zaangażowana społecznie staje się swoistym sumieniem społecznym, jej przekaz jest często nieprzyjemny, może bowiem dotykać problemu, który wywołuje lęk. Główny środek perswazji to oferowanie korzyści, jakie można osiągnąć, odpowiednio zmieniając postawę. Czasem te korzyści wydają się mało

[10] A.B. Carroll, *Business and Society: Ethics and Stakeholders Management*, Cincinnati, Ohio 1993, s. 35.

Dbałość o środowisko ważna dla polskich konsumentów

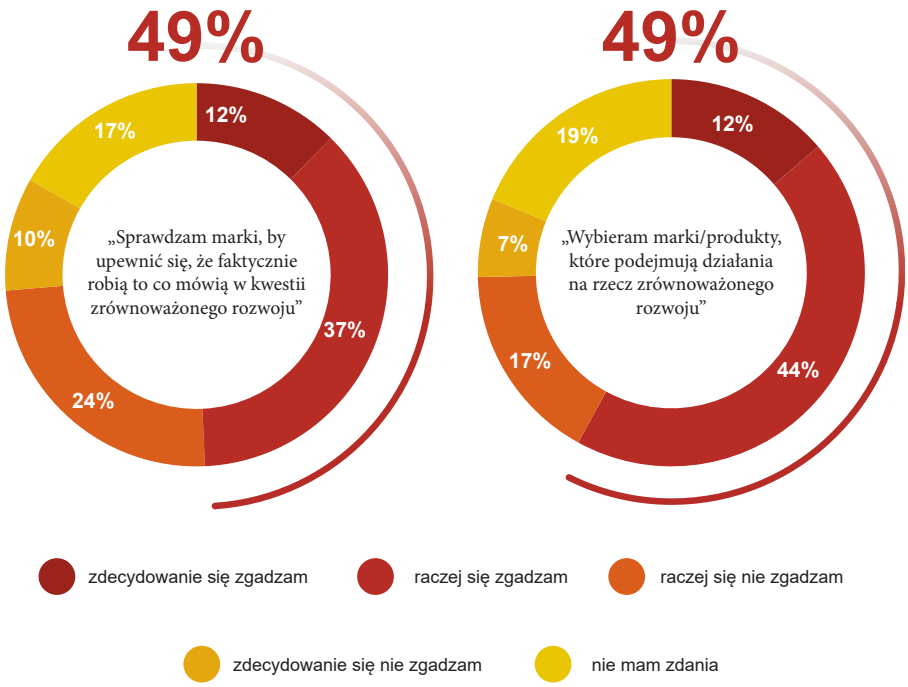

Źródło: *Obawy o stan środowiska naturalnego i klimatu. Wyniki ogólnopolskiego badania: Indeks Postaw Klimatycznych*, Deloitte, https://www2.deloitte.com/content/dam/Deloitte/pl/Documents/Reports/pl_raport_Indeks_Postaw_Klimatycznych_w_Polsce_Deloitte_10_2021.pdf [dostęp: 15.01.2022].

Ponad połowa respondentów (58%) w zaprezentowanym w ramce badaniu deklaruje, że wybiera marki/produkty, które podejmują działania na rzecz zrównoważonego rozwoju. Dodatkowo co drugi oświadcza, że sprawdza marki, aby upewnić się, iż faktycznie robią to, co głoszą w kwestii zrównoważonego rozwoju. Niezależnie od kategorii produktu ponad połowa respondentów twierdzi, że aspekty środowiskowe były dla nich ważne lub bardzo ważne podczas ostatnich zakupów. Ich istotność w codziennych wyborach wyraźnie wiąże się ze skalą obaw klimatycznych. Wśród osób deklarujących zaniepokojenie zmianami klimatycznymi 66% uważa aspekty środowiskowe jako ważne lub bardzo ważne. Wśród pozostałych, tj. niezaniepokojonych stanem klimatu, odsetek ten był wyraźnie niższy – 46% deklarowało, że te aspekty były co najmniej ważne.

atrakcyjne ze względu na czas ich osiągnięcia, np. w przypadku reklam dotyczących ochrony środowiska obiecywane korzyści nie dotyczą adresata reklamy, ale przyszłych pokoleń[11]. Za przykład takiej reklamy można uznać niezwykle sugestywne obrazy *Nature Is Speaking*, gdzie pozwolono niejako przemówić naturze, która na co dzień zdaje się nie posiadać głosu. Jej ustami stali się znani aktorzy, m.in. Julia Roberts, Harrison Ford, Kevin Spacey, Edward Norton, Penélope Cruz, Robert Redford, Joan Chen, Lee Pace, Reese Witherspoon, Liam Neeson, Ian

[11] F. Bylok, *Reklama społeczna jako „sumienie" współczesnego społeczeństwa*, „Studia Politicae Universitatis Silesiensis" 2009, nr 4–5, s. 175–189.

Film *Kampania przeciw klimatowi*, reż. Mads Ellesøe, z 2020 r.

Dokument *Kampania przeciw klimatowi** to wynik dziennikarskiego śledztwa Madsa Ellesøe, który odsłania mechanizmy działania petrochemicznych gigantów. Ich celem było zasianie niepewności co do prawdziwości naukowych teorii dotyczących zmian klimatycznych. Reżyser także proces finansowania organizacji, think-tanków i uniwersytetów, a także wynajmowania pseudoekspertów, takich jak Marc Morano z CFACT (Committee for a Constructive Tomorrow), który mimo braku wykształcenia świetnie radził sobie w debatach o klimacie. Twórcy filmu ujawniają nieoczywiste powiązania naftowych gigantów i podejmowane wysiłki, by ukryć ich rolę w klimatycznym kryzysie.

* *Kampania przeciw klimatowi*, reż. M. Ellesøe, WatchDogs, Dania–Finlandia–Norwegia–Szwajcaria–Belgia 2020.

Somerhalder, Lupita Nyong, którzy zwrócili uwagę na poważne problemy związane z zanieczyszczeniem środowiska[12].

To, że kwestie zmian klimatu są ważne dla potencjalnych konsumentów, pokazują wyniki badań *Indeks Postaw Klimatycznych w Polsce* przeprowadzonych przez Deloitte. Wśród Polek i Polaków 64% deklaruje, że w ciągu ostatniego miesiąca martwiła się konsekwencjami zmian klimatycznych. Ponad 80% osób wskazuje, że swoje obawy związane ze zmianami klimatycznymi przekuwa w działania. Najwięcej respondentów stara się nie marnować żywności, wody i energii, ale wiele osób ogranicza także zakupy czy podróże. Takie działania częściej deklarują kobiety, osoby starsze oraz osoby z wyższym wykształceniem. Niemal połowa z ankietowanych kobiet w ostatnim roku ograniczała liczbę kupowanych ubrań, a blisko 30% redukowała spożywanie mięsa. Dodatkowo 33% respondentów częściej wybiera lokalne produkty, 20% wybiera jedynie produkty przyjazne dla środowiska. Zakres podejmowanych działań pozostaje powiązany z zaniepokojeniem o zmiany klimatyczne. Osoby deklarujące, że w ciągu ostatniego miesiąca martwiły się konsekwencjami zmian klimatycznych, średnio podejmowały pięć działań prośrodowiskowych[13].

1 Kalendarium

1998 – *Caux Round Table Principles for Responsibility* – dokument stawiał sobie za cel sformułowanie zasad postępowania biznesu, akceptowalnych i honorowanych przez wszystkich.

1998 – wprowadzenie standardu SA 8000 (*Social Accountability 8000*). Jest to norma, która określa zasady w zakresie odpowiedzialności społecznej, jakie przedsiębiorstwo powinno spełnić, by móc być określane jako społecznie odpowiedzialne.

2001 – *Green Paper on Corporate Social Responsibility* – ogłoszony przez Komisję Europejską dokument, który określał społeczną odpowiedzialność firm jako działania dobrowolne, świadome i planowe, mające na celu dążenie do lepszych relacji

[12] *Nature Is Speaking*, Conversation International, https://www.conservation.org/nature-is-speaking [dostęp: 3.02.2022].

[13] *Konsumenci są gotowi na działania łagodzące skutki zmian klimatu*, Deloitte, 10.2021, https://www2.deloitte.com/pl/pl/pages/zarzadzania-procesami-i-strategiczne/articles/konsumenci-sa-gotowi- na-dzialania-lagodzace-skutki-zmian-klimatu.html [dostęp: 30.01.2022].

z różnymi grupami interesariuszy, jak również działania na rzecz społeczeństwa i środowiska naturalnego.

2002 – ogłoszenie przez Komisję Europejską Strategii realizacji i upowszechniania CSR (*Communication on CSR. A business contribution to sustainability development*).

Słowniczek

Rozszerzona Odpowiedzialność Producenta (***Extended Producer Responsibility***, **EPR**) – pojęcie, które odnosi się do ponownego wykorzystania odpadów i zapobiegania ich powstawaniu, recyklingu oraz innych form odzysku. W niektórych państwach, jak np. w Szwecji, charakterystycznym dla EPR elementem jest m.in. dobrze rozwinięty system kaucyjny.

Strategia *Lean* – stworzenie takich warunków funkcjonowania organizacji, w których pracownicy i liderzy wspólnie realizują założenia biznesowe firmy, jednocześnie identyfikując i eliminując marnotrawstwo. Koncepcja rozwinęła się w oparciu o zasady i narzędzia systemu produkcyjnego Toyoty. *Lean* powstało na trzech filarach: określenie i tworzenie wartości dla klienta, ciągłe doskonalenie procesu poprzez eliminację marnotrawstwa, szacunek dla załogi wyrażający się w postawie kadry zarządzającej.

Zero waste (lub ***less waste***) – ochrona wszystkich zasobów poprzez odpowiedzialną produkcję, konsumpcję, ponowne wykorzystanie i odzyskiwanie wszystkich produktów, opakowań i materiałów bez ich spalania oraz bez zrzutów do ziemi, wody lub powietrza, które zagrażają środowisku lub zdrowiu ludzkiemu. Życie wedle idei *zero waste* sprowadza się do stosowania określonych zasad tzw. 5 R: „odmawiaj" (*refuse*), „ograniczaj" (*reduce*), „wykorzystaj ponownie" (*reuse*), „recyklinguj" (*recycle*), „kompostuj" (*rot*).

Problemy do dyskusji

1. W jaki sposób firmy mogą działać odpowiedzialnie i jakie powinny przyjmować związane z tym strategie komunikacyjne?
2. Jakie zagrożenia wynikają ze stosowania przez firmy greenwashingu?
3. Jaka jest rola reklamy społecznej w komunikowaniu o zrównoważonym rozwoju?

Dodatkowa literatura

Bakalarska J., *Marketing wartości*, Wydawnictwo Słowa i Myśli, Lublin 2016.

Baran G., *Marketing współtworzenia wartości z klientem. Społecznotwórcza rola marketingu w procesie strukturacji interakcyjnego środowiska doświadczeń*, Instytut Spraw Publicznych Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2013.

Granice i zastosowania reklamy społecznej, red. M. Nóżka, K. Keller, Instytut Socjologii Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2007.

Kotler P., *Marketing*, Dom Wydawniczy Rebis, Poznań 2015.

Marketing Społecznie Zaangażowany, Encyklopedia CSR, Forum Odpowiedzialnego Biznesu, https://odpowiedzialnybiznes.pl/hasla-encyklopedii/marketing-spolecznie--zaangazowany [dostęp: 6.07.2022].

Odnowiona strategia UE na lata 2011–2014 dotycząca społecznej odpowiedzialności przedsiębiorstw, Komisja Europejska, KOM(2011) 681 wersja ostateczna, Bruksela 2011.

Materiał filmowy

Anne-Ro Klevant: Zrównoważony rozwój zaczyna się od edukacji, Vogue Polska, 11.06.2020, https://www.youtube.com/watch?v=E53p08vk8kk [dostęp: 6.07.2022].

Anne-Ro Klevant, dyrektorka marketingu platformy Fashion for Good z Amsterdamu, opowiada w materiale filmowym o ekologicznej przyszłości mody. W swych rozważaniach wskazuje, jak skończyć z nadprodukcją, a zamiast brać, tworzyć i zużywać – brać, tworzyć, odnawiać i przywracać do użytku.

Kamil Minkner

Rozdział 25

Od zrównoważonego rozwoju w filmach do filmów zrównoważonych

Niniejszy rozdział poświęcono zrównoważonemu rozwojowi w odniesieniu do filmu. Zagadnienie to omówiono na przykładzie ekologicznych kontekstów filmu – jednego z aspektów realizacji Celów Zrównoważonego Rozwoju. Według twórczyni tego ujęcia, Gro Harlem Brundtland, zaspokajanie potrzeb współczesnych społeczeństw nie może ograniczać prawa do spełniania potrzeb przyszłych pokoleń, szczególnie w odniesieniu do kluczowych zasobów przyrodniczych planety (na temat genezy pojęcia zob. rozdział 1. *Zrównoważony rozwój – pojęcie i geneza*).

Powyższe założenie oznacza, że rozwój społeczny i ekonomiczny musi opierać się na fundamencie ekologicznym, a wyzwania ekologiczne korelują z innymi problemami społecznymi. Do takiego podejścia konkretnie w realizacji filmów namawia chociażby Flandryjski Fundusz Audiowizualny, który opracował specjalny przewodnik zrównoważonego rozwoju dla branży filmowej, gdzie zawarto wzorcowe przykłady „zielonych" filmów, jak np. *Samuel w chmurach*[1] (2016 r.). Tytuł ten dokumentuje wpływ zmian klimatycznych na tytułowego bohatera i funkcjonowanie jego ośrodka narciarskiego, położonego w górzystym rejonie Boliwii, gdzie śniegu jest coraz mniej. Warto dodać, że producenci pokazali dokument lokalnej społeczności, wsłuchali się w opinie jej członków oraz wydali lokalnie część swojego budżetu. Omówiony przykład wskazuje także, jak istotne jest łączenie perspektywy krajów Północy i Południa. Warto w tym zakresie wymienić tu także film *8*[2] (2008 r.), który stanowi przykład dzieła kolektywnego, złożonego z kilku filmów krótkometrażowych, przygotowanych przez znanych reżyserów z całego świata. Film ten tytułem nawiązuje się do ośmiu Milenijnych Celów Rozwoju, a jego przedmiotem były stały się zaniechania, jakie poczyniono pod kątem ich osiągania.

Problem kina ekologicznego można rozpatrywać na trzech płaszczyznach. Pierwsza z nich odnosi się do tematyki ekologicznej w narracjach filmowych. Ze względu na ogromną popularność medium filmowego, rozpoznanie wyobrażeń, konkretnych argumentacji oraz rozmaitych strategii w zakresie komunikowania przekazów ekologicznych należy uznać za istotne wyzwanie w kontekście

[1] *Samuel w chmurach* / *Samuel in the Clouds*, reż. P. van Eecke, Belgia – Holandia – Boliwia 2016.

[2] *8*, reż. J. Campion, W. Wenders, Francja 2008.

Zrównoważona produkcja filmowa

Prawdziwie ekologiczne filmy są w zrównoważony sposób realizowane. Z danych Krajowej Izby Producentów Audiowizualnych (KIPA), która koordynuje wysiłki zielonej produkcji filmowej w Polsce, wynika, że główne problemy ekologiczne każdego planu filmowego to: nadmierne zużywanie zasobów (energia elektryczna, paliwo, woda), generowanie dużej ilości odpadów (plastikowe butelki i sztućce jednorazowe, elementy scenografii nienadające się do ponownego użycia), wysoki ślad węglowy, powstający na skutek transportu ekipy i sprzętu, korzystanie z nieodnawialnych, zanieczyszczających środowisko źródeł energii. Pierwsze aktywności, aby przezwyciężyć te problemy, podjęto w USA, tworząc w 2010 r. specjalny przewodnik dobrych praktyk w ramach Amerykańskiej Gildii Producentów. Rok później zainicjowało swoją działalność brytyjskie konsorcjum Albert, które uruchomiło kalkulator do obliczania śladu węglowego.

Pionierskie działania w skali międzynarodowej podjęto w marcu 2015 r., a koordynowała je specjalna grupa Film4Climate, działająca w ramach projektu Connect4Climate funkcjonującego w strukturze Banku Światowego. Efektem aktywności grupy była deklaracja, w ramach której wezwano instytuty i komisje filmowe na całym świecie do przeznaczenia części swoich budżetów na filmy wdrażające protokoły zmniejszające ślad węglowy produkcji. W grudniu 2015 r. podczas spotkania COP21 w Paryżu przyjęto Kartę, w której zobowiązano się m.in. tworzyć i udostępniać Raporty Zrównoważonego Rozwoju dla każdej produkcji, zatrudniać „zielonych" ekspertów w pionie produkcyjnym, a także wnosić pozytywny wkład do społeczności, w ramach której produkcja danego filmu wywarła negatywny wpływ. Z biegiem czasu uruchomiono podobne regionalne inicjatywy, jak program „Green Screen" funkcjonujący w ramach inicjatywy Interreg Europe Unii Europejskiej (2017–2021).

współczesnych wyzwań środowiskowych. Drugą płaszczyzną jest zrównoważona produkcja filmowa, a więc działania branży filmowej na rzecz ochrony środowiska (zob. ramka *Zrównoważona produkcja filmowa*). Trzecia płaszczyzna obejmuje funkcjonowanie sieci „zielonych" festiwali filmowych oraz różnych organizacji społecznych, które promują filmy o tematyce środowiskowej oraz praktyki zrównoważonego rozwoju w branży filmowej (zob. ramki *Green Seal i Gold Seal, czyli ekologiczne nagrody dla filmów*; *Zielone festiwale*).

Kluczowe pojęcia i odmiany filmu ekologicznego

Odniesienia do środowiska naturalnego czy wręcz zachwyt nad naturą wpisane są w kino od zarania jego dziejów. Jeszcze przed pierwszymi publicznymi pokazami ruchomych obrazów, w latach 80. XIX w., pojawiały się takie wynalazki jak strzelba fotograficzna (prototyp kamery filmowej), która po naciśnięciu spustu dawała możliwość zapisu 12 zdjęć z kolejnymi fazami ruchu. Ówcześni wynalazcy nie szukali nowej sztuki albo rozrywki, ale pragnęli wynaleźć narzędzie dokładnej obserwacji przyrody, szczególnie zwierząt. Natomiast świadoma realizacja tematyki ekologicznej pojawiła się dużo później. Termin **„ekokino"** zaproponował jako pierwszy Roger C. Anderson w 1966 r. Autor wysunął propozycję, aby sfilmować wszystkie żywe organizmy świata i pokazywać je w teatrach w warunkach symulujących środowisko naturalne[3].

[3] K.-W. Chu, *Ecocinema*, "Journal of Chinese Cinemas" 2016, Vol. 10, No. 1, s. 11.

Pomimo tego typu pomysłów tematyka ekologiczna w filmie przez wiele lat nie cieszyła się szczególnym zainteresowaniem. Algorytm wyszukiwania w największym serwisie filmowym na świecie – portalu IMDb – pozwala wyodrębnić filmy na określony temat według przypisanych przez użytkowników słów kluczowych. W ten sposób można wskazać, że pomiędzy rokiem 1900 a 2000 pełnometrażowych filmów (zarówno fabularnych, jak i dokumentalnych) o tematyce ekologicznej, które oceniło przynajmniej 100 osób (co gwarantuje minimalną popularność), było 50, z czego ogromna większość widzów przypisywała etykietę ekologiczną do danego filmu stosunkowo swobodnie, traktując ją bardziej jako pretekst (przykładem film *science fiction Zielona pożywka*[4], pokazujący upiorną wizję przyszłości, w której odpowiedzią na kryzys demograficzny jest eutanazja osób starszych). W latach 80. XX w. pojawiły się bardziej czytelne odniesienia. Niemniej albo miały one charakter metaforyczny, albo nie traktowały tematu dogłębnie; za przykład mogą służyć dwa filmy pochodzące z 1993 r.: *Park Jurajski*[5] (ostrzeżenie przed naruszeniem równowagi ekosystemowej) oraz *Uwolnić orkę*[6] (fabuła prezentuje przyjaźń chłopca i tytułowego zwierzęcia, a zarazem walkę o uwolnienie zwierzęcia z oceanarium)[7]. Prawdziwym przełomem okazał się rok 2006 i film *Niewygodna prawda*[8] z udziałem byłego wiceprezydenta USA Ala Gore'a. Utwór ten zainicjował debatę publiczną na temat globalnego ocieplenia. Co do lat 2006–2021 IMDb pokazywał już 175 filmów o samych tylko zmianach klimatycznych. Co więcej, wśród wszystkich pełnometrażowych filmów dokumentalnych (ponad 110 tys. ujętych w bazie IMDb) *Niewygodna prawda* plasuje się na piątym miejscu pod względem popularności. *Niewygodna prawda* to w dużej mierze wykład Ala Gore'a, wygłoszony w eleganckiej sali w otoczeniu słuchaczy. Sceny poza wykładem pokazują bohatera przy pracy albo jako działacza ekologicznego zaangażowanego w akcje na całym świecie.

Mając na uwadze związki tematyki ekologicznej z filmem, można wyodrębnić trzy główne rodzaje filmów: ekologiczne, quasi-ekologiczne oraz antyekologiczne. **Filmy ekologiczne** to takie, które intencjonalnie i programowo, a zarazem aprobatywnie promują wiedzę i świadomość ekologiczną w zakresie problemów i wyzwań środowiskowych, wskazują pożądane praktyki polityczne, społeczne i ekonomiczne na rzecz zrównoważonego rozwoju oraz przedstawiają pożądany stan funkcjonowania systemu społeczno-ekologicznego. Do grupy tej zaliczyć możemy filmy dokumentalne, które przedstawiają różne, chociaż powiązane fronty walki o zrównoważone środowisko: klimatyczny w wymiarze

[4] *Zielona pożywka* / *Soylent Green*, reż. R. Fleischer, USA 1973.

[5] *Park Jurajski* / *Jurassic Park*, reż. S. Spielberg, USA 1993.

[6] *Uwolnić orkę* / *Free Willy*, reż. S. Wincer, USA – Francja 1993.

[7] Jak zmieniały się motywy ekologiczne w filmach na przestrzeni lat, dobrze obrazuje książka: *Ecology and Popular Film. Cinema on the Edge*, eds. R.L. Murray, J.K. Heumann, State University of New York Press, New York 2009.

[8] *Niewygodna prawda* / *An Inconvenient Truth*, reż. D. Guggenheim, USA 2006.

Green Seal i Gold Seal, czyli ekologiczne nagrody dla filmów

Gala wręczenia nagród w kategorii „zrównoważona produkcja audiowizualna"

Źródło: *2019 Marks a Record Year for Our EMA Green Seal for Production*, EMA, 12.07.2019, https://www.green4ema.org/newsletters/2019/7/12/cwuzk31xdrdnlchleyc5w7fajz8fr3 [dostęp: 20.02.2022].

Environmental Media Association (EMA) to organizacja *non-profit* zajmująca się promocją zrównoważonego rozwoju w branży audiowizualnej i filmowej. Celami EMA są m.in. modelowanie ról celebrytów na potrzeby różnych społecznych kampanii o tematyce ekologicznej, opracowywanie wiadomości w mediach społecznościowych, a także przydzielanie nagród Green Seal (Zielona Foka) oraz Gold Seal (Złota Foka), które można uznać za swoiste certyfikaty jakości pod względem zrównoważonego rozwoju. Przyznanie nagrody opiera się na rygorystycznych, punktowanych kryteriach. Procedura opracowana została przez Amerykańską Gildię Producentów i obejmuje odpowiedzi na takie pytania, jak np.:

- Czy twórca scenariusza włączył w dramaturgię działania odpowiedzialne środowiskowo?
- Czy co najmniej 30% pakietu oświetleniowego na planie miało charakter energooszczędny?
- Czy wdrożono plan ograniczenia czerwonego mięsa i/lub jeden dzień całkowicie wegetariański?
- Czy resztki jedzenia zostały przekazane bankom żywności lub organizacjom charytatywnym?
- Czy większość zestawów scenograficznych została zbudowana z modułów ponownie użytych?

W roku 2019 jedną z nagród EMA otrzymał popularny film *Yesterday** (reż. Danny Boyle). Wśród dobrych praktyk na rzecz zrównoważonego rozwoju na planie tego filmu zastosowano m.in. program recyklingu i kompostowania, cyfrową dystrybucję skryptów i harmonogramów, przekazanie obsadzie i załodze butelek na wodę wielokrotnego użytku; produkcja przekazała 2860 GBP nadmiaru cateringu i dekoracji dla City Harvest London, zorganizowała również zbiórkę na cele charytatywne.

* *Yesterday*, reż. D. Boyle, Wielka Brytania – USA 2019.

ogólnym (np. *Niewygodna prawda*; *Za pięć dwunasta*[9] z 2007 r.), żywnościowy (*Cowspiracy. Tajemnica równowagi ekologicznej środowiska*[10] z 2014 r.; *Ciemne strony rybołówstwa* – zob. ramka *Film Ciemne strony rybołówstwa*), antykonsumpcyjny (*Minimalizm: dokument o rzeczach ważnych* – zob. ramka *Film Minimalizm: dokument o rzeczach ważnych*), związany z bioróżnorodnością (*Zatoka cieni*[11] z 2019 r.), modowy (*Moda – prawdziwe koszty*[12] z 2015 r.). Z drugiej strony, powstają realistyczne, społecznie zaangażowane fabuły, jak film *O chłopcu, który ujarzmił wiatr*[13] (2019 r.), którego bohater walczy z głodem w afrykańskim mieście, starając się zbudować generator prądu na wiatr.

Warto dodać, że w awangardzie zaangażowanego fabularnego kina ekologicznego są dzieła z krajów Globalnego Południa, które wnoszą unikalną perspektywę oglądu rzeczywistości (zob. ramkę *Film Dzięki za deszcz*). Na festiwalu filmów indyjskich, jaki odbył się w Panjim na Półwyspie Goa w listopadzie 2021 r., pojawiły się filmy takie jak *Taledanda*[14], które pokazują, jak problemy ekologiczne, m.in. wycinka drzew, przeplatają się z realnymi problemami politycznymi (korupcja), społecznymi (trudna pozycja grup plemiennych) i osobistymi (główny bohater jest niepełnosprawny umysłowo).

Część ekologicznych filmów fabularnych opiera się na bardziej metaforycznych strategiach. Tematyka ekologiczna może nawet jawić się tu wprost, niemniej odniesienia do aktualnej rzeczywistości są przedstawiane pośrednio. Przykładem mogą być filmy, w ramach których stosuje się różne rozwiązania fantastyczne. Niektóre z tych dzieł, chociaż opierają się na pomysłach fantastycznych, są bliskie współczesnej rzeczywistości, jak *Pomniejszenie*[15] (2017 r.), które kreuje wyobrażenie bardziej zrównoważonego ekologicznie świata dzięki eksperymentowi pomniejszenia ludzi i otoczenia, w którym żyją. Inne filmy operują swego rodzaju fantastycznym przeniesieniem i sublimacją, jak *Avatar*[16] (2009 r.). Dzieło to bardzo często jest interpretowane jako ekologiczna baśń o potrzebie zrównoważonego rozwoju, któremu zagraża militarystyczny kapitalizm. Szczególną grupę stanowią filmy apokaliptyczne, czy wręcz postapokaliptyczne, jak *Snowpiercer: Arka przyszłości*[17] (2013 r.), którego akcję osadzono w pędzącym dookoła Ziemi pociągu przewożącym ludzi, którzy przeżyli katastrofę klimatyczną. Interesująco

---

[9] *Za pięć dwunasta* / *The 11th Hour*, reż. L. Conners, N. Conners, USA 2007.

[10] *Cowspiracy: tajemnica równowagi ekologicznej środowiska* / *Cowspiracy: The Sustainability Secret*, reż. K. Andersen, K. Kuhn, USA 2014.

[11] *Zatoka cieni* / *Sea of Shadows*, reż. R. Ladkani, Austria 2019.

[12] *Moda – prawdziwe koszty* / *The True Cost*, reż. A. Morgan, USA – Bangladesz – Kambodża – Chiny – Dania – Francja – Haiti – Indie – Włochy – Uganda – Wielka Brytania 2015.

[13] *O chłopcu, który ujarzmił wiatr* / *The Boy Who Harnessed the Wind*, reż. Ch. Ejiofor, Wielka Brytania – Malawi 2019.

[14] *Taledanda*, reż. P. Krupakar, Indie 2021.

[15] *Pomniejszenie* / *Downsizing*, reż. A. Payne, USA 2017.

[16] *Avatar*, reż. J. Cameron, USA – Wielka Brytania 2009.

[17] *Snowpiercer: Arka przyszłości* / *Snowpiercer*, reż. J. Bong, Korea Południowa – USA – Francja – Czechy 2013.

w tym zakresie jawi się katastroficzny pamflet *Nie patrz w górę*[18] (2021 r.), który można uznać za metaforę epoki sceptycyzmu naukowego. Oglądamy tu wysiłki uczonych, którzy pragną zainteresować opinię publiczną kometą, która ma zniszczyć Ziemię. Ostatecznie zwykli ludzie, ale i politycy nie dali się przekonać naukowcom, że nadciąga kataklizm i w rezultacie dochodzi do zniszczenia planety.

Zielone festiwale

Promowaniem tematyki ekologicznej w filmach zajmują się także festiwale filmowe. Najważniejsze z nich działają w sieci Green Film Network (GFN)*. Jest to międzynarodowa organizacja skupiająca największe festiwale filmów ekologicznych na poziomie międzynarodowym. GFN stworzona została przez Gaetano Capizziego, założyciela i obecnego dyrektora CinemAmbiente – włoskiego festiwalu filmów ekologicznych. Sieć niedawno uzyskała certyfikat Programu Środowiskowego ONZ. Celami sieci są tworzenie międzynarodowego środowiska osób z branży filmowej zajmujących się problematyką ekologiczną oraz koordynowanie działań podejmowanych przez poszczególne festiwale. Sieć promuje najlepsze filmy na arenie międzynarodowej, organizuje debaty, wydaje książki, inspiruje różne inicjatywy artystyczne oraz przyznaje coroczne nagrody w dziedzinie filmu dokumentalnego. Idea GFN, realizowana w praktyce, przejawia się w działaniach wyrażających partnerstwo między krajami globalnej Północy i Południa.

Wśród 33 festiwali zrzeszonych w sieci na uwagę zasługują wydarzenia z Brazylii, Dominikany, Meksyku, Indii. Ich znaczenie przejawia się także w możliwości nominowania filmów do nagrody przyznawanej następnie przez całą sieć. Dzięki temu udało się znacząco poszerzyć obieg filmowy o dzieła realnie pochodzące z całego świata. Każdy z festiwali wnosi również pewną specyfikę tematyczną. Malezyjski Festiwal Borneo Eco Film Festival posiada w ofercie warsztaty dla społeczności rolniczych i plemiennych, a argentyński Festival Internacional de Cine Ambiental silnie opowiada się za filmem zaangażowanym, łączącym problemy zrównoważonego rozwoju z aktywizmem młodych, feministek i działaniami na rzecz społeczności tubylczych.

* Green Film Network, https://www.greenfilmnet.org/ [dostęp: 31.07.2022].

Czasami wśród filmów kina ekologicznego pojawiają się dzieła przełamujące pewne typowe konwencje, jak w przypadku arcydzieła animacji zaangażowanej *WALL-E*[19] (2008 r.), która pokazała w futurologicznej soczewce, że konsumpcjonizm i zaśmiecanie planety mogą doprowadzić do takiej ekologicznej katastrofy, zmuszającej człowieka do opuszczenia planety. Omawiając gatunkowe zróżnicowanie ekofilmów, warto wymienić także swego rodzaju hybrydy, jak *Wiek głupoty*[20] (2009 r.), będący połączeniem dokumentu z fabularyzowaną konwencją futurologiczną. W filmie omawia się współczesne zmiany klimatyczne na Ziemi z perspektywy katastrofy, jaka dokonała się rzekomo w przyszłości, w której ludzie zastanawiają się, dlaczego ich przodkowie dopuścili do kataklizmu. Na uwagę zasługują także filmowe eseje filozoficzne, jak *Baraka*[21] (1992 r.), który poprzez same obrazy i muzykę ukazał namysł nad istotą cywilizacji i natury.

[18] *Nie patrz w górę* / *Don't Look Up*, reż. A. McKay, Netflix, USA 2021.
[19] *WALL-E*, reż. A. Stanton, USA 2008.
[20] *Wiek głupoty* / *The Age of Stupid*, reż. F. Armstrong, Wielka Brytania 2009.
[21] *Baraka*, reż. R. Fricke, USA 1992.

Do drugiej grupy filmów, czyli **quasi-ekologicznych**, można zaliczyć dzieła, które traktują tematykę ekologiczną wyłącznie jako pretekst dla opowieści rozrywkowej, dalekiej od społecznego zaangażowania. Tematyka ekologiczna w takich filmach jak *Pojutrze*[22] (2004 r.) jest zazwyczaj całkowicie spłaszczona pod względem naukowym. To tylko ogólna inspiracja dla osadzenia fabuły w atrakcyjnych dla widza warunkach, celem jest bowiem realizacja filmu rozrywkowego.

Trzecią grupę filmów można określić jako **antyekologiczne**. To filmy, których treść jest wyrazem konfrontacyjnego czy wręcz spiskowego nastawienia względem oficjalnego dyskursu naukowego. Taki charakter ma dokument *Globalne ocieplenie – wielkie oszustwo*[23] (2007 r.), który opiera się na twierdzeniu, że globalne ocieplenie to swoista nowa religia, nowy typ moralności, a przede wszystkim nowy rodzaj ideologii. Twórcy filmu przekonują, że w mediach panuje niejako moda na ekologię, która jest biznesem napędzającym przepływ pieniędzy w kierunku badaczy klimatu. Zdaniem twórców dokumentu nie istnieje konsensus naukowy w sprawach klimatycznych, a problem ten został upolityczniony. W filmie padają pseudonaukowe stwierdzenia, że zmiany klimatu na Ziemi są wynikiem naturalnych procesów skorelowanych z aktywnością słońca.

Wśród sposobów prezentowania problemów ekologicznych w filmach zauważyć można kilka dominujących. Pierwszy przyjmuje charakter ostrzegawczy, w ramach którego filmowcy uświadamiają społeczeństwo nt. różnych problemów społecznych związanych z zagrożeniami dla środowiska naturalnego (*Home. S.O.S. Ziemia!*[24], 2009 r.). Drugi sposób prezentacji tematu opiera się na strategii wykorzystania filmu jako oręża bezpośredniej konfrontacji o bardziej sprawiedliwy świat. Filmy takie stają się częścią walki o rozwiązanie danej kwestii (np. *Yes-Meni naprawiają świat*[25], 2009 r.; tytułowi bohaterowie organizują prowokacyjne akcje antykorporacyjne) albo przynajmniej aprobatywnie pokazują tego typu działania (np. *Klątwa obfitości*[26], 2018 r.; plemię z Amazonii walczy o niewydobywanie ropy z ziemi, która stanowi od lat ich terytorium). Czasami metody takiej walki mogą być zaskakujące, czego dowodem *Fuck for Forest*[27] (2012 r.) o grupie aktywistów, którzy kręcą amatorski film pornograficzny, a za zarobione pieniądze chcą kupić ziemię w Amazonii i oddać ją Indianom.

Trzecim sposobem jest ujęcie normatywne, w ramach którego wskazuje się pożądane wzorce postępowania (np. *Minimalizm: dokument o rzeczach ważnych*). Omawiając krytycznie ekofilmy, warto przyjrzeć się również zastosowanym

---

[22] *Pojutrze* / *The Day After Tomorrow*, reż. R. Emmerich, USA 2004.

[23] *Globalne ocieplenie – wielkie oszustwo* / *The Great Global Warming Swindle*, reż. M. Durkin, Wielka Brytania 2007.

[24] *Home – S.O.S. Ziemia!* / *Home*, reż. Y. Arthus-Bertrand, Francja 2009.

[25] *Yes-Meni naprawiają świat* / *The Yes Men Fix the World*, reż. A. Bichlbaum, M. Bonanno, Francja – USA – Wielka Brytania 2009.

[26] *Klątwa obfitości*, reż. E. Ewart, Polska 2018.

[27] *Fuck for Forest*, reż. M. Marczak, Polska – Niemcy 2012.

strategiom komunikacyjnym. Czy dominuje tonacja emocjonalna lub wręcz alarmistyczna, czy też faktograficzna i racjonalna? Jakie są źródła informacji i w jaki sposób zostały wykorzystane? Czy są to uznani eksperci w danej dziedzinie, czy też samozwańczy specjaliści bez dorobku?

Ślad węglowy na planie typowego wysokobudżetowego filmu

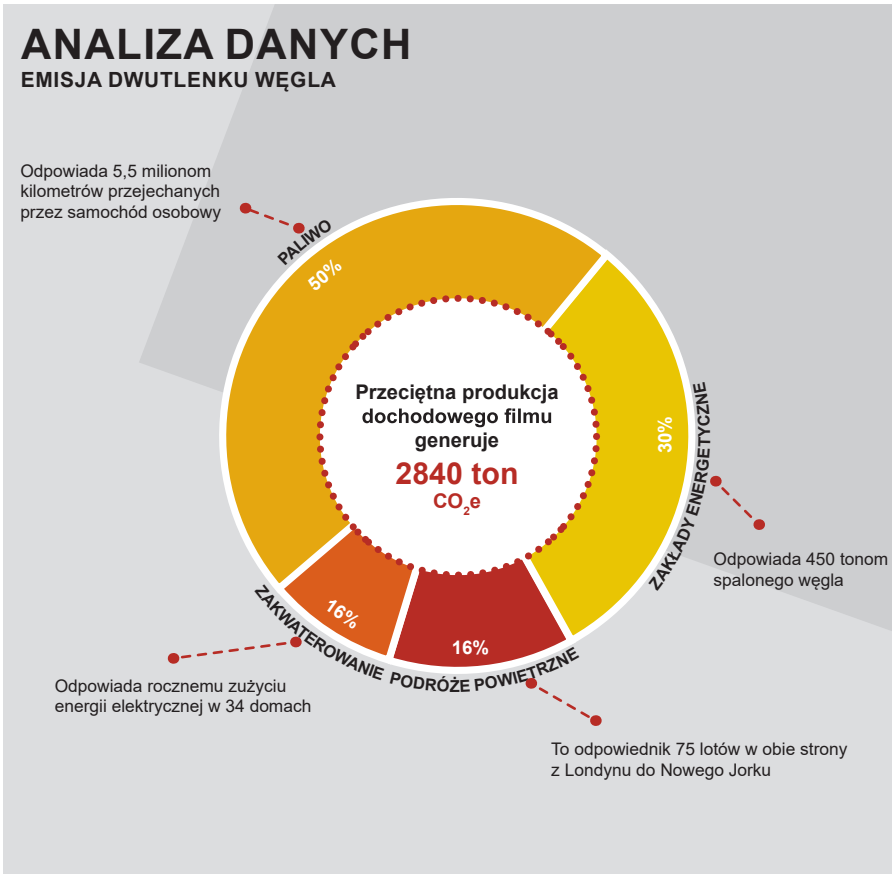

Źródło: *A Screen New Deal. A Route Map to Sustainable Film Production*, British Film Institute, s. 12, https://core-cms.bfi.org.uk/media/2940/download [dostęp: 20.02.2022].

Dane ujęte w przywołanym w niniejszej ramce raporcie wskazują, że film będący tzw. pewniakiem wytwórni (posiadający budżet minimum 70 mln USD) generuje średnio 2840 t CO_2. Należy wskazać, że zużycie paliwa aż w 70% jest wynikiem jazdy samochodem, a w 30% wynika z używania generatorów. Dane obrazują także, że aż 70% zużywanej na planie energii to energia elektryczna. Z tego powodu tak istotne okazuje się to, żeby w celu jej wytworzenia nie spalać węgla, tylko stosować technologie energii odnawialnej. Warto dodać, że waga wytwarzanych na planie takiego filmu odpadów równa się wadze 313,5 płetwali błękitnych, a zużycie plastikowych butelek jest równe ich średniemu, rocznemu wykorzystaniu przez 168 osób!

Odpowiedź na te pytania okazuje się kluczowa z punktu widzenia oceny wiarygodności danego filmu, szczególnie dokumentalnego. Sytuacja nie jest jednak taka oczywista i nawet bardzo rzeczowe filmy dokumentalne spotykały się czasami z instytucjonalną krytyką. Dla przykładu, film *Niewygodna prawda* został zaskarżony przez przeciwników do sądu w celu zakazu jego rozpowszechniania w szkołach. I pomimo tego, że argumentacja filmu była zbudowana na bardzo wiarygodnych przesłankach obrazowanych za pomocą rzetelnych wykresów emisji CO_2 i zdjęć topniejących lodowców, to sąd w Wielkiej Brytanii wypunktował błędy, które pojawiły się „w kontekście paniki i przesady". Chodziło głównie o twierdzenia Gore'a, że katastrofalny wzrost poziomu mórz mógłby nastąpić w najbliższej przyszłości – sędzia stwierdził, że topnienie lądolodu rzeczywiście uwolni olbrzymie ilości wody, które mogą zagrażać człowiekowi, ale dopiero w dłuższej perspektywie czasowej.

Podczas rozprawy przyjęto stanowisko wyłącznie formalne, wręcz kazuistyczne, niemniej naukowcy zajmujący się klimatem uznają, że błędy w *Niewygodnej prawdzie* nie są istotne. Co więcej, również naukowcy zajmujący się strategiami komunikacyjnymi oceniają film z udziałem Gore'a wysoko. Według Felicty Mellor[28] wiarygodność poznawczą filmów dokumentalnych powinno się oceniać przez pryzmat integralności wewnętrznej danego tekstu kultury (np. powiązania argumentów) oraz otwartości retorycznej, a nie tylko w ramach odniesienia do tzw. obiektywnej prawdy. Zdaniem badaczki w *Niewygodnej prawdzie* stosuje się strategię podobieństwa, opartą na stosowaniu metafor, które z założenia pozostają otwarte i wieloznaczne. W takiej perspektywie obrazów nie powinno się odczytywać wprost, ale bardziej ogólnie. Zdaniem autorki artykułu tego typu strategia pozostaje szczera, otwarta na różne odczytania i pasuje do dokumentów odnoszących się do przyszłości, w których obraz z założenia nie może być dosłowną ilustracją problemu.

Tropy teoretyczne

Nurtem teoretycznym, który wydaje się najbardziej właściwy do badań kina ekologicznego, jest **ekokrytycyzm**. Adekwatność wynika przede wszystkim z samej tematyki. Przedmiotem teorii ekokrytycznej jest bowiem analiza tego, jak człowiek kształtuje wyobrażenia na temat przyrody w sztuce i jakie to ma funkcjonalne znaczenie z punktu widzenia praktyki społecznej. Początkowo kwestie te interesowały przede wszystkim literaturoznawców, z czasem tropy przejęli także badacze filmu. Jak podkreśla Justyna Tabaszewska, ekokrytyków interesują zarówno obrazy natury w tekście, jak i sama natura, która też może być analizowana jako tekst. Badaczka dodaje, że ekokrytycyzm nigdy nie był nurtem jednolitym

[28] F. Mellor, *The Politics of Accuracy in Judging Global Warming Films*, "Environmental Communication" 2009, Vol. 3, No. 2, s. 134–150.

ontologicznie. Po pierwsze, kontrowersje dotyczą samej natury, będącej dla jednych badaczy niejako niezależnym od kultury bytem, który należy ocalić; dla innych natomiast ma ona charakter skonstruowany społecznie, a granice między kulturą a naturą są całkowicie upłynnione. Po drugie, istotną kwestię stanowi autonomia tekstu kultury – do jakiego stopnia przyroda i jej obrazy w literaturze pozostają niezależne względem siebie lub też wzajemnie powiązane[29].

Jeżeli chodzi o badania ekokrytyczne nad filmami, to możemy wyróżnić przynajmniej cztery podejścia[30]. Pierwsza grupa koncepcji odnosi się przede wszystkim do samego tekstu filmowego i artykułowanych przezeń obrazów przyrody. Część analiz zmierza w kierunku uwypuklenia w tym zakresie istoty medium filmowego. W takiej właśnie perspektywie Derek Bousé przyjrzał się dokumentom przyrodniczym. Pomimo tego, że mamy w ramach tego gatunku do czynienia z obietnicą realizmu fotograficznego, czy wręcz obiektywnej rejestracji, to filmy te kładą nacisk na dramatyczną narrację i wszechobecne niebezpieczeństwo, co generuje efekt świata w ciągłym ruchu[31]. To efekt kina jako swoistego wyzwalacza materialnej rzeczywistości, co niektórzy badacze, jak Sigfried Kracauer, uznawali za strategię estetyczną najbardziej dopasowaną do właściwości medium filmowego. Tyle że, jak stwierdza Bousé, nie docenia się tym samym tych momentów, kiedy świat przyrodniczy staje się raczej leniwy i wyciszony. Przyroda nie jest tylko dynamiczna.

W rozważaniach ukierunkowanych na analizę obrazów natury w tekstach kultury przydatna może być też kompleksowa typologia autorstwa Terrego Gifforda, który wyróżnił trzy główne postawy: **pastoralną**, **antypastoralną** i **postpastoralną**. Pierwsza z nich odnosi się do natury jako miejsca niewinności, czystości moralnej, łagodności i wybaczenia. Przyroda to także miejsce, gdzie weryfikacji podlegają prawdziwe zamiary oraz tożsamość bohaterów. Naturę w takim ujęciu rozumie się najczęściej jako sferę porządku boskiego. Model antypastoralny określić można z kolei jako krytyczny, ponieważ odnosi się polemicznie do tych reprezentacji natury, jakie wyraża model pastoralny. Uznaje się te wyobrażenia jako naiwne, nieszczere, a jednocześnie włącza się świat natury w obręb świata społecznego. I wreszcie trzecia postawa oznacza rozdarcie, ale i szukanie równowagi pomiędzy harmonią i destrukcją[32]. Napięcia znamienne dla trzeciego rodzaju strategii oglądamy w filmowych esejach kontemplujących relacje między naturą a cywilizacją (*Baraka*).

Drugie podejście ekokrytyczne można określić mianem **kontekstowego**. Zakłada się tutaj, że filmy nie tylko przedstawiają obrazy natury, ale że te obrazy

---

[29] J. Tabaszewska, *Zagrożenia czy możliwości? Ekokrytyka – rekonesans*, „Teksty Drugie" 2011, nr 3, s. 205–220.

[30] Zob. szerzej: A. Ivakhiv, *Green Film Criticism and Its Futures*, "Interdisciplinary Studies in Literature and Environment" 2008, Vol. 15, No. 2, s. 1–28.

[31] D. Bousé, *Wildlife Films*, University of Pennsylvania, Philadelphia 2000.

[32] T. Gifford, *Pastoral, Anti-Pastoral, Post-Pastoral*, w: *The Green Studies Reader. From Romanticism to Ecocriticism*, ed. L. Coupe, Routledge, London – New York 2000, s. 219.

w jakiś sposób mają charakter sublimacyjny, wykraczają poza namysł nad naturą, a odnoszą się zastępczo do innych zjawisk. Jak twierdzi David Ingram, ekologiczne filmy hollywoodzkie bardzo często mają charakter antropocentryczny i używają lęków przed naturą do spekulacji na temat relacji społecznych. Z kolei Patrick Brereton dokonał ekokrytycznej rekonstrukcji filmów, które nie odnosiły się bezpośrednio do przyrody, jak filmy *science fiction* z lat 50. XX w. (np. *Inwazja porywaczy ciał*[33], 1956 r.). Dzieła te są odczytywane najczęściej w kluczu interpretacyjnym zimnej wojny, traktowane jako metafory lęków przed infiltracją Amerykanów przez Sowietów. Tymczasem Brereton dostrzega w nich zaczątki budowania zbiorowej świadomości ekologicznej dzięki zdefiniowaniu zagrożeń dla natury ludzkiej jakie pochodzą od (nie)naturalnych sił[34]. To przesłanie pozostaje aktualne w dobie globalnego ocieplenia.

Trzecie podejście reprezentują m.in. Eileen Culloty i wspomniany Brereton, którzy we wspólnych badaniach fokusowych opowiedzieli się za **pragmatycznym** rozumieniem filmu ekologicznego. Opiera się ono na założeniu przydatności filmu dla określonej publiczności, co wiąże się z rozwijaniem ekologicznego poczucia miejsca – to pojęcie miejsca jest ważne, ponieważ pośredniczy w emocjonalnych relacjach ludzi z otoczeniem, gdzie miejsce to oznacza sposób rozumienia świata. Zdaniem autorów badania publiczności są właściwe do ustalenia, w jaki sposób filmy i ekokrytyka mogą służyć jako pedagogiczny bodziec do refleksji ekologicznej[35].

I wreszcie czwarte podejście określić można jako „**zielone studia kulturowe**". Ujęcie to czerpie inspiracje z tzw. studiów kulturowych (np. koncepcja Stuarta Halla). Projekt szczególny nacisk kładzie na cyrkulację znaczeń w kulturze, na ich odmienne rozumienie na różnych poziomach obiegu komunikacyjnego. Znaczenia nie są po prostu dane, ale zadane, zaś przekaz nie jest zakodowany i dekodowany, a raczej konstruowany w ramach relacji komunikacyjnych pomiędzy różnymi podmiotami. Do tych zagadnień ekokrytyka filmu dodała własne pytania[36]:

- Na czym polega ekosystemowy wpływ produkcji i dystrybucji filmów?
- Czy relacje ekologiczne (zużycie zasobów, produkcja odpadów, wpływ na stosunki społeczno-ekologiczne) są brane pod uwagę przez producentów, a jeśli tak, to w jakim stopniu?
- W jakie narracje wpisywane jest natura oraz relacje człowieka ze środowiskiem?
- Jakie znaczenia ekologiczne przekazują filmy i jak są one odbierane przez różne podmioty?

---

[33] *Inwazja porywaczy ciał* / *Invasion of the Body Snatchers*, reż. D. Siegel, USA 1956.

[34] P. Brereton, *Hollywood Utopia: Ecology in Contemporary American Cinema*, Intellect, Portland 2005.

[35] E. Culloty, P. Brereton, *Eco-Film and the Audience: Making Ecological Sense of National Cultural Narratives*, "Applied Environmental Education & Communication" 2017, Vol. 16, No. 3, s. 139–148.

[36] Zob. szerzej: A. Ivakhiv, op. cit., s. 2–4.

Film *Dzięki za deszcz* (*Thank You for the Rain*), reż. Julia Dahr, z 2017 r.

*Dzięki za deszcz** to film obrazujący nakładanie się wielu problemów globalnych, stanowiących przedmiot Celów Zrównoważonego Rozwoju. Zarazem twórcy uniknęli perspektywy ogólnej i abstrakcyjnej, ale umiejętnie przenieśli zagadnienia na konkretną sytuację realnych osób. Głównym bohaterem filmu jest Kisilu, kenijski rolnik mieszkający w wiosce, w skromnej chacie z żoną i gromadką dzieci. Zmagają się oni każdego dnia z wieloma wyzwaniami wynikającymi ze zmian klimatycznych. Globalne ocieplenie prowadzi do coraz rzadszych opadów deszczu, a w rezultacie suszy. To z kolei powoduje, że trudniej wyprodukować i sprzedać płody rolne oraz zarobić, co sprawia, że Kisilu nie jest w stanie opłacić czesnego dla dzieci za szkołę i wyżywić rodziny. Kiedy już deszcz się pojawia, to w postaci intensywnej burzy, która zrywa dach i niszczy dom. Pomimo wszystkich trudności Kisilu to człowiek odpowiedzialny i zaangażowany na rzecz nie tylko swojej rodziny, ale i całej społeczności. Jego życiową misją stało się uświadamianie ludzi z małych wiosek, żeby – w celu poprawy klimatu – sadzili drzewa.

Ideę zrównoważonego rozwoju w praktyce wyraża również unikalna koncepcja realizacyjna filmu, w ramach której zadbano o właściwe zbalansowanie perspektyw i punktów widzenia. Kisilu zgodził się bowiem na zrobienie filmu, jeżeli sam będzie mógł filmować. W rezultacie mieszkająca w Norwegii reżyserka zrobiła film bardzo inkluzywny, partycypacyjny i otwarty na sposób widzenia problemu przez bohatera. Wtedy, kiedy nie było jej w Kenii, Kisilu sam kręcił ujęcia, które następnie wysyłał do Norwegii, by te ostatecznie znalazły się w filmie. Reżyserka oddaje też głos żonie bohatera, która twierdzi, że jest dumna z męża, ale też czuje wobec niego złość, ponieważ często nie ma go w domu i w rezultacie obowiązki pracy na polu musi przejmować ona i dzieci. Odmienność perspektyw sugestywnie wyraża już początkowe ujęcie filmu. Spoglądając w bezchmurne niebo, zachodnia reżyserka stwierdza, że jutro będzie piękny, słoneczny dzień. Kisilu natomiast jest załamany, bo to oznacza kolejny dzień suszy.

* *Dzięki za deszcz / Thank You for the Rain*, reż. J. Dahr, Norwegia – Wielka Brytania 2017.

- Kto ponosi odpowiedzialność za rozwiązywanie problemów ekologicznych w ramach akcji filmu?
- Jakie znaczenia etyczne są przypisywane temu, co naturalne i nienaturalne?
- Czy w wymiarze środowiskowym filmy wykazują tendencję do reprodukcji istniejących form, czy też wspierają zmianę zastanej rzeczywistości i proponują alternatywne rozwiązania?

Mając na uwadze przedstawione tropy teoretyczne, można wskazać cztery różne ujęcia filmu ekologicznego. Po pierwsze, jako narzędzie edukacyjne w zakresie szerzenia świadomości proekologicznej (np. w szkole). Po drugie, jako instrument wpływu społecznego: od socjalizacji jednostkowej po kształtowanie opinii publicznej. Warto dodać, że o ile wpływ filmu na pojedynczego człowieka trudno wykazać, o tyle wpływ na debatę publiczną można weryfikować, aplikując metody behawioralne (np. ankiety pozwalające ustalić trendy społeczne) albo medioznawcze koncepcje typu *agenda-setting* (rangowanie informacji kształtujące dyskurs publiczny). Po trzecie, film może być ujmowany jako zwierciadło tendencji społecznych, dzięki czemu możemy spróbować zweryfikować, co nam mówią filmy o współczesnych społeczeństwach i ich problemach. Po czwarte, kino ekologiczne to płaszczyzna kulturowej konfrontacji o charakterze ideologicznym, w ramach której zarówno filmy, jak i opinie na ich temat (zwykłych ludzi, ale zawodowych krytyków) zderzają się w polifonicznym układzie znaczeń wyrażających zróżnicowane (w tym także przeciwstawne) ideologiczne przekonania ludzi i grup.

Konkluzje – sugestie krytycznego oglądania filmów

Tytułem podsumowania warto zastanowić się, w jaki sposób krytycznie oglądać filmy ekologiczne (szczególnie dokumentalne). Ponieważ w obiegu społecznym funkcjonuje wiele sprzecznych twierdzeń na temat współczesnych problemów ekologicznych, odbiorcy mogą być zagubieni. Warto w tym celu mieć na uwadze sposoby radzenia sobie ze współczesnym chaosem informacyjnym wskazane przez Sherry Seethaler[37].

Po pierwsze, należy uważać na fałszywe budowanie konsensusu, ale i konfliktu w odniesieniu do sporów naukowych. W filmach o tematyce spiskowej o klimacie pragnie się przekonać widza, że środowisko naukowe wcale nie wypracowało konsensusu w sprawach klimatycznych. Z kolei zdaniem twórców *Cowspiracy*… prawdziwa walka powinna być wymierzona w hodowlę zwierząt, która powoduje nawet do 51% emisji wszystkich gazów cieplarnianych, co sprawia, że jest to poważniejsze zagrożenie dla globalnego ocieplenia niż paliwa kopalne. Tymczasem w wiarygodnym raporcie Organizacji Narodów Zjednoczonych ds. Wyżywienia i Rolnictwa (FAO) stwierdzono, że wpływ hodowli zwierząt wraz z całym łańcuchem dostaw odpowiada za ok. 14,5% globalnej emisji gazów cieplarnianych[38]. W tym kontekście kluczowe okazuje się weryfikowanie źródeł pierwotnych.

Po drugie, należy rozpoznać grupy żywotnie zainteresowane daną kwestią. Warto np. sprawdzić, kim są sponsorzy filmu, ponieważ szczerość przekazu może być podważona faktem, że film był finansowany przez możnych i wpływowych biznesmenów, bezpośrednio zainteresowanych omawianą w filmie kwestią. Z takimi zarzutami mieliśmy chociażby do czynienia w przypadku filmu *Home – S.O.S. Ziemia!*.

Po trzecie, warto zweryfikować, czy omawiając dany problem społeczny, film pokazuje sprzeczności strukturalne stojące u jego podstaw (np. nierówności spowodowane kapitalizmem), czy też jego przekaz schowany jest w perspektywie odwracającej naszą uwagę od istoty problemu (np. poprzez zastosowanie strategii umoralniających albo estetyzujących).

1 Kalendarium

1896 – zrealizowanie przez braci Lumière *Oil Wells of Baku*, filmu, który stanowi pierwszą rejestrację problemu ekologicznego; pokazano w nim płonący szyb naftowy.

2006 – ukazanie się w kinach przełomowego filmu *Niewygodna prawda* (*An Inconvenient Truth*, reż. Davis Guggenheim, USA 2006), inicjującego nie tylko szeroką debatę na temat globalnego ocieplenia, ale także rozpoczynającego niejako modę na tematykę

[37] S. Seethaler, *Kłamstwa, przeklęte kłamstwa i nauka. Jak radzić sobie z chaosem informacyjnym XXI wieku?*, Wydawnictwo Sonia Draga, Katowice 2010.

[38] *Tackling Climate Change through Livestock – A Global Assessment of Emissions and Mitigation Opportunities*, FAO, United Nations, Rome 2013, s. 15.

ekologiczną w filmach. Tytuł otrzymał m.in. Oscara w kategorii „najlepszy film dokumentalny".

2015 – opracowanie przez środowisko filmowe podczas Międzynarodowego Festiwalu Filmowego w Guadalajarze, który uważany jest za najważniejszy festiwal filmowy w Ameryce Łacińskiej. Rozpoczyna to międzynarodową debatę na ten temat.

Słowniczek

Ekokrytycyzm – perspektywa badawcza pozwalająca zrozumieć, jak człowiek kształtuje wyobrażenia na temat przyrody w sztuce i jak poprzez te wyobrażenia interpretuje rzeczywistość społeczną oraz kształtuje swoje (nierzadko centralne) miejsce w świecie.

Film quasi-ekologiczny – film, który traktuje tematykę ekologiczną zastępczo, jako pretekst lub fasadę; częsty motyw w popularnych filmach rozrywkowych.

Zrównoważona produkcja filmowa – przeniesienie zasad zrównoważonego rozwoju do produkcji filmowej, np. poprzez ograniczanie zużycia plastiku, wprowadzenie wegetariańskiego dnia, wykorzystywanie elementów scenografii, które były już w użyciu.

Problemy do dyskusji

1. Dlaczego warto zajmować się analizą filmowych wyobrażeń człowieka na temat przyrody?
2. Na czym polega zrównoważona produkcja filmowa? Dlaczego jest to istotne wyzwanie?
3. Czy uważasz, że filmy mogą być skutecznym narzędziem edukacji obywatelskiej w zakresie ochrony środowiska? Uzasadnij swoje stanowisko.

Dodatkowa literatura

Geal R., *Ecological Film Theory and Psychoanalysis: Surviving the Environmental Apocalypse in Cinema*, Taylor & Francis Group, Milton 2021.

Ingram D., *Green Screen: Environmentalism and Hollywood Cinema*, University of Exeter, Exeter 2004.

Wróblewska A., *Zrównoważona produkcja filmowa w Polsce. Geneza i perspektywy*, „Zarządzanie w Kulturze" 2021, t. 22, nr 3, s. 365–383.

Materiał filmowy

O zrównoważonym rozwoju w sztuce, Fundacja HumanDoc, 2022 https://zr.humandoc.pl/reportaze/o-zrownowazonym-rozwoju-w-sztuce/ [dostęp:10.10.2022].

Krótki materiał filmowy zrealizowany w Islandii. Jego bohaterką jest pochodząca z Polski malarka – Wiola Ujazdowska. Jej zdaniem ważne jest nie tylko to, o czym opowiada dane

dzieło, ale również jak powstaje. Ujazdowska stara się tworzyć prace w sposób świadomy ekologicznie. Artyści z różnych dziedzin sztuki coraz częściej zdają sobie sprawę, że ich działalność ma wpływ na środowisko. Każda wystawa, film albo scenografia w teatrze wiążą się przecież z generowaniem odpadów, ale i śladu węglowego związanego z transportem ekipy lub materiałów.

Część V

Studia przypadków

Fot. Urszula Maryszynin, HumanDoc

Adam Drosik

Rozdział 26

Studium przypadku – Arktyka

Obszary podbiegunowe to szczególnie istotne strefy dla życia całej planety. Choć na pierwszy rzut oka wykazują wiele podobieństw i dość często analizuje się je wspólnie, to jednak należy pamiętać, iż są to regiony, które pod względem przyrodniczym, ale przede wszystkim społeczno-politycznym, posiadają wiele istotnych różnic determinujących ich status oraz formy obecnej i przyszłej ochrony. Szczególnie status polityczny Arktyki oraz względna dostępność sprawiają, iż jej rola i znaczenie systematycznie wzrastają i już dziś postrzega się obszar „dalekiej Północy" jako jeden z potencjalnych teatrów rywalizacji międzynarodowej. Zarazem należy pamiętać, iż Arktyka (podobnie jak Antarktyka) jest szczególnie wrażliwa na postępujące zmiany klimatyczne. Region ten ociepla się trzy razy szybciej niż reszta Ziemi, ale skutki oddziałują na cały glob.

Gdzie sięga Arktyka?

Arktykę tworzy obszar w zdecydowanej większości pokryty lodem, Ocean Arktyczny wraz z przylegającymi doń lądami i wyspami. Granice Arktyki w ujęciu klimatyczno-ekologicznym wyznacza lipcowa izoterma (czyli linia na mapie pogody łącząca punkty na Ziemi mające tę samą średnią temperaturę w tym samym czasie) wynosząca +10°C. Warto wskazać, iż najniższa zarejestrowana temperatura na półkuli północnej plasuje się na poziomie –69,6°C i odnotowana została niedaleko najwyższego punktu pokrywy lodowej Grenlandii w 1991 r. Dla porównania, najniższą zarejestrowaną temperaturę na Ziemi odnotowano na Antarktydzie w stacji Vostok w 1983 r. i było to –89,2°C.

Inne podejście wyznacza granicę Arktyki kołem podbiegunowym północnym. Najszerszy wymiar ma propozycja *Arctic Human Development Report* z 2002 r., gdzie granica Arktyki obejmuje całą Alaskę, obszary Kanady na północ od równoleżnika 60°N wraz z północnym częściami regionów Quebec i Labrador, całą Grenlandię, Wyspy Owcze i Islandię, północne części Norwegii, Szwecji, Finlandii oraz Rosji, gdzie południowa granica mniej więcej pokrywa się z kołem podbiegunowym północnym[1].

[1] O.R. Young, N. Einarsson, *Introduction: Human Development in the Arctic*, w: *Arctic Human Development Report*, eds. N. Einarsson, J.N. Larsen, A. Nilsson, O.R. Young, Stefansson Arctic Institute, Akureyri 2004, s. 17–18.

Longyearbyen – stolica Svalbardu

Longyearbyen jest najdalej wysuniętą na północ stałą osadą ludzką. To także administracyjna stolica regionu Svalbard i zarazem jego największe, bo liczące ok. 2400 mieszkańców, miasto. Założone zostało w 1906 r. przez amerykańskiego właściciela firmy górniczej Johna Munroe Longyeara, który nazwał je Longyear City. W 1916 r. Longyear sprzedał i miasto, i tereny górnicze je okalające Store Norske Spitsbergen Kulkopani, która zmieniła nazwę miasta na Longyearbyen. Aż do 1989 r. miasto było absolutnie prywatnym przedsięwzięciem norweskiej firmy. Szkoły, opieka zdrowotna, sklep czy stacja benzynowa były przez nią zarządzane. Mało tego, aż do 1980 r. w mieście posługiwano się tylko prywatną walutą SNSK. Od roku 1990 następuje systematyczny proces „normalizacji" statusu Longyearbyen. Powołano m.in. Radę Svalbardu będącą namiastką samorządności, którą w 2002 r. przekształcono w Radę Gminy Longyearbyen (Longyearbyen Lokalstyre), na którą przeniesiono odpowiedzialność za usługi społeczne.

Longyearbyen jest bardzo specyficznym miejscem do życia, pod wieloma względami unikalnym w skali całego globu. Według norweskiego urzędu statystycznego średni czas zamieszkiwania na Svalbardzie wynosi 7 lat. Z ciekawych faktów z życia w najdalej wysuniętym na północ mieście warto wymienić następujące: w centrum miasta są osobne ścieżki dla skuterów śnieżnych; jest tam tylko jeden sklep spożywczy, a ulice mają numery zamiast nazw. W Longyearbyen nie można posiadać kotów ze względu na ochronę bogatej i unikalnej populacji arktycznego ptactwa. Ważną tradycją jest zdejmowanie butów przed wejściem do hoteli czy restauracji, co wynika z „węglowej" przeszłości miasta (buty zdejmowano, by nie wnosić pyłu węglowego do pomieszczeń). Jeden z najbardziej znanych mitów dotyczących Longyearbyen wiąże się z „zakazem umierania". To oczywiście nieprawda, choć w każdym micie tkwi ziarno prawdy. W Longyearbyen jest zakaz pochówku. Wprowadzony został w 1950 r., gdy odkryto, że ciała mieszkańców zmarłych w wyniku pandemii grypy hiszpanki w 1918 r. z uwagi na warunki klimatyczne nie zaczęły się rozkładać, stanowiąc potencjalne źródło nowych zakażeń. Co więcej, istnieją poważne obawy, iż zwłoki pochowane na lokalnym cmentarzu nadal mogą zawierać żywe szczepy wirusa, który odpowiadał za śmierć ok. 5% światowej populacji w latach 1918–1919. Obecnie osoby ciężko chore przenoszone są do kontynentalnej Norwegii, a gdy jednak ktoś w Longyearbyen umrze, to jego zwłoki także przewożone są na kontynent w celu pochówku.

W roku 2008 w Longyearbyen utworzono Globalny Bank Nasion. Obecnie znajduje się tam ok. 1,1 mln nasion ponad 5,5 tys. gatunków roślin jadalnych z całego świata. Stąd też nazywany jest on „współczesną Arką Noego". Longyearbyen jest także ośrodkiem akademickim, gdzie studiuje ok. 350 studentów, z których każdy musiał nauczyć się posługiwać bronią. Jest to na tych terenach niezwykle przydatna umiejętność, gdyż wymaga się, by każda osoba wychodząca poza miasto posiadała przy sobie karabin, by ochronić się przed niedźwiedziami polarnymi; a tych na całym archipelagu jest ok. 3 tys. Oczywiście do niedźwiedzi absolutnie strzelać nie wolno, a jedynie trzeba je odstraszyć hukiem wystrzału.

Arktykę zamieszkuje ok. 4 mln mieszkańców[2] w granicach ośmiu państw: Rosji, Kanady, Stanów Zjednoczonych, Norwegii, Szwecji, Finlandii, Islandii i Danii (Grenlandia). Ludność rdzenna Arktyki stanowi obecnie ok. 10% populacji. Możemy wyróżnić wśród nich ponad 40 grup etnicznych, w tym: Saami (zamieszkują w rejonach okołobiegunowych Finlandii, Szwecji, Norwegii i północno-zachodniej Rosji – szerzej zob. rozdział 16. *Społeczności rdzenne*), Nieńcy, Chantowie, Ewenkowie i Czukcze (Rosja), Aleuci, Jupikowie i Eskimosi – Inupiat

[2] *Projected Population Trends in the Arctic*, European Environment Agency, 14.06.2017, https://www.eea.europa.eu/data-and-maps/daviz/projected-population-trends-in-the-arctic/#tab-chart_2 [dostęp: 12.01.2022].

(Stany Zjednoczone – Alaska), Inuici – Inuvialuit (Kanada) i Eskimosi –Kalaallit (Dania – Grenlanda)[3].

Status polityczno-prawny Arktyki

Status prawny Arktyki nigdy nie został w specjalny sposób uregulowany. Jej obszar *de facto* kontrolowany jest przez państwa arktyczne (posiadające swoje terytorium w granicach Arktyki), które wysuwają roszczenia terytorialne względem tego regionu. W samej dyskusji dotyczącej podziału/kontroli Arktyki możemy wyróżnić kilka dominujących koncepcji. Najstarszą jest **koncepcja sektorów**, która zakłada, iż państwa posiadające swoje terytoria w Arktyce rozciągają swoją jurysdykcję według zasady „przylegania i ciągłości", a granice wyznaczają południki ciągnące się od bieguna do granic danego kraju. Według tej koncepcji całe terytorium Arktyki podzielone jest tym samym na pięć sektorów przynależnych: Kanadzie, Rosji (jako następcy Związku Radzieckiego), Stanom Zjednoczonym, Norwegii i Danii. Pierwszym państwem, które wysunęło roszczenie względem Arktyki i zarazem wyznaczyło swój sektor, była w 1925 r. Kanada. W roku 1926 identyczne decyzje powziął Związek Radziecki. Wysunięcie roszczeń przez dwa największe państwa arktyczne wyznaczyło „teoretyczny" zakres sektora amerykańskiego, a wraz z uznaniem suwerenności Danii nad całą Grenlandią (1933 r.) oraz Norwegii nad Spitsbergenem (1920 r.) także sektorów duńskiego i norweskiego. Koncepcja sektorów nie uzyskała aprobaty społeczności międzynarodowej oraz części państw arktycznych ze Stanami Zjednoczonymi na czele[4]. W przypadku USA wiązało się to przede wszystkim ze sprzeciwem wobec uznania Przejścia Północno-Zachodniego za wewnętrzne wody Kanady. W przypadku zastosowania koncepcji sektorów wskazana droga morska byłaby w całości kontrolowana przez Kanadę. Co ciekawe, współczesne roszczenia Danii, mimo iż oparte na prawie morza, pokrywają się z przypisanym jej teoretycznie sektorem, rozciągając się między południkami 10°W i 60°W[5].

Nieuznawanie roszczeń terytorialnych do Arktyki oraz protesty przeciw jednostronnym decyzjom dotyczącym tego obszaru, jak choćby wobec przyjętej przez Kanadę ustawy *Arctic Water Pollution Act*, w myśl której państwo to przyznawało sobie prawo do regulowania kwestii dotyczących zapobiegania zanieczyszczeniom wód arktycznych, wskazywały na potrzebę wypracowania jak najbardziej powszechnie uznawanych rozwiązań. Takim stało się przyjęcie w 1982 r.

---

[3] *Rdzenni mieszkańcy*, Polarpedia, https://polarpedia.eu/pl/rdzenni-mieszkacy/ [dostęp: 12.01.2022].

[4] J. Symonides, *Status prawny i roszczenia do Arktyki oraz Bieguna Północnego*, „Państwo i Prawo" 2008, nr 1, s. 33–34.

[5] J. Wojas, *Koncepcje statusu prawnego Arktyki*, „Adam Mickiewicz University Law Review" 2005, vol. 5, s. 44.

Pyramiden – opuszczone miasto górnicze na Svalbardzie

Popiersie Lenina na opuszczonym centralnym placu Pyramiden

Źródło: Bjoertvedt, *Nybyen vannforsyningsanlegg, Nybyen, Longyearbyen, Svalbard*, Wikimedia Commons, 11.08.2012, https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Piramida_Svalbard_IMG_6283.JPG [dostęp: 6.07.2022].

W roku 1910 szwedzka ekspedycja odkryła złoża węgla kamiennego na Svalbardzie, jednak ze względu na ich trudną dostępność tereny te odsprzedano w 1927 r. Rosjanom. W latach 30. zaczęła powstawać infrastruktura wydobywcza miasta górniczego Pyramiden. Nazwa została nadana od wznoszącej się nad nim góry w kształcie egipskiej piramidy. Rozwój miasta zatrzymała na kilka lat II wojna światowa; ponownie wznowiono wydobycie od 1947 r. Szczególny rozwój nastąpił od lat 60. do 80. XX w. Ze względu na dobre zarobki do Pyramiden na dwuletnie kontrakty przybywali specjaliści ze Związku Radzieckiego. Infrastruktura miejska wzbogacona została szczególnie w sferach sportowej i kulturalnej. Powstały kompleks sportowy im. Jurija Gagarina, dom kultury, kino czy biblioteka z ok. 50 tys. woluminów. W aktywnościach sportowo-kulturalnych brało udział wówczas nawet 90% mieszkańców, inicjatyw tych w latach 80. było ok. tysiąca. W mieście powstały także żłobek, przedszkole i szkoła. Co ciekawe, od 1958 r. jedzenie dla mieszkańców było bezpłatne.

Rozwój miasta brutalnie został przerwany w połowie lat 90. XX w. W roku 1996 miała miejsce katastrofa lotnicza, w której zginęło ponad 140 mieszkańców Pyramiden. Katastrofa ta oraz zła koniunktura na węgiel w latach 90. XX w. przyczyniły się do decyzji o zamknięciu wydobycia i *de facto* likwidacji miasta. Ostatnią tonę węgla wydobyto 31 marca 1998 r. Łącznie w latach 1955–1998 w Pyramiden wydobyto ok. 9 mln t węgla, z czego ok. milion wykorzystano w lokalnej elektrowni, a resztę wyeksportowano.

Dziś Pyramiden jest jedną z ważniejszych destynacji turystycznych na Svalbardzie, może pochwalić się doskonalone zachowaną infrastrukturą górniczą oraz miastem z położonym najdalej na północ pomnikiem z popiersiem Lenina. Zarazem należy pamiętać, iż na Svalbardzie nadal funkcjonuje inne rosyjskie miasto – Barentsburg. Zamieszkuje je obecnie ok. 450 osób (w 90% Ukraińców) i znajduje się tam konsulat Federacji Rosyjskiej.

Konwencji o prawie morza[6] (weszła w życie w 1994 r.), która jest obecnie jedynym kompleksowym ujęciem prawnym dotyczącym wykorzystywania Oceanu Światowego. Dokument ten wiąże 167 państw (Stany Zjednoczone nie ratyfiko-

[6] Konwencja Narodów Zjednoczonych o prawie morza, op. cit.

wały Konwencji, ale uznają ją jako formę kodyfikacji zwyczajowego prawa morza), co m.in. przyczyniło się do wycofania roszczeń terytorialnych do Arktyki (m.in. przez Kanadę i Związek Radziecki / Rosję), a tym samym ostatecznego odejścia od teorii sektorów.

Na podstawie Konwencji o prawie morza państwa arktyczne ustanowiły wyłączne 200-milowe strefy ekonomiczne (cz. V, art. 56), w których realizują suwerenne prawa do badań, eksploatacji i ochrony zasobów naturalnych (żywych i nieożywionych), wód morskich oraz dna morskiego i jego podziemia. Przyjęte Konwencją rozwiązania z jednej strony usunęły problem sektorów (na podstawie których swoje roszczenia wysuwały *de facto* tylko Kanada i Związek Radziecki / Rosja), ale zarazem stały się podstawą roszczeń do szelfu kontynentalnego sięgającego aż do 350 mi, licząc od linii podstawowej, a tym samym i bogactw naturalnych tam się znajdujących. W Konwencji przyjęto bowiem szeroką definicję szelfu kontynentalnego państwa nadbrzeżnego, która „obejmuje dno morskie i podziemie obszarów podmorskich, które rozciągają się poza jego morzem terytorialnym na całej długości naturalnego przedłużenia jego terytorium lądowego do zewnętrznej krawędzi obrzeża kontynentalnego albo na odległość 200 mil morskich od linii podstawowych, od których mierzy się szerokość morza terytorialnego, gdy zewnętrzna krawędź obrzeża kontynentalnego nie sięga do tej odległości […]. Obrzeże kontynentalne stanowi podwodne przedłużenie masywu lądowego państwa nadbrzeżnego i składa się z dna i podziemia szelfu, zbocza i wzniesienia. Nie obejmuje ono dna oceanicznego na dużych głębokościach wraz z jego grzbietami ani podziemiami”[7].

Roszczenie do szelfu kontynentalnego na obszarze Arktyki wysunęły Rosja i Norwegia. Szczególnie roszczenie Rosji z 2001 r. (ponowione w 2015 r.) sięga głęboko w głąb Arktyki środkowej aż do Bieguna Północnego. Rosja wskazała w nim, iż szelf arktyczny i dno syberyjskie stanowią jedną całość, a przebiegające tam podwodne pasma wzniesień: Grzbiet Łomonosowa oraz Grzbiet Mendelewa, są przedłużeniem kontynentu euroazjatyckiego. Symbolicznym wyrazem działań rosyjskich było umieszczenie na Biegunie Północnym (dokładniej na dnie Oceanu Arktycznego na głębokości 4200 m) kapsuły z flagą rosyjską. W roku 2007 swoje roszczenia względem granicy szelfu kontynentalnego przedstawiła Norwegia. Największe kontrowersje wzbudza ta ich część, która dotyczy archipelagu Spitsbergen. Na mocy traktatu paryskiego z 1920 r. przynależy on do Norwegii, ale wszystkie strony traktatu (w tym Polska) uzyskały pewien zakres praw do prowadzenia działalności gospodarczej, co oznacza, iż norweskie roszczenia do szelfu kontynentalnego naruszają jego postanowienia[8] (zob. ramka *Pyramiden – opuszczone miasto górnicze na Svalbardzie*).

Osobną kwestią jest symboliczne, ale zarazem prestiżowe zwierzchnictwo nad Biegunem Północnym. Roszczenia rosyjskie do szelfu kontynentalnego

[7] Ibidem, s. 36.
[8] Ibidem, s. 40–42.

Turystyka arktyczna

Daleką Północ spowija swoista magia, nie dziwi więc, iż mimo znacznych trudności, a tym samym i wysokich kosztów, przyciąga ona nie tylko naukowców, ale także turystów spragnionych zetknięcia z niedostępną, surową przyrodą oraz kulturą miejscowych ludów. Pierwszy *boom* turystyczny na Arktykę miał miejsce już w 1880 r. Jednak dopiero w XXI w. skala turystyki arktycznej przybrała na sile. W 2007 r. ruch statków turystycznych w rejonie kanadyjskiego Nunavutu oraz Grenlandii wzrósł pięciokrotnie. Najważniejszym kierunkiem turystycznym w Arktyce jest Svalbard. Według danych touroperatorów rejsów wycieczkowych w 2000 r. region ten odwiedziło ok. 30 tys. turystów, by w 2016 r. osiągnąć pułap ok. 80 tys. odwiedzających. Dynamiczny wzrost turystyki niesie za sobą znaczący wpływ dla tamtejszego środowiska naturalnego oraz mieszkańców. Najważniejsze zagrożenie stanowią zanieczyszczenie wód przez statki wycieczkowe oraz zakłócanie naturalnych siedlisk przez różne ekstremalne aktywności. Z drugiej strony, rozwój turystyki przynosi znaczące wpływy do budżetu Svalbardu – w 2018 r. było to ok. 110 mln NOK. Turyści mają także szansę zaznajomić się z lokalną kulturą oraz uczą się, jak ważna jest ochrona dziedzictwa naturalnego.

dochodzą jednak do Bieguna i nie wykraczają poza niego. Wiąże się to z tym, iż Grzbiet Łomosowa mógłby stać się podstawą roszczenia do Bieguna Północnego także dla Danii i Kanady. Co więcej, Dania może także podnieść kwestię położenia Bieguna Północnego w szelfie grenlandzkim. Dlatego też Rosja swoje roszczenia utrzymuje w ramach sektora, którego granicą północną jest właśnie Biegun, co może być traktowane jako swoista propozycja, by i pozostałe państwa arktyczne traktowały go jako punkt styku granic swoich szelfów[9].

Rada Arktyczna

Obecnie najważniejszą płaszczyzną współpracy w Arktyce jest **Rada Arktyczna** (RA) powołana w Ottawie 19 września 1996 r. Wówczas to osiem państw arktycznych w przyjętej deklaracji zobowiązało się do współpracy i koordynacji działań w rejonie arktycznym z uwzględnieniem ludów rdzennych w zakresie zrównoważonego rozwoju oraz ochrony środowiska. Powołanie Rady Arktycznej było ukoronowaniem procesu współpracy międzynarodowej (szczególnie w zakresie ochrony środowiska w Arktyce) zapoczątkowanego przemówieniem Pierwszego Sekretarza Komunistycznej Partii Związku Radzieckiego Michaiła Gorbaczowa w 1987 r., w którym wezwał on do wyjścia poza sporne kwestie i ustanowienia Arktyki strefą pokoju i owocnej współpracy.

W RA wyróżnia się trzy kategorie członkostwa. Pierwszą i najważniejszą są państwa członkowskie (osiem państw arktycznych), drugą stali uczestnicy – sześć organizacji ludów rdzennych, a trzecią obserwatorzy. Status obserwatora może zostać przyznany państwom pozaarktycznym, organizacjom międzynarodowym oraz organizacjom pozarządowym, które mogą wnieść wkład w prace Rady.

Decyzje podejmowane w ramach prac Rady są wynikiem konsensusu i mają formę zaleceń. Pracami Rady kieruje rotacyjnie jedno z państw (kadencja trwa 2 lata) przy pomocy stałego sekretariatu, powołanego w 2011 r. z siedzibą w Tromso. Agendę współpracy na poziomie rządowym stanowią spotkania

[9] Ibidem, s. 44.

ministrów, które odbywają się co 2 lata na zakończenie przewodnictwa danego kraju, oraz wiceministrów. Poziom wykonawczy realizowany jest przez wyższych urzędników arktycznych, którzy kierują pracami Rady pomiędzy spotkaniami ministerialnymi – w skład zebrań wchodzą najczęściej wysocy rangą przedstawiciele ministerstw spraw zagranicznych każdego z państw członkowskich. To oni koordynują działania Rady, które realizowane są w sześciu wyspecjalizowanych grupach roboczych[10].

Rada Arktyczna – mimo iż nie jest organizacją międzynarodową, a tym samym nie posiada zbyt dużych możliwości decyzyjnych i finansowych – stała się najważniejszym forum współpracy w regionie. O roli Rady Arktycznej świadczy też to, że status stałego obserwatora posiada 35 państw i organizacji, w tym Unia Europejska, Chiny, Niemcy, Francja czy Polska, która posiada status stałego obserwatora od 1998 r. Szczególnie w pracach grup roboczych rola i zaangażowanie obserwatorów mają kluczowe znaczenie.

Niewątpliwie największym sukcesem Rady Arktycznej jest utrzymanie Arktyki jako strefy pokoju. Pomimo napięć pomiędzy państwami arktycznymi w innych częściach świata przez ponad 25 lat funkcjonowania RA udało się rozwijać współpracę w zakresie tzw. miękkiego bezpieczeństwa. Współpraca straży wybrzeża USA i Rosji przyczyniła się do powołania Arktycznego Forum Straży Wybrzeża (Arctic Coast Guard Forum), którego celem jest zwiększenie interoperacyjności służb państw arktycznych.

Współpraca państw arktycznych w ramach RA zaowocowała powstaniem m.in. Uniwersytetu Arktyki czy Arktycznego Forum Gospodarczego oraz wprowadzeniem w życie trzech umów międzynarodowych dotyczących ratownictwa, współpracy naukowej oraz ochrony środowiska. Ponadto przygotowany na zlecenie RA w 2017 r. raport dotyczący żeglugi morskiej przyjęty został przez Międzynarodową Organizację Morską jako prawnie wiążący kodeks bezpieczeństwa dla statków na zalodzonych wodach[11].

Rada Arktyczna odegrała znaczącą rolę we włączeniu ludów rdzennych w procesy konsultacyjne dotyczące Arktyki. Organizacje ludów rdzennych mające status stałych uczestników Rady posiadają własny Sekretariat, z zarządem, wyodrębnionym budżetem i planem działania. Ochrona dziedzictwa kulturowego rdzennych mieszkańców Arktyki stała się ważną częścią podejmowanych przez Radę działań[12]. Obecnie jako stali uczestnicy RA funkcjonują następujące organizacje ludów rdzennych: Okołopolarna Rada Inuitów (Inuit Circumpolar Council, ICC), Rada Saamów, Rosyjskie Stowarzyszenie

---

[10] M. Madej, *Problemy i wyzwania Arctic Governance*, „Poliarchia" 2014, nr 2, s. 85–87.

[11] P. Markiewicz, *Wyzwania dla Rady Arktycznej: konkurencja między wielkimi mocarstwami czy multilateralizm*, „Polski Instytut Spraw Międzynarodowych. Strategic File" 2021, nr 4(96), s. 2, https://pism.pl/upload/images/artykuly/18715e51-4f64-4ac0-a1a-8-282560858beb//1621502302759.pdf [dostęp: 17.01.2022].

[12] Z. Śliwa, *Rada Arktyczna jako forum pokojowej współpracy w Arktyce*, „Rocznik Bezpieczeństwa Międzynarodowego" 2020, nr 14(2), s. 225–226.

Małych Ludów Rdzennych Północy, Syberii i Dalekiego Wschodu (RAIPON), Międzynarodowe Stowarzyszenie Aleutów (Aleut International Association, AIA), Międzynarodowa Rada Gwich'in (International Gwich'in Council, IGC) oraz Arktyczna Rada Atapasków (Arctic Athabascan Council, AAC). Organizacje ludów rdzennych (szczególnie ICC oraz Rady Samów) miały znaczący wpływ na budowanie globalnego ruchu ludów rdzennych i formułowania ich praw na forum ONZ. Ponadto odegrały znaczącą rolę w procesie konsultacyjnym prowadzącym do przyjęcia Konwencji Sztokholmskiej o trwałych zanieczyszczeniach organicznych oraz Konwencji z Minamata w sprawie rtęci[13].

Zasięg lodu na Oceanie Arktycznym

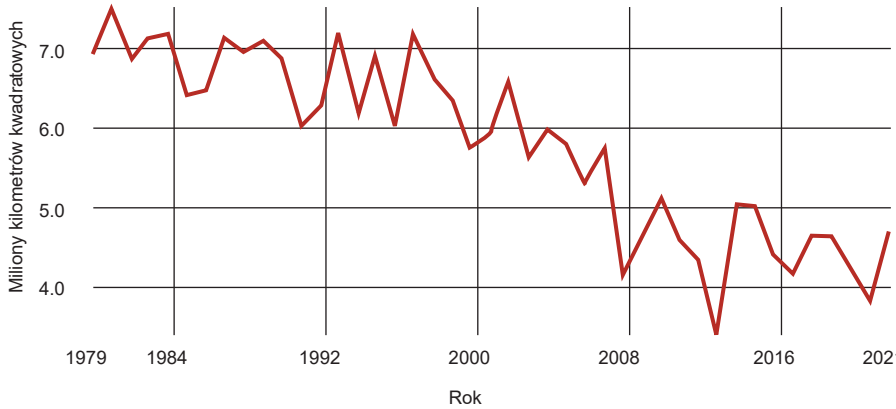

Źródło: *Arctic Sea Ice Extent*, Global Climate Change, NASA, https://climate.nasa.gov/vital-signs/arctic-sea-ice/ [dostęp: 18.01.2022].

Lód arktyczny osiąga swoje minimum we wrześniu. Pomiary realizowane przez NASA Global Climate Change wskazują, iż obecnie pokrywa lodowa Arktyki zmniejsza się w tempie 13% na dekadę w porównaniu do średniej z lat 1981–2010. Na wykresie w niniejszej ramce przedstawiono minimalny zasięg lodu morskiego Arktyki od 1979 r. Zaobserwować na nim można wyjątkowo chłodny rok 1992, jak i te cieplejsze lata: 2002, 2005, 2007 czy szczególnie 2012. To właśnie wówczas odnotowany został rekordowo niski zasięg pokrywy lodowej – 3,39 mln km^2. Dla porównania, w 1980 r. pokrywa lodowa Oceanu Arktycznego miała 7,54 mln km^2.

Należy także wspomnieć o przyjętej w 2019 r. umowie mającej zapobiegać nieuregulowanym pełnomorskim połowom w środkowej części Oceanu Arktycznego. Umowę podpisały nie tylko państwa arktyczne, ale także Chiny, Japonia, Korea Południowa oraz Unia Europejska. Jest to pierwszy w historii międzynarodowy system ochronny dla pełnomorskich łowisk arktycznych, które

[13] P. Graczyk, A. Stępień, M. Śmieszek, M. Łuszczuk, *Zarządzanie regionem i międzynarodowa współpraca polityczna*, w: *Cele i narzędzia polskiej polityki arktycznej*, red. Eidem, Departament Polityki Europejskiej, Ministerstwo Spraw Zagranicznych RP, Warszawa 2015, s. 79–80.

w wyniku zmian klimatycznych coraz bardziej narażone są masową eksploatację niszczącą równowagę ekosystemu[14].

Zmiany klimatyczne i nowe wyzwania przed Arktyką

Pogłębiający się proces zmian klimatycznych szczególnie mocno oddziałuje na Arktykę. Jak podaje grupa robocza Rady Arktycznej – Arctic Monitoring and Assessment Program, w latach 1971–2019 średnia roczna temperatura na Arktyce wzrosła o 3,1°C, gdy dla reszty globu było to ok. 1°C[15]. Ponadto pojawiły się nieodnotowywane dotychczas zjawiska, jak deszcz. W sierpniu 2021 r. na szczycie grenlandzkiego lodowca, na wysokości 3200 m npm, przez kilka godzin padał niezwykle intensywny deszcz. Nowe modele odnoszące się do zmian klimatycznych wskazują, iż w drugiej połowie XXI w. to deszcz może być dominującym opadem na Grenlandii[16]. Zdarzenia takie potęgują i przyspieszają proces topnienia wiecznej zmarzliny. Lodowce Grenlandii znikają siedem razy szybciej niż jeszcze w latach 90. XX w. Co gorsza, coraz mniej pewne jest, czy uda się zatrzymać proces ich totalnego zaniku. Dlaczego to takie ważne? Na lodowcach Grenlandii zmagazynowany jest lód, który gdy się roztopi, podniesie poziom światowych mórz o 7,42 m[17]! Ponadto topnienie lądolodów prowadzi do uwalniania się „zmagazynowanego" tam metanu, który jest gazem cieplarnianym 25 razy silniejszym niż CO_2, co jeszcze bardziej wpłynie na zmiany klimatyczne i spotęguje cały proces[18] (zob. ramka *Zasięg lodu na Oceanie Arktycznym*).

Zmiany zachodzące w środowisku naturalnym odsłaniają nowy format wyzwań, jakie pojawiają się przed tym regionem i przewartościowują znaczenie Arktyki, gdzie – co należy podkreślić – zderzają się interesy najważniejszych graczy na Ziemi. Stąd warto spośród wielu płaszczyzn wyróżnić dwie: ekonomiczną i militarną, które w największym stopniu determinować będą przyszłość Arktyki,

---

[14] *Środkowa Arktyka: UE zawrze umowę przeciwko nieuregulowanym połowom*, Rada Unii Europejskiej, 4.03.2019, https://www.consilium.europa.eu/pl/press/press-releases/2019/03/04/central-arctic-eu-to-enter-agreement-against-unregulated-fishing/ [dostęp: 14.01.2022].

[15] M. Perzyński, *Arktyka ogrzewa się szybciej niż inne części świata. To fatalna wiadomość dla tamtejszych zwierząt*, Biznes Alert, 4.12.2021, https://biznesalert.pl/arktyka-ogrzewa-sie-szybciej-niz-inne-czesci-swiata-to-fatalna-wiadomosc-dla-zyjacych-tam-zwierzat/ [dostęp: 13.01.2022].

[16] M.R. McCrystall, J. Stroeve, M. Serreze, B.C. Forbes, J.A. Screen, *New Climate Models Reveal Faster and Larger Increases in Arctic Precipitation than Previously Projected*, "Nature Communications" 2021, No. 12, Art. 6765, s. 1–11, https://doi.org/10.1038/s41467-021-27031-y [dostęp: 6.07.2022].

[17] B. Davies, *Calculating Glacier Ice Volumes and Sea Level Equivalents*, Antarctic Glaciers, 14.06.2021, https://www.antarcticglaciers.org/glaciers-and-climate/estimating-glacier-contribution-to-sea-level-rise/ [dostęp: 14.01.2022].

[18] M. Popkiewicz, *Mit: Wolna od lodu Arktyka to same korzyści*, Nauka o Klimacie, 28.11.2013, https://naukaoklimacie.pl/fakty-i-mity/mit-wolna-od-lodu-arktyka-to-same-korzysci-78/ [dostęp: 14.01.2022].

Fotografie z wypraw na koła podbiegunowe Davida Merrona

Chińskie przysłowie mówi, że jeden obraz wart jest więcej niż tysiąc słów. W przypadku zdjęć Davida Merrona* nie sposób lepiej tego ująć. Na swoim blogu, ale także na Instagramie publikuje on zdjęcia z wypraw zarówno na Arktykę, jak i Antarktykę. Koła podbiegunowe oczami Merrona to nie tylko bezkres lodu – to przede wszystkim tętniące życiem obszary, gdzie w przypadku Arktyki króluje polarny niedźwiedź. Zarazem to świat, który w wyniku zmian klimatycznych stoi na krawędzi zagłady.

* David Merron Photography, https://www.davidmerronphotography.com/ [dostęp: 6.07.2022]; David Merron, Instagram, https://www.instagram.com/davidmerron/ [dostęp: 6.07.2022].

ale także ze względu na potencjał oddziaływania Dalekiej Północy rezonować mogą na resztę globu.

Zmiany klimatyczne, ale także rozwój technologiczny zmieniają postrzeganie ekonomiczne Arktyki w dwóch kluczowych obszarach: jako alternatywnej drogi morskiej oraz złóż surowców naturalnych. Transport morski w Arktyce to dwa główne szlaki: **Północna Droga Morska** (*North Sea Route*, NSR) – przebiegająca głównie wzdłuż rosyjskiego wybrzeża, pozwala na połączenie azjatyckiego Dalekiego Wschodu z Europą oraz wschodnim wybrzeżem Ameryki Północnej. NSR umożliwia skrócenie drogi o ok. 40% w porównaniu z drogą przez Kanał Sueski. Stąd też wskazuje się na zainteresowanie Chin regionem arktycznym m.in. ze względu na szybszy szlak komunikacyjny. Z kolei drugi szlak: **Przejście Północno Zachodnie** (*North-West Passage*, NWP), jest szlakiem łączącym Pacyfik z Oceanem Atlantyckim; NWP traktowane jest przez Kanadę jako wody wewnętrzne, natomiast Unia Europejska i Stany Zjednoczone uważają go za wody międzynarodowe. W 2017 r. wszedł w życie tzw. Kodeks Polarny (pełna nazwa: Międzynarodowy kodeks eksploatacji statków na wodach polarnych), który wprowadził regulacje dotyczące żeglugi na wodach regionów polarnych. Głównym celem Kodeksu jest zminimalizowanie negatywnego wpływu żeglugi na środowisko naturalne.

Arktyka kryje także znaczące zasoby paliw kopalnianych. Szacuje się, iż może znajdować się tam 10% światowych złóż ropy i 25% gazu. Już obecnie ok. 80% rosyjskiego gazu pochodzi z Arktyki. Ponadto Rosja wydobywa tam nikiel, diamenty i metale ziem rzadkich. Surowce eksportowane z Arktyki generują ok. 14–20% rosyjskiego PKB. Dlatego też Rosja intensywnie rozbudowuje infrastrukturę wydobywczą oraz umożliwiającą przesył surowców, jak choćby terminal Jamal LNG. Działania rosyjskich firm wspierane są przez konsorcja chińskie, francuskie i japońskie[19]. Jednak nie tylko Rosja dąży do eksploatacji zasobów Arktyki. Na Alasce prowadzone są odwierty naftowe i to mimo obaw dotyczących ochrony środowiska i związanych z tym problemów prawnych. Osobną kwestię stanowi spór, jak daleko mogą sięgać wyłączne strefy ekonomiczne państw arktycznych, o czym już była mowa. To zaś prowadzi do kolejnego problemu – wzrostu militaryzacji regionu i tym samym zmiany jego geopolitycznego znaczenia.

[19] A. Legucka, *Polityka Rosji wobec Arktyki*, „Biuletyn PISM" 2020, nr 136(2068), https://pism.pl/publikacje/Polityka_Rosji_wobec_Arktyki [dostęp: 18.01.2022].

Od 2014 r. Rosja systematycznie wzmacnia swoją obecność w Arktyce. W ramach tzw. arktycznej tarczy utworzono sześć nowych baz wojskowych oraz reaktywowano 14 baz lotniczych, które nie były wykorzystywane od czasów ZSRR. Rosyjska Flota Północna dysponuje 40 bojowymi okrętami (w tym jednym lotniskowcem) i ponad 40 okrętami podwodnymi, z których część przenosi pociski balistyczne z głowicami jądrowymi. Rosja zwiększyła zasięg transatlantyckiego radaru oraz zbudowała systemy do zakłócania łączności obcych statków powietrznych i morskich. Działania rosyjskie nie pozostały bez odpowiedzi Stanów Zjednoczonych oraz NATO. Udoskonalono Drugą Flotę Północną Stanów Zjednoczonych oraz odnowiono, opuszczone przez amerykańskie wojska w 2006 r., bazy wojskowe na Islandii. Ponadto w 2019 r. ówczesny sekretarz stanu Mike Pompeo, w trakcie spotkania ministerialnego Rady Arktycznej, bardzo mocno podkreślił zagrożenia militarne w regionie, które są następstwem bezprawnych, zdaniem Stanów Zjednoczonych, działań Rosji i Kanady względem ich roszczeń do szlaków morskich w Arktyce. Co więcej, Pompeo krytycznie odniósł się do wzrostu działań Chin w regionie, wskazując, iż pod wzmożoną aktywnością naukową oraz gospodarczą (krytykowaną także przez Danię, ze względu na zaangażowanie chińskie na Grenlandii) może w przyszłości kryć się realizacja celów militarnych[20].

Konkluzje z rozważań

Zmiany klimatyczne w największym stopniu odciskają swoje piętno na Arktyce, gdzie ich dynamika jest znacznie większa niż dla reszty globu. Zarazem nieuregulowana traktatowo sytuacja polityczna Arktyki może budzić obawy dotyczące skuteczności działań mających powstrzymać obecne procesy. Należy pamiętać, iż w Arktyce coraz mocniej zderzają się interesy nie tylko państw arktycznych (przede wszystkim Stanów Zjednoczonych i Rosji), ale także innych potężnych graczy, jak Chiny, które same siebie potrafią zdefiniować jako „kraj zainteresowany Arktyką". Wzrastająca geopolityczna pozycja tego regionu wiąże się z jego ponowną, stopniową militaryzacją oraz rywalizacją gospodarczą dotyczącą surowców naturalnych oraz szlaków morskich, które są pochodną postępujących zmian klimatycznych. Dlatego też Arktyka staje się obecnie jednym z kluczowych regionów, którego znaczenie w kolejnych latach będzie systematycznie rosło.

[20] M. Lanteigne, *Zmieniający się kształt bezpieczeństwa w Arktyce*, „NATO Review" 2019, https://www.nato.int/docu/review/pl/articles/2019/06/28/zmieniajacy-sie-ksztalt-bezpieczenstwa-w-arktyce/index.html [dostęp: 18.01.2022].

Kalendarium

1982 (realizacja – **1994**) – przyjęcie Konwencji o prawie morza, która *de facto* reguluje obecnie status polityczno-prawny Arktyki.
1996 – powołanie Rady Arktycznej przez osiem państw arktycznych.
2008 – utworzenie w Longyearbyen (Spitzbergen) Globalnego Banku Nasion; obecnie znajduje się tam ok. 1,1 mln. nasion ponad 5,5 tys. gatunków roślin jadalnych z całego świata.
2021 – odnotowanie po raz pierwszy na szczycie grenlandzkiego lodowca, na wysokości 3200 m n.p.m. opadów deszczu zamiast śniegu.

Słowniczek

Arktyka – obszar w zdecydowanej większości pokrytego lodem Oceanu Arktycznego wraz z przylegającymi doń lądami i wyspami, którego granicę południową najczęściej wyznacza się północnym kołem podbiegunowym.
Rada Arktyczna – organizacja powołana przez osiem państw arktycznych w celu współpracy i koordynacji działań w rejonie arktycznym z uwzględnieniem ludów rdzennych w zakresie zrównoważonego rozwoju oraz ochrony środowiska.
Szelf kontynentalny państwa nadbrzeżnego – obejmuje dno morskie i podziemie obszarów podmorskich, które rozciągają się poza jego morzem terytorialnym na całej długości naturalnego przedłużenia jego terytorium lądowego do zewnętrznej krawędzi obrzeża kontynentalnego, które stanowi podwodne przedłużenie masywu lądowego państwa nadbrzeżnego oraz składa się z dna i podziemia szelfu, zbocza i wzniesienia.

Problemy do dyskusji

1. Scharakteryzuj status polityczno-prawny Arktyki i następstwa, z jakimi się wiąże.
2. Wskaż zagrożenia, jakie niosą dla Arktyki zmiany klimatyczne.
3. Przeanalizuj temat Arktyki jako strefy rywalizacji wielkich mocarstw.

Dodatkowa literatura

Arktyka na początku XXI wieku między współpracą a rywalizacją, red. M. Łuszczuk, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin 2013.
Bożek D., *Polarniczki*, Wydawnictwo Mando, Kraków 2021.
Mańczak J., Małecki J., *Początek końca? Rozmowy o lodzie i zmianie klimatu*, Wydawnictwo Znak Literanova, Kraków 2021.
Wiśniewska I., *Białe. Zimna wyspa Spitsbergen*, Wydawnictwo Czarne, Wołowiec 2019.
Witkowska M., *Kurs Arktyka. Rejs przez Przejście Północno-Zachodnie*, Wydawnictwo Alma-Pres, Warszawa 2011.

Materiał filmowy

O Arktyce i Svalbardzie, Fundacja HumanDoc, 2022 https://zr.humandoc.pl/reportaze/o-arktyce-i-svalbardzie/ [dostęp:10.10.2022].

Film produkcji HumanDoc zrealizowany na Svalbardzie (2022 r.). Svalbard, czyli „tropikalny archipelag" na Dalekiej Północy. Prąd Zatokowy (Golfsztrom) umożliwił w tym miejscu ludzkie osadnictwo. Złoża węgla przyciągnęły tam pierwszych eksploratorów na początku XX w. Obecnie działa tam tylko jedna kopalnia, którą norweski rząd planuje zamknąć w 2023 r. Jednak nie oznacza to wyludnienia Svalbardu. Miejsce górników w coraz większym stopniu zajmują turyści i rozrastający się przemysł turystyczny. Tysiące skuterów śnieżnych zasilanych paliwem, potrzeba ogrzania domów i hoteli – zatem znaczna ingerencja w stan środowiska – rodzą pytania o zasadność obecności człowieka w tej części świata.

Dorota Heidrich

Rozdział 27

Studium przypadku – przestrzeń kosmiczna

Myślenie o przestrzeni kosmicznej w kategoriach zrównoważonego rozwoju (ZR) nie jest tak popularne ani w nauce, ani w edukacji, ani też w debacie publicznej, jak np. o obszarach morskich i oceanicznych, obszarach podbiegunowych czy choćby powietrzu jako gazowej przestrzeni, której do życia potrzebują człowiek, fauna i flora Ziemi. Tymczasem właśnie przestrzeń kosmiczna okazuje się tym miejscem, które, po pierwsze, ludzkość jeszcze ma szansę uratować przed dewastacją, stosując w jej eksploatacji i eksploracji zasady ZR. Po drugie: wykorzystać ją można do walki z negatywnymi skutkami zmiany klimatu, choćby z globalnym ociepleniem, nagłymi zjawiskami pogodowymi. Po trzecie zaś, brak zrównoważonych działań w przestrzeni kosmicznej może docelowo zagrozić egzystencji ludzkości. I wreszcie, po czwarte, biorąc pod uwagę katastroficzne scenariusze przyszłości życia na Ziemi, zmiana miejsca życia gatunku ludzkiego i przeniesienie go w Kosmos, choć dziś jeszcze ciągle mało prawdopodobne w przewidywalnej perspektywie czasowej, okazać się może jedynym rozwiązaniem dla przetrwania gatunku ludzkiego i niektórych innych gatunków żywych zamieszkujących planetę.

Historia działalności człowieka w przestrzeni kosmicznej

Wykorzystanie przestrzeni kosmicznej przez człowieka było przez wieki nieosiągalnym marzeniem. Zmiana nastąpiła wraz z przyspieszającą rewolucją technologiczną, po części powiązaną w wyścigiem zbrojeń między Stanami Zjednoczonymi a Związkiem Radzieckim w okresie zimnej wojny, chociaż już w latach 20. XX w. w Niemczech realizowany był tzw. **program Opel-RAK**, którego celem były rozwój, produkcja i testy pierwszych pojazdów napędzanych silnikami rakietowymi. Przywódcy mocarstw kierujących Blokami Zachodnim i Wschodnim po II wojnie światowej, pod wpływem myśli i działań środowisk naukowych, szybko nabrali pewności, że ten, kto jako pierwszy opanuje kosmos, zdobędzie strategiczną przewagę o znaczeniu dotychczas nieznanym. Programy kosmiczne realizowane były najpierw wyłącznie przez dwa wspomniane państwa. Świat 4 października 1957 r. ujrzał pierwszą udaną próbę wystrzelenia na niską orbitę okołoziemską pierwszego sztucznego satelity Ziemi – **Sputnika 1**, przez ZSRR.

Po wykonaniu 1440 okrążeń planety Sputnik 1 spłonął w ziemskiej atmosferze 4 stycznia 1958 r. Wystrzelenie satelity przez Rosję Radziecką stało się początkiem wyścigu kosmicznego, w którym bardzo długo dominowały tylko dwa wspomniane mocarstwa (Federacja Rosyjska jako państwo-sukcesor ZSRR), a bez czego do dziś eksploatacja i eksploracja przestrzeni kosmicznej nie byłyby możliwe.

Układ normujący działalność państw na Księżycu i innych ciałach niebieskich

Układ normujący działalność państw na Księżycu i innych ciałach niebieskich* (tzw. Porozumienie o Księżycu) został podpisany 18 grudnia 1979 r. Dotychczas stronami tej umowy jest jedynie 18 państw, tj. Arabia Saudyjska, Armenia, Australia, Austria, Belgia, Chile, Filipiny, Kazachstan, Kuwejt, Liban, Meksyk, Maroko, Holandia, Pakistan, Peru, Turcja, Urugwaj, Wenezuela. Tym samym żadne państwo mające realne możliwości samodzielnej eksploracji i eksploatacji Księżyca nie jest związane umową**, co powoduje, że jej znaczenie prawne staje się nikłe. Zgodnie z Porozumieniem z 1979 r., które weszło w życie dopiero w roku 1984, Księżyc jest wspólnym dziedzictwem ludzkości, obowiązuje zakaz jego militaryzacji, w tym umieszczania na nim i jego orbicie broni masowego rażenia. W układzie podkreślono również zobowiązanie państw do dbania o środowisko naturalne Księżyca. Potwierdzono prawo prowadzenia badań naukowych przez wszystkie państwa.

Z jednej strony najbardziej kontrowersyjne, a z drugiej wskazujące na potencjalną możliwość ochrony tego satelity Ziemi, są przepisy stanowiące o zakazie gospodarczego wykorzystywania zasobów Księżyca, dopóki nie zostanie ustanowiony międzynarodowy reżim regulujący taką eksploatację, a ten powinien powstać, gdy pojawią się technologiczne możliwości (pamiętać należy, że traktat podpisany został w 1979 r.; obecnie te technologiczne możliwości już istnieją). Wraz z rozwojem planów górnictwa kosmicznego niepokojące wydają się sygnały o planowaniu państwowego i prywatnego (bądź w publiczno-prywatnym partnerstwie) wydobycia, na które niektóre państwa już wydają koncesje (np. na wydobycie regolitu na Księżycu, w którego składzie znajdują się takie pierwiastki takie jak: krzem, żelazo, wapń, tytan, glin, magnez; pozwolenia zostały wydane przez administrację amerykańską czterem firmom prywatnym, które swoje działania podjąć mają już w 2024 r.***). Jak dotychczas nie stworzono żadnych ram prawnych reżimu eksploatacji nie tylko Księżyca, ale również asteroid czy innych ciał niebieskich, w tym planet (Mars).

Obok braku realizacji zobowiązania do działania na rzecz całej ludzkości w Kosmosie i do równomiernego podziału korzyści z jego badania i eksploatacji działalność wydobywcza w oczywisty sposób wiązać się będzie z wątpliwościami odnośnie do zrównoważonego charakteru takiej aktywności. Pojawiają się nawet pytania, czy działalność człowieka na Księżycu może na jakimkolwiek jej etapie być zrównoważona. Patrząc na przykład wykorzystania gospodarczego Svalbardu (por. rozdział 26. *Studium przypadku – Arktyka*), wydaje się, iż będzie to trudne. Osady ludzkie na Księżycu nigdy bowiem nie będą samowystarczalne i nie wypełnią zasad tzw. rozwoju samopodtrzymującego się. Oczywiście być może nowoczesne technologie pozwolą na uniknięcie błędów popełnionych przez ludzkość względem środowiska naturalnego Ziemi, jednakże przy aktualnym braku prawno-instytucjonalnej architektury pozwalającej na skuteczny nadzór nad aktywnością człowieka wątpliwości w tej mierze wydają się bardziej niż uzasadnione.

* Agreement Governing the Activities of States on the Moon and Other Celestial Bodies, General Assembly, 34. Session, United Nations, 1979, https://www.unoosa.org/oosa/oosadoc/data/resolutions/1979/general_assembly_34th_session/res_3468.html [dostęp: 7.03.2022].

** Status of International Agreements Relating to Activities in Outer Space, United Nations, https://www.unoosa.org/oosa/en/ourwork/spacelaw/treaties/status/index.html [dostęp: 10.04.2022].

*** A. Gilbert, *Mining in Space Is Coming*, Milken Institute Review, https://www.milkenreview.org/articles/mining-in-space-is-coming [dostęp: 10.04.2022].

Dalsze osiągnięcia człowieka w dominacji nad wcześniej nieosiągalną naturą ponad 100 km nad naszymi głowami były nie mniej spektakularne, ale też kosztowały życie wielu i związane były z ogromnym wysiłkiem finansowym

i logistycznym. W 1957 r. życie na pokładzie radzieckiego Sputnika 2 z przegrzania i stresu zakończyła suka Łajka, a po niej dziesiątki wykorzystywanych w tym celu ssaków i innych kręgowców. W 1961 r. **Jurij Gagarin** jako pierwszy człowiek w historii ludzkości wykonał lot w przestrzeni kosmicznej. Po jego sukcesie oraz kolejnych lotach załogowych i bezzałogowych w przestrzeń kosmiczną amerykański program załogowych lotów kosmicznych wszedł w nową, bardzo dynamiczną fazę, której ukoronowaniem było **lądowanie człowieka na Księżycu 20 lipca 1969 r.** i nadanie na cały świat słów Neila Armstronga po tym, jak stanął na powierzchni Księżyca: „To jest mały krok dla człowieka, ale wielki skok dla ludzkości". W roku 1983 rozpoczął się kolejny etap odysei kosmicznej, której pokładem miała przez kolejne dekady być **Międzynarodowa Stacja Kosmiczna** (International Space Station, ISS) – największy międzynarodowy projekt badawczy z udziałem 244 astronautów z 19 państw (stan na kwiecień 2021 r.)[1], którzy spędzają ok. 6 miesięcy na orbicie Ziemi. Dotychczas najdłuższy pobyt na ISS odbyli Amerykanin – Scott J. Kelly, oraz Rosjanin – Michaił Kornijenko, którzy przebywali na pokładzie stacji aż 340 dni, a poza Ziemią w sumie 383 dni[2].

W roku 2022 jedynie 13 państw na świecie oficjalnie prowadziło swoje programy eksploatacji i eksploracji kosmicznej; były to: USA, Rosja, Chiny, Francja, Indie, Wielka Brytania, Japonia, Republika Korei, Iran, Izrael, Kanada, Niemcy, Luksemburg[3]. W 1975 r. utworzona została Europejska Agencja Kosmiczna (European Space Agency, ESA), której członkami są 22 państwa europejskie: Austria, Belgia, Czechy, Dania, Estonia, Finlandia, Francja, Niemcy, Grecja, Węgry, Irlandia, Włochy, Luksemburg, Niderlandy, Norwegia, Polska, Rumunia, Portugalia, Hiszpania, Szwecja, Szwajcaria oraz Wielka Brytania. Dzięki funkcjonowaniu ESA również te państwa w Europie, które samodzielnie nie mają możliwości korzystania z przestrzeni kosmicznej, mogą brać udział we wspólnych projektach. ESA posiada na terenie Gujany Francuskiej Centrum Kosmiczne, z którego wystrzeliwane są bezzałogowe obiekty kosmiczne[4].

Status prawnomiędzynarodowy przestrzeni kosmicznej

Dynamiczny rozwój działalności człowieka w Kosmosie doprowadził do przyjęcia w latach 1967–1979 **pięciu umów międzynarodowych**, które stały się podstawą prawnomiędzynarodowego reżimu określającego status przestrzeni kosmicznej i znajdujących się w niej ciał niebieskich. Są to:

---

[1] E. Howell, *International Space Station: Facts, History and Tracking*, Space.com, 13.10. 2021, https://www.space.com/16748-international-space-station.html [dostęp: 1.03.2022].

[2] Obszerny opis udziału Scotta J. Kelly'ego w 43., 44., 45. i 46. ekspedycji na ISS znajduje się w jego autobiografii pt. *Nieziemskie wyzwanie. Rok w kosmosie, życie pełne odkryć*, Wydawnictwo Post Factum, Katowice 2018.

[3] Por. *Countries with Space Programs 2022*, World Population Review, https://worldpopulationreview.com/country-rankings/countries-with-space-programs [dostęp: 7.03.2022].

[4] Więcej nt. ESA zob. The European Space Agency, https://www.esa.int [dostęp: 6.07.2022].

- Układ o zasadach działalności państw w zakresie badań i użytkowania przestrzeni kosmicznej łącznie z Księżycem i innymi ciałami niebieskimi z 27 stycznia 1967 r. (tzw. Układ kosmiczny);
- Umowa o ratowaniu kosmonautów, powrocie kosmonautów i zwrocie obiektów wypuszczonych w przestrzeń kosmiczną z 22 kwietnia 1968 r.;
- Konwencja o międzynarodowej odpowiedzialności za szkody wyrządzone przez obiekty kosmiczne z 29 marca 1972 r.;
- Konwencja o rejestracji obiektów wypuszczonych w przestrzeń kosmiczną z 14 stycznia 1975 r.;
- Układ normujący działalność państw na Księżycu i innych ciałach niebieskich z 18 grudnia 1979 r. (tzw. Porozumienie o Księżycu).

Na podstawie tych traktatów wykształciły się najważniejsze zasady odnoszące się do Kosmosu, których opracowaniem i rozwijaniem zajmuje się **Komitet ds. Pokojowego Wykorzystania Przestrzeni Kosmicznej** (Committee of the Peaceful Uses of Outer Space, COPUOS), powołany do życia w 1959 r. w ramach Organizacji Narodów Zjednoczonych (ONZ). Zgodnie z nimi:

- eksploracja i użytkowanie przestrzeni kosmicznej muszą być realizowane w interesie całej ludzkości;
- Kosmos posiada status Wspólnego Dziedzictwa Ludzkości (*Common Heritage of Mankind*);
- wszystkie państwa mają prawo badać i wykorzystywać przestrzeń kosmiczną;
- przestrzeń kosmiczna nie podlega zawłaszczeniu poprzez okupację czy inne działania;
- przestrzeń kosmiczna może być wykorzystywana jedynie w celach pokojowych;
- w przestrzeni kosmicznej ani na ciałach niebieskich nie wolno umieszczać broni jądrowej i innej broni masowego rażenia;
- w przestrzeni kosmicznej obowiązuje zasada wolności prowadzenia badań naukowych;
- kosmonauci posiadają status wysłanników całej ludzkości;
- odpowiedzialność za szkody powstałe w wyniku prowadzonej działalności kosmicznej, niezależnie od tego, czy przez państwo czy też przez podmiot prywatny, spoczywa na państwie wystrzelenia obiektu kosmicznego;
- w razie powstania szkód związanych z prowadzoną działalnością kosmiczną państwo musi ponieść koszt ich naprawienia;
- państwa są zobowiązane do podjęcia wszelkich wysiłków zmierzających do ochrony środowiska naturalnego przestrzeni kosmicznej i do niezanieczyszczania zarówno jej, jak i znajdujących się w niej ciał niebieskich[5].

[5] Na podstawie: *Treaty on Principles Governing the Activities of States in the Exploration and Use of Outer Space, including the Moon and Other Celestial Bodies*, UNOOSA, https://www.unoosa.org/oosa/en/ourwork/spacelaw/treaties/introouterspacetreaty.html [dostęp: 1.03.2022].

Skąd biorą się kosmiczne śmieci?

Indyjski pocisk ASAT wystrzelony 27 marca 2019 r. z indyjskiej wyspy Abdul Kalam w celu realizacji misji Shakti

Źródło: *Mission Shakti*, Wikipedia, https://en.wikipedia.org/wiki/Mission_Shakti#/media/File:Launch_of_DRDO's_Ballistic_Missile_Defence_interceptor_missile_for_an_ASAT_test_on_27_March_2019.jpg [dostęp: 5.03.2022].

Celem indyjskiej misji Shakti* było przeprowadzenie testu broni antysatelitarnej poprzez zestrzelenie własnego satelity, prawdopodobnie Microsat-R. Jej sukces potwierdził zdolność Indii do posiadania i wykorzystywania międzykontynentalnych rakiet balistycznych, które mają w arsenale indyjskim pełnić funkcję odstraszającą. Prace nad testami ASAT w Indiach zostały rozwinięte po tym, jak podobne próby przeprowadziły Chiny w 2007 r., powodując powstanie masy kosmicznych śmieci, powiększonej następnie przez działania indyjskie. Zdaniem przedstawicieli władz krajowych test został przeprowadzony w taki sposób, by powstałe śmieci nie pozostały w Kosmosie, ale by weszły w ziemską atmosferę i w większości uległy spaleniu. Takiego przebiegu zdarzeń, zaraz po zniszczeniu satelity, nie potwierdzili eksperci innych państw prowadzących programy kosmiczne, w marcu 2022 r. jedynie jeden fragment zniszczonego obiektu pozostawał skatalogowany.

* *What Is Mission Shakti – ASAT?*, Indian Express, 27.03.2019, https://indianexpress.com/article/what-is/mission-shakti-asat-missile-5645166/ [dostęp: 4.08.2022].

Charakterystyka współczesnych działań w przestrzeni kosmicznej

Wraz z rozwojem działalności człowieka w Kosmosie coraz więcej państw, indywidualnie lub dzięki kolektywnym wysiłkom, zaczęło nabywać zdolność wystrzeliwania obiektów kosmicznych, głównie sztucznych satelitów Ziemi. W roku podjęcia decyzji o powołaniu COPUOS zainteresowanie nim wyrażało jedynie 18 państw. W 1977 r. Komitet miał już 47 członków, by w 2010 r. poszerzyć się aż do 70. Wzrastające zainteresowanie przestrzenią kosmiczną doprowadziło do tego, że w roku 2021 w skład COPUOS wchodzi aż 100 członków. Poza państwami, które historycznie były zaangażowane w tworzenie krajowych lub regionalnych (Europejska Agencja Kosmiczna) programów kosmicznych, w skład Komitetu wchodzą też takie państwa, jak Angola, Bangladesz, Malezja, Mauritius, Panama czy Rwanda[6].

W ostatnich kilku dekadach doszło również do bezprecedensowego wzrostu obecności podmiotów prywatnych w działalności kosmicznej, a postęp technologiczny doprowadził do pojawienia się zupełnie nowych możliwości badania Kosmosu i jego eksploatacji. Za prywatnymi inicjatywami działalności kosmicznej stoją środki najbogatszych ludzi na świecie, choćby Paula Allena, Elona Muska, Jeffa Bezosa czy Richarda Bransona, oraz kierowane przez nich firmy, takie jak Stratolaunch Systems, SpaceX, Blue Origin i Virgin Galactic.

Regulacje prawa międzynarodowego przyjmowane w latach 60. i 70. XX w. przestały przystawać do nowej rzeczywistości, co jednak nie doprowadziło do przyjęcia nowych traktatów; państwa zdecydowanie opowiadają się za rozwojem

Kilka ciekawostek dotyczących wykorzystania przestrzeni kosmicznej przez człowieka

Warto przywołać w rozważaniach nad specyfiką przestrzeni kosmicznej i udziału w niej człowieka kilka ciekawostek*:

1. Począwszy od 1957 r., wystrzelono w Kosmos ok. 6 180 rakiet kosmicznych, z wyłączeniem tych, które w wyniku uszkodzenia nie ukończyły lotów.
2. Liczba wszystkich sztucznych satelitów Ziemi umieszczonych na orbicie okołoziemskiej przez rakiety wystrzelone po 1957 r. wynosi ok. 12 720.
3. Liczba sztucznych satelitów Ziemi wciąż znajdujących się w przestrzeni kosmicznej to ok. 7 810.
4. Liczba sztucznych satelitów Ziemi wciąż działających plasuje się na poziomie ok. 5300.
5. Liczba śmieci kosmicznych, które są regularnie monitorowane i katalogowane, wynosi ok. 29 860.
6. Liczba awarii, kolizji, wybuchów lub innych nieprzewidzianych zdarzeń związanych z obiektami kosmicznymi, które doprowadziły do ich fragmentacji, to ponad 630.
7. Waga wszystkich obiektów kosmicznych na orbicie okołoziemskiej wynosi 9 800 t.
8. Liczba śmieci kosmicznych szacowana na podstawie modeli statystycznych to:
   - 36 500 – większe niż 10 cm,
   - 1 mln – wielkość między 1 cm a 10 cm,
   - 130 mln – wielkość między 1 mm a 1 cm.

* Dane na podstawie: *Space Debris by the Numbers*, European Space Agency, https://www.esa.int/Safety_Security/Space_Debris/Space_debris_by_the_numbers [dostęp: 20.02.2022].

[6] Członkostwo COPOUS zob. *Committee on the Peaceful Uses of Outer Space: Membership Evolution*, UNOOSA, https://www.unoosa.org/oosa/en/ourwork/copuos/members/evolution.html [dostęp: 1.03.2022].

niewiążących zasad, kodeksów i standardów postępowania aniżeli za otwarciem negocjacji nad nowymi normami regulującymi status Kosmosu. Do jednych z charakterystycznych wyzwań należy chociażby kwestia przyszłości Księżyca Ziemi (zob. ramka *Układ normujący działalność państw na Księżycu i innych ciałach niebieskich*).

Do najważniejszych **niewiążących zasad postępowania państw w Kosmosie** należą m.in:

- Deklaracja zasad prawnych rządzących działalnością państw w zakresie badania i wykorzystywania przestrzeni kosmicznej Zgromadzenia Ogólnego ONZ z 13 grudnia 1963 r.;
- Rezolucja Zgromadzenia Ogólnego ONZ nr 1721 z 20 grudnia 1961 r. dotycząca międzynarodowej współpracy w zakresie pokojowego wykorzystywania przestrzeni kosmicznej;
- Rezolucja Zgromadzenia Ogólnego ONZ 51/122 z 13 grudnia 1996 r. w sprawie międzynarodowej współpracy w badaniu i wykorzystaniu przestrzeni kosmicznej, ukierunkowanej na korzyści i interesy wszystkich państw, a w szczególności potrzeby państw rozwijających się.

Badanie i wykorzystywanie przestrzeni kosmicznej a zrównoważony rozwój

Wraz z przyjęciem Agendy 2030, której centralnym punktem są Cele Zrównoważonego Rozwoju (*Sustainable Development Goals*, SDGs), państwa należące do COPUOS podjęły wyzwanie dyskusji odnoszącej się do wkładu Komitetu w realizację SDGs oraz do wyzwań związanych ze zrównoważonym wykorzystywaniem Kosmosu i ciał niebieskich. W odniesieniu do pierwszego zadania COPUOS stworzył własną agendę nazwaną **Space4SDGs**. Jej celem jest wykorzystanie działalności państw i podmiotów prywatnych oraz współpracy międzynarodowej w przestrzeni kosmicznej na rzecz realizacji Celów Zrównoważonego Rozwoju[7]. Szczególne znaczenie ma wykorzystywanie sztucznych satelitów do monitorowania zjawisk pogodowych i klęsk żywiołowych, ale również potencjalne możliwości górnictwa kosmicznego (oczywiście przy założeniu, że taka działalność byłaby zrównoważona; zob. ramka *Układ normujący działalność państw na Księżycu i innych ciałach niebieskich*), które odciążyłoby zasoby Ziemi wykorzystywane do produkcji energii oraz innej działalności przemysłowej i gospodarczej. Już obecnie technologie kosmiczne wykorzystuje się w celu wzmacniania zdolności produkcji żywności na Ziemi, a potencjał dostrzega się również w możliwości produkcji żywności w Kosmosie w osadach ludzkich i na stacjach kosmicznych. W zasadzie każdy z SDGs może być skuteczniej

[7] Zob. *Space Supporting the Sustainable Development Goals*, COPUOS, https://www.unoosa.org/oosa/en/ourwork/space4sdgs/index.html [dostęp: 7.02.2022].

Przyrost skatalogowanych obiektów kosmicznych w latach 1955–2022

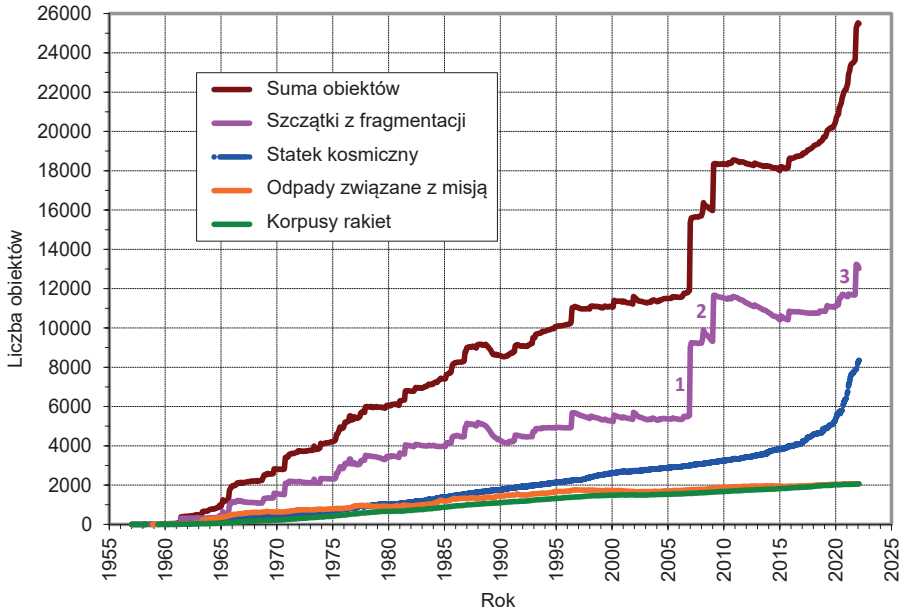

Historyczny wzrost skatalogowanych obiektów na podstawie danych dostępnych na dzień 1 marca 2022 r. Trzy skoki w górę w szczątkach fragmentacji odpowiadają (1) testowi ASAT przeprowadzonemu przez Chiny w 2007 roku, (2) przypadkowemu zderzeniu Iridium 33 z Cosmos 2251 w 2009 r. oraz (3) testowi ASAT, przeprowadzonemu przez Federację Rosyjską w listopadzie 2021 r. Oczekuje się, że w najbliższych tygodniach i miesiącach do skatalogowanych danych dołączą kolejne fragmenty Cosmos 1408.

Źródło: *The Intentional Destruction of Cosmos 1408*, "Orbital Debris. Quarterly News" 2022, Vol. 26, Iss. 1, NASA, s. 2, https://www.orbitaldebris.jsc.nasa.gov/quarterly-news/pdfs/odqnv26i1.pdf [dostęp: 20.02.2022].

Wykres w niniejszej ramce obrazuje przyrost obiektów znajdujących się w przestrzeni kosmicznej w ujęciu historycznym, na podstawie danych na dzień 1 marca 2022 r. oraz symulacji opartej na dostępnych informacji. Wzrosty na krzywej w kolorze różowym, oznaczone cyframi 1, 2, 3, pokazują odpowiednio skutki testów broni ASAT przez Chiny w 2007 r., kolizję satelitów Kosmos 2251 i Iridion 33 oraz test broni ASAT przez Rosję w listopadzie 2021 r. Na wykresie widoczne jest (kropkowana krzywa w kolorze niebieskim), jak niewiele, w porównaniu do innych obiektów, w Kosmosie znajduje się statków kosmicznych. Każda misja kosmiczna, każdy test broni typy ASAT czy przypadkowe kolizje przyczyniać się będą do dalszego zaśmiecania Kosmosu, co stanowi potencjalne zagrożenie nie tylko dla komercyjnych czy badawczych podróży w tej przestrzeni, ale również, potencjalnie, dla Ziemi i jej mieszkańców. Wykorzystanie energii nuklearnej w działalności kosmicznej w celach pokojowych, w połączeniu z zagrożeniem kolizją i wybuchem, może być szczególnie niebezpieczne. Z przeszłości znana jest sprawa satelity radzieckiego Kosmos 954; również np. plany rozgrzania powierzchni Marsa przy użyciu energii jądrowej mogą budzić obawy.

i pełniej realizowany przy wykorzystaniu technologii kosmicznych oraz możliwości, które oferuje przestrzeń kosmiczna[8]. W związku z podejmowanymi wysiłka-

[8] Por. Ibidem. Zob. również: *The "Space2030" Agenda: Space as a Driver of Sustainable Development*, Draft Resolution, A/RES/76/3, Austria, France, Hungary, Israel, Italy, Japan, Malta, Republic of Moldova, Romania, Slovakia, General Assembly.

mi na rzecz realizacji Agendy 2030 COPUOS w 2019 r. przyjął przez konsensus **21 Zasad dot. długoterminowego zrównoważonego rozwoju działań w przestrzeni kosmicznej** (***Guidelines for the Long-Term Sustainability of Outer Space Activities***, **LTS**)[9]. Zasady te mają charakter dobrowolny i są podzielone na cztery kategorie:

- polityki i regulacje prawne odnoszące się do działalności w Kosmosie;
- bezpieczeństwo operacji kosmicznych;
- współpraca międzynarodowa, zwiększanie kompetencji i świadomości;
- badania naukowe i technologiczne oraz rozwój.

LTS są skierowane nie tylko do 100 członków COPUOS, ale również do międzynarodowych organizacji zaangażowanych w badanie i wykorzystywanie Kosmosu, tak by ich działania pozbawione były zbędnego ryzyka oraz by zapewniały zrównoważony rozwój przestrzeni kosmicznej. Ich implementacja ma być na bieżąco monitorowana, a kolejne decyzje w sprawie ew. modyfikacji dokumentu spodziewane są periodycznie.

Wyzwaniem pozostają kontrola i nadzór nad działania podmiotów prywatnych w Kosmosie. Choć wciąż to państwa, które wydają koncesje na aktywność kosmiczną, odpowiedzialne są za przebieg operacji kosmicznych i ich skutki, to pojawia się nacisk na firmy, by te przyjmowały na siebie ograniczenia i wprowadzały efektywne mechanizmy kontroli swojej działalności.

W amerykańskiej Narodowej Strategii Bezpieczeństwa Kosmicznego z 2011 r. stwierdzono, iż współczesną przestrzeń kosmiczną charakteryzują trzy przymiotniki: kontestowana, konkurencyjna, ale również bardzo zatłoczona (*congested, contested and competitive*)[10]. W Kosmosie dziś znajduje się ponad 1 mln obiektów, których wielkość wynosi ponad 1 cm. Są to tzw. śmieci kosmiczne, choć zwrócić uwagę należy również na fakt, iż na geostacjonarnej i niskiej orbicie okołoziemskiej obecnie krąży ok. 4,5 tys. sztucznych satelitów. Ogromna część kosmicznych śmieci jest skutkiem kolizji pomiędzy obiektami kosmicznymi, jak również testów tzw. broni antysatelitarnej (*anti-satellite weapon*, ASAT). Bronią taką dysponują i testują ją w przestrzeni kosmicznej cztery państwa, tj. USA, Rosja, Chiny i Indie. Szacuje się, iż test broni ASAT produkcji chińskiej w 2007 r. przyczyniły się do powstania ok. 25% (ok. 3 tys.) kosmicznych śmieci krążących wokół Ziemi. W ramach działań na rzecz zrównoważonego rozwoju Kosmosu część państw i organizacji międzynarodowych podejmuje obecnie działania na rzecz oczyszczenia przestrzeni kosmicznej. Należą do nich np. misje Europejskiej Agencji Kosmicznej[11].

---

[9] *Guidelines for the Long-Term Sustainability of Outer Space Activities*, Report of the Committee on the Peaceful Uses of Outer Space, 12–21.06.2019, A/74/20, Par. 163, Annex II.

[10] National Security Space Strategy, Unclassified Summary, US Department of Defence, US Office of the Director of National Intelligence, 01.2011, s. 1, https://www.hsdl.org/?view&did=10828 [dostęp: 7.02.2022].

[11] Zob. *ESA's e.Deorbit Debris Removal Mission Reborn as Servicing Vehicle*, European Space Agency, https://www.esa.int/Safety_Security/ESA_s_e.Deorbit_debris_removal_mis-

Obecność działających satelitów, stacji kosmicznych, promów kosmicznych, kapsuł oraz śmieci kosmicznych przyczynia się do zatłoczenia Kosmosu, w którym i tak znajdują się mniejsze i większe ciała niebieskie, stanowiące zagrożenie dla realizacji działalności kosmicznej. W 2009 r. doszło do **zderzenia rosyjskiego satelity Kosmos 2251 z amerykańskim prywatnym satelitą Iridium 33**, w wyniku którego pojawiło się ok. 1,5 tys. kolejnych kosmicznych śmieci[12]. Międzynarodowa Stacja Kosmiczna w latach 1999–2020 zmuszona była wykonać 26 manewrów, których celem było uniknięcie kolizji z większymi lub maleńkimi odpadkami z niedziałających już obiektów kosmicznych[13]. Zrozumienie niebezpieczeństwa zderzenia ułatwić może fakt, iż w 2016 r. kawałek metalu o wielkości ok. kilku tysięcznych milimetra zderzył się z ISS, krążącą wokół Ziemi z prędkością 28 tys. km/h, i uszkodził okno stacji[14].

Pamiętać warto również o zdarzeniu, które miało miejsce w 1978 r., kiedy to radziecki satelita o napędzie nuklearnym Kosmos 954 24 stycznia tego roku, po trudnościach z utrzymaniem się na orbicie okołoziemskiej (eksperci ZSRR twierdzili, że problemy satelity wyniknęły ze zderzenia z innym obiektem w przestrzeni kosmicznej), wszedł w atmosferę planety i rozpadł się w przestrzeni powietrznej Kanady, siejąc zniszczenie materiałem radioaktywnym i odpadkami maszyny[15]. Ciągle wzrastająca obecność

Film *For All Mankind*, reż. Al Reinert, USA 1989

Kosmos był, jest i pozostanie tematem wielu książek beletrystycznych czy filmów fabularnych. Trudno zliczyć, ile z nich pokazuje dystopijną, przerażającą przyszłość naszego Układu Słonecznego, w którym dochodzi do katastrof, inwazji, zagłady. Wyobrażenie ton krążących w Kosmosie śmieci i tzw. gruzu kosmicznego sprawiło, że niejeden reżyser użył tego motywu w swojej produkcji, niejeden autor książki go w swojej fabule wykorzystał. Jednak warto polecić nieco inny obraz – dokumentalny film *For All Mankind* (reż. Al Reinert). Dokument oparty jest na oryginalnych materiałach NASA przedstawiających przebieg misji załogowych na Księżyc w latach 1968–1972. Oglądając obraz, mamy możliwość posłuchać fragmentów wywiadów z 13 uczestnikami misji Apollo, której miejscem docelowym był Księżyc. Sięgnięcie po obraz z roku 1989, prezentujący początek eksploracji Kosmosu, pozwala zobaczyć, jak dziewiczą był on przestrzenią na przełomie lat 60. i 70. XX w. W zderzeniu z danymi i obrazkami pokazującymi zaśmiecanie przestrzeni kosmicznej w ciągu zaledwie 50 lat może, a nawet powinno budzić grozę i zmuszać do zastanowienia się nad tym, co można zrobić, by wykorzystywać Kosmos w sposób zrównoważony.

---

sion_reborn_as_servicing_vehicle [dostęp: 6.07.2022]. Por. również: *Posprzątać kosmos*, Centrum Współpracy i Dialigu, Uniwersytet Warszawski, https://cwid.uw.edu.pl/posprzatac-kosmos/ [dostęp: 15.02.2022].

[12] K. Pollpeter, *China's Role in Making Outer Space More Congested, Contested, and Competitive*, China Aerospace Studies Institute, https://www.airuniversity.af.edu/Portals/10/CASI/documents/Research/CASI%20Articles/2021-09-27%20Congested%20Contested.pdf?ver=-AfhmnFJ0XDNnLxxG626bw%3d%3d [dostęp: 15.02.2022].

[13] Ibidem.

[14] Ibidem.

[15] Więcej nt. tego zdarzenia i jego konsekwencji zob. A.F. Cohen, *Cosmos 954 and the International Law of Satellite Accidents*, "Yale Journal of International Law" 1984, Vol. 10, No. 1, s. 78–91.

nowych obiektów w Kosmosie niemal na pewno doprowadzi do większej liczby takich kolizji i zdarzeń w przyszłości – symulacje wskazują, że na niskiej orbicie okołoziemskiej statystycznie zdarzenia podobne do kolizji Kosmosu z Iridionem będą miały miejsce co 5–9 lat[16]. Zatłoczenie przestrzeni kosmicznej z całą pewnością zwiększy się również przez rozwój tzw. turystyki kosmicznej, który prawdopodobnie w przyszłości będzie bardzo dynamiczny. Bezpieczeństwo turystów w kosmosie i mieszkańców Ziemi, których dotknąć mogą skutki kolizji i zniszczeń, jest jednym z wielu ważnych wyzwań zrównoważonej działalności ludzkiej w przestrzeni kosmicznej.

To, czy Kosmos stanie się dla ludzkości nadzieją i przyszłością, czy też jeszcze jednym dowodem, iż człowiek wykorzystuje naturalne zasoby ponad miarę i bez myślenia o konsekwencjach swoich działań, pozostaje dziś niepewne. Zgodnie z definicją długoterminowych zrównoważonych działań w tej przestrzeni celem ludzkości jest osiągnięcie zdolności do prowadzenia takiej aktywności w Kosmosie obecnie i w przyszłości, która będzie wyrazem realizacji równego dostępu do korzyści z jego pokojowego badania i wykorzystywania tak, by wypełniać potrzeby obecnych pokoleń, jednocześnie zachowując środowisko naturalne Kosmosu dla pokoleń przyszłych. Przestrzeń kosmiczna może stać się swoistym testem dla państw, podmiotów prywatnych, zwykłych ludzi, czy jesteśmy zdolni do takiego działania.

1 Kalendarium

1951 – pierwszy sztuczny satelita Ziemi – Sputnik 1 – wystrzelony przez ZSRR.
1961 – pierwszy człowiek w Kosmosie – Jurij Gagarin.
1967 – przyjęcie tzw. Układu Kosmicznego.
1969 – pierwsza załogowa misja na Księżyc.
1998 – początek konstrukcji Międzynarodowej Stacji Kosmicznej na orbicie okołoziemskiej.

Słowniczek

Committee of the Peaceful Uses of Outer Space (COPUOS) – Komitet ds. Pokojowego Wykorzystania Przestrzeni Kosmicznej utworzony w 1959 r. w ramach ONZ. Zajmuje się zarządzaniem wykorzystywaniem przestrzeni kosmicznej zgodnie z zasadami wynikającymi z jej specjalnego statusu. Rolę Sekretariatu COPOUS pełni inne ciało ONZ – United Nations Office for the Outer Space Affairs (UNOOSA), tj. Biuro Narodów Zjednoczonych ds. Przestrzeni Kosmicznej.

Obiekt kosmiczny – każdy wytworzony przez człowieka i wystrzelony w przestrzeń kosmiczną obiekt (niezależnie, czy jego celem jest orbita Ziemi czy też ciało niebieskie).

[16] K. Pollpeter, op. cit.

Przestrzeń kosmiczna – przestrzeń rozpoczynająca się od umownej granicy 80–100 km od powierzchni Ziemi. Graniczy z przestrzenią powietrzną, która podlega wyłącznej jurysdykcji państw terytorialnych. Przestrzeń kosmiczna zaś ma status Wspólnego Dziedzictwa Ludzkości i nie podlega zawłaszczeniu.

Śmieci kosmiczne – resztki pozostałe po realizowanej działalności kosmicznej, które znajdują się w przestrzeni kosmicznej w wyniku ich wyrzucenia w przestrzeń, kolizji pomiędzy obiektami kosmicznymi lub zniszczenia obiektów kosmicznych z użyciem broni antysatelitarnej.

Problemy do dyskusji

1. Jakie są największe zagrożenia dla przestrzeni kosmicznej wynikające z działalności człowieka?
2. Jakie są podstawy prawne uznania przestrzeni kosmicznej za Wspólne Dziedzictwo Ludzkości i czy taki status Kosmosu może przyczyniać się do jego ochrony w ramach realizacji SDGs?
3. Czy planowane podróże załogowe na inne planety naszego Układu Słonecznego mogą stać się ratunkiem dla ludzkości, gdyby Ziemia nie przetrwała grożących jej skutków zmian klimatycznych i stała się miejscem, gdzie człowiek nie będzie mógł żyć?

Dodatkowa literatura

Gupta B., Roy R.S., *Sustainability of Outer Space: Facing the Challenge of Space Debris*, "Environmental Policy and Law" 2018, Vol. 48, No. 1, s. 3–7.

Larsen P.B., *Outer Space: How Shall the World's Governments Establish Order among Competing Interests?*, "Washington International Law Journal" 2019, Vol. 29, No. 1, s. 1–60.

Martinez L.F., *Legal Regime Sustainability in Outer Space: Theory and Practice*, "Global Sustainability" 2019, No. 2, s. 1–6.

Pippo S. Di, *The Contribution of Space for a More Sustainable Earth: Leveraging Space to Achieve the Sustainable Development Goals*, "Global Sustainability" 2019, No. 2, s. 1–3.

Materiał filmowy

Kosmiczne śmieci i śmieciarki – AstroFon, Astrofaza, 17.02.2016, https://youtu.be/0tH9cqYNRVc [dostęp: 6.07.2022].

Krótki materiał filmowy w interesujący sposób przedstawia przyczyny powstawania kosmicznych śmieci, ich szacowaną liczbę, ale także dlaczego są one tak groźne z punktu widzenia zrównoważonego wykorzystania przestrzeni kosmicznej. Szczególnie ciekawe wydają się zaprezentowane sposoby na uprzątnięcie kosmosu. Niektóre wydają się jakby pochodzić wprost z filmów *science fiction*, ale czy na pewno są nierealne? Na początku

XX w. podbój kosmosu wydawał się jedynie mrzonką, a obecnie ludzkość jest o krok od pierwszego lotu załogowego na Marsa.

Grzegorz Haber

Rozdział 28

Studium przypadku – Brazylia

Brazylia jest największym państwem Ameryki Łacińskiej – obecnie zamieszkuje ją ponad 200 mln ludzi – z niezwykle wysokim potencjałem rozwojowym; tworzy ją stosunkowo młoda populacja (mediana wieku to 33 lata), z przeciętną długością życia 75 lat[1]. Niezwykle często kraj ten przedstawia się w literaturze jako „laboratorium rozwoju", gdzie różne koncepcje mają możliwość praktycznego wdrożenia. Na szczególną uwagę zasługuje dorobek Brazylii w dziedzinie rozwoju społecznego, choć nie można zapominać o dokonaniach gospodarczych (m.in. konsorcjum Embraer jest światowym liderem w produkcji samolotów średniego zasięgu[2]) i środowiskowych, co przy posiadaniu niezwykle bogatych przyrodniczo zasobów nie dziwi (64% energii elektrycznej pozyskuje się z elektrowni wodnych[3]).

Od 2019 r. urząd prezydenta sprawuje Jair Bolsonaro, który starał się wdrażać w życie nowy model rozwoju Brazylii, oparty w dużej mierze o intensyfikację eksploatacji zasobów naturalnych i przeznaczanie kolejnych obszarów Puszczy Amazońskiej pod wypas bydła. Jednocześnie zmieniona została polityka wobec tubylczych plemion, które na początku XXI w. objęto specjalnym dekretem nieinterwencji na obszarze prawie 15% terytorium kraju (zob. ramka *Spotkanie, które nigdy nie nastąpiło, czyli życie ludów rdzennych w Brazylii*). Prezydent podważał również konstytucyjny zapis z 1988 r. pozwalający ponad 100 plemionom, pozostającym bez kontaktu z cywilizacją, na spokojną egzystencję na terenach szczególnie chronionych. Spór dotyczy pryncypiów rozwoju społeczno-gospodarczego i roli środowiska naturalnego w bieżącej polityce. Wydaje się, że gdyby nie pandemia COVID-19, prezydent Jair Bolsonaro mógłby w trakcie kadencji wprowadzić o wiele większe zmiany do polityki zapoczątkowanej przed 30 laty, po transformacji ustrojowej z modelu autorytarnego do demokracji.

W latach 90. XX w. podjęto próby zmiany sytuacji społecznej i gospodarczej przy pomocy instrumentów przynależnych rozwiązaniom wolnorynkowym. Skupiono się przede wszystkim na poprawie sytuacji makroekonomicznej, ze szczególnym uwzględnieniem inflacji, deficytu budżetowego oraz zmniejszania

---

[1] *Brazil*, The World Factbook, https://www.cia.gov/the-world-factbook/countries/brazil/#people-and-society [dostęp: 28.01.2022].

[2] *About Us*, Embraer, https://embraer.com/global/en/about-us [dostęp: 28.01.2022].

[3] *Brazil*, The World Factbook, op. cit.

roli państwa w gospodarce. Zarówno rządy Fernando Collora (1990–1994), jak też Fernando Henrique Cardoso (1995–2002) uznawały pierwszeństwo działań państwa w zapewnieniu stabilizacji ekonomicznej, a dopiero w dalszej kolejności realizacji celów społecznych. To właśnie w ostatniej dekadzie XX w. Brazylia była stawiana za wzór udanych liberalnych reform gospodarczych. Chwalono kraj m.in. za wprowadzenie nowej waluty, prywatyzację wielu przedsiębiorstw, na czele z lotniczym potentatem Embraerem, znaczącą rolę w utworzeniu Wspólnego Rynku Południa – Mercosuru, lecz działo się to przy narastającym rozwarstwieniu społecznym. Ze wzrostu gospodarczego korzystali nieliczni, wyłączona zeń była klasa średnia i niższa. Stosunkowo niewielka konsumpcja wewnętrzna oraz wdrożenie pakietu specjalnych taryf celnych dla przedsiębiorstw produkujących na eksport spowodowały, iż pogłębiła się zależność brazylijskiej gospodarki od uwarunkowań zewnętrznych[4].

Brazylia jako laboratorium zmiany społecznej

W trakcie 8-letnich rządów Luiza Inácio da Silvy (2003–2011) udało się w Brazylii zrealizować program reform opartych na dwóch filarach: gospodarczym i społecznym. Z jednej strony dążono do stworzenia stabilnej sytuacji makroekonomicznej, co dokonało się za pomocą kontrolowanego otwarcia gospodarki, a z drugiej dostrzeżono niezwykle ważną rolę rynku wewnętrznego, który stymulowano poprzez ciągły dopływ warunkowych świadczeń socjalnych. Dzięki udanemu połączeniu metod gospodarczych z realizacją celów społecznych osiągnięto w Brazylii satysfakcjonujące efekty – liczba osób pozostających w stanie nędzy uległa znaczącemu ograniczeniu, a także stworzono podstawy do budowy w niedalekiej przyszłości klasy średniej, która może stanowić gwarant stabilności systemu politycznego (zob. ramka *Zmiana przynależności do poszczególnych kwantyli dochodowych w Brazylii w latach 2003–2014*). W optyce międzynarodowej kraj zmienił się z ubogiego, pełnego kontrastów państwa w regionalnego lidera o globalnych aspiracjach. Emanację owej zmiany stanowi raport banku Goldman Sachs z 2001 r., w którym przedstawiono prognozę gospodarczą rozwoju rynków wschodzących, ze szczególnym uwzględnieniem Brazylii, Rosji, Indii oraz Chin (kraje BRIC).

Rozwój poprzez stymulację rynku wewnętrznego nie stanowił oryginalnego wkładu Brazylii w myśl ekonomiczno-społeczną, ale na uwagę zasługują sposób i zakres realizowanych reform. Transformacja gospodarcza miała polegać na stworzeniu zupełnie nowego rynku zbytu dla rodzimych towarów, co na początku XX w. w kraju tak dużym jak Brazylia należało przeprowadzić na wielu poziomach, w tym w zakresie własności ziemskiej. Dotychczasowe próby reformy

[4] L. Dowbor, *Demokracja ekonomiczna*, Instytut Wydawniczy Książka i Prasa, Warszawa 2009, s. 88–89.

rolnej w Brazylii nie przynosiły zadowalających rezultatów. Znaczne nierówności występujące w dostępie do ziemi związane były z zaszłościami kolonialnymi i ukształtowaniem się wówczas gospodarki plantacyjnej. Obecnie mamy do czynienia ze znaczną koncentracją ziemi w rękach nielicznej grupy właścicieli, którzy blokują przeprowadzenie efektywnych zmian. W Brazylii ponad 1,3 mln gospodarstw (31,6% posiadłości) liczy mniej niż 10 ha, co stanowi 1,8% całości ziemi uprawnej. Jednocześnie duże gospodarstwa, powyżej 1 tys. ha, których jest 70 tys., zajmują aż 43,7% ziemi (stan na 2009 r.)[5]. Należy zauważyć, iż postulaty reformy rolnej są obecne w brazylijskiej polityce od czasu ustanowienia niepodległego państwa i stanowią kluczowy punkt odniesienia dla wielu projektów społecznych.

Zdefiniowanie głodu jako największego problemu społecznego Brazylii nie było nieuzasadnione. Mimo występowania wielu zróżnicowanych wyzwań w zakresie polityki społecznej to zjawisko wymagało natychmiastowej reakcji ze strony rządu. Raporty Organizacji Narodów Zjednoczonych ds. Wyżywienia i Rolnictwa (FAO) nie pozostawiają wątpliwości, iż na początku XXI w. to właśnie walka z głodem stanowiła kluczowe wyzwanie rozwojowe dla brazylijskiego rządu, gdyż aż 12% obywateli zostało uznanych za stale niedożywionych[6]. Problem okazał się o tyle istotny, iż Brazylia była jednym z czołowych eksporterów żywności na skalę światową, zatem współuczestnictwo w procesach globalnych ma znaczny wpływ na dostęp rodzimych obywateli do pożywienia. Wielu Brazylijczyków nie miało możliwości zakupu jedzenia ze względu na niewielkie dochody oraz wzrastające ceny żywności. W 2003 r. został uruchomiony najważniejszy program pomocy

Światowe Forum Społeczne w Porto Alegre

Dla ruchu alterglobalistycznego momentem przełomowym – z negacji do działań pozytywnych („Inny świat jest możliwy") – była decyzja o zwołaniu w brazylijskim Porto Alegre pierwszego Światowego Forum Społecznego, które odbyło się w dniach 25–30 stycznia 2001 r. Celem obrad uczyniono podjęcie dyskusji o wyznaczeniu priorytetów działań na początku XXI w. przez nowe ruchy społeczne. Niewątpliwym sukcesem organizatorów stało się zaproszenie wybitnych osobistości świata polityki, nauki, gospodarki, których wystąpienia zostały skonfrontowane z praktyką społeczną tysięcy zwykłych ludzi działających na rzecz bardziej sprawiedliwego świata. Uniwersalność przekazu konferencji stanowiła jednocześnie największe ograniczenie na drodze do podjęcia próby wdrożenia w życie przedstawionych pomysłów. Objawiła się zbytnia lokalność omawianych kwestii, m.in. postulaty ruchu bezrolnych w Brazylii, związków zawodowych z Europy Zachodniej czy argentyńskich kobiet z Placu Majowego (walka o ujawnienie informacji dotyczących zbrodni junty wojskowej). Zderzenie postulatów, interesów, sposobów działania nie zakończyło się sukcesem, emanacją, czym mógłby być zarys programu ogólnoświatowego ruchu alterglobalistów, lecz udowodniło, że lepszy świat rzeczywiście jest możliwy, choć na chwilę obecną ludzie protestujący nie mają wizji jego pełnej realizacji. Wyraźnie zarysował się również podział na aktywistów spoza regionu i tych z Ameryki Łacińskiej, mogących powołać się w dyskusji na własne doświadczenia, będące punktem odniesienia dla działaczy z całego świata. Brazylijskie Porto Alegre organizowało Światowe Forum Społeczne pięciokrotnie: w latach 2002, 2003, 2005, 2010 i 2012.

[5] J. Padee, *Kwestia ziemska w Brazylii*, „Ameryka Łacińska" 2009, nr 1, s. 53.

[6] *Right to Food. Lessons Learned in Brazil*, FAO, United Nations, https://www.fao.org/3/a1331e/a1331e.pdf [dostęp: 20.01.2022].

o nazwie *Fome Zero*, czyli *Zero głodu*, który realizowany miał być na trzech płaszczyznach:

1. *Bolsa Familia* – ujednolicenie transferów pieniężnych przekazywanych bezpośrednio do rodzin oraz stworzenie systemu społecznych zachęt;
2. *Alimentação Escolar* – codzienne, bezpłatne posiłki w szkołach;
3. *Fortalecimento da Agricultura Familiar* – wzmocnienie małych gospodarstw rodzinnych poprzez rządowe zakupy towarów rolnych.

Autorzy projektu założyli, iż warto stworzyć kompletny pakiet świadczeń socjalnych, dzięki któremu można będzie zapewnić w miarę stabilną pomoc w dłuższym okresie. Tytułowy brak głodu został przedstawiony jako stan pożądany, do którego należy dążyć środkami społecznymi i gospodarczymi. Rząd Luli da Silvy przeznaczył na realizację programu znaczne zasoby finansowe, z których pokryto zakup żywności od miejscowych rolników, a także stworzył sieć stołówek szkolnych, w których dzieci mogą liczyć na darmowe posiłki w trakcie nauki. Dzięki temu w znaczący sposób zwiększono poziom skolaryzacji na terenach miejskich, gdzie szkoły oprócz funkcji edukacyjnej zaczęły dbać również o opiekę zdrowotną poprzez system obowiązkowych szczepień ochronnych, a także kulturalną, m.in. uruchomiono specjalny program bonów, dzięki którym zapewniono powszechny dostęp do teatrów i centrów kultury, wcześniej praktycznie całkowicie niedostępnych dla najuboższych (szerzej na temat brazylijskich dzielnic biedy zob. ramka *Brazylijskie dzielnice biedy – favele*). Na terenach wiejskich program ten był często pierwszą formą pomocy materialnej ze strony państwa, która kiedykolwiek została uruchomiona. Warto również zauważyć, iż programy wsparcia socjalnego zostały skonstruowane z uwzględnieniem podstawowego modelu rodziny, w którym pierwszorzędną rolę odgrywają kobiety. Przekazywanie środków finansowych właśnie im, jako reprezentantkom rodzin, spowodowało wzrost ich pozycji w hierarchii rodzinnej, dzięki czemu ogólna sytuacja kobiet w społeczeństwie brazylijskim uległa znaczącej poprawie. Wyraźnie można zaobserwować poprawę ich statusu na rynku pracy; chętniej biorą udział w projektach edukacyjnych, a także uczestniczą w rywalizacji politycznej.

Wyraźnie widać, że program *Zero głodu* przyniósł pozytywne efekty. Nie tylko udało się zmniejszyć liczbę osób niedożywionych o połowę, ale miało to miejsce wraz z powiększającą się populacją, zatem w liczbach bezwzględnych spadek jest jeszcze większy. Przy okazji realizacji programu uwidocznione zostały kolejne wyzwania, które wymagają szybkiej reakcji rządu centralnego i władz regionalnych. Można tutaj wymienić m.in.:

1. Pomoc w przekazywaniu środków dla wykluczonych grup etnicznych, żyjących w odosobnieniu;
2. Opracowanie nowego modelu żywienia w oparciu o dostępne środki, w celu uzyskania znacznie bardziej wydajnej dystrybucji zasobów oraz polepszenia jakości żywności;

Brazylijskie dzielnice biedy – favele

Favela Riocinha na zboczach Rio de Janeiro

Źródło: *Roicinha Favela – Rio de Janeiro, Brazil*, Wikimedia Commons, https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/f/f6/Riocinha_Favela_-_Rio_de_Janeiro_Brazil_%285269536976%29.jpg [dostęp: 15.03.2022].

Na zdjęciu w niniejszej ramce widać domy tworzące brazylijskie dzielnice biedy – favele*. Co ciekawe, samo pojęcie pochodzi od nazwy rośliny *favela* (łac. *Cnidoscolus quercifolius*), która porastała wzgórza w okolicach Canudos. Pod koniec XIX w. Canudos zarządzał kaznodzieja Antonio Conselheiro, wokół którego gromadziły się tłumy zazwyczaj osób biednych. To rodziło napięcia z lokalnymi władzami i próby zbrojnego rozprawienia się z kaznodzieją. Kilka ekspedycji zbrojnych zakończyło się klęską, więc w końcu do akcji wkroczyły regularne wojska przysłane przez władze stanowe z Rio de Janeiro. Zajęły one pozycje na wzgórzu Favela (por. *morro Favela*), które porastała właśnie *favela*. Konflikt zwany jako Wojna Canudos (por. *guerra Dos Canudos*) został rozstrzygnięty, jednak pojawił się nowy problem. Żołnierze uczestniczący w interwencji nie dostali żołdu. Po powrocie do Rio de Janeiro zaczęli oni obozować na wzgórzu Morro da Providência, które z czasem zaczęli nazywać *favela*. Od lat 20. XX w. mianem *favela* zaczęto określać wszystkie dzielnice biedy w Rio.

Favele zlokalizowane są bardzo często w centrach miast, co wynika z szybkiego tempa urbanizacji występującego w przeszłości oraz z wciąż nierozwiązanych kwestii własności ziemskiej. Wiele faveli tworzy zamknięte społeczności, zapewniające swoim mieszkańcom usługi o charakterze publicznym oraz liczne nieformalne miejsca pracy. Wielokrotnie podejmowano próby rozwiązania problemów występujących w favelach (wysoki poziom gospodarki nieformalnej, wszechobecna przestępczość), wdrażając plany o różnym poziomie dogłębności działań – od zamknięcia dzielnicy, wysiedlenia ludności i próby rekultywacji terenu przez działania organizacji pozarządowych, zapewniających opiekę socjalną, aż do prób akceptacji stanu zastanego i wypracowania działających sposobów współpracy.

Uznaje się, że w favelach Rio de Janeiro żyje od 1 do 1,5 mln ludzi, co stanowi ponad 20% wszystkich mieszkańców miasta. Gdy dodamy do tego nielegalność samego procesu osiedlania się (ponad 80% zabudowań nie jest w ogóle oficjalnie zarejestrowanych) oraz liczbę jednostek urbanizacyjnych (prawie 1000 zgrupowanych zabudowań), które należy odpowiednio wpisać w sposób zarządzania miastem, ukaże się skala wyzwań, których nie można w prosty sposób rozwiązać.

* *Rio Favela Facts*, CatComm, https://catcomm.org/favela-facts/ [dostęp: 15.03.2022].

Spotkanie, które nigdy nie nastąpiło, czyli życie ludów rdzennych w Brazylii

Izolowane ludy rdzenne w Brazylii żyją w ponad 70 lokalizacjach i są utrzymywane w stanie umożliwiającym im nienawiązywanie kontaktu z przedstawicielami naszej cywilizacji. Kwestia formy izolacji i przestrzegania tego postanowienia przez obie strony wywołuje liczne spory u badaczy, gdyż we współczesnym świecie pełna izolacja okazuje się niezwykle trudna do zrealizowania. Osiedla ludów rdzennych zlokalizowane są w interiorze, ze szczególnym uwzględnieniem terenów zachodniej granicy Brazylii. Dostęp do nich jest znacznie utrudniony, ale możliwy. Potencjalna wymiana handlowa może dotyczyć narzędzi, materiałów higienicznych, czyli wszystkiego, co może być użyteczne w codziennym życiu. Uznaje się jednak, iż znaczny stopień kontaktu jest niewskazany ze względu na zagrożenie wyginięcia kultur pierwotnych, które wpisane są na listę Światowego Dziedzictwa UNESCO, co może stać się zarówno w wyniku procesów o pokojowym charakterze, jak i siłowego przejęcia terenów i rabunkowej eksploatacji zasobów naturalnych. Dlatego też tak ważne stają się dotrzymanie postanowień brazylijskiej konstytucji i utrzymanie izolacji ludów rdzennych na pierwotnie zajmowanych przez nie terytoriach najdłużej, jak to tylko możliwe.

3. Wypracowanie jednolitego prawodawstwa na szczeblu centralnym i regionalnym poprzez uczynienie z dostępu do żywności jednego z praw człowieka, zapisanych w konstytucji kraju;
4. Stworzenie międzynarodowej sieci powiązań pomiędzy małymi gospodarstwami rolnymi.

Wysiłki podejmowane przez brazylijskie władze były związane z poprawą działania samego programu. Osiągnięte ponadpartyjne porozumienie sprawiło, iż nawet w przypadku dojścia do władzy partii dotychczas opozycyjnych sam program w zakresie najważniejszych priorytetów powinien pozostać w niezmienionym kształcie. Ponadto próba jego ograniczenia wiązałaby się ze zdecydowanym oporem ze strony upodmiotowionych już grup społecznych, które dzięki programowi zyskały na politycznym znaczeniu, dlatego też populistyczny rząd Jaira Bolsonaro nadal utrzymuje ten program.

Realna partycypacja społeczna – brazylijskie rozwiązania

Drugim projektem społecznym, który bywa przedstawiany jako brazylijski wkład w politykę zrównoważonego rozwoju, jest tzw. budżet partycypacyjny, zastosowany po raz pierwszy w Porto Alegre. Ideę przewodnią koncepcji stanowi zwiększenie poziomu aktywnego uczestnictwa lokalnej społeczności w życiu politycznym i społecznym podstawowej jednostki samorządu terytorialnego poprzez umożliwienie cyklicznego współdecydowania o wydatkach na cele inwestycyjne, edukacyjne czy też komunikacyjne. Współuczestnictwo mieszkańców jest ograniczone w dwojaki sposób. Przede wszystkim decyzje o wprowadzeniu budżetu partycypacyjnego determinuje chęć polityków wybranych w wyborach, którzy w ramach swojego przedstawicielskiego mandatu muszą zobowiązać się do uszanowania woli wyborców w konkretnych sprawach. Ponadto struktura podejmowania decyzji przez mieszkańców musi zostać starannie przygotowana, by umożliwić wdrażanie koncepcji odpowiadających nie tylko kategorii sprawiedliwości

społecznej (np. remont ulic położonych w dzielnicach peryferyjnych), ale również możliwości potencjalnego wykonania (np. kwestie techniczne i formalno-prawne). Model zaproponowany przez działaczy społecznych i wdrożony przez lokalnych polityków Partii Pracujących w Porto Alegre w 1989 r. do dnia dzisiejszego jest punktem wyjścia dla kolejnych prób podejmowanych w różnych miejscach na świecie.

Zmiana przynależności do poszczególnych kwantyli dochodowych w Brazylii w latach 2003–2014

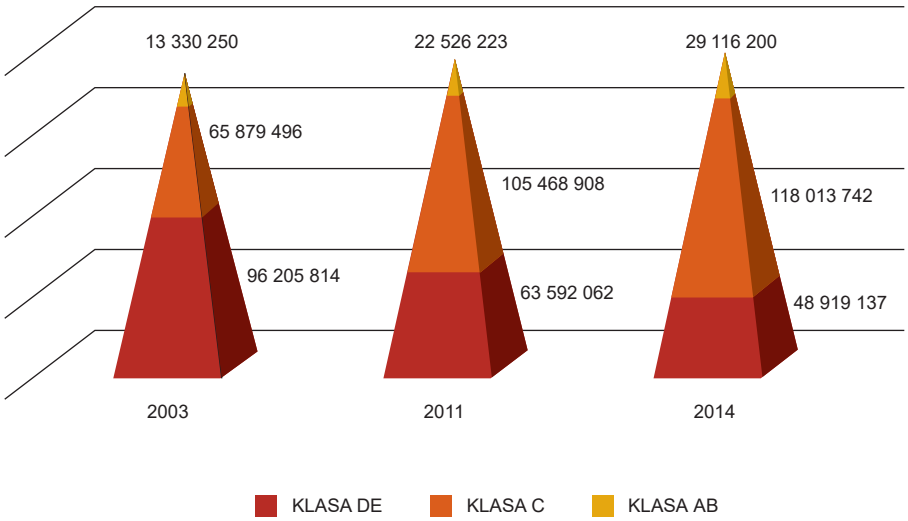

Źródło: *De Volta ao País do Futuro*, coor. M. Neri, Centro de Políticas Sociais, 2012, s. 15, http://www.cps.fgv.br/cps/bd/ncm2014/NCM2014_TextoCompleto_Fim_sumario.pdf [dostęp: 12 03.2022].

Droga zrównoważonego rozwoju, przyjęta przez rząd Luli da Silvy, przynosiła zadowalające skutki społeczne. Nie tylko udawało się niwelować ogromne nierówności, ale także stworzono szansę na pogłębianie tej polityki w przyszłości. Na wykresie w niniejszej ramce dobrze widać, iż udało się nie tylko zastopować wzrost nierówności, ale także znacząco je ograniczyć, umożliwiając wykształcenie się realnie istniejącej klasy średniej. Górny kwantyl (zaznaczony na wykresie na żółto) przyrastał wraz z rozwojem gospodarczym całego kraju, ale jednocześnie klasa średnia (zaznaczona na wykresie kolorem pomarańczowym) rozrosła się prawie dwukrotnie i to należy uznać za największy sukces reform gospodarczych i społecznych. Zmiany w strukturze dochodowej mają znaczący wpływ na potencjał obywateli, ze szczególnym uwzględnieniem młodszych pokoleń, dla których pojawia się realna szansa na awans społeczny z wykorzystaniem mechanizmów edukacyjnych oraz przy zapewnieniu podstawowej opieki zdrowotnej. Systemowe podejście do rozwiązywania problemu ubóstwa dobrze ukazuje wyzwania strukturalne (np. brak środków finansowych w czasach kryzysu finansowego, niedostateczne przygotowanie kraju na walkę z pandemią COVID-19) oraz ograniczenia polityczne (np. wysoki poziom korupcji).

Proces włączania w podejmowanie decyzji mieszkańców przebiegał dwutorowo. Lokalne stowarzyszenia poprzez sieć własnych kontaktów przeprowadzały akcje informacyjne, propagujące idee współuczestnictwa, a także cały czas brały udział w wypracowywaniu ostatecznej wersji projektu. Od samego początku aktywny udział wzięli lokalni politycy oraz urzędnicy municypalni, którzy w każdej

dzielnicy odwiedzili większość domów, by w miejscu zamieszkania informować i zachęcać obywateli do przybycia na spotkanie zgromadzenia. Proces podejmowania decyzji ostatecznie zakładał trzy fazy. Pierwszą było zebranie dzielnicowe, na którym w swobodny sposób mieszkańcy dyskutowali o stanie infrastruktury, realizacji programów socjalnych i edukacyjnych oraz innych kwestiach, będących największymi problemami w okolicy. W wyniku dyskusji powstawała wstępna lista propozycji, którą dopracowywano przy współudziale urzędników miejskich oraz obywateli działających w ramach zgromadzeń tematycznych. Decyzje, które projekty będą kwalifikowane do dalszego procedowania, podejmowali w drugiej fazie mieszkańcy wraz z delegatami z dzielnicowego Forum Delegatów Regionalnych, którzy jednocześnie sprawowali nadzór nad realizacją wdrożonych już projektów (np. poprzez niezapowiedziane wizyty na miejscach budowy). Opracowano również specjalną punktację, umożliwiającą sprawiedliwe ocenianie woli wyborców, by ograniczyć wpływ dużych dzielnic. Końcowy efekt dyskusji mieszkańców stanowiła lista miejskich priorytetów, które wyznaczały kierunek działań dla władz. Wybór odpowiednich priorytetów umożliwiał spójną realizację polityki społecznej w obrębie poszczególnych dzielnic oraz całego miasta. Ostateczne decyzje podejmowane były w fazie trzeciej, w drugiej połowie roku budżetowego, kiedy miejscy urzędnicy byli w stanie ustalić, jak duże środki pozostaną do dyspozycji mieszkańców w przyszłym roku. Dzięki temu, mimo zmieniających się priorytetów, rozpoczęte inwestycje mogły liczyć na stałe dofinansowanie.

Koncepcja współuczestnictwa w konstruowaniu budżetu w Porto Alegre znacznie przyczyniła się do zwiększenia zainteresowania losami miasta. Zarówno na poziomie zebrań sąsiedzkich, jak i dzielnicowych zaobserwowano znaczny przyrost aktywnych i zaangażowanych obywateli, co widać w statystyce delegatów z różnych szczebli – z 976 osób w 1990 r. do 30 tys. w 2004 r.[7] Można zatem przypuszczać, że w nieformalnych zebraniach uczestniczyło jeszcze więcej obywateli, co już potwierdza sukces inicjatywy.

Należy pamiętać, że idea budżetu partycypacyjnego jest związana z możliwościami aktywnego prowadzenia polityki społecznej na poziomie najbliższym mieszkańcom. W związku z tym większe sukcesy w jej praktykowaniu będą miały bogate i uprzemysłowione miasta, ze wstępnie rozwiniętą infrastrukturą. Próba wdrożenia rozwiązań z Porto Alegre na obszarze mniej zurbanizowanym nie może przynieść zadowalających rezultatów. Ponadto tworzenie wielostopniowej struktury decyzyjnej znacznie odsuwa w czasie podjęcie ostatecznej decyzji, zatem niezbyt przystaje do sytuacji politycznej, w której ugrupowania sprawujące władzę zorientowane są na wygranie kolejnych wyborów.

Zgoda na udział w tworzeniu globalnej gospodarki i akceptacja możliwych do użycia środków wiążą się z coraz intensywniejszymi poszukiwaniami odpowiedzi

[7] R. Górski, *Realutopia w Porto Alegre*, w: *Partycypacja*, J. Erbel, P. Sadura, Wydawnictwo Krytyki Politycznej, Warszawa 2012, s. 114.

na cyklicznie pojawiające się kryzysy w sferze globalnej. Tym samym otwarcie rynku gospodarczego bez stworzenia wewnętrznego zabezpieczenia tworzy potencjalnie niebezpieczną sytuację dla rozwoju państwa. Brazylia niewątpliwie dobrze wykorzystała możliwości związane z uwarunkowaniami wewnętrznymi, lecz w dalszym ciągu istnieją sfery, gdzie należy wykonać konieczne działania (m.in. ograniczenie korupcji). W sferze społecznej prawdziwym wyzwaniem będzie kwestia zwiększenia nakładów i stworzenia odpowiednich programów edukacyjnych dla wciąż rosnącej klasy średniej. Brazylijski przemysł w dalszym ciągu wykorzystuje specjalistów spoza własnego kraju, gdyż liczba osób ze stosownym wykształceniem jest zdecydowanie niewystarczająca, szczególnie w odniesieniu do wzrastającej gospodarki. Nierówności występujące pomiędzy poszczególnymi regionami mogą być szczególnie trudne do przezwyciężenia. Walka z następstwami pandemii COVID-19 będzie w kolejnych latach miała ogromny wpływ na podejmowanie kolejnych programów społecznych. Wydaje się zatem, że kluczem do dalszego pomyślnego rozwoju Brazylii stanie się zapewnienie ciągłego strumienia środków finansowych dzięki utrzymaniu wzrostu gospodarczego, przy jednoczesnym efektywnym eliminowaniu nierówności społecznych na każdym z poziomów, m.in. klasowym, edukacyjnym, rasowym.

Film *Elitarni* (*Tropa de Elite*), reż. Jose Padilha, Brazylia 2017

Elitarni to niezwykle realistyczny film, w którym przedstawione są losy jednostki policyjnej, zorganizowanej na kształt wojska, dysponującej śmigłowcami, wozami opancerzonymi. Policjanci z Batalhão de Operações Policiais Especiais, w skrócie BOPE, od lat 70. ubiegłego wieku walczą z przestępczością w Rio de Janeiro, nie stroniąc od przemocy i wykorzystując do realizacji założonych celów nielegalne środki. Reżyser w filmie stawia widza przed wieloma nieoczywistymi pytaniami: jak rozwiązać problem przestępczości, która w wielu miejscach brazylijskich miast jest wszechobecna i występuje od zawsze? Czy przemoc to jedyny środek, jakiego należy użyć, czy też nie powinna nigdy być akceptowana? Film nie daje jednoznacznych odpowiedzi, ale z pewnością skłania widza do refleksji.

1 Kalendarium

1822 – formalne ogłoszenie powstania Cesarstwa Brazylii; rok uznany jako data niepodległości Brazylii.

1888 – zniesienie niewolnictwa w Brazylii.

XIX/XX w. – tzw. gorączka kauczukowa, która doprowadziła do katastrofy naturalnej i śmierci tysięcy ludzi pracujących przy obsłudze plantacji.

1964 – zamach stanu, w Brazylii władzę przejmuje junta wojskowa.

1988 – uchwalenie nowej konstytucji Brazylii.

2003 – po pięciu nieudanych próbach wyborczych w Brazylii prezydentem zostaje trybun ludowy Luiz Inácio da Silvy.

2014, 2016 – mistrzostwa świata w piłce nożnej oraz igrzyska olimpijskie w Rio de Janeiro, które miały stać się symbolem odrodzenia Brazylii, a zostały zorganizowane w czasach postępującej korupcji oraz oskarżeń o marnotrawstwo zasobów.

2019 – z początkiem roku 4-letnią kadencję prezydencką w Brazylii rozpoczął Jair Bolsonaro.

Słowniczek

BRIC – grupa państw (Brazylia, Rosja, Indie i Chiny) aspirujących do bycia liderami rozwoju gospodarczego w oparciu o posiadane surowce i zasoby. Termin pierwszy raz został użyty w 2001 r. przez Jamesa O'Neila w raporcie dla banku Goldman Sachs.

Favela – dzielnica biedy w Rio de Janeiro (nazwa lokalna, związana bezpośrednio z Rio de Janeiro).

Fome Zero – brazylijski program społecznej transformacji o nazwie *Zero Głodu*, dzięki któremu udało się spełnić zamierzone cele socjalne, zapewniając jednocześnie popyt wewnętrzny na brazylijskie produkty.

Problemy do dyskusji

1. Czy brazylijska koncepcja zrównoważonego rozwoju i oparcie się o rozwój rynku wewnętrznego są możliwe do zrealizowania w innym kraju, np. europejskim?
2. Jakie problemy w Brazylii w XXI w. będą miały największy wpływ na wybór kolejnej koncepcji rozwoju w tym kraju?
3. Czy puszcza amazońska powinna być rezerwatem chronionej przyrody czy miejscem eksploatacji zasobów naturalnych? Uzasadnij odpowiedź.

Dodatkowa literatura

Aguirre-Rojas C.A., *Ameryka Łacińska na rozdrożu*, Wydawnictwo Książka i Prasa, Warszawa 2008.

Davis M., *Planeta slumsów*, Wydawnictwo Książka i Prasa, Warszawa 2009.

Domosławski A., *Gorączka latynoamerykańska*, Wydawnictwo Znak, Warszawa 2007.

Kołodko G.W., *Wędrujący Świat*, Wydawnictwo Prószyński i S-ka, Warszawa 2008.

Stiglitz J., *Wizja sprawiedliwej globalizacji*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2007.

Wallerstein I., *Koniec świata, jaki znamy*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2004.

Ziegler J., *Nienawiść do Zachodu*, Wydawnictwo Książka i Prasa, Warszawa 2010.

Materiał filmowy

Dlaczego banany są takie tanie? Kampania Kupuj Odpowiedzialnie Owoce, Kupuj Odpowiedzialnie, 25.10.2016, https://www.youtube.com/watch?v=74hnGkcyr4Y [dostęp: 6.07.2022].

W trakcie dwuminutowego filmu studenci realizujący materiał filmowy znajdują odpowiedź na tytułowe pytanie, ale również uzyskują wsparcie w dalszej refleksji nad sprawiedliwością społeczną. Bananery, czyli plantacje bananów, są w Ameryce Łacińskiej miejscami, gdzie bezwzględnie zarobki są o wiele mniejsze w porównaniu do krajów Globalnej Północy. Jednakże sytuacja na rynku pracy krajów Ameryki Środkowej, ze szczególnym uwzględnieniem Gwatemali i Salwadoru, niejako nakazuje dogłębne przemyślenie problemu. Podobnie realia pracy wyglądają w odniesieniu do produktów uzyskiwanych w Brazylii: od kauczuku w XIX w. do plantacji trzciny cukrowej przerabianej na bioetanol w XXI w.

Magdalena Ratajczak

Rozdział 29

Studium przypadku – Kanada

Canadiana – czyli różnorodność Ameryki Północnej

Canadiana – czyli kultura, język, historia, tradycje, po prostu… Kanada. Kanadyjskie symbole? Hokej, ropa naftowa, syrop klonowy i przyroda – tego rodzaju odpowiedzi pojawiają się wśród respondentów na całym świecie. Jednak dwa najważniejsze symbole tego państwa: liść klonowy i bóbr, są bardzo silnie powiązane z środowiskiem naturalnym. Bóbr, zwierzę nadal obecne w Kanadzie, kojarzy się z kolonialnym rozkwitem, ale jednocześnie dewastacją środowiska naturalnego i lasów przez kolonizatorów (zob. rozdział 16. *Społeczności rdzenne*). Kanadyjczycy preferują pozytywne skojarzenia i za sprawą symbolicznego bobra wolą być łączeni z pracowitością i inteligencją. Klon to drzewo powszechnie występujące w Kanadzie, szczególnie w jej wschodniej części. Dobrze rozpoznawalna jest odmiana, w której liście przybierają ciemnoczerwoną, bordową barwę. Klon miał istotne znaczenie dla rdzennych mieszkańców tego państwa (zob. rozdział 16. *Społeczności rdzenne*). Zarówno samo drzewo, jak i syrop klonowy stały się niejako symbolami przetrwania. Klonowy liść jako „znak rozpoznawczy" Kanady został użyty po raz pierwszy już w 1834 r.

Kanada jest państwem w Ameryce Północnej, rozciągniętym pomiędzy dwa oceany: Atlantycki i Spokojny. To drugie co wielkości państwo świata (po Rosji), z bardzo nieregularnie rozmieszczoną populacją (łącznie prawie 38 mln mieszkańców). Ustrój to monarchia konstytucyjna i demokracja parlamentarna. Na czele kanadyjskiego rządu w 2022 r. stoi Justin Trudeau – to postać niezwykle medialna i rozpoznawalna. Po wrześniowych wyborach w 2021 r. po raz trzeci został premierem, tym razem wskutek przedterminowych wyborów zorganizowanych w połowie uprzedniej kadencji. Pierwszy raz Justin Trudeau został premierem w 2015 r., kiedy jego ugrupowanie – Partia Liberalna, wygrało wybory. Jeszcze do niedawna kanadyjski rząd wzbudzał niewielkie zainteresowanie międzynarodowych mediów. Zmiana nastąpiła w 2015 r., kiedy po raz pierwszy przedstawiono skład rządu Trudeau. To wówczas Justin Trudeau powiedział: „Oto mój rząd, który wygląda jak Kanada".

W rządzie utworzonym w 2021 r. znajduje się dokładnie 19 kobiet i 19 mężczyzn. Parytet płciowy jest zachowany od 2015 r. Jak przyznaje Katarzyna Wężyk w swojej książce *Kanada. Ulubiony kraj świata*, Trudeau swój feminizm demonstruje dość często. Autorka przywołuje jego wystąpienie na forum ONZ: „Jestem feministą i jestem z tego dumny. Mówię o tym tak często, jak tylko mogę, i za

każdym razem media o tym informują, a Twitter eksploduje. Będę więc powtarzał, że jestem feministą, aż nie wywoła to żadnej reakcji – bo do tego właśnie dążymy"[1]. Ministrem obrony Kanady została Anita Anand, druga w historii Kanady kobieta pełniąca tę funkcję. Pierwszą była w latach 90. premier Kim Campbell. Melanie Joly – parlamentarzystka z Quebecu, która poprzednio była m.in. ministrem ds. frankofonii, języków oficjalnych i ministrem ds. rozwoju gospodarczego – objęła stanowisko ministra spraw zagranicznych. Warto również zaznaczyć, że w skład rządu weszli przedstawiciele różnych grup etnicznych i rdzennych oraz osoby niepełnosprawne. Od 2015 r. w rządzie są m.in. Ahmed Hussen, pierwszy Kanadyjczyk somalijskiego pochodzenia w parlamencie; paraolimpijska pływaczka, niewidoma – Carla Qualtrough; Harjit Sajjan – Sikh, urodzony w Indiach; Chrystia Feeland – była dziennikarka pochodzenia ukraińskiego[2].

Indian Residential School

Przykład Indian Residential School zdecydowanie nawiązuje do problematyki podjętej już w niniejszym podręczniku (zob. rozdział 16. *Społeczności rdzenne*). Są to placówki, do których trafiały rdzenne dzieci w Kanadzie. Te szkoły jeszcze do niedawna były dla wielu Kanadyjczyków po prostu jednym z elementów systemu edukacji – obecnie stały się dla wielu powodem do wstydu. Jak pisze Joanna Gierak-Onoszko w swojej niezwykle poruszającej książce *27 Śmierci Toby'ego Obeda*, jedną z pierwszych szkół z internatem dla rdzennych dzieci – Mohawk Institute Residential School – otwarto w 1828 r. „Porastająca Kanadę sieć szkół z internatem, prowadzonych w znakomitej większości przez Kościół katolicki, a fundowanych przez państwo, zaczęła usychać w latach sześćdziesiątych, choć ostatnią z nich, Qu'Appelle w prowincji Saskatchewan, zamknięto dopiero w 1996 r."* Jak przyznaje autorka, o skali zjawiska Kanada dowiedziała się oficjalnie dopiero w 2015 r. W ilu dokładnie szkołach doszło do nadużyć, nadal nie wiadomo, ale na pewno w kilkuset ucierpiało wiele tysięcy dzieci. Kanada poznała także tragiczną sytuację rdzennych dzieci w tych placówkach: molestowania, głodzenia, bicia, bestialstwo opiekunek i opiekunów. Jak przyznają autorzy Raportu Komisji Prawdy i Pojednania (Truth and Reconciliation Commission of Canada, TRC), która miała wyjaśnić przynajmniej część spraw z przeszłości, szkoły z internatem stały się kulturowym ludobójstwem, były metodą kolonizacji ludności rdzennej.

Dla Kanadyjczyków to jedna z niechlubnych kart ich kraju, przez co dokonują pewnej rewizji historii. Najbardziej znamiennym przykładem był symboliczny upadek pierwszego kanadyjskiego premiera Johna A. Macdonalda. W 2018 r. Kanadyjskie Towarzystwo Historyczne zdecydowało o usunięciu jego nazwiska z nazwy prestiżowej nagrody. Jak zauważono, „Macdonald dokonał wielu chwalebnych rzeczy, zbudował państwo. Ale wzniósł je na plecach rdzennych mieszkańców, dlatego nie jest godny bycia wzorem i patronem"**. Zresztą w 2018 r. jego twarz zniknęła także z dziesięciodolarówki, zastąpiono wizerunek postacią Violi Desmond. Jak zdecydowano: to ma być współczesna twarz Kanady – twarz obrońców praw człowieka.

* J. Gierak-Onoszko, *27 Śmierci Toby'ego Obeda*, Wydawnictwo Dowody na Istnienie, Warszawa 2019, s. 43.
** Ibidem, s. 134.

Premier Kanady dość często w mediach społecznościowych, ale także podczas publicznych wystąpień, przypomina, że jego rząd został utworzony w taki sposób, by w proces rządzenia państwem włączać różne grupy, bez względu na pochodzenie, wiek, kolor skóry, wyznanie czy orientację seksualną.

[1] K. Wężyk, *Kanada. Ulubiony kraj świata*, Wydawnictwo Agora, Warszawa 2017, s. 27.
[2] *Ministers and Parliamentary Secretaries*, Government of Canada, https://www.canada.ca/en/government/ministers.html [dostęp: 6.07.2022].

Pier 21 – symbol kanadyjskiej wielokulturowości

Canadian Museum of Immigration Pier 21 – Halifax, Nowa Szkocja

Źródło: Fotografia wykonana przez Autorkę.

Kanadyjskie miasta to symbol wielokulturowości. Jednym ze szczególnych przykładów jest Halifax, stolica Nowej Szkocji, gdzie przenikają się światy imigrantów kanadyjskich i przedstawicieli *First Nations*. To miejsce szczególnie istotne z uwagi na społeczność Mi'kmaq. Tu także znajduje się Canadian Museum of Immigration Pier 21, w miejscu bardzo wyjątkowym i symbolicznym.

Banner powitalny w Pier 21

Źródło: Ibidem.

Pier 21 to były terminal oceaniczny, port imigracyjny, miejsce, gdzie trafiali imigranci, którzy schodzili na ląd ze statków przybijających do wybrzeży Nowej Szkocji. Pier 21 przyjął ponad milion imigrantów w latach 1928–1971 i jest ostatnim zachowanym portem imigracyjnym w Kanadzie. To muzeum jest

z jednej strony pomnikiem historii, a z drugiej próbą zaprezentowania wartości istotnych dla współczesnej Kanady. Wystawy w Pier 21 prezentują zarówno politykę imigracyjną Kanady, jak i wielokulturowość tego państwa. Jest to miejsce, w którym zebrano pamiątki i historie przedstawicieli *First Nations*, jak też niezwykłe, bardzo osobiste historie imigrantów*.

Daniel Paul – jedna z najważniejszych osobistości społeczności Mi'kmaq – uważa, że takie miejsca mają istotne znaczenie, ale pod warunkiem, że rozumiemy istotę przeszłych wydarzeń i uczymy się na błędach. Nie można cofnąć czasu, ale w takich miejscach odnajdujemy tę przeszłość i próbujemy ją pojąć. Tego rodzaju miejsca pamięci mają szczególne znaczenie w tak zróżnicowanym społeczeństwie, jakim jest Kanada. Paul przyznaje, że jest coraz więcej miejsc, które mają przypominać o takich jak on, o jego przodkach, czyli o tych, którzy byli na tych terenach pierwsi**. University of Dalhousie oddaje w jakimś zakresie pamięć przodkom, umieszczając we wszystkich informacjach o uczelni, w materiałach promocyjnych czy w stopkach mailowych zdanie: „Dalhousie sits on the unceded territory of the Mi'kmaq. We are all Treaty people".

* Canadian Museum of Immigration at Pier 21, https://pier21.ca [dostęp: 6.07.2022].
** Rozmowa z Danielem Paulem, Halifax, 2 marca 2019 r. Wywiad przeprowadzony przez Autorkę.

Symboliczny wymiar ma samo zaprzysiężenie rządu, gdyż rozpoczyna się od elementów zaczerpniętych z kultur rdzennych mieszkańców Kanady. Podczas uroczystości w październiku 2021 r. Sally Webster, która jest członkinią inuickiej starszyzny, zapaliła *quillig* – kamienną lampę symbolizującą w kulturze Inuitów światło i ciepło. Natomiast członkini starszyzny algonkińskiej, profesor na Uniwersytecie Ottawskim, Claudette Commanda przywitała i pozdrowiła wszystkich zebranych zgodnie z obyczajami rdzennych mieszkańców. Częścią uroczystości był też występ metyskiej skrzypaczki Alicii Bloor i jej syna, gitarzysty Liama Bloora[3].

W roku 2015, kiedy Justin Trudeau po raz pierwszy obejmował urząd premiera, zwracano uwagę przede wszystkim na trzy kwestie: skład jego rządu, wycofanie kanadyjskiego lotnictwa z Syrii i Iraku oraz decyzję o przyjęciu 25 tys. uchodźców. Ta ostatnia była szeroko komentowana w międzynarodowych mediach, bo Trudeau jeszcze w kampanii obiecał przyjęcie takiej właśnie liczby uchodźców. Obietnica wyborcza została spełniona, a pierwsza grupa wylądowała w Toronto 10 grudnia 2015 r. Co ciekawe, z grupy 40 tys. syryjskich uchodźców prawie 14 tys. skorzystało z pomocy tzw. prywatnych sponsorów, czyli lokalnych społeczności, które złożyły się na zapewnienie rocznego utrzymania syryjskim rodzinom. LifeLine Syria to organizacja powstała w 2015 r., która zajmuje się rekrutowaniem sponsorów, ale także wzajemną komunikacją pomiędzy uchodźcami i sponsorami[4]. Ta forma pomocy zasługuje na uwagę, gdyż sponsorzy oferują wsparcie w ważnych, codziennych czynnościach, jak choćby załatwieniu numeru ubezpieczenia, założeniu konta w banku, znalezieniu lekarza i dentysty czy zapisaniu dzieci do szkoły. Gdy w 2016 r. Kanada przyjęła obiecane w kampanii wyborczej 25 tys. Syryjczyków, to właśnie sponsorzy naciskali na kanadyjski rząd, by nie przerywali tej pomocy. Jak przyznał John McCallum, ówczesny minister

[3] A. Lach, *Kanada ma nowy rząd*, https://www.bankier.pl/wiadomosc/Kanada-ma-nowy-rzad-Po-raz-trzeci-premierem-jest-Justin-Trudeau-8212721.html [dostęp: 2.08.2022].

[4] LifeLine Syria, http://www.lifelinesyria.ca [dostęp: 6.07.2022].

obywatelstwa i imigracji: „Mamy w Kanadzie wielu chcących pomóc. Jestem prawdopodobnie jedynym ministrem na świecie, który nie jest w stanie nadążyć za popytem prywatnych sponsorów na uchodźców”[5]. Warto także dodać, że prywatny sponsoring nie pojawił się wraz z wojną w Syrii. Początki sięgają lat 70. XX w., od czasów tzw. *boat people*. Do Kanady trafiło wówczas ponad 60 tys. Wietnamczyków, z czego ponad połowa w ramach prywatnego sponsoringu.

W kolejnych latach premier i jego ministrowie dość konsekwentnie wskazywali, że celami nadrzędnym rządu są walka ze zmianami klimatu, polityka na rzecz społeczności rdzennych oraz współpraca ponad partykularną polityką. Ten ostatni postulat jest szczególnie trudny do osiągnięcia. Różnorodność Kanady nie ma bowiem tylko wymiaru etnicznego – to liczne podziały, w których uwarunkowania geograficzne i ekonomiczne mają bardzo duże znaczenie, także w kontekście historycznym. Interesy prowincji zachodnich i wschodnich są w wielu aspektach sprzeczne. Naftowo-górniczy zachód Kanady domaga się zwiększenia inwestycji i dywersyfikacji kierunków eksportu surowców – 84% eksportu naftowego trafia do USA i stanowi ok. 17% kanadyjskiego PKB. Pod presją władz Alberty w 2018 r. rząd federalny zakupił od prywatnej firmy ropociąg Trans Mountain, łączący tę prowincję z zachodnim wybrzeżem. Władze Alberty proponują jego rozbudowę o drugą nitkę, aby zwiększyć eksport do Azji. Podkreślają jednocześnie, że rozbudowa połączeń energetycznych będzie miała istotny wpływ na rozwój regionu. Natomiast wschodnie prowincje za priorytet uznają politykę klimatyczną, sprzeciwiając się projektom rozwoju sektora wydobywczego na koszt budżetu federalnego[6]. Inną kwestią pozostaje wzrost dążeń autonomicznych. Na zachodzie debata o autonomii jest więc głównie narzędziem wpływu na rząd federalny w kluczowych dla regionu kwestiach energetycznych. I tak na przykład rządzący w Albercie i Saskatchewan sprzeciwiali się federalnemu podatkowi węglowemu, wprowadzonemu przez Trudeau w 2018 r. W prowincjach wschodnich debata o autonomii dotyczy głównie kwestii obyczajowych. Szczególnie kontrowersyjna pozostaje ustawa prowincji Quebec o sekularyzacji, która zakazuje pracownikom administracji publicznej noszenia widocznych symboli religijnych. Trudeau uważał, że godzi ona w prawa mniejszości i tolerancyjny wizerunek kraju[7].

Pisząc jednak o zrównoważonym rozwoju w kontekście Kanady, nie sposób pominąć jednej z najważniejszych umów międzynarodowych w ostatnich latach pomiędzy Kanadą a Unią Europejską. Na szczycie UE – Kanada 30 września 2016 r. podpisana została Kompleksowa Umowa Gospodarczo-Handlowa CETA. Parlament Europejski wyraził zgodę na zawarcie tej umowy 15 lutego 2017 r. Zwolennicy tego porozumienia podkreślali, że jest to bardzo ważny dokument

[5] K. Wężyk, op. cit., s. 67.

[6] *Wyzwania nowego rządu w Kanadzie*, Polski Instytut Spraw Międzynarodowych, 13.12.2019, https://www.pism.pl/publikacje/Wyzwania_nowego_rzadu_w_Kanadzie_ [dostęp: 6.07.2022].

[7] Ibidem.

w kontekście ochrony praw pracowniczych, środowiska, ochrony klimatu i zrównoważonego rozwoju. W umowie zwraca się uwagę na bardzo dużą rolę organizacji społeczeństwa obywatelskiego we wprowadzaniu założeń tej umowy. CETA obejmuje zobowiązania do zrównoważonego zarządzania lasami oraz zasobami rybołówstwa i akwakultury. UE i Kanada zgodziły się również co do promowania inicjatyw dotyczących m.in. społecznej odpowiedzialności i rozliczalności przedsiębiorstw, oznakowań ekologicznych, sprawiedliwego handlu, efektywności energetycznej oraz wykorzystywania technologii sprzyjających klimatowi, recyklingowi oraz przyjaznych dla środowiska towarów i usług[8].

Człowiek wobec zmian klimatu

Uważa się, że 70-letnia kanadyjska kobieta może okazać się pierwszą osobą na świecie, u której lekarz zdiagnozował, że przyczyną jej objawów chorobowych były zmiany klimatu. Taką diagnozę wystawił dr Kyle Merritt z izby przyjęć w szpitalu w Nelson w Kolumbii Brytyjskiej. Pacjentka trafiła na SOR dokładnie w czerwcu 2021 r., kiedy w tej części Kanady panowały rekordowe upały. „Jestem na oddziale ratunkowym i opiekuję się tu wszystkimi, od najbardziej uprzywilejowanych osób w społeczeństwie po najsłabszych, od najmłodszych po osoby stojące już u schyłku swojego życia. To jest trudne doświadczenie oglądać, jak zwłaszcza najbiedniejsi i najbardziej bezbronni ludzie są dotknięci zmianami klimatu", powiedział Merritt lokalnym mediom w Kolumbii Brytyjskiej*.

* J. Zygmunt, *Lekarz zdiagnozował pacjenta cierpiącego na zmiany klimatu*, GeekWeek, 15.11.2021, https://geekweek.interia.pl/nauka/news-lekarz-zdiagnozowal-pacjenta-cierpiacego-na-zmiany-klimatu,-nld,5642956 [dostęp: 6.07.2022].

„Ochrona środowiska to obowiązek"

Właśnie takimi słowami obecny premier Kanady przekonuje, że działania na rzecz klimatu stanowią priorytet dla jego rządu. W rządzie odpowiada za ten obszar Ministerstwo Środowiska i Zmian Klimatu – Minister of Environment and Climate Change. Ministerstwo odwołuje się do kilku najważniejszych obszarów działania: dbałości o czystość wód i powietrza, zmian klimatycznych, ochrony środowiska (lasów, gatunków chronionych, roślinności chronionej). W ostatnim roku przekaz dotyczący konieczności intensywnych działań na rzecz klimatu wzmocniono publikacją zestawienia największych anomalii pogodowych 2021 r., które dotknęły Kanadę. Przede wszystkim Kanada doświadczyła znacząco wyższych temperatur latem 2021 r. Tak wysokich temperatur nie odnotowano od 75 lat. To skutkowało gwałtownym wzrostem zużycia prądu i wody, ale także ogromnymi pożarami w wielu częściach Kanady (szczególnie na północno-wschodnim wybrzeżu Kanady). Dramatyczna sytuacja pojawiła się w czerwcu i lipcu 2021 r. w Kolumbii Brytyjskiej. Z powodu pożarów praktycznie zniknęła z mapy niewielka miejscowość Lytton, położona ok. 260 km na północny-wschód od Vancouver. Temperatury przez kolejne 3 dni w Lytton przekraczały 46°C (jednego dnia osiągając prawie 50°C). W listopadzie natomiast Kolumbię

[8] *The EU-Canada Comprehensive Economic and Trade Agreement (CETA)*, European Commission, https://ec.europa.eu/trade/policy/in-focus/ceta/index_pl.htm [dostęp: 6.07.2022].

Brytyjską nawiedziły sztormy, powodując na niespotykaną dotąd skalę powodzie. Jednocześnie w kilku prowincjach rolnicy ponieśli ogromne straty wynikające z suszy. Przede wszystkim wyjątkowo mało śnieżne były zimy. W Albercie zima 2021 r. nie była tak sucha od ponad 50 lat, a Edmonton był po raz drugi najsuchszym miastem od 136 lat.

Wspomnieć warto, że w 2019 r. wykonany został na zamówienie kanadyjskiego rządu *Raport o zmieniającym się klimacie Kanady* (*Canada's Changing Climate Report*, CCCR). Autorzy tego dokumentu podkreślają, że zmiany klimatu dotykają Kanadę znacznie bardziej niż inne państwa. Temperatury rosną tam dwa razy szybciej niż w innych państwach, w tym średni przyrost wynosi 1,7°C, a w Kolumbii Brytyjskiej nawet 2,3°C. Wzrasta także temperatura oceanów otaczających Kanadę. Woda w nich zawiera coraz mniej tlenu, ale jednocześnie ma coraz kwaśniejszy odczyn. Głównym sprawcą jest emisja gazów cieplarnianych oraz CO_2. Zaburza to także cały ekosystem oceanów. Do tego dochodzą wspomniane w 2021 r. upały, susze, gwałtowne wyładowania atmosferyczne oraz mniej okresów z lodem i śniegiem. Zmiana proporcji między ilością opadów deszczu i śniegu będzie mieć poważne konsekwencje w postaci mniejszej dostępności wody pitnej. Raport przewiduje, że do końca XXI w. lodowce w zachodniej Kanadzie zmniejszą się o 74–96%.

Rząd federalny przy zgodzie prowincji przyjął, że Kanada ma do 2030 r. zrealizować zobowiązanie redukcji emisji gazów cieplarnianych o 30% w porównaniu z rokiem 2005. Jednym z narzędzi jest tzw. podatek węglowy (*carbon tax*) – to podatek federalny, który po raz pierwszy został wprowadzony w Kolumbii Brytyjskiej w 2008 r. W 2019 r. w czterech prowincjach Kanady (Manitobie, Nowym Brunszwiku, Ontario i Saskatchewan), które nie miały własnego planu redukcji emisji gazów cieplarnianych, został wprowadzony podatek od emisji zanieczyszczeń. Według rządowych wyliczeń wyższe koszty benzyny czy ogrzewania zostaną zrekompensowane z naddatkiem bonifikatą wpłacaną bezpośrednio na konto podatnika. Z pobranego podatku węglowego 90% będzie przekazane podatnikom, 10% trafi m.in. do szkół, szpitali i organizacji *non-profit*. Jak mówił Trudeau, 80% podatników na obszarach, których dotyczyć będzie nowy podatek, otrzyma rządowe dopłaty. Mieszkańcy terenów wiejskich otrzymają kwoty powiększone o 10%[9].

Warto także zauważyć, że w 2021 r. tworzywa sztuczne uznane zostały za potencjalnie niebezpieczne dla środowiska naturalnego w Kanadzie, gdyż stanowią materiał toksyczny. Zapis ten znalazł się w Aneksie do Ustawy o ochronie środowiska (*Canadian Environmental Protection*, CEPA). Decyzja kanadyjskiego rządu otwiera drogę w kierunku całkowitego zakazu niektórych wyrobów z tworzyw sztucznych i ma przyczynić się do ograniczenia ilości plastikowych

[9] *Kanada. Federalny podatek od emisji zanieczyszczeń dla opornych prowincji*, Centrum Informacji o Rynku Energii, 27.10.2018, https://www.cire.pl/artykuly/serwis-informacyjny-cire-24/140251-kanada-federalny-podatek-od-emisji-zanieczyszczen-dla-opornych-prowincji [dostęp: 6.07.2022].

Parki narodowe Kanady

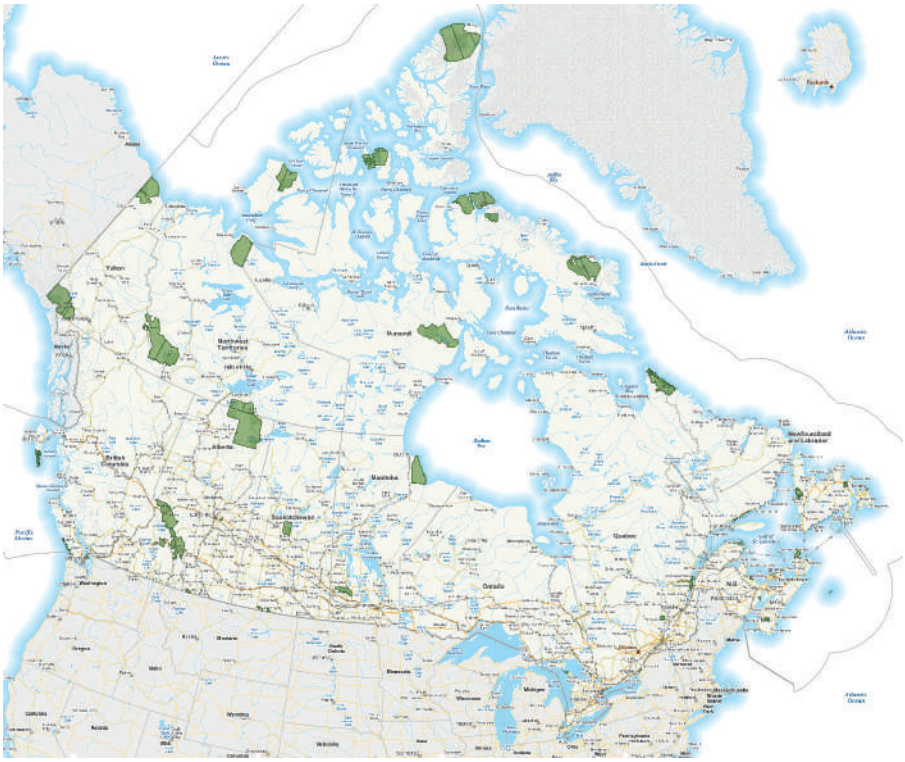

Źródło: *Canadian National Parks*, Wikimedia Commons, 27.03.2014, https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Canadian_National_Parks.png [dostęp: 12.02.2022].

Przyroda stanowi jeden z ważniejszych symboli Kanady. Parks Canada (PC) to instytucja, która od 1930 r. zajmuje się zarządzaniem parkami narodowymi i rezerwatami przyrody w tym państwie. Celem jej działalności uczyniono zachowanie i ochronę naturalnego i kulturowego dziedzictwa Kanady, w tym przede wszystkim roślinności, zwierząt i zasobów wodnych. W PC podkreśla się znaczenie społeczności rdzennych. Obecnie instytucja współpracuje z ponad 300 wspólnotami rdzennych mieszkańców. Wśród głównych zadań można odnaleźć te, które bezpośrednio związane są ze zmianami klimatu oraz działalnością człowieka. Obecnie pod opieką PC są: 4 narodowe obszary ochrony przyrody, 46 parki narodowe, jeden narodowy punkt orientacyjny, 168 narodowych miejsc historycznych.

Na mapie w niniejszej ramce zaprezentowano rozmieszczenie najważniejszych parków narodowych w Kanadzie. Park Narodowy Banff jest pierwszym powstałym w Kanadzie parkiem (1885 r.). Największym jest natomiast Park Narodowy Wood Buffalo w Albercie (44 807 km^2). Został założony w 1922 r., a w 1983 r. wpisano go na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO. Jest drugim co wielkości parkiem narodowym na świecie i zajmuje obszar równy… Szwajcarii*.

* Government of Canada, https://www.pc.gc.ca/ [dostęp: 6.07.2022].

odpadów w środowisku[10]. Decyzja ta jest częścią szerszego programu *Strategy on Zero Plastic Waste*.

Wielu Kanadyjczyków uważa, że te działania to wciąż za mało. W 2019 r. kilkunastu młodych ludzi pozwało rząd kanadyjski (reprezentują ich znane prawnicze kancelarie: David Suzuki Foundation, Our Children Trust) za brak zdecydowanych działań i decyzji w ostatnich dekadach na rzecz przeciwdziałania zmianom klimatu. Zaznaczyli, że reprezentują młodych ludzi, dla których przyszłość ma ogromne znaczenie, i uważają, iż pomimo licznych deklaracji polityków brakuje spójnej, wspartej na naukowych badaniach strategii rządu. Kanada jest bowiem nadal w pierwszej 10 państw emitujących najwięcej gazów cieplarnianych.

Trudno podejmować temat ochrony środowiska i działań na rzecz zmian klimatu, nie wspominając o wydobyciu ropy naftowej w Kanadzie. Co prawda jest to symbol Kanady, która ma największe po Arabii Saudyjskiej i Wenezueli złoża ropy naftowej na świecie. Kanadyjskie piaski bitumiczne rozciągają się na obszarze wielkości Florydy. Jednak ten znak rozpoznawczy Kanady i źródło gigantycznych dochodów to jednocześnie symbol wycinanych drzew, niszczenia gleby i zużycia ogromnych ilości energii oraz wody. Według danych prowincji Alberta przemysł skupiony wokół piasków bitumicznych produkuje 70 mln t CO_2 rocznie, jest to 1/10 całej emisji Kanady. Badanie *Environment Canada* z 2014 r. dowodzi, jak bardzo zanieczyszczane są wody gruntowe i rzeka Athabaska w wyniku wydobycia ropy. To ma bezpośredni wpływ na mieszkających tam ludzi, w tym także społeczność rdzennych mieszkańców, którzy nadal żyją z rybołówstwa, polowania i zbierania jagód. Zwraca się także uwagę na zwiększoną zachorowalność mieszkańców na choroby nowotworowe[11].

„The world needs more Canada"

Tytułowe słowa wypowiedział Bono, wokalista U2, podczas występu w Ottawie, stolicy Kanady, z okazji obchodów 150-lecia powstania tego państwa w 2017 r. To wówczas premier Justin Trudeau przekonywał, że Kanada to „kraj tych, którzy byli tu pierwsi, osadników i nowoprzybyłych". Podkreślał, że różnorodność to fundament tego państwa.

Dla wielu Kanada to miejsce dość wyjątkowe. Stała się swego rodzaju symbolem wielokulturowości, gdyż została uznana za pierwsze państwo na świecie, które w 1971 r. przyjęło politykę wielokulturowości. Kanada to kraj z silną reprezentacją *Indigenous Peoples*: *First Nations* – Inuici i Metysi, dwiema społecznościami językowymi: angielską i francuską, oraz licznymi grupami etnicznymi. *Indigenous Peoples* stanowią obecnie ok. 5% ludności Kanady. W 1999 r. utworzono prowincję

[10] *Kanada uznała tworzywa sztuczne za produkty toksyczne*, Plastech, 18.05.2021, https://www.plastech.pl/wiadomosci/Kanada-uznala-tworzywa-sztuczne-za-produkty-toksyczne-16627 [dostęp: 6.07.2022].

[11] K. Wężyk, op. cit., s. 222.

Nunavut – jedyną część Kanady, gdzie większość mieszkańców to społeczność rdzenna. Margaret Atwood powiedziała wiele lat temu, że Kanada to określony stan psychiczny, to sposób myślenia. Atwood stała się literackim symbolem Kanady. Pisarka, poetka i aktywistka społeczna, zdobywczyni m.in. Nagrody Brookera w latach 2000 i 2019, laureatka Nagrody Księcia Asturii w 2008 r., wiele razy wypowiadała się na tematy społeczne. Kiedy myślimy o Kanadzie jako o pewnym sposobie myślenia, to przychodzi na myśl także Tommy Douglas, który wraz z rodziną przypłynął do Kanady ze Szkocji w 1919 r. To polityk, premier prowincji Saskatchewan, pierwszy przywódca Partii Demokratycznej. W plebiscycie stacji CBC w 2004 r. został uznany za „Kanadyjczyka wszechczasów". Kanadyjczycy docenili osobę, która wprowadziła wiele reform społecznych, w tym przede wszystkim jest autorem, jak na ówczesne czasy rewolucyjnego, systemu opieki zdrowotnej (*Medicare*). Jak przypomina Katarzyna Wężyk, to Douglas jest autorem Karty Praw, która zabrania dyskryminacji ze względu na płeć, religię i rasę – to pierwszy taki zapis w Ameryce Północnej (ten w ONZ pojawił się później)[12].

Film *Percy*, reż. Clark Johnson, Kanada 2020

W filmie *Percy*, w reżyserii Clarka Johnsona z 2020 r., w rolach głównych występują Christopher Walen i Christina Ricci. W fabule przedstawiono pochodzącego z małego miasteczka 70-letniego rolnika Percy'ego Schmeisera, który podejmuje walkę z dużym koncernem, gdy genetycznie modyfikowany rzepak zostaje odkryty w jego uprawach. Film podejmuje bardzo aktualny i ważny temat. Kanada jest znana jako jeden z największych na świecie, obok USA, producentów żywności GMO. Znajduje się na piątym miejscu pod względem powierzchni upraw roślin modyfikowanych genetycznie, w tym przede wszystkim rzepaku, kukurydzy, soi czy buraków cukrowych. W Kanadzie nie ma obowiązku oznaczania tej żywności etykietą GMO. To właśnie przeciwnicy podpisania umowy CETA zwracali uwagę na ten problem i alarmowali, że tego rodzaju żywność może niejako „zalać" Europę.

1 Kalendarium

1971 – początek polityki wielokulturowości w Kanadzie, pierwszego państwa na świecie.
2008 – wprowadzenie w Kolumbii Brytyjskiej po raz pierwszy *carbon tax.*
2016 – podpisanie umowy CETA, Kanada – Unia Europejska.

Słowniczek

Canadiana – kanadyjskie styl życia, język, kultura, tradycje i zwyczaje.
CETA – Kompleksowa umowa gospodarczo-handlowa pomiędzy Unią Europejską a Kanadą.

[12] Ibidem, s. 209.

Komisja Prawdy i Pojednania (Truth and Reconciliation Commission of Canada, TRC) – komisja badająca przestępstwa wobec społeczności rdzennych, w tym przede wszystkim dzieci.

Problemy do dyskusji

1. Jak zdefiniować kanadyjską politykę wielokulturowości?
2. Jakie są główne obszary działań rządu kanadyjskiego wobec zmian klimatu?
3. Czy rzeczywiście świat potrzebuje więcej takich państw jak Kanada? Uzasadnij odpowiedź.
4. Czy parytet płci w rządzie kanadyjskim może stanowić przykład do naśladowania dla innych państw? Uargumentuj swoje stanowisko.

Dodatkowa literatura

Gabryś M., Marczuk-Karbownik M., Soroka T., *Międzynarodowa pozycja Kanady (2006–2018)*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2018.

Gierak-Onoszko J., *27 Śmierci Toby'ego Obeda*, Wydawnictwo Dowody na Istnienie, Warszawa 2019.

Marland A., *The Brand Image of Canadian Prime Minister Justin Trudeau in International Context*, "Canadian Foreign Policy Journal" 2018, Vol. 24, Iss. 2, s. 139–144.

Stroup L., Kujawa R., Ayres J., *Envisioning a Green Energy Future in Canada and the United States: Constructing a Sustainable Future in the Context of New Regionalisms?*, "The American Review of Canadian Studies" 2015, Vol. 45(3), s. 299–314.

Wężyk K., *Kanada. Ulubiony kraj świata*, Wydawnictwo Agora, Warszawa 2017.

Materiał filmowy

Muszą zostać w Ziemi, Klimatyczna Edukacja, 17.07.2015, https://www.youtube.com/watch?v=ptsgdPJZblU [dostęp: 6.07.2022].

Film obrazuje jeden z problemów istotnych w kontekście zmian klimatycznych – emisje zanieczyszczeń. Odnosi się także do paliw kopalnych, o czym była również mowa w niniejszym rozdziale, w kontekście przemysłu wydobywczego w Kanadzie.

Karina Jędrzejowska

Rozdział 30

Studium przypadku – Indie

Indie to państwo pełne różnorodności i sprzeczności, również w sferze zrównoważonego rozwoju, jak i jedno z najszybciej rozwijających się państw świata oraz – przynajmniej formalnie – jeden z liderów w realizacji założeń Agendy 2030. Jednocześnie tę piątą pod względem wielkości PKB gospodarkę świata charakteryzuje największa liczba ludności żyjącej poniżej międzynarodowej linii ubóstwa (obecnie linia ta wynosi 1,9 USD na osobę na dzień). Wprawdzie indyjskie wskaźniki emisji gazów cieplarnianych w przeliczeniu na mieszkańca należą do najniższych na świecie, jednak Indie zajmują trzecie miejsce na świecie pod względem emisji gazów cieplarnianych, a spośród 10 najbardziej zanieczyszczonych miast świata trzy znajdują się w Indiach. Co więcej, poszczególne stany w Indiach są zróżnicowane pod względem rozwoju, przy czym północne stany stanowią te najniżej rozwinięte[1].

Biorąc pod uwagę wielkość gospodarki i liczbę ludności, należy zauważyć, że realizacja przez Indie Celów Zrównoważonego Rozwoju (*Sustainable Development Goals*, SDGs) będzie tożsama z realizacją Agendy 2030 przez większą część świata. Z tego względu skuteczne metody wdrażania, monitorowania i mierzenia postępów w tym zakresie okazują się istotne nie tylko dla Indii i ich mieszkańców, lecz również dla całego świata. Fakt ten podkreślił indyjski premier Narendra Modi w przemówieniu na Szczycie Zrównoważonego Rozwoju Narodów Zjednoczonych (NZ) we wrześniu 2015 r., wskazując na zbieżność między międzynarodową strategią rozwoju a priorytetami rozwoju Indii[2].

Pomimo ograniczonych zasobów finansowych, wynikających z relatywnie niskiego dochodu na mieszkańca, dużej liczby ludności i rozległego terytorium, Indie w ostatnich dekadach odnotowały znaczące postępy. Jednak realizacja w stosunkowo krótkim czasie ambitnych celów Agendy 2030, takich jak powszechna elektryfikacja wsi, łączność drogowa i cyfrowa dla wszystkich, rozwój

[1] A. Mathur, M.K. Shrivastava, *The Pursuit of Sustainable Development in India*, w: R.K. Pachauri, A. Paugam, T. Ribera, L. Tubiana, P.G.D. Chakrabarti, R. Jozan, D. Kamelgarn, T. Voituriez, *Building the Future We Want*, AFD, IDDRI & TERI, New Delhi 2015, s. 83; A. Pandey, *What India Can Teach the World about Sustainability*, World Economic Forum, 2.10.2017, https://www.weforum.org/agenda/2017/10/what-india-can-teach-the-world-about-sustainability/ [dostęp: 13.02.2022].

[2] *India. Voluntary National Review Report on Implementation of Sustainable Development Goals*, VNR, UN High Level Political Forum, 2017, s. vii.

czystych źródeł energii czy powszechna edukacja na poziomie szkoły podstawowej, może okazać się niemożliwa.

Idea zrównoważonego rozwoju w kulturze i historii Indii

Idea zrównoważonego rozwoju stanowi integralną część kultury Indii, których filozofia i wartości podkreślają zrównoważony sposób życia (zob. ramka *Model (zrównoważonego) rozwoju Kerali*). Potrzeba ochrony i zrównoważonego wykorzystania zasobów naturalnych została wyrażona w hinduskich świętych pismach pochodzących nawet sprzed ponad 3 tys. lat. *Vasudhaiva Kutumbakam*, starożytna sanskrycka sentencja oznaczająca „świat jest jedną rodziną", dobrze oddaje indyjskie podejście do rozwoju społeczno-gospodarczego. W zasadach jogi i ajurwedy można odnaleźć szereg reguł nakazujących szacunek dla przyrody, jak też unikanie przywiązywania się do materialnych dóbr, które pozostają zgodne z ideami zrównoważonego stylu życia[3].

Jednak mimo bogatej tradycji i kulturowo zakorzenionego szacunku dla środowiska Indie dopiero stosunkowo niedawno podjęły walkę z rosnącym zanieczyszczeniem powietrza i wody, degradacją ziemi i lasów oraz utratą bioróżnorodności. Po uzyskaniu niepodległości w 1947 r. głównym celem kolejnych rządów Indii stała się modernizacja gospodarki. Mimo obecności idei zrównoważonego rozwoju w naukach Mahatmy Gandhiego w praktyce zwyciężyło bardziej pragmatyczne podejście do rozwoju, w znacznym stopniu oparte na industrializacji realizowanej w warunkach planowania gospodarczego. Swoiste ignorowanie ryzyka środowiskowego na rzecz zysków finansowych i ekonomicznych osiągnęło kulminację po reformach gospodarczych i liberalizacji systemu gospodarczego Indii po 1991[4].

Strategie zrównoważonego rozwoju Indii

Między rokiem 1951 a 2014 za przygotowanie strategii rozwoju Indii odpowiadała Komisja Planowania (Planning Commission), która opracowywała plany 5-letnie wyznaczające cele indyjskiej gospodarki. Elementy koncepcji zrównoważonego rozwoju pojawiały się w tych założeniach stopniowo, by dopiero w dwóch ostatnich zająć centralne miejsce. Ostatni 12. obejmował lata 2012–2017 i jako

[3] A. Pandey, op. cit; S. Singh, E.R. Chyne, *Sustainable Development: Indian Perspective and Global Paradigm*, "Journal of Emerging Technologies and Innovative Research" 2018, Vol. 5, No. 5, s. 286–298.

[4] H.P. Sharma, A. Chaturvedi, *The Performance of India in the Achievement of Sustainable Development Goals: A Way Forward*, "International Journal of Modern Agriculture" 2020, Vol. 9, No. 4, s. 1498–1499.

priorytety dla Indii określił m.in. eliminację ubóstwa i nierówności społecznych, walkę z wykluczeniem społecznym czy poprawę dostępności wody pitnej[5].

Model (zrównoważonego) rozwoju Kerali

Jednym z problemów Indii jest duże zróżnicowanie w poziomie rozwoju społeczno-gospodarczego pomiędzy poszczególnymi stanami. Zgodnie z danymi NITI Aayog od wielu lat liderem w zakresie zrównoważonego rozwoju w Indiach jest stan Kerala. Kerala w raporcie NITI Aayog za okres 2020–2021 osiągnęła SDG India Index na poziomie 75, podczas gdy dla stanu z najniższym poziomem implementacji SDGs – Biharu – poziom tego wskaźnika to jedynie 52 (66 to średnia dla Indii). Równocześnie, według danych UNDP, jedynie 16% mieszkańców Kerali to osoby dotknięte ubóstwem (przy 81% w Biharze).

Wysoki poziom rozwoju Kerali – znacznie przewyższający wskaźniki dla Indii jako całości – nie jest nowym zjawiskiem. Od wielu dekad model rozwoju Kerali wskazuje się jako wzór dla innych regionów rozwijających się. Od chwili uzyskania przez Indie niepodległości do lat 90. ubiegłego wieku Kerala przeszła transformację z regionu o niskich wskaźnikach rozwoju społecznego do pozycji lidera Azji Południowej w tym zakresie. Model rozwoju Kerali można uznać za swego rodzaju prototyp modelu zrównoważonego rozwoju ze względu na następujące czynniki: 1) poprawę jakości życia (zmniejszenie śmiertelności niemowląt i liczby urodzeń, wzrost średniej długości życia, poprawa statusu kobiet); 2) poprawę stabilności środowiska (oszczędne i efektywne wykorzystanie energii i zasobów naturalnych); 3) redukcję nierówności społecznych i ekonomicznych; 4) eliminację sporów politycznych dzięki wzmocnieniu instytucji demokratycznych oraz instytucji społeczeństwa obywatelskiego. Zwraca się przy tym uwagę na fakt, że w społeczeństwie Kerali istotną rolę odgrywają kobiety, z których 85% potrafi czytać i pisać*.

* G. Parayil, *The "Kerala Model" of Development*, "Third World Quarterly" 1996, Vol. 17, No. 5, s. 941–957; R. Véron, *The "New" Kerala Model: Lessons for Sustainable Development*, "World Development" 2001, Vol. 29, No. 4, s. 601–617; M.P. Todaro, S.C. Smith, *Economic Development*, Addison-Wesley, 2012; *Kerala Tops Sustainable Development Index*, The Economic Times, 4.06.2021, https://economictimes.indiatimes.com/news/india/kerala-tops-sustainable-development-index/articleshow/83223541.cms?utm_source=contentofinterest&utm_medium=text&utm_campaign=cppst [dostęp: 13.02.2022].

W 2014 r. Komisję Planowania zastąpił rządowy *think-tank* NITI Aayog, wówczas też zrezygnowano z przygotowywania średnioterminowych planów gospodarczych. W roku 2015 NITI Aayog otrzymał zadanie koordynowania implementacji SDGs w Indiach. Równocześnie wielokrotnie powtarzane przez premiera Modiego hasło „Sabka Saath, Sabka Vikas", tłumaczone jako „wspólny wysiłek i rozwój sprzyjający włączeniu społecznemu", stało się podstawą kolejnych indyjskich strategii rozwoju opracowywanych przez NITI Aayog[6].

Implementacja zrównoważonego rozwoju w Indiach odbywa się obecnie w oparciu o przygotowywane przez NITI Aayog programy działań. Pierwszy program obejmował lata 2017–2020. W grudniu 2018 r. NITI Aayog wydał średnioterminowy plan działania *Strategy for New India @75*. Jest to szczegółowy opis 41 kluczowych obszarów dla rozwoju Indii, który wymienia już poczynione postępy, identyfikuje ograniczenia i sugeruje drogę do osiągnięcia celów na lata 2022–2023. Na podstawie tego dokumentu przygotowana będzie nowa, długoterminowa strategia rozwoju Indii, której ogłoszenie zaplanowano na sierpień 2022 r. – w 75. rocznicę niepodległości Indii.

[5] A. Mathur, M.K. Shrivastava, op. cit., s. 92–93.

[6] *India. Voluntary National Review Report…*, op. cit., s. vii.

Sprężony gaz ziemny (CNG) w indyjskim transporcie

Napędzane CNG riksze (tuk-tuki) w Indiach

Źródło: Marvan Ahmed, Unsplash, 29.11.2021, https://unsplash.com/photos/XmGDGbpO40g [dostęp: 16.03.2022].

Indyjska polityka energetyczna zakłada wykorzystanie zarówno paliw kopalnych, jak i odnawialnych źródeł energii. Indie są jednym z państw rozwijających się, które nie zgadzają się na całkowitą dekarbonizację gospodarki w najbliższych latach. Mimo to stopniowo przekształcają swój transport publiczny, w coraz większym stopniu wykorzystując alternatywne metody napędu, takie jak sprężony gaz ziemny (*compressed natural gas*, CNG), etanol czy różne formy napędu elektrycznego.

Szczególną rolę w tym procesie odgrywa sprężony gaz ziemny, który powoduje niższą od benzyny emisję gazów cieplarnianych. CNG jest używany w Indiach przede wszystkim do ogrzewania domów. Jednak gdy ceny benzyny gwałtownie rosną, a pojazdy elektryczne okazują się zbyt drogie dla większości obywateli Indii, Hindusi zwracają się ku samochodom napędzanym stosunkowo tanim paliwem alternatywnym, jakim jest CNG. Sprzedaż samochodów fabrycznie wyposażonych w taki napęd z roku na rok się podwaja, coraz częstszym zjawiskiem jest też przystosowanie do CNG starszych pojazdów. Największe metropolie Indii – w tym Delhi i Mumbaj – wspierają rozwój infrastruktury dla pojazdów z napędem CNG. W rezultacie w wielu indyjskich miastach powszechny staje się widok zasilanych CNG taksówek czy popularnych tuk-tuków. Szacuje się, że do 2025 r. w Indiach może jeździć ok. 10 mln samochodów z napędem CNG*. Działania te jednak mogą się okazać niewystarczające, aby powstrzymać degradację środowiska naturalnego i zmniejszyć poziom zanieczyszczenia indyjskich miast.

* S. D'Souza, *Natural Gas and India's Climate Strategy*, Memo, Energy for Grotwh Hub, 25.10.2021, https://www.energyforgrowth.org/memo/natural-gas-and-indias-climate-strategy/ [dostęp: 13.02.2022]; *India Committed to Clean Energy-Based Economy: Nitin Gadkari*, The Economic Times, 22.11.2021, https://economictimes.indiatimes.com/industry/renewables/india-committed-to-clean-energy-based-economy-nitin-gadkari/articleshow/86435162.cms?utm_source=contentofinterest&utm_medium=text&utm_campaign=cppst [dostęp: 13.02.2022]; *India Could Have 10 Million CNG Vehicles on Roads by 2025: Report*, Energyworld.com, 24.05.2018, https://energy.economictimes.indiatimes.com/news/oil-and-gas/india-could-have-10-million-cng-vehicles-on-roads-by-2025-report/64306158 [dostęp: 13.02.2022].

W prace nad nową strategią rozwoju Indii obok indyjskich instytucji centralnych zaangażowani są władze stanowe i przedstawiciele sektora prywatnego. Strategia ta ma obejmować okres do 2030 r. i być zgodna z celami społecznymi, ekonomicznymi i środowiskowymi Agendy 2030. Zgodnie z wstępnymi założeniami strategii do 2030 r. Indie mają się stać narodem zamożnym, wykształconym, zdrowym, bezpiecznym, wolnym od korupcji, zasobnym w energię, czystym ekologicznie i globalnie wpływowym[7]. Jednak biorąc pod uwagę obecne wskaźniki rozwoju Indii, już teraz można przypuszczać, że terminowa realizacja założeń tak rozbudowanej strategii będzie bardzo trudna – jeśli nie niemożliwa – do osiągnięcia.

Implementacja Celów Zrównoważonego Rozwoju w Indiach

Indie odegrały istotną rolę w formułowaniu Agendy 2030, co w praktyce oznacza daleko idącą zbieżność między SDGs a narodowymi celami rozwoju Indii. Swoje podejście do realizacji założeń Agendy 2030 Indie określają jako holistyczne, co w praktyce oznacza realizację SDGs za pomocą szeregu rządowych programów realizowanych na szczeblach centralnym, stanowym i lokalnym. Dane

[7] J.A. Khan, *Challenges in Implementation of Sustainable Development Goals in India*, CBGA Opinions, 10.10.2019, https://www.cbgaindia.org/blog/challenges-implementation-sustainable-development-goals-india/ [dostęp: 13.02.2022]; *Strategy for New India @ 75*, NITI Aayog, https://www.niti.gov.in/the-strategy-for-new-india [dostęp: 13.02.2022].

NITI Aayog wskazują, że największe postępy w ostatnich latach Indie osiągnęły w obszarach zdrowia, energii i infrastruktury. Należy jednak przy tym pamiętać, że oficjalne dane nie do końca odzwierciedlają zróżnicowanie w realizacji SDGs na poziomie poszczególnych stanów. Co więcej, biorąc pod uwagę nadal stosunkowo niski poziom rozwoju Indii i dochodu *per capita* (państwo o średnim niższym dochodzie według Banku Światowego), Indie nadal mają przed sobą bardzo daleką drogę do realizacji SDGs.

Niezależnie od kontrowersji związanych z realizacją przez Indie celów rozwojowych (w szczególności tych dotyczących ochrony klimatu), dla podkreślenia swojego poparcia dla SDGs i Agendy 2030, Indie jako jedno z 40 państw zgłosiły się do udziału w Dobrowolnych Przeglądach Narodowych (*Voluntary National Review*, VNR). Jest to proces, w ramach którego państwa samodzielnie oceniają i przedstawiają postępy poczynione w realizacji globalnych celów rozwojowych. Indie dotychczas opublikowały dwa raporty VNR – w latach 2017 i 2020.

Wiele spośród flagowych programów rządowych jest bezpośrednio podporządkowana wdrażaniu zrównoważonego rozwoju. Do najważniejszych takich inicjatyw można zaliczyć[8]:

- ***Sashakt Bharat Sabal Bharat*** (*Empowered and Resilient India*, Indie Silne i Odporne) – program walki z wielowymiarowym ubóstwem. Wsparcie dla potrzebujących w zakresie wyżywienia, zapobiegania śmiertelności dzieci, edukacji, odpowiednich warunków sanitarnych i dostępu wody pitnej, elektryczności i mieszkalnictwa, a także innych podstawowych usług.
- ***Swachh Bharat Swastha Bharat*** (*Clean and Healthy India*, Czyste i Zdrowe Indie) – poprawa warunków sanitarnych oraz dostępu do usług medycznych. W ramach programu realizowany jest największy na świecie publiczny system ubezpieczenia zdrowotnego, obejmujący obecnie niemal pół miliarda osób.
- ***Samagra Bharat Saksham Bharat*** (*Social and Financial Inclusion*, Włączenie Społeczne i Finansowe) – walka z wykluczeniem społecznym realizowana poprzez upowszechnienie dostępu do żywienia, zdrowia, edukacji, ochrony socjalnej oraz rozwijanie zdolności przedsiębiorczych; walka z wykluczeniem finansowym w ramach promocji dostępu do kont bankowych i powszechnego dostępu do telefonów komórkowych. Istotnym elementem inicjatywy jest ukierunkowanie działań na grupę ubogich kobiet, przyspieszając tym samym ich ekonomiczne upodmiotowienie.
- ***Satat Bharat Sanatan Bharat*** (*Sustainable India*, Zrównoważone Indie) – indyjskie strategie działań klimatycznych wzywają do stworzenia czystych i wydajnych systemów energetycznych, infrastruktury odpornej na klęski żywiołowe oraz planowej odbudowy ekologicznej. W ramach programu Indie m.in. zelektryfikowały większość obszarów wiejskich, zredukowały o 38 mln rocznie

[8] Opracowanie na podstawie: *Decade of Action. Taking SDGs from Global to Local*, India VNR 2020, NITI Aayog, New Delhi 2020, s. 4–5.

emisję CO_2 i zapewniły czyste paliwo do gotowania dla 80 mln ubogich gospodarstw domowych.

- ***Sampanna Bharat Samriddh Bharat*** (*Prosperous and Vibrant India*, Indie Prosperujące i Tętniące Życiem) – przy PKB na koniec 2021 r. sięgającym niemal 3 bln USD Indie dążą do osiągnięcia PKB wysokości 5 bln USD do 2025 r., jak też do zrównoważonego wzrostu sprzyjającego włączeniu społecznemu poprzez stymulowanie produkcji, budowanie infrastruktury, pobudzanie inwestycji, wspieranie innowacji technologicznych i pobudzanie przedsiębiorczości.

Zrównoważony rozwój w Bollywood

Hinduskie centrum przemysłu filmowego – Bollywood – od dziesięcioleci wpływa na życie codzienne i kulturę Indii. Z tego powodu podjęcie przez Bollywood problematyki zrównoważonego rozwoju może wpłynąć na zwiększenie świadomości indyjskiego społeczeństwa w tym zakresie. W ostatnich latach w Bollywood powstał szereg filmów ukazujących skutki katastrof ekologicznych (np. *Dasavathaaram** z 2008 r., *Kedarnath*** z 2018 r.) czy wybrane problemy społeczne (np. *Padman**** z 2018 r., podnoszący kwestię ubóstwa menstruacyjnego, tj. ograniczenia z powodów ekonomicznych dostępu do produktów higienicznych takich jak tampony czy podpaski).

Równocześnie indyjscy filmowcy zaczęli angażować się w promocję zrównoważonego rozwoju m.in. poprzez wykorzystanie w filmach wytworzonych w zrównoważony sposób tkanin czy ograniczanie wpływu przemysłu filmowego na środowisko. Dla przykładu, *Aisa Yeh Jahaan***** z 2015 r. w reżyserii Biswajeeta Bora nie tylko pokazał odcięcie mieszkańców miast od natury, lecz był także pierwszym w Indiach filmem neutralnym pod względem emisji dwutlenku węgla. Od roku 2017 indyjską Ambasadorką Dobrej Woli NZ ds. Środowiska jest bollywoodzka gwiazda Dia Mirza, która zapowiedziała ostatnio utworzenie firmy zajmującej się produkcją filmów promujących zrównoważony rozwój******.

* *Dasavatharam*, reż. K.S. Ravikumar, Indie 2008.
** *Kedarnath*, reż. A. Kapoor, Indie 2018.
*** *Padman*, reż. R. Balki, Indie 2018.
**** *Aisa Yeh Jahaan*, reż. B. Bora, Indie 2015.
***** K. Chandramouli, *Can Indian Cinema Call Lights, Camera, Climate Action*?, Quartz India, 2.01.2020, https://qz.com/india/1778507/when-will-indian-cinema-wake-up-to-climate-change/ [dostęp: 13.02.2022]; D. Divecha, *7 Bollywood Films That'll Inspire You to Save the Earth*, Book My Show, 22.04.2020, https://in.bookmyshow.com/buzz/blog/movies/bollywood-films-thatll-inspire-save-earth [dostęp: 13.02.2022]; *Dia Mirza: Sustainable Development Is the Key to a Healthier Planet*, Times of India, 21.06.2021, https://timesofindia.indiatimes.com/entertainment/hindi/bollywood/news/dia-mirza-sustainable-development-is-the-key-to-a-healthier-planet/articleshow/83715379.cms [dostęp: 13.02.2022].

Elementy wsparcia dla zrównoważonego rozwoju można odnaleźć również w takich programach rządowych, jak *Make in India*, *Skill India* czy *Digital India*. W kontekście realizacji SDG6 istotny jest *Namami Gange* – program obejmujący m.in. zwalczanie zanieczyszczeń przemysłowych, efektywne wykorzystanie i poprawę jakości wody oraz ochronę ekosystemu Gangesu. Dodatkowo obecna Ustawa o spółkach (*The Companies Act*, 2013 r.) przewiduje, że indyjskie przedsiębiorstwa muszą przeznaczać co najmniej 2% zysków netto na społeczną odpowiedzialność biznesu. Problemem pozostają jednak same implementacja i weryfikacja tych zapisów[9].

[9] B. Karunakar, *Sustainable Development: An Indian Perspective*, "International Journal of Pluralism and Economics Education" 2019, Vol. 10, No. 1, s. 61–68.

Postęp Indii w realizacji Celów Zrównoważonego Rozwoju – SDG India Index 2020–2021

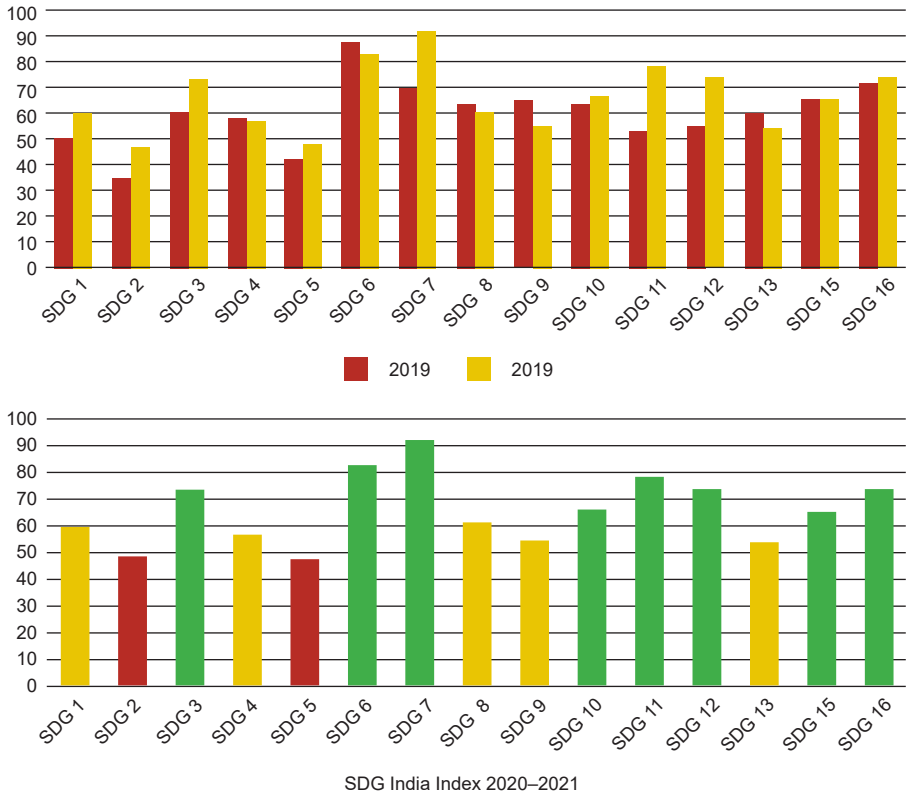

Źródło: *SDG India Index & Dashboard 2020–2021*, *Partnerships in the Decade of Action*, NITI Aayog, New Delhi 2021, s. 67.

Jako że brak odpowiednich danych był jedną z głównych przeszkód w osiągnięciu Milenijnych Celów Rozwoju, NITI Aayog we współpracy z przedstawicielstwem Narodów Zjednoczonych opracował złożony wskaźnik mający na celu śledzenie postępów oraz problemów wszystkich stanów i terytoriów związkowych Indii w zakresie realizacji SDGs. Wszystkie dane zbierane są na poziomie stanów, normalizowane i przeskalowywane w celu opracowania ostatecznego wyniku dla każdego wskaźnika w skali 0–100. Trzy kategorie oddają status zaawansowania w realizacji SDGs, czyli „aspirujący" z wynikiem 0–49 (kolor czerwony), „zdobywca" z wynikiem 50–64 (kolor żółty) oraz „lider" z wynikiem 65–99 (kolor zielony). Do tej pory opublikowano trzy raporty, za lata 2018, 2019 oraz 2020–2021. Od roku 2019 ogólny wynik Indii w SDGs wzrósł z 60 do 66 w 2021 r. ze względu na ogólnokrajową poprawę w kategoriach „czysta woda oraz warunki sanitarne" oraz „przystępna cenowo i czysta energia".

Indie a międzynarodowa współpraca na rzecz rozwoju

Indie od wielu dekad aktywnie uczestniczą w międzynarodowej współpracy na rzecz zrównoważonego rozwoju. Indira Gandhi, ówczesna premier Indii, wzięła udział w Konferencji Sztokholmskiej w 1972 r., w czasie której podkreślała zależność między redukcją ubóstwa a międzynarodową strategią ochrony środowiska

naturalnego. W kolejnych latach Indie przystąpiły do większości międzynarodowych regulacji dotyczących ochrony środowiska i bioróżnorodności. Obecnie Indie należą do większości organizacji międzynarodowych zaangażowanych w implementację zrównoważonego rozwoju, same będąc również inicjatorami wielu działań wielostronnych w tym zakresie. Dla przykładu, w 2015 r. z inicjatywy Indii powstał International Solar Alliance (ISA), którego celem jest dążenie do lepszego wykorzystania energii słonecznej, by zmniejszyć zależność od paliw kopalnych[10]. Ponadto od 2001 r. w Delhi corocznie odbywa się Światowy Szczyt Zrównoważonego Rozwoju (World Sustainable Development Summit, WSDS)[11].

Mimo że same pozostają państwem rozwijającym się, Indie od wielu lat są również dawcami pomocy rozwojowej, często występując w roli lidera współpracy na linii Południe–Południe. Istotną inicjatywą jest tutaj Fundusz Partnerstwa na rzecz Rozwoju Indie–NZ (The India-UN Development Partnership Fund), który funkcjonuje od 2017 r. w ramach Funduszu Narodów Zjednoczonych na rzecz Współpracy Południe–Południe. Indie dużą wagę przykładają do współpracy rozwojowej na poziomie regionalnym. Obecnie priorytety tej współpracy zakładają przede wszystkim wspólne działania przy realizacji SDG 8, SDG 9 oraz SDG 11. Inicjatywy w tym zakresie realizowane są głównie za pośrednictwem instytucji Południowoazjatyckiego Stowarzyszenia Współpracy Regionalnej (South Asian Association for Regional Cooperation, SAARC). Najnowszą inicjatywą w tym zakresie jest fundusz awaryjny SAARC COVID-19[12].

Wyzwania zrównoważonego rozwoju w Indiach

Mimo regularnych postępów odnotowywanych przez Indie w dziedzinie poszczególnych wymiarów zrównoważonego rozwoju wiele pozostaje do zrobienia. Do najbardziej istotnych problemów Indii zalicza się degradację środowiska naturalnego i utrzymujące się wysokie wskaźniki ubóstwa. Według danych Banku Światowego niemal 30% populacji znajdowało się poniżej granicy ubóstwa, co przekłada się na niemal 370 mln osób żyjących w ubóstwie. W opublikowanym przez UNDP *Raporcie Rozwoju Ludzkiego* (*Human Development Report*, HDR) za 2021 r. Indie uplasowały się na 131. miejscu, co pozycjonuje je jako państwo o średnim poziomie rozwoju ludzkiego.

Problemem Indii pozostają niedostateczne środki na realizację SDGs. Raporty przygotowane przez szereg indyjskich think-tanków szacują lukę w tym zakresie

[10] *India. Voluntary National Review Report…*, op. cit., s. 2.

[11] Więcej na temat tej inicjatywy na stronie szczytu: World Sustainable Development Summit, https://wsds.teriin.org/ [dostęp: 13.02.2022].

[12] Więcej na ten temat: S.S. Pattanaik, *SAARC COVID-19 Fund: Calibrating a Regional Response to the Pandemic*, "Strategic Analysis" 2020, Vol. 44, No. 3, s. 241–252; S. Prabhu, *How Sustainable Are India's Development Partnerships?*, ORF Raisina Debates, 3.01.2022, https://www.orfonline.org/expert-speak/how-sustainable-are-indias-development-partnerships/ [dostęp: 13.02.2022].

na lata 2015–2030 na ok. 2,64 bln USD. Jedynie na działania w zakresie zapobiegania zmianom klimatu Indie potrzebują rocznie ok. 170 mld USD więcej[13].

Filmy i publikacje poświęcone realiom życia w indyjskim społeczeństwie

*Slumdog. Milioner z ulicy** (*Slumdog Millionaire*) z 2008 r. w reżyserii Danny'ego Boyle'a to jeden z najbardziej znanych filmów o Indiach. Film oparty jest na kanwie powieści (oryg. *Q and A*) autorstwa indyjskiego pisarza i dyplomaty Vikasa Swarupa**. Większa część filmu rozgrywa się w slumsach Mumbaju (Dharavi) i pokazuje życie najuboższych warstw społecznych Indii. Równocześnie film stanowi swego rodzaju lekcję zrównoważonego rozwoju, przedstawiając skutki wypalania śmieci czy zanieczyszczenia wody spowodowanego brakiem kanalizacji.

Bardziej realistyczny obraz indyjskich slumsów można znaleźć w *Mieście radości**** (*City of Joy*), dramacie z 1992 r. wyreżyserowanym przez Rolanda Joffé na podstawie powieści Dominique Lapierre o tym samym tytule. Przekrojowy obraz współczesnych Indii i trapiących je problemów rozwojowych dostarcza również *Opowieść o Indiach***** (*The Story of India*) – seria dokumentalna BBC powstała w 2007 r. w związku z 60. rocznicą niepodległości Indii i Pakistanu. Indyjska tożsamość i historia są tematem esejów indyjskiego ekonomisty i filozofa Amartyi Kumara Sena (*The Argumentative Indian****** z 2005 r.). W nieco bardziej reporterskim stylu na indyjskie społeczeństwo patrzy Octavio Paz, meksykański poeta noblista, który w książce *Podpatrywanie Indii******* (*Vislumbres de la India*) opisuje swoje wrażenia z lat spędzonych na placówce dyplomatycznej w Indiach. Z kolei urodzony w Mumbaju Salman Rushdie w *Dzieciach północy******** (*Midnight's Children*) analizuje rozwój Indii, łącząc w opowieści mity i elementy rzeczywistości.

* *Slumdog. Milioner z ulicy / Slumdog Millionaire*, reż. Danny Boyle, Wielka Brytania – USA 2008.
** V. Swarup, *Q and A*, Transworld Publishing, 2006; V. Swarup, *Slumdog. Milioner z ulicy*, Wydawnictwo Prószyński i S-ka, Warszawa 2009.
*** *Miasto radości / City of Joy*, reż. R. Joffé, Francja – Wielka Brytania – USA 1992.
**** *Opowieść o Indiach / The Story of India*, BBC, Wielka Brytania 2007.
***** A.K. Sen, *The Argumentative Indian. Writing on Indian History, Culture and Identity*, Allen Lane, 2005. Brak polskojęzycznego wydania.
****** O. Paz, *Podpatrywanie Indii*, Wydawnictwo Literackie, Kraków 1997.
******* S. Rushdie, *Dzieciach północy*, Dom Wydawniczy REBIS, Poznań 2018.

Innym problemem Indii jest brak odpowiedniej sprawozdawczości i w pełni transparentnych mechanizmów monitorowania postępów w zakresie rozwoju. W odniesieniu do realizacji Deklaracji Milenijnej niedostępność dokładnych danych (szczególnie w odniesieniu do poziomów niższych niż centralny) sprawiła, że dokładny pomiar postępu był praktycznie niemożliwy. Obecnie NITI Aayog prowadzi działania na rzecz uzupełnienia sprawozdawczości i przygotowania odpowiednich wskaźników, czego przejawem jest udział w VNR oraz opracowanie dostosowanego do potrzeb Indii narzędzia do pomiaru postępu w realizacji SDGs – India SDG Index (zob. ramka *Postęp Indii w realizacji Celów Zrównoważonego Rozwoju – SDG India Index 2020–2021*).

1 Kalendarium

1947 – uzyskanie niepodległości przez Indie.

[13] P. Mohandas, *Sustainable Development Goals (SDGs) – Challenges for India*, "Indian Journal of Public Health Research and Development" 2018, Vol. 9(3), No. 1, s. 1–10.

2015 – poparcie przez Indie Agendy 2030 i przekazanie implementacji SDGs NITI Aayog.
2017 – pierwszy dobrowolny przegląd (VNR) SDGs Indii.
2020 – drugi dobrowolny przegląd (VNR) SDGs Indii.

Słowniczek

Compressed natural gas **(CNG)** – gaz ziemny sprężony do 1% objętości, używany do napędu pojazdów i ogrzewania pomieszczeń.
Kerala – stan na południowo-zachodnim wybrzeżu Indii o najwyższych wskaźnikach rozwoju społeczno-gospodarczego.
NITI Aayog (National Institution for Transforming India) – Narodowy Instytut na rzecz Transformacji Indii, indyjski rządowy *think-tank* odpowiedzialny m.in. za przygotowywanie projektu budżetu oraz realizację strategii zrównoważonego rozwoju.
Tuk-tuk – autoriksza, trójkołowy pojazd pełniący często w Indiach funkcję taksówki.
Voluntary National Review **(VNR)** – dobrowolny przegląd narodowy, proces NZ, w ramach którego państwa samodzielnie oceniają postępy w realizacji SDGs.

Problemy do dyskusji

1. Jakie działania podejmuje rząd Indii w celu realizacji Celów Zrównoważonego Rozwoju?
2. Jakie są główne osiągnięcia Indii w zakresie zrównoważonego rozwoju? Na jakie przeszkody napotyka implementacja zrównoważonego rozwoju w Indiach?
3. W jaki sposób Indie wspierają ideę zrównoważonego rozwoju na forum międzynarodowym?

Dodatkowa literatura

Domżalski S., *Indie w gospodarce światowej. Słoń, który pragnął latać*, Asian Century, 2017.
Iwanek K., Burakowski A., *Indie. Od kolonii do mocarstwa 1857–2013*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2013.
Raporty na temat realizacji SDGs w Indiach przygotowywane przez NITI Aayog, https://www.niti.gov.in/reports-sdg [dostęp: 13.02.2022].
Sustainable Development and India: Convergence of Law, Economics, Science, and Politics, eds. B.N. Patel, R. Nagar, OUP India 2017.

Materiał filmowy

Delhi, India's Capital Megacity, TDC, 3.02.2022, https://www.youtube.com/watch?v=OUPTGDrXDy4 [dostęp : 6.07.2022].

Stolica Indii, Delhi, w zależności od źródła, może mieć nawet ponad 30 mln mieszkańców. Jest to równocześnie jedno z najbardziej zanieczyszczonych miast świata, jak też miejsce, gdzie bardzo widoczne są nierówności dochodowe. Film pokazuje sceny z historii Delhi oraz współczesne warunki życia w megamieście.

Bibliografia

10 Years of Green Bonds: Join the Celebration, European Investment Bank, https://www.eib.org/en/infocentre/ten-years-of-green-bonds.htm [dostęp: 8.02.2022].

2019 Marks a Record Year for Our EMA Green Seal for Production, EMA, 12.07.2019, https://www.green4ema.org/newsletters/2019/7/12/cwuzk31xdrdnlchleyc5w7fajz8fr3 [dostęp: 20.02.2022].

2020 Tied for Warmest Year on Record, NASA Analysis Shows, NASA, 14.01.2021, https://www.nasa.gov/press-release/2020-tied-for-warmest-year-on-record-nasa-analysis--shows [dostęp: 31.01.2022].

2021 Global Report on Food Crises. Joint Analysis for Better Decisions. September 2021 Update, Food Security Information Network, Global Network Against Food Crises.

2021 Green Forecast Updated to Half a Trillion, Climate Bonds Initiative, 31.08.2021, https://www.climatebonds.net/2021/08/climate-bonds-updates-2021-green-forecast--half-trillion-latest-h1-figures-signal-new-surge [dostęp: 8.02.2022].

2030 Agenda for Sustainable Development: How Can We Effectively Campaign for Freedom of Expression?, Association for Progressive Communications, 7.05.2019, https://www.apc.org/en/news/2030-agenda-sustainable-development-how-can-we-effectively-campaign-freedom-expression [dostęp: 20.02.2022].

2030 Targets, European Commission, https://ec.europa.eu/info/energy-climate-change-environment/overall-targets/2030-targets_en [dostęp: 10.02.2022].

7.6 Million People Demand Action after Week of Climate Strikes, 350 Team, 28.09.2019, https://350.org/7-million-people-demand-action-after-week-of-climate-strikes/ [dostęp: 31.01.2022].

8, reż. J. Campion, W. Wenders, Francja 2008.

A Screen New Deal. A Route Map to Sustainable Film Production, British Film Institute, https://core-cms.bfi.org.uk/media/2940/download [dostęp: 20.02.2022].

Abdelrahman H., Elimam I., *Sustainability & The Environment Management in the Underdeveloped Countries*, "International Journal of Agriculture and Environmental Research" 2016, Vol. 2, Iss. 5, s. 1354–1366.

About ASML, ASML, https://www.asml.com/en/company/about-asml [dostęp: 22.01.2022].

About the Fund, Norges Bank Investment Management, https://www.nbim.no/en/the-fund/about-the-fund/ [dostęp: 22.01.2022].

About Us, Embraer, https://embraer.com/global/en/about-us [dostęp: 28.01.2022].

About Us, Food Security Information Network, https://www.fsinplatform.org/about-us [dostęp: 23.01.2022].

Ad Fontes Media, https://adfontesmedia.com/ [dostęp: 6.07.2022].

Adrianrowe, *Worker at a Pure Collection Factory Sifting the Long Cashmere Fibres*, Wikimedia Commons, 17.11.2017, https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Mongolian_factory_worker_with_cashmere.jpg [dostęp: 6.07.2022].

African Union Convention for the Protection and Assistance of Internally Displaced Persons in Africa (Kampala Convention), African Union, https://au.int/en/treaties/african-union-convention-protection-and-assistance-internally-displaced-persons-africa [dostęp: 10.04.2022].

Agenda for the Protection of Cross-Border Displaced Persons in the Context of Disaster and Climate Change, Vol. I, The Nansen Initiative, https://disasterdisplacement.org/wp-content/uploads/2014/08/EN_Protection_Agenda_Volume_I_-low_res.pdf [dostęp: 3.08.2022].

Agreement Governing the Activities of States on the Moon and Other Celestial Bodies, General Assembly, 34. Session, United Nations, 1979, https://www.unoosa.org/oosa/oosadoc/data/resolutions/1979/general_assembly_34th_session/res_3468.html [dostęp: 7.03.2022].

Aida, reż. J. Žbanić, Bośnia i Hercegowina – Norwegia – Holandia – Austria – Rumunia – Francja – Niemcy – Afganistan – Polska – Turcja 2020.

Aisa Yeh Jahaan, reż. B. Bora, Indie 2015.

Alberton M., *Environmental Protection in the EU Member States: Changing Institutional Scenarios and Trends*, "L'Europe en Formation" 2012, Vol. 1, No. 363, s. 287–300.

Allen M., Dube O.P., Solecki W., Aragón-Durand F., Cramer W., Kainuma M., Kala J., Mahowald N., Mulugetta Y., Perez R., Wairiu M., Zickfeld K., Humphreys S., Raga G., Hayward B., Liverman D., Richardson M., Smith Ch., Dasgupta P., Rojas M., Steffen W., Eakin H., *Framing and Context*, w: *Global Warming of 1.5°C. An IPCC Special Report on the Impacts of Global Warming of 1.5°C above Pre-Industrial Levels and Related Global Greenhouse Gas Emission Pathways, in the Context Of Strengthening the Global Response to the Threat of Climate Change, Sustainable Development, and Efforts to Eradicate Poverty*, eds. V. Masson-Delmotte, P. Zhai, H.-O. Pörtner, D. Roberts, J. Skea, P.R. Shukla, A. Pirani, W. Moufouma-Okia, C. Péan, R. Pidcock, S. Connors, J.B.R. Matthews, Y. Chen, X. Zhou, M.I. Gomis, E. Lonnoy, T. Maycock, M. Tignor, T. Waterfield, Cambridge University Press, Cambridge – New York 2018, s. 49–91.

Alonso J.A., Glennie J., *What Is Development Cooperation?*, 2016 Development Cooperation Forum Policy Briefs, No. 1, 02.2015.

AMCC, *"Support" de Lorenzo Quinn, Artiste Italien*, Flickr, 14.11.2017, https://www.flickr.com/photos/75738127@N02/38564904266/in/photolist-21KRdsw-2mh2yEN-277FsRS-2aXTdnE-2kxDoTk-2kxDZzA-vxagvt-ED35fv-vfBVfS-2m2EZun-2miMecD-2j5TYWj-2kxDoRm-Lnjg3P-256oLy9-vfGzQZ-vxyJWv-vwDtvY-V2LNv8-28zxxLu-2km2moo-2kSjHfK-Z5ASv5-2iFy1wq-vwCh2h-MNDtww-2hbGcUY-uA9f7N-abKphD-25JStHD-HmnkDM-2jB9no4-2km2VJN-vxaYqz-2mKoXHf-YDvLHe-vfKi2x-25qyfav-vuRjEy-U1fLb5-vuSpRy-V63szM-2g8LLM3-vfJED2-V1NTxd-ZNC47n-22iHRTW-MPqrto-U1fTbN-JmAb28 [dostęp: 1.12.2022].

Anam L., Szul-Skjoeldkrona E., Zamościńska E., *Jak zyskać na odpowiedzialności? CSR w strategiach spółek giełdowych. Przewodnik dla CEO i executives*, CSR Info, https://www.csrinfo.org/wp-content/uploads/2016/03/Jak_zyskac_na_odpowiedzialnosci_CSRinfo.pdf [dostęp: 10.01.2022].

Annett T., Lane Ch., *5 Things You Need to Know About the IMF and the Sustainable Development Goals*, IMFBlog, 26.07.2018, https://blogs.imf.org/2018/07/26/

5-things-you-need-to-know-about-the-imf-and-the-sustainable-development-goals/ [dostęp: 10.02.2022].

Annual Report 2010, United Nations Environment Programme, 2011, https://wedocs.unep.org/handle/20.500.11822/7915 [dostęp: 14.12.2021].

Arctic Sea Ice Extent, Global Climate Change, NASA, https://climate.nasa.gov/vital-signs/arctic-sea-ice/ [dostęp: 18.01.2022].

Arthur J.M., Zhang Ch., *Who Is Talking about the UN Sustainable Development Goals?*, Brookings, 2018, https://www.brookings.edu/blog/future-development/2018/06/14/who-is-talking-about-the-un-sustainable-development-goals/ [dostęp: 26.03.2022].

Avatar, reż. J. Cameron, USA – Wielka Brytania 2009.

Bajczuk R., *Niemcy na szczycie klimatycznym: walka o globalne porozumienie i własne interesy*, Ośrodek Studiów Wschodnich, 2.12.2015, https://www.osw.waw.pl/en/node/23888 [dostęp: 18.07.2020].

Bakken R., *What Is Sustainable Finance and Why Is It Important?*, Harvard Extension School Blog, 9.08.2021, https://extension.harvard.edu/blog/what-is-sustainable-finance-and-why-is-it-important/ [dostęp: 8.02.2022].

Baraka, reż. R. Fricke, USA 1992.

Baraniewicz-Kotasińska S., *Miasta przyszłości: między oczekiwaniami a rzeczywistością*, „Zeszyty Naukowe Politechniki Śląskiej. Organizacja i Zarządzanie" 2017, nr 104, s. 115–129.

Baraniewicz-Kotasińska S., *Smart City. Four Approaches to the Concept of Understanding*, "Urban Research & Practice" 2020, Vol. 15, Iss. 3, s. 1–24.

Barkemeyer R., Givry P., Figge F., *Trends and Patterns in Sustainability-Related Media Coverage: A Classification of Issue-Level Attention*, "Environment and Planning C: Politics and Space" 2018, Vol. 36(5), s. 937–962, https://doi.org/10.1177/2399654417732337 [dostęp: 20.02.2022].

Barrett S., *Global Public Goods and International Development*, w: *Too Global To Fail: The World Bank at the Intersection of National and Global Public Policy in 2025*, eds. W. Evans, R. Davies, World Bank Group, 2014, s. 13–52.

Bateman J., *Why Climate Lawsuits Are Surging*, BBC, 8.12.2021, https://www.bbc.com/future/article/20211207-the-legal-battle-against-climate-change [dostęp: 17.02.2022].

Beldowicz A., *Amazon, Google, IKEA… Najwięksi niezbyt uczciwi, co do obietnic klimatycznych*, RP Klimat, 8.02.2022, https://klimat.rp.pl/rachunek-sumienia/art-35656601-amazon-google-ikea-najwieksi-niezbyt-uczciwi-co-do-obietnic-klimatycznych [dostęp: 8.02.2022].

Berry L., *The Impact of Environmental Degradation on Refugee-Host Relations: A Case Study from Tanzania*, "New Issues in Refugee Research" 2008, No. 151, s. 1–25.

Biodiversity: Finance and the Economic and Business Case for Action, Report prepared for the G7 Environment Ministers' Meeting, 5-6 May 2019, OECD, https://www.oecd.org/env/resources/biodiversity/biodiversity-finance-and-the-economic-and-business-case-for-action.htm [dostęp: 26.01.2022].

Blanka from Bern, *50 odcieni szwajcarskiej demokracji. O tym, jak Szwajcarki zburzyły Boski Porządek*, Randki z Frankiem Szwajcarskim, 21.02.2021, https://randkizfrankiem.pl/50-lat-praw-wyborczych-kobiet-w-szwajcarii/ [dostęp: 6.07.2022].

Bóg ma nas dosyć: Zagubieni chłopcy z Sudanu (*God Grew Tired of Us: The Story of Lost Boys of Sudan*), reż. Ch.D. Quinn, T. Walker, USA 2006.

Borys T., *Dekada edukacji dla zrównoważonego rozwoju – polskie wyzwania*, „Problemy Ekorozwoju" 2010, nr 5(10), s. 59–70.

Bousé D., *Wildlife Films*, University of Pennsylvania, Philadelphia 2000.
Brazil, The World Factbook, https://www.cia.gov/the-world-factbook/countries/brazil/#people-and-society [dostęp: 28.01.2022].
Brereton P., *Hollywood Utopia: Ecology in Contemporary American Cinema*, Intellect, Portland 2005.
Broom D., *What Is Sustainable Finance and How It Is Changing the World*, World Economic Forum, 20.01.2022, https://www.weforum.org/agenda/2022/01/what-is-sustainable-finance/ [dostęp: 8.02.2022].
Burchard-Dziubińska M., Rzeńca A., Drzazga D., *Zrównoważony rozwój – naturalny wybór*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2014.
Burianov M., *If the World Is Serious about Sustainability, It Must Embark on a New Era of Global Law*, World Economic Forum, 2.11.2021, https://www.weforum.org/agenda/2021/11/global-governance-sustainability/ [dostęp: 10.02.2022].
Butcher M., *'The Real Facebook Oversight Board' Launches to Counter Facebook's 'Oversight Board'*, TechCrunch+, 30.09.2020, https://techcrunch.com/2020/09/30/the-real-facebook-oversight-board-launches-to-counter-facebooks-oversight-board/ [dostęp: 28.01.2022].
Bylok F., *Reklama społeczna jako „sumienie" współczesnego społeczeństwa*, „Studia Politicae Universitatis Silesiensis" 2009, nr 4–5, s. 175–189.
Canadian Museum of Immigration at Pier 21, https://pier21.ca [dostęp: 6.07.2022].
Canadian National Parks, Wikimedia Commons, 27.03.2014, https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Canadian_National_Parks.png [dostęp: 12.02.2022].
Capaldi N., *Corporate Social Responsibility and the Bottom Line*, "International Journal of Social Economics" 2005, Vol. 32, No. 5, s. 156–167.
Carmin J., Agyeman J., *Environmental Inequalities Beyond Borders: Local Perspectives on Global Injustices*, MIT Press, Cambridge 2011.
Carroll A.B., *Business and Society: Ethics and Stakeholders Management*, Cincinnati, Ohio 1993.
Carson R., *The Silent Spring*, Houghton Mifflin, Boston 1962.
Cel 4: Zapewnić wszystkim edukację wysokiej jakości oraz promować uczenie się przez całe życie, Cele Zrównoważonego Rozwoju, United Nations, https://www.un.org.pl/cel4 [dostęp: 25.03.2022].
Cele klimatyczne a polityka zewnętrzna UE, Rada Europejska, https://www.consilium.europa.eu/pl/policies/climate-change/climate-external-policy/ [dostęp: 24.03.2022].
Cele Zrównoważonego Rozwoju, https://www.un.org.pl [dostęp: 6.07.2022].
Cervantes G., *An Alternative Definition of Sustainable Development based on Capitals*, Memoria del Foro Bienal Iberoamericano de Estudios del Desarrollo, Universidad de Santiago de Chile, 2013.
Cervantes J., *Ideology, Neoliberalism and Sustainable Development*, "Journal of Studies and Research in Human Geography" 2013, Vol. 7, No. 2, s. 25–34.
Chakrabarti M., Chaturvedi S., *An Evolving Shared Concept of Development Cooperation: Perspectives on the 2030 Agenda*, w: *The Palgrave Handbook of Development Cooperation for Achieving the 2030 Agenda*, eds. S. Chaturvedi, H. Janus, S. Klingebiel, X. Li, A. de Mello e Souza, E. Sidiropoulos, D. Wehrmann Palgrave Macmillan, 2021, s. 91–112.
Chandramouli K., *Can Indian Cinema Call Lights, Camera, Climate Action*?, Quartz India, 2.01.2020, https://qz.com/india/1778507/when-will-indian-cinema-wake-up-to-climate-change/ [dostęp: 13.02.2022].

Chu K.-W., *Ecocinema*, "Journal of Chinese Cinemas" 2016, Vol. 10, No. 1, s. 11–14.
Citron R., Wood E., *Executive Summary: Smart City Tracker 1Q18. Global Smart City Projects by World Region, Market Segment, Technology, and Application*, Navigant Research, 2018, https://kapost-files-prod.s3.amazonaws.com/uploads/asset/file/5ae1f293b0782600b300007d/2018%20%20Navigant-Executive-Summary.pdf [dostęp: 12.01.2022].
ClaimBuster, https://idir.uta.edu/claimbuster/ [dostęp: 6.07.2022].
Climate Action Network International, https://climatenetwork.org/ [dostęp: 31.01.2022].
Climate Change and Health, World Health Organization, 31.10.2021, https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/climate-change-and-health [dostęp: 31.01.2022].
Climate Change Overview, World Bank, 8.10.2021, https://www.worldbank.org/en/topic/climatechange/overview#1 [dostęp: 31.01.2022].
Climate Myths from Politicians, Skeptical Science, https://skepticalscience.com/skeptic-quotes.php [dostęp: 29.01.2022].
Climate Vulnerable Forum, https://thecvf.org/ [dostęp: 31.01.2022].
Coccossis H., Parpairis A., *Tourism and the Environment: Some Observations on the Concept of Carrying Capacity*, w: *Tourism and the Environment: Regional, Economic and Policy Issues*, eds. J. van der Straaten, H. Briassoulis, Kluwer Academic Publishers, Amsterdam 2000, s. 23–33.
Cohen A.F., *Cosmos 954 and the International Law of Satellite Accidents*, "Yale Journal of International Law" 1984, Vol. 10, No. 1, s. 78–91.
Collier P., *The Bottom Billion*, Oxford University Press, 2008.
Committee on the Peaceful Uses of Outer Space: Membership Evolution, UNOOSA, https://www.unoosa.org/oosa/en/ourwork/copuos/members/evolution.html [dostęp: 1.03.2022].
Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions on the Sustainable Consumption and Production and Sustainable Industrial Policy Action Plan {SEC(2008) 2110} {SEC(2008) 2111}, European Parliament, https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:52008DC0397 [dostęp: 6.01.2022].
#COP26 Is Happening on Twitter, Twiter, 1.11.2021, https://blog.twitter.com/en_us/topics/company/2021/-cop26-is-happening-on-twitter [dostęp: 29.01.2022].
COP26: Jak bogate kraje kompensują własne grzechy klimatyczne, Deutsche Welle, 31.10.2021, https://www.dw.com/pl/cop26-jak-bogate-kraje-kompensuj%C4%85-w%C5%82asne-grzechy-klimatyczne/a-59675841 [dostęp: 13.01.2022].
Cort C., Franceschini L., Wang J., *Rising Leaders on Environmental Sustainability and Climate Change*, Yale Center for Business and the Environment, 2015, https://cbey.yale.edu/research/rising-leaders-on-environmental-sustainability-and-climate-change [dostęp: 12.01.2022].
Countries with Space Programs 2022, World Population Review, https://worldpopulationreview.com/country-rankings/countries-with-space-programs [dostęp: 7.03.2022].
Cowspiracy: tajemnica równowagi ekologicznej środowiska / Cowspiracy: The Sustainability Secret, reż. K. Andersen, K. Kuhn, USA 2014.
Creating New Norms? The Nansen Initiative on Disaster-Induced Cross-Border Displacement, IOM UN Migration, https://environmentalmigration.iom.int/blogs/creating-new-norms-nansen-initiative-disaster-induced-cross-border-displacement [dostęp: 3.08.2022].

Creutzig F., Jochem P., Edelenbosch O.Y., Mattauch L., Vuuren D.P. van, McCollumand D., Minx J., *Transport: A Roadblock to Climate Change Mitigation?*, "Science" 2015, No. 350(6263), s. 911–912.

Critical Raw Materials EN, European Commission, https://single-market-economy.ec.europa.eu/sectors/raw-materials/areas-specific-interest/critical-raw-materials_en [dostęp: 22.01.2022].

Critical Raw Materials PL, European Commission, https://ec.europa.eu/growth/sectors/raw-materials/areas-specific-interest/critical-raw-materials_pl [dostęp: 22.01.2022].

Culliford E., *During COP26, Facebook Served Ads with Climate Falsehoods, Skepticism*, Reuters, 18.11.2021, https://www.reuters.com/business/cop/during-cop26-facebook-served-ads-with-climate-falsehoods-skepticism-2021-11-18/ [dostęp: 29.01.2022].

Cullis-Suzuki S., *Tell the World*, Doubleday Canada, 1993.

Culloty E., Brereton P., *Eco-Film and the Audience: Making Ecological Sense of National Cultural Narratives*, "Applied Environmental Education & Communication" 2017, Vol. 16, No. 3, s. 139–148.

Czechowska L., *Unijna dyplomacja wobec zmian klimatu*, Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Toruń 2017, http://repozytorium.umk.pl/handle/item/4426 [dostęp: 12.01.2022].

Czepkiewicz M., Morawski P., Parfianowicz W., Rok J., Skrzypczyński R., *Jak rozmawiać o dewzroście i postwzroście*, „Czas Kultury" 2020, nr 3, s. 63–65.

Czy czeka nas koniec? / *Before the Flood*, reż. F. Stevens, USA 2016.

Czysta Polska, Polsat News, https://www.polsatnews.pl/czysta-polska/ [dostęp: 6.07.2022].

D'Souza S., *Natural Gas and India's Climate Strategy*, Memo, Energy for Grotwh Hub, 25.10.2021, https://www.energyforgrowth.org/memo/natural-gas-and-indias-climate-strategy/ [dostęp: 13.02.2022].

Daly H., *Economics for a Full World*, Great Transition, https://greattransition.org/images/Daly-Economics-Full-World.pdf [dostęp: 20.07.2022].

Dasavatharam, reż. K.S. Ravikumar, Indie 2008.

David Merron, Instagram, https://www.instagram.com/davidmerron/ [dostęp: 6.07.2022].

David Merron Photography, https://www.davidmerronphotography.com/ [dostęp: 6.07.2022].

Davies B., *Calculating Glacier Ice Volumes and Sea Level Equivalents*, Antarctic Glaciers, 14.06.2021, https://www.antarcticglaciers.org/glaciers-and-climate/estimating-glacier-contribution-to-sea-level-rise/ [dostęp: 14.01.2022].

De Volta ao País do Futuro, coor. M. Neri, Centro de Políticas Sociais, 2012, http://www.cps.fgv.br/cps/bd/ncm2014/NCM2014_TextoCompleto_Fim_sumario.pdf [dostęp: 12.03.2022].

Decade of Action. Taking SDGs from Global to Local, India VNR 2020, NITI Aayog, New Delhi 2020.

Declaration on the Human Environment (*Stockholm Declaration*), UN Conference on the Human Environment, Stockholm 16.06.1972, w: *Environmental Law Guidelines and Principles 1*, United Nations Environment Programme.

Deklaracja Organizacji Narodów Zjednoczonych o prawach ludności rdzennej, https://www.un.org/esa/socdev/unpfii/documents/ [dostęp: 17.01.2018].

Deklaracja z Rio w sprawie środowiska i rozwoju, Konferencja Narodów Zjednoczonych „Środowisko i Rozwój", Rio de Janeiro 3–14.06.1992, http://libr.sejm.gov.pl/tek01/txt/inne/1992.html [dostęp: 6.07.2022].

Della Porta D., Diani M., *Ruchy społeczne. Wprowadzenie*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2009.

Dene-Hern Chen D., *The Aral Seas Is Bringing New Wealth of Fishing Villages in Kazakhstan, but Their Neighebours on the Opposite Shore in Uzbekistan Are Suffering Very Different Fate*, BBC Future, https://www.bbc.com/future/article/20180719-how-kazakhstan-brought-the-aral-sea-back-to-life [dostęp: 13.01.2022].

Deputy Secretary-General Visits SDG Media Zone, United Nations Photo, Flickr, 18.09.2017, https://www.flickr.com/photos/un_photo/37312714585/in/photostream/ [dostęp: 20.02.2022].

Detailed Methodology, Reporters Without Borders, https://rsf.org/en/index-methodologie-2013-21 [dostęp: 28.07.2022].

Dewzrost. Słownik nowej ery, red. G. D'Alisa, F. Demaria, G. Kallis, Wydawnictwo LangeL, Łódź 2020.

Dia Mirza: Sustainable Development Is the Key to a Healthier Planet, Times of India, 21.06.2021, https://timesofindia.indiatimes.com/entertainment/hindi/bollywood/news/dia-mirza-sustainable-development-is-the-key-to-a-healthier-planet/articleshow/83715379.cms [dostęp: 13.02.2022].

Die Kanaren Inseln der Arbeitslosen, reż. Justin Francis, BR Fernsehen, Niemcy 2018.

Diffenbaugh N.S., Burke M., *Global Warming Has Increased Global Economic Inequality*, "Proceedings of the National Academy of Sciences" 2019, Vol. 116(20), s. 9808–9813.

Divecha D., *7 Bollywood Films That'll Inspire You to Save the Earth*, Book My Show, 22.04.2020, https://in.bookmyshow.com/buzz/blog/movies/bollywood-films-thatll-inspire-save-earth [dostęp: 13.02.2022].

Dmitruczuk A., *Indonezja przenosi stolicę, bo dotychczasowa tonie. Poznaliśmy nazwę nowej*, Wyborcza.pl Klimat i Środowisko, 18.01.2022, https://wyborcza.pl/7,177851,28012819,indonesia-przenosi-stolice-bo-dotychczasowa-tonie-wiadomo.html [dostęp: 31.01.2022].

Dodo – dlaczego ten gatunek ptaków wyginął?, My Animals, 9.02.2022, https://myanimals.com/pl/zwierzeta/dodo-dlaczego-ten-gatunek-ptakow-wyginal/ [dostęp: 3.08.2022].

Dokumenty końcowe Konferencji Narodów Zjednoczonych „Środowisko i Rozwój" – Szczyt Ziemi, Rio de Janeiro 3–14.06.1992, Instytut Ochrony Środowiska.

Dowbor L., *Demokracja ekonomiczna*, Instytut Wydawniczy Książka i Prasa, Warszawa 2009.

Drexhage J., Murphy D., *Sustainable Development: From Brundtland to Rio 2012*, United Nations Headquarters, New York 2010, https://www.e-education.psu.edu/emsc302/sites/www.e-education.psu.edu.emsc302/files/Sustainable%20Development_from%20Brundtland%20to%20Rio%202012%20%281%29.pdf [dostęp: 31.01.2022].

Drosik A., *Zarządzanie kwestiami. Studium przypadku Duże Opole*, Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego, Opole 2019.

Duńczycy zbudują „wiatrakowe" wyspy, RP Energia, 21.05.2020, https://energia.rp.pl/nowa-energia/art17022441-dunczycy-zbuduja-wiatrakowe-wyspy [dostęp: 10.02.2022].

Duong T., *Indigenous Languages Are Going Extinct and Taking Knowledge of Medicinal Plants with Them*, EcoWatch, 11.06.2021, https://www.ecowatch.com/indigenous-languages-medicinal-plants-2653315057.html [dostęp: 22.05.2022].

Dyderski M., Dylewski Ł., *Gatunki inwazyjne*, „Academia – Magazyn Polskiej Akademii Nauk" 2019, nr 3–4(59–60), s. 32–37.

Dzięki za deszcz / Thank You for the Rain, reż. J. Dahr, Norwegia – Wielka Brytania 2017.

Dzień ludów tubylczych na COP24, Ministerstwo Klimatu i Środowiska, 7.12.2018, https://www.gov.pl/web/klimat/dzien-ludow-tubylczych-na-cop24 [dostęp: 20.11.2021].

Earned Brand Study 2017, Edelman, https://www.edelman.com/research/earned-brand-2017 [dostęp: 8.02.2022].

Easterly W., *Brzemię białego człowieka*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2008.

E-Autokult, Elektromobilność WP, https://e.autokult.pl/ [dostęp: 6.07.2022].

ECLAC Thinking. Selected Texts (1948–1998), ed. R. Bielschowsky, ECLAC, United Nations, https://repositorio.cepal.org/bitstream/handle/11362/43904/S1501407_en-.pdf?sequence=1 [dostęp: 19.03.2022].

Ecology and Popular Film. Cinema on the Edge, eds. R.L. Murray, J.K. Heumann, State University of New York Press, New York 2009.

Edukacja ekologiczna, w tym kształtowanie wzorców zrównoważonej konsumpcji (2019), w: *Polityka ekologiczna państwa 2030*, Ministerstwo Środowiska, Warszawa 2019, s. 77–78.

Elgazzar R.F., El-Gazzar R., *Smart Cities, Sustainable Cities, or Both? A Critical Review and Synthesis of Success and Failure Factors*, w: *Proceedings of the 6th International Conference on Smart Cities and Green ICT Systems*, SCITEPRESS – Science and Technology Publications, Porto, Portugal 2017, s. 250–257.

Elitarni / Tropa de Elite, reż. Jose Padilha, Brazylia 2007.

Elliott J.A., *An Introduction to Sustainable Development*, Routledge Perspectives on Development, Oxon 2013.

Emotional Greta Thunberg Attacks World Leaders: „How Dare You?", The Telegraph, YouTube, 23.09.2019, https://www.youtube.com/watch?v=xVlRompc1yE [dostęp: 31.01.2022].

E-Moto, https://moto.pl/MotoPL/0,170318.html#e=NavLink [dostęp: 6.07.2022].

Environment, European Commission, https://ec.europa.eu/environment/basics/green-economy/sustainable-development/index_pl.htm [dostęp: 16.12.2021].

ESA's e.Deorbit Debris Removal Mission Reborn as Servicing Vehicle, European Space Agency, https://www.esa.int/Safety_Security/ESA_s_e.Deorbit_debris_removal_mission_reborn_as_servicing_vehicle [dostęp: 6.07.2022].

Escobar A., *Krytyka rozwoju*, w: *Dewzrost. Słownik nowej ery*, red. G. D'Alisa, F. Demaria, G. Kallis, Wydawnictwo LangeL, Łódź 2020, s. 84–88.

Escobar A., *Power and Visibility: Development and the Invention and Management of the Third World*, "Cultural Anthropology" 1988, Vol. 4, No. 3, s. 428–443.

EU Biodiversity Strategy for 2030. Bringing Nature Back into Our Lives / Unijna strategia na rzecz bioróżnorodności 2030. Przywracanie przyrody do naszego życia, European Union, https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/31e4609f-b91e-11e-b-8aca-01aa75ed71a1 [dostęp: 10.01.2022].

EU Overshoot Day. Living Beyond Nature's Limits, Global Footprint Network, WWF, 2019, https://www.footprintnetwork.org/content/uploads/2019/05/WWF_GFN_EU_Overshoot_Day_report.pdf [dostęp: 10.01.2022].

European Charter for Sustainable Tourism in Protected Areas, Europarc Federation, https://www.europarc.org/wp-content/uploads/2015/05/2010-European-Charter-for-Sustainable-Tourism-in-Protected-Areas.pdf [dostęp: 12.02.2022].

Evans A., *The UN's Role on Sustainable Development*, New York University, Center on International Cooperation, 07.2012.

Facebook's Climate of Deception: How Viral Misinformation Fuels the Climate Emergency, Avaaz, 2021, https://secure.avaaz.org/campaign/en/facebook_climate_misinformation/ [dostęp: 28.01.2022].

Farley J., *Ekonomia stanu stacjonarnego (steady-state economics)*, w: *Dewzrost. Słownik nowej ery*, red. G. D'Alisa, F. Demaria, G. Kallis, Wydawnictwo LangeL, Łódź 2020, s. 78–82.

Federal Foreign Office Climate Diplomacy Report, Auswärtiges Amt, 12.2019, https://www.auswaertiges-amt.de/blob/2296210/3371d7d8f8b282036ff0db19af1db021/200124-klimabericht-dl-data.pdf [dostęp: 18.07.2020].

Fernandes K., *Role of Media in Advancing Sustainable Development Goals*, The CSR Journal, 2021, https://thecsrjournal.in/media-advancing-sustainable-development-goals/ [dostęp: 26.03.2022].

Financing for Sustainable Development Report 2021, United Nations, 2021.

Financing the SDGs to Build Back Better from the Covid-19 Pandemic in Asia and the Pacific, UN ESCAP, ESCAP Financing for Development Series, No. 4, United Nations, 2021.

Fink L., *Net Zero: A Fiduciary Approach, Letter to CEOs*, BlackRock, https://www.blackrock.com/corporate/investor-relations/2021-blackrock-client-letter [dostęp: 8.12.2022].

Food for Peace Integrated Food Security Phase Classification (IPC) Explainer, USAID, https://www.usaid.gov/documents/integrated-food-security-phase-classification-ipc-explainer%C2%A0 [dostęp: 6.07.2022].

Food Security, Food and Agriculture Organization Policy Brief, United Nations, 06.2006, Iss. 2.

Food Security & Nutrition around the World, FAO, United Nations, https://www.fao.org/state-of-food-security-nutrition/2018/en/ [dostęp: 31.01.2022].

For All Mankind, reż. A. Reinert, USA 1989.

Fotografia Towfiqu barbhuiya, Unsplash, https://unsplash.com/photos/joqWSI9u_XM [dostęp: 16.03.2022].

French D.A., *The Role of the State and International Organizations in Reconciling Sustainable Development and Globalization*, "International Environmental Agreements: Politics, Law and Economics" 2002, No. 2, s. 135–150.

Friedman M., *A Friedman Doctrine – The Social Responsibility of Business Is to Increase Its Profits*, New York Times, 13.09.1970, https://www.nytimes.com/1970/09/13/archives/a-friedman-doctrine-the-social-responsibility-of-business-is-to.html [dostęp: 8.02.2022].

From Crisis to Green, Resilient, and Inclusive Recovery, Annual Report, World Bank, 2021, https://www.worldbank.org/en/about/annual-report [dostęp: 10.02.2022].

From Semiconductor Technology to Smart Applications, IMEC, https://www.imec-int.com/en/about-imec/history [dostęp: 22.01.2022].

Frosta zachęca do dbania o morze, Kampanie Społeczne, www.kampaniespoleczne.pl/csrcrm,7340,frosta_zacheca_do_dbania_o_morze [dostęp: 3.08.2016].

Fuck for Forest, reż. M. Marczak, Polska–Niemcy 2012.

Gacka P., *Zrównoważony rozwój w orzecznictwie sądów międzynarodowych. Sprawa Gabčíkovo–Nagymaros*, w: *Zrównoważony rozwój – idea czy konieczność?*, red. A. Kleśta, M.K. Terlecka, Wydawnictwo Armagraf, Krosno 2014, s. 108, https://depot.ceon.pl/bitstream/handle/123456789/6227/Zrownowazony_tom_1.pdf [dostęp: 6.07.2022].

Gandhi I., *Of Man and His Environment*, Abhinav Publications, New Delhi 1992.
Garthwaite J., *Climate Change Has Worsened Global Economic Inequality, Stanford Study Shows*, Stanford News, 22.04.2019, https://news.stanford.edu/2019/04/22/climate-change-worsened-global-economic-inequality/ [dostęp: 31.01.2022].
Gates B., *Jak ocali świat od katastrofy klimatycznej. Rozwiązania, które już mamy, zmiany, jakich potrzebujemy*, Wydawnictwo Agora, Warszawa 2021.
Gavi, https://www.gavi.org/ [dostęp: 10.02.2022].
GDP Growth (Annual %) – Latin America & Caribbean, World Bank, https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.KD.ZG?contextual=max&end=2020&locations=ZJ&start=1961&view=chart [dostęp: 31.01.2022].
Gierak-Onoszko J., *27 Śmierci Toby'ego Obeda*, Wydawnictwo Dowody na Istnienie, Warszawa 2019.
Gierałtowska U., *Inwestowanie odpowiedzialne społecznie – nowy trend na rynku kapitałowym*, „Finanse, Rynki Finansowe, Ubezpieczenia" 2017, nr 6(90), s. 23–36.
Giffinger R., Fertner Ch., Kramar H., Kalasek R., *Smart Cities: Ranking of European Medium-Sized Cities*, Centre of Regional Science, Vienna 2007.
Gifford T., *Pastoral, Anti-Pastoral, Post-Pastoral*, w: *The Green Studies Reader. From Romanticism to Ecocriticism*, ed. L. Coupe, Routledge, London – New York 2000, s. 219–222.
Gilbert A., *Mining in Space Is Coming*, Milken Institute Review, https://www.milkenreview.org/articles/mining-in-space-is-coming [dostęp: 10.04.2022].
GivePower, https://givepower.org/ [dostęp: 31.01.2022].
Global Compact for Refugees, A/73/12 (Part II), High Commissioner for Refugees, United Nations.
Global Compact for Safe, Orderly and Regular Migration, No. 73/195, General Assembly, 19.12.2018.
Global Food Security Index, https://impact.economist.com/sustainability/project/food-security-index/ [dostęp: 22.01.2022].
Global Partnership for Effective Development Co-operation, https://www.effectivecooperation.org/ [dostęp: 10.02.2022].
Global Political Ecology, eds. R. Peet, P. Robbins, M. Watts, Routledge, London – New York 2011.
Globalne ocieplenie – wielkie oszustwo / The Great Global Warming Swindle, reż. M. Durkin, Wielka Brytania 2007.
Globalne zarządzanie gospodarcze. Wyzwania dla światowego systemu handlu, red. A. Wróbel, K. Jędrzejowska, M. Rewizorski, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2020.
Gmerek T., *Media, edukacja i tożsamość etniczna. Na przykładzie mniejszości Sami*, „Studia Edukacyjne" 2012, nr 23, s. 367–381.
Google Ads Still Serving Climate Change Deniers, Center for Countering Digital Hate, 15.11.2021, https://counterhate.com/blog/google-ads-still-serving-climate-change-deniers/ [dostęp: 28.07.2022].
Gotuj, a nie głosuj – prawa kobiet w Szwajcarii, Szwajcarskie Blabliblu, 15.05.2017, https://www.blabliblu.pl/2017/05/15/gotuj-a-nie-glosuj-prawa-kobiet-w-szwajcarii/ [dostęp: 6.07.2022].
Government of Canada, https://www.pc.gc.ca/ [dostęp: 6.07.2022].
Górski R., *Realutopia w Porto Alegre*, w: *Partycypacja*, J. Erbel, P. Sadura, Wydawnictwo Krytyki Politycznej, Warszawa 2012, s. 112–140.

Graczyk P., Stępień A., Śmieszek M., Łuszczuk M., *Zarządzanie regionem i międzynarodowa współpraca polityczna*, w: *Cele i narzędzia polskiej polityki arktycznej*, red. eidem, Departament Polityki Europejskiej, Ministerstwo Spraw Zagranicznych RP, Warszawa 2015, s. 43–91.

Gramsci A., *Pisma wybrane*, t. 1, Wydawnictwo Książka i Wiedza, Warszawa 1961.

Gramsci A., *Zeszyty filozoficzne,* Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1991.

Green Film Network, https://www.greenfilmnet.org/ [dostęp: 31.07.2022].

Grzelak K., *Pierwsza Maoryska w rządzie Nowej Zelandii. Nanaia Mahuta nosi tradycyjny tatuaż i jest krewną maoryskiego króla*, National Geographic Polska, https://www.national-geographic.pl/artykul/pierwsza-maoryska-w-rzadzie-nowej-zelandii-nanaia-mahuta-nosi-tradycyjny-tatuaz-i-jest-krewna-maoryskiego-krola [dostęp: 15.12.2020].

Grzelak K., *Przez 10 lat świat nie zrobił nic ws. ochrony bioróżnorodności. „Druzgocący" raport ONZ*, Focus, 16.09.2020, https://www.focus.pl/artykul/przez-10-lat-swiat-nie-zrobil-nic-ws-ochrony-bioroznorodnosci-druzgocacy-raport-onz [dostęp: 25.01.2022].

Guidelines for the Long-Term Sustainability of Outer Space Activities, Report of the Committee on the Peaceful Uses of Outer Space, 12–21.06.2019, A/74/20, Par. 163, Annex II.

Guiding Principles of Internal Displacement, IDMC, https://www.internal-displacement.org/internal-displacement/guiding-principles-on-internal-displacement [dostęp: 10.04.2022].

Gupta J., *Bhopal Disaster: 30 Years on the Crisis Remains*, The Third Pole, 2.12.2014, https://www.thethirdpole.net/en/pollution/bhopal-disaster-2/ [dostęp: 10.01.2022].

Gwiazdowicz M., *Inwazyjne gatunki obce*, „Infos" 2014, nr 11(171), https://orka.sejm.gov.pl/WydBAS.nsf/0/76F0DA9DD555D052C1257CEB0049BB07/$file/Infos_171.pdf [dostęp: 19.01.2022].

Halszka-Kurleto M., *Ginące kultury Australii, Nowej Zelandii i Kanady a zarządzanie turystyką zrównoważoną*, Wydawnictwo CeDeWu, Warszawa 2011.

Hawken P., *The Ecology of Commerce. A Declaration of Sustainability*, Harper Business, New York – Longdo – Toronto – Sydney 2013.

He Y., Zhang G., Chen L., *Analysis of News Coverage of Haze in China in the Context of Sustainable Development: The Case of China Daily*, "Sustainability" 2020, Vol. 12(1), No. 386, s. 1–15.

Heede R., *Tracing Anthropogenic Carbon Dioxide and Methane Emissions to Fossil Fuel and Cement Producers 1854–2010*, "Climatic Change" 2014, No. 122, s. 229–241.

Heidrich D., *Mechanizmy sprawiedliwości okresu przejściowego w stosunkach międzynarodowych: studium przypadku Kosowa*, Dom Wydawniczy Elipsa, Warszawa 2019.

Heidrich D., *Międzynarodowa ochrona uchodźców wewnętrznych. Aspekty prawne i praktyka*, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2005.

Historical GHG Emissions, Climate Watch, https://www.climatewatchdata.org/ghg-emissions [dostęp: 16.12.2021].

Home – S.O.S. Ziemia! / Home, reż. Y. Arthus-Bertrand, Francja 2009.

Hope E., *Odpowiedzialność w działaniach public relations – zasady etyczne*, w: *Public relations, znaczenie społeczne i kierunki rozwoju*, red. J. Olędzki, D. Tworzydło, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2006, s. 139–168.

Howard B.C., *Aral Sea's Eastern Basin Is Dry for First Time in 600 Years*, National Geographic, https://www.nationalgeographic.com/science/article/141001-aral-sea-shrinking-drought-water-environment [dostęp: 13.01.2022].

Howell E., *International Space Station: Facts, History and Tracking*, Space.com, 13.10.2021, https://www.space.com/16748-international-space-station.html [dostęp: 1.03.2022].

Hoyos A., Angel-Urdinola D.F., *Assessing the Role of International Organizations in the Development of the Social Enterprise Sector*, Policy Research Working Paper No. 8006, 03.2017.

Hristova A., Chankova D., *Climate Diplomacy – A Growing Foreign Policy Challenge*, "Juridical Tribune/Tribuna Juridica" 2020, No. 10(2), s. 194.

Iftime E., *Green Diplomacy – A New Type of International Cooperation (II)*, "Ecoforum" 2014, Vol. 3, No. 2(5), s. 119.

IMF and the Sustainable Development Goals, IMF Factsheet, 16.02.2021, https://www.imf.org/en/About/Factsheets/Sheets/2016/08/01/16/46/Sustainable-Development-Goals [dostęp: 10.02.2022].

Immigrant Venezuelan Homeless Asking for Help in the Street, Wikimedia, https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/e/e2/Immigrant_Venezuelan_homeless_asking_for_help_in_the_street.jpg [dostęp: 22.01.2022].

Impact Investing, Global Impact Investing Network, https://thegiin.org/impact-investing/ [dostęp: 8.02.2022].

India Committed to Clean Energy-Based Economy: Nitin Gadkari, The Economic Times, 22.11.2021, https://economictimes.indiatimes.com/industry/renewables/india-committed-to-clean-energy-based-economy-nitin-gadkari/articleshow/86435162.cms?utm_source=contentofinterest&utm_medium=text&utm_campaign=cppst [dostęp: 13.02.2022].

India Could Have 10 Million CNG Vehicles on Roads by 2025: Report, Energyworld.com, 24.05.2018, https://energy.economictimes.indiatimes.com/news/oil-and-gas/india-could-have-10-million-cng-vehicles-on-roads-by-2025-report/64306158 [dostęp: 13.02.2022].

India. Voluntary National Review Report on Implementation of Sustainable Development Goals, VNR, UN High Level Political Forum, 2017.

INDIE 30 lat od katastrofy w Bhopalu, Amnesty International, 3.12.2014, https://amnesty.org.pl/indie-30-lat-od-katastrofy-w-bhopalu/ [dostęp: 11.01.2022].

Innowacyjny projekt na rzecz edukacji globalnej, HumanDoc, www.globalstudies.humandoc.pl [dostęp: 6.07.2022].

Institutional Framework for Sustainable Development, A/RES/66/288, General Assembly, https://sustainabledevelopment.un.org/index.php?page=view&type=2002&nr=31&menu=35 [dostęp: 10.02.2022].

International Convention on the Protection of the Rights of All Migrant Workers and Members of Their Families, 18.12.1990, UNHCHR, https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/international-convention-protection-rights-all-migrant-workers [dostęp: 10.04.2022].

International Institute for Environment and Development, www.iied.org [dostęp: 31.01.2022].

International Shared Aquifer Resources Management, www.isarm.org [dostęp: 20.01.2022].

Inwazja porywaczy ciał / Invasion of the Body Snatchers, reż. D. Siegel, USA 1956.

Ioan S., *Green Diplomacy – The Chance to Mitigate the Effects of the Economic Crisis in the Context of Sustainable Development*, "Procedia – Social and Behavioral Sciences" 2013, Vol. 81, s. 224–228.

Islandczycy pożegnali martwy lodowiec, TVN Meteo, 19.08.2019, https://tvn24.pl/tvnmeteo/najnowsze/islandczycy-pozegnali-martwy-lodowiec-4950550 [dostęp: 31.01.2022].

ISO 26000 – Wytyczne dotyczące społecznej odpowiedzialności, ISO, https://www.iso.org.pl/uslugi-zarzadzania/wdrazanie-systemow/odpowiedzialnosc-spoleczna-csr/iso-26000/ [dostęp: 13.01.2022].

Ivakhiv A., *Green Film Criticism and Its Futures*, "Interdisciplinary Studies in Literature and Environment" 2008, Vol. 15, No. 2, s. 1–28.

Iwanowski D., Stefaniak S., *Korporacyjna obojętność. Cele i strategie klimatyczne emitentów notowanych na Giełdzie Papierów Wartościowych w Warszawie*, Instrat Policy Paper, Warszawa 2021.

Izrael wyda serki milionów na pompowanie wody z morza do morza, RP, https://www.rp.pl/polityka/art9503911-izrael-wyda-setki-milionow-na-pompowanie-wody-z--morza-do-morza [dostęp: 15.01.2022].

Jamail D., *Koniec lodu. Jak odnaleźć sens w byciu świadomym katastrofy klimatycznej*, Wydawnictwo Krytyki Politycznej, Warszawa 2020.

Jędrzejowska K., *Upadłość (bankructwo) państwa w stosunkach międzynarodowych*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2018.

Joining the Development Assistance Committee (DAC), OECD, https://www.oecd.org/dac/dac-global-relations/joining-the-development-assistance-committee.htm [dostęp: 10.02.2022].

Jutro / Tomorrow / Demain, reż. M. Laurent, C. Dion, Francja 2015.

Kalkulator Emisji CO_2, Ziemia na Rozdrożu, https://ziemianarozdrozu.pl/moja-emisja-co2-kalkulator/ [dostęp: 31.01.2022].

Kallis G., Demaria F., D'Alisa G., *Wprowadzenie*, w: *Dewzrost. Słownik nowej ery*, red. G. D'Alisa, F. Demaria, G. Kallis, Wydawnictwo LangeL, Łódź 2020, s. 39.

Kampania przeciw klimatowi, reż. M. Ellesøe, WatchDogs, Dania–Finlandia–Norwegia–Szwajcaria–Belgia 2020.

Kanada. Federalny podatek od emisji zanieczyszczeń dla opornych prowincji, Centrum Informacji o Rynku Energii, 27.10.2018, https://www.cire.pl/artykuly/serwis-informacyjny-cire-24/140251-kanada-federalny-podatek-od-emisji-zanieczyszczen-dla-opornych-prowincji [dostęp: 6.07.2022].

Kanada uznała tworzywa sztuczne za produkty toksyczne, Plastech, 18.05.2021, https://www.plastech.pl/wiadomosci/Kanada-uznala-tworzywa-sztuczne-za-produkty-toksyczne-16627 [dostęp: 6.07.2022].

Kapera I., *Rozwój zrównoważony turystyki. Problemy przyrodnicze, społeczne i gospodarcze na przykładzie Polski*, Oficyna Wydawnicza AFM, Kraków 2018.

Karunakar B., *Sustainable Development: An Indian Perspective*, "International Journal of Pluralism and Economics Education" 2019, Vol. 10, No. 1, s. 61–68.

Karwowska J., *Co to jest greenwashing*, „Gazeta SGH. Życie Uczelni", 9.11.2020, https://gazeta.sgh.waw.pl/po-prostu-ekonomia/greenwashing-swiadome-czy-nieswiadome-wprowadzanie-klienta-w-blad [dostęp: 22.01.2022].

Kay C., *Latin American Theories of Development and Underdevelopment*, Routledge, London 1989.

Keck M.E., Sikkink K., *Activists beyond Borders. Advocacy Networks in International Politics*, Cornell University Press, 1998.

Kedarnath, reż. A. Kapoor, Indie 2018.

Kehoe T.J., Nicolini J.P., *A Monetary and Fiscal History of Latin America, 1960–2017*, University of Minesota Press, 2021.

Kelly S.J., *Nieziemskie wyzwanie. Rok w kosmosie, życie pełne odkryć*, Wydawnictwo Post Factum, Katowice 2018.

Kerala Tops Sustainable Development Index, The Economic Times, 4.06.2021, https://economictimes.indiatimes.com/news/india/kerala-tops-sustainable-development-index/articleshow/83223541.cms?utm_source=contentofinterest&utm_medium=text&utm_campaign=cppst [dostęp: 13.02.2022].

Kędziora M., *Na czym polega fenomen marki Patagonia?*, Mr Vintage, 25.05.2021, https://mrvintage.pl/2021/05/na-czym-polega-fenomen-marki-patagonia.html [dostęp: 10.01.2022].

Khan J.A., *Challenges in Implementation of Sustainable Development Goals in India*, CBGA Opinions, 10.10.2019, https://www.cbgaindia.org/blog/challenges-implementation-sustainable-development-goals-india/ [dostęp: 13.02.2022].

Khisa I., *Refugees and Environmental Degradation*, "The Independent" 2022, 7.02, https://www.independent.co.ug/refugees-and-environmental-degradation/ [dostęp: 10.04.2022].

Klątwa obfitości, reż. E. Ewart, Polska 2018.

Kleer J., *Globalne dobra publiczne – zarys teorii*, w: *Zrównoważony rozwój a globalne dobra publiczne w teorii i praktyce organizacji międzynarodowych*, red. E. Latoszek, M. Proczek, M. Krukowska, Dom Wydawniczy Elipsa, Warszawa 2016, s. 13–23.

Kompendium wiedzy o turystyce, red. G. Gołębski, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2009.

Komunikat Komisji. Europejski Zielony Ład, Komisja Europejska, 11.12.2019, https://eur-lex.europa.eu/legal-content/PL/TXT/HTML/?uri=CELEX:52019DC0640&from=DE [dostęp: 12.01.2022].

Konsumenci są gotowi na działania łagodzące skutki zmian klimatu, Deloitte, 10.2021, https://www2.deloitte.com/pl/pl/pages/zarzadzania-procesami-i-strategiczne/articles/konsumenci-sa-gotowi- na-dzialania-lagodzace-skutki-zmian-klimatu.html [dostęp: 30.01.2022].

Konwencja Narodów Zjednoczonych o prawie morza, sporządzona w Montego Bay dnia 10 grudnia 1982 r., Dz.U. 2002, nr 59, poz. 543.

Konwencja o różnorodności biologicznej, sporządzona w Rio de Janeiro dnia 5 czerwca 1992 r., Dz.U. 2002, nr 184, poz. 1532.

Konwencja Wiedeńska o Prawie Traktatów, sporządzona w Wiedniu dnia 23 maja 1969 r., Dz.U. 1990, nr 74, poz. 439, art. 34, 35.

Korporacyjna żywność / Food, Inc., reż. Robert Kenner, USA 2008.

Kosiek T., *Zrównoważony rozwój – rozwiązanie czy ideologia?*, „Zeszyty Naukowe Politechniki Śląskiej" 2015, „Organizacja i Zarządzanie", z. 85, s. 233–244.

Koślicki K., *Dr Stupak: Z ulgi na społeczną odpowiedzialność skorzysta niewielu*, Prawo.pl, 12.11.2021, https://www.prawo.pl/podatki/ulgi-na-spoleczna-odpowiedzialnosc-biznesu-w-polskim-ladzie,511681.html [dostęp: 8.02.2022].

Kothari A., Demaria F., Acosta A., *Buen Vivir, Degrowth and Ecological Swaraj: Alternatives to Sustainable Development and the Green Economy*, "Development" 2014, Vol. 57, No. 3–4, s. 362–375.

Kotler P., *Konkurencyjność a charakter społeczny*, w: *Organizacje przyszłości*, red. F. Hasselbein, M. Goldsmith, R. Beckhard, Wydawnictwo Business Press, Warszawa 1998.

Kowalczyk A., *Turystyka zrównoważona*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2020.

Królikowska-Tomczak A., *Metody wskaźnikowe w zarządzaniu zrównoważonym rozwojem turystyki w aglomeracji miejskiej*, Poznań 2020, https://sin.put.poznan.pl/dissertations/details/d2866 [dostęp: 12.01.2022].

Kubiak K., *Brytyjsko-islandzkie „wojny dorszowe" (1958–1976) jako przykład sporów o zawłaszczanie morza*, „Studia Maritima" 2017, vol. XXX, s. 191–221.

Kułaga Ł., *Zrównoważony rozwój a prawa człowieka ze szczególnym uwzględnieniem Agendy 2030*, w: *Prawa człowieka a ochrona środowiska – wspólne wartości wyzwania*, red. B. Gronowska, B. Rakoczy, J. Kapelańska-Pręgowska, K. Karpus, P. Sadowski, Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń 2018, s. 5–25.

Kulp S.A., Strauss B.H., *New Elevation Data Triple Estimates of Global Vulnerability to Sea-Level Rise and Coastal Flooding*, "Nature Communications" 2019, Vol. 10, s. 1–12.

Kunugi T., *The Roles of International Institutions in Promoting Sustainable Development*, "Ambio, Population, Natural Resources and Development" 1992, Vol. 21, No. 1, s. 112–115.

Kurczewska U., *Rola Unii Europejskiej w zarządzaniu globalnymi dobrami publicznymi w ramach polityki zrównoważonego rozwoju*, w: *Zrównoważony rozwój a globalne dobra publiczne w teorii i praktyce organizacji międzynarodowych*, red. E. Latoszek, M. Proczek, M. Krukowska, Dom Wydawniczy Elipsa, Warszawa 2016, s. 157–184.

Lach A., *Kanada ma nowy rząd*, https://www.bankier.pl/wiadomosc/Kanada-manowy-rzad-Po-raz-trzeci-premierem-jest-Justin-Trudeau-8212721.html [dostęp: 2.08.2022].

Lambert M., *Miley Cyrus Has Finally Found Herself*, Elle, 11.07.2019, https://www.elle.com/culture/music/a28280119/miley-cyrus-elle-interview/ [dostęp: 31.07.2022].

Lanteigne M., *Zmieniający się kształt bezpieczeństwa w Arktyce*, „NATO Review" 2019, https://www.nato.int/docu/review/pl/articles/2019/06/28/zmieniajacy-sie-ksztalt-bezpieczenstwa-w-arktyce/index.html [dostęp: 18.01.2022].

Last Line of Defence, Global Witness Report, 09.2020, https://www.globalwitness.org/en/campaigns/environmental-activists/last-line-defence/ [dostęp: 31.01.2022].

Last Line of Defence. The Industries Causing the Climate Crisis and Attacks Against Land and Environmental Defenders, Global Witness, https://www.globalwitness.org/en/campaigns/environmental-activists/last-line-defence/ [dostęp: 31.01.2022].

Lavelle M., *By 2050, 200 Million Climate Refugees May Have Fled Their Homes. But International Laws Offer Them Little Protection*, "Inside Climate News", 2021, 2.11, https://insideclimatenews.org/news/02112021/climate-refugees-international-law-cop26/ [dostęp: 6.07.2022].

Legucka A., *Polityka Rosji wobec Arktyki*, „Biuletyn PISM" 2020, nr 136(2068), https://pism.pl/publikacje/Polityka_Rosji_wobec_Arktyki [dostęp: 18.01.2022].

Lehtola V.-P., *The Sami People – Traditions in Transition*, Jyväskylä 2002, s. 57, za: T. Gmerek, Media, *Edukacja i Tożsamość etniczna. Na przykładzie mniejszości Sami*, „Studia Edukacyjne" 2012, nr 23, s. 367–381.

Lennox E., Hollender R., *Alternatives to Growth-Centric Development*, Boston University, Boston 2020.

Li L., *Soft Power for Solar Power: Germany's New Climate Foreign Policy*, Germanwatch, 02.2016, https://germanwatch.org/sites/germanwatch.org/files/publication/14552.pdf [dostęp: 18.07.2020].

LifeLine Syria, http://www.lifelinesyria.ca [dostęp: 6.07.2022].
Lisocka-Jaegermann B., *Rozwój zrównoważony, postwzrost, dobre życie (Buen Vivir). Głosy z Ameryki Łacińskiej i Hiszpanii*, „Studia Ecologiae et Bioethicae" 2019, t. 17, nr 4, s. 23–36.
Lisowska-Magdziarz M., *Analiza tekstu w dyskursie medialnym*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2006.
Living Planet Report – 2020. Ratunek dla różnorodności biologicznej, red. R.E.A. Almond, M. Grooten, T. Petersen, WWF, Gland 2020, https://www.wwf.pl/ziemia-na-krawedzi [dostęp: 6.07.2022].
Longhofer W., Schofer E., Miric N., Frank D.J., *NGOs, INGOs, and Environmental Policy Reform, 1970–2010*, "Social Forces" 2016, No. 94(4), s. 1743–1768.
Lovelock J.E., *Gaia. A New Look at Life on Earth*, Oxford University Press, 1979.
Lovelock J.E., *Gaia as Seen through the Atmosphere*, "Atmospheric Environment" 1972, Vol. 6(8), s. 579–580.
Łukasiewicz P., *Głód u bram*, „Polityka" 2022, nr 3, s. 47–50.
Madej M., *Problemy i wyzwania Arctic Governance*, „Poliarchia" 2014, nr 2, s. 81–101.
Major Groups and Other Stakeholders (MGoS), Sustainable Development Goals, Knowledge Platform, United Nations, https://sustainabledevelopment.un.org/mgos [dostęp: 31.01.2022].
Making Sustainable Consumption and Production a Reality: A Guide for Business and Policy Makers to Life Cycle Thinking and Assessment, European Commission, Directorate-General for Environment, Joint Research Centre, Publications Office, Brussels 2010, https://data.europa.eu/doi/10.2779/91521 [dostęp: 6.01.2022].
Malthus T.R., *Prawo ludności*, Nakład Gebethnera i Wolffa, Warszawa 1925.
Mann M.E., *Nowa wojna klimatyczna. Jak ocalić naszą planetę?*, Wydawnictwo Dolnośląskie, Wrocław 2021.
Manville C., Cochrane G., Cave J., Millard J., Pederson J.K., Thaarup R.K., Liebe A., Wissner M., Massink R., Kotterink B., *Mapping Smart Cities in the EU*, European Parliament, Brussels 2014.
Maori Tribe Tells Anti-Vaccine Protestors to Stop Using Popular Haka, BBC, 15.11.2021, https://www.bbc.com/news/world-asia-59286563 [dostęp: 20.11.2021].
Map of Actions, EU Civil Protection and Humanitarian Aid, Flickr, https://www.flickr.com/photos/eu_echo/13977326052 [dostęp: 6.07.2022].
Marine & Ocean Pollution. Statistics & Facts 2020–2021, Condor Ferries, https://www.condorferries.co.uk/marine-ocean-pollution-statistics-facts [dostęp: 15.12.2021].
Marine Stewardship Council, www.msc.org [dostęp: 6.07.2022].
Marketing Społecznie Zaangażowany, Encyklopedia CSR, Forum Odpowiedzialnego Biznesu, https://odpowiedzialnybiznes.pl/hasla-encyklopedii/marketing-spolecznie-zaangazowany/ [dostęp: 31.07.2016].
Markiewicz P., *Wyzwania dla Rady Arktycznej: konkurencja między wielkimi mocarstwami czy multilateralizm*, „Polski Instytut Spraw Międzynarodowych. Strategic File" 2021, nr 4(96), s. 1–9, https://pism.pl/upload/images/artykuly/18715e51-4f64-4ac-0-a1a8-282560858beb//1621502302759.pdf [dostęp: 17.01.2022].
Marvan Ahmed, Unsplash, 29.11.2021, https://unsplash.com/photos/XmGDGbpO40g [dostęp: 16.03.2022].
Masterson V., *4 Things to Know about Financing Sustainable Development*, World Economic Forum, 7.09.2021, https://www.weforum.org/agenda/2021/09/what-is-sustainable-development-finance/ [dostęp: 8.02.2022].

Mathur A., Shrivastava M.K., *The Pursuit of Sustainable Development in India*, w: R.K. Pachauri, A. Paugam, T. Ribera, L. Tubiana, P.G.D. Chakrabarti, R. Jozan, D. Kamelgarn, T. Voituriez, *Building the Future We Want*, AFD, IDDRI & TERI, New Delhi 2015, s. 83–95.

Mawdsley E., *Development Finance and the 2030 Goals*, w: *The Palgrave Handbook of Development Cooperation for Achieving the 2030 Agenda*, eds. S. Chaturvedi, H. Janus, S. Klingebiel, X. Li, A. de Mello e Souza, E. Sidiropoulos, D. Wehrmann, Palgrave Macmillan, 2021, s. 51–57.

Maziarz B., Pater B., *Policyjna jednostka specjalna w regionalnej polityce bezpieczeństwa. Samodzielny Pododdział Kontrterrorystyczny Policji w Opolu*, Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego, Opole 2020.

McCombs M., *Setting the Agenda. The Mass Media and Public Opinion*, Polity Press, Cambridge 2004.

McCrystall M.R., Stroeve J., Serreze M., Forbes B.C., Screen J.A., *New Climate Models Reveal Faster and Larger Increases in Arctic Precipitation than Previously Projected*, "Nature Communications" 2021, No. 12, Art. 6765, s. 1–11, https://doi.org/10.1038/s41467-021-27031-y [dostęp: 6.07.2022].

Meadows D.H., Meadows D.L., Randers J., Behrens III W.W., *Granice wzrostu*, Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa 1973.

Meadows D.H., Meadows D.L., Randers J., Behrens III W.W., *The Limits to Growth: A Report for the Club's of Rome Project on the Predicament of Mankind*, Universe Books, New York 1972.

Meat and the Environment, People for the Ethical Treatmen of Animal, https://www.peta.org/issues/animals-used-for-food/meat-environment/ [dostęp: 24.01.2022].

Media and Climate Change Observatory, http://sciencepolicy.colorado.edu/icecaps/research/media_coverage/index.html [dostęp: 20.02.2022].

Media Bias Chart 10.0 – Static Version, Ad Fontes Media, https://adfontesmedia.com/static-mbc/ [dostęp 28.07.2022].

Mellor F., *The Politics of Accuracy in Judging Global Warming Films*, "Environmental Communication" 2009, Vol. 3, No. 2, s. 134–150.

Metropolis, reż. Fritz Lang, Niemcy 1927.

Miasto radości / City of Joy, reż. R. Joffé, Francja – Wielka Brytania – USA 1992.

Middelgrunden Wind Farm 2009-07-01 Edit Filtered, Wikimedia Commons, 1.07.2009, https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Middelgrunden_wind_farm_2009-07-01_edit_filtered.jpg [dostęp: 9.02.2022].

Międzynarodowa Dekada Języków Rdzennych 2022–2032, UNESCO, https://www.unesco.pl/765/ [dostęp: 17.01.2018].

Milenijne Cele Rozwoju, Ośrodek Informacji Organizacji Narodów Zjednoczonych, http://www.unic.un.org.pl/standup/mcr.php [dostęp: 6.07.2022].

Minimalizm: Dokument o rzeczach ważnych / Minimalism: A Documentary about the Important Things, reż. M. D'Avella, USA 2015.

Ministers and Parliamentary Secretaries, Government of Canada, https://www.canada.ca/en/government/ministers.html [dostęp: 6.07.2022].

Minkner K., *O filmach politycznych. Między polityką, politycznością i ideologią*, Dom Wydawniczy Elipsa, Warszawa 2012.

Minkner K., Drosik A., Baraniewicz-Kotasińska S., Haber G., Maziarz B., *Wprowadzenie do Global Studies. Podręcznik akademicki*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2019.

Mission Shakti, Wikipedia, https://en.wikipedia.org/wiki/Mission_Shakti#/media/File:Launch_of_DRDO's_Ballistic_Missile_Defence_interceptor_missile_for_an_ASAT_test_on_27_March_2019.jpg [dostęp: 5.03.2022].

Moda – prawdziwe koszty / The True Cost, reż. A. Morgan, USA – Bangladesz – Kambodża – Chiny – Dania – Francja – Haiti – Indie – Włochy – Uganda – Wielka Brytania 2015.

Mohandas P., *Sustainable Development Goals (SDGs) – Challenges for India*, "Indian Journal of Public Health Research and Development" 2018, Vol. 9(3), No. 1, s. 1–10.

Montesano F.S., Biermann F., Kalfagianni A., Vijge M.J., *Can the Sustainable Development Goals Green International Organisations? Sustainability Integration in the International Labour Organisation*, "Journal of Environmental Policy & Planning" 2021, s. 1–15, https://www.tandfonline.com/doi/epub/10.1080/1523908X.2021.1976123?needAccess=true [dostęp: 10.02.2022].

Monthly Summaries 2021 Year End Retrospective, A Review of Media Coverage of Climate Change and Global Warming in 2021, Special Iss., https://sciencepolicy.colorado.edu/icecaps/research/media_coverage/summaries/special_issue_2021.html [dostęp: 20.02.2022].

Morawska E., *Zielona dyplomacja jako zewnętrzny wymiar polityki ekologicznej Kazachstanu*, „Bezpieczeństwo. Teoria i Praktyka" 2018, nr 1, s. 147–159.

Morżoł I., *UNESCO a Dekada Edukacji dla Zrównoważonego Rozwoju*, Polski Komitet ds. UNESCO, https://www.unesco.pl/edukacja/dekada-edukacji-nt-zrownowazonego-rozwoju/unesco-a-zrownowazony-rozwoj/ [dostęp: 6.07.2022].

Moyo D., *Dead Aid*, Penguin Books, 2010.

Moyo D., *How Boards Work: And How They Can Work Better in a Chaotic World*, Basic Books, 2021.

Muggah R., *Are Smart Cities a Bright Idea for the Global South?*, Open Canada, 20.11.2014, https://opencanada.org/are-smart-cities-a-bright-idea-for-the-global-south/ [dostęp: 8.01.2022].

Munck R., *Globalization and Contestation*, Routledge, 2007.

Myszka D., *Brytyjsko-francuska wojna o połowy. Paryż stawia ultimatum*, Wyborcza.pl, https://wyborcza.pl/7,75399,27744266,brytyjsko-francuska-wojna-o--polowy-paryz-stawia-ultimatum.html [dostęp: 28.01.2022].

Naess A., *The Shallow and the Deep, Long-Range Ecology Movement. A Summary*, "An Interdisciplinary Journal of Philosophy" 1973, Vol. 16, Iss. 1–4, s. 95–100.

Nasze zaangażowanie w zrównoważony rozwój, H&M, https://career.hm.com/pl-pl/sustainability/ [dostęp: 11.01.2022].

National Security Space Strategy, Unclassified Summary, US Department of Defence, US Office of the Director of National Intelligence, 01.2011, https://www.hsdl.org/?view&did=10828 [dostęp: 7.02.2022].

Naturalnie WP, https://naturalnie.wp.pl/ [dostęp: 6.07.2022].

Nature Is Speaking, Conversation International, https://www.conservation.org/nature-is-speaking [dostęp: 3.02.2022].

New Initiatives Seek to Put Environment at Heart of Trade Discussions, World Trade Organization, 15.12.2021, https://www.wto.org/english/news_e/news21_e/envir_15dec21_e.htm [dostęp: 10.02.2022].

New York Declaration for Refugees and Migrants, No. 71/1, A/RES/71/1, General Assembly, 19.09.2016.

NGO Branch, Economic and Social Council, United Nations, https://www.un.org/ecosoc/en/ngo [dostęp: 31.01.2022].

NGOs Leading the Way on Sustainable Development Goals, United Nations, https://kampania17celow.pl/wp-content/uploads/2017/10/ngos-leading-the-way-on-sdgs.pdf [dostęp: 31.01.2022].

Nicholls A., *Sustainable Finance: A Primer and Recent Developments, Background Paper Prepared for the Report Asian Development Outlook 2021: Financing a Green and Inclusive Recovery*, https://www.adb.org/sites/default/files/institutional-document/691951/ado2021bp-sustainable-finance.pdf. [dostęp: 8.02.2022].

Nie patrz w górę / Don't Look Up, reż. A. McKay, Netflix, USA 2021.

Niewygodna prawda / An Inconvenient Truth, reż. D. Guggenheim, USA 2006.

Niezgoda A., *Ekorozwój a rozwój zrównoważony – istota i zakres pojęcia na przykładzie turystyki w Puszczykowie*, „E-Przegląd Wielkopolski" 2020, nr 3, s. 4–9.

Nikkhah H.A., Bin Redzuan M., *The Role of NGOs in Promoting Empowerment for Sustainable Community Development*, "Journal of Human Ecology" 2010, Vol. 30, No. 2, s. 85–92.

Nishimura Y., *How the Media Can Be a Meaningful Stakeholder in the Quest to Meet the SDGs*, World Economic Forum, 2020, https://www.weforum.org/agenda/2020/01/sdgs-sustainable-development-news-media-coverage/ [dostęp: 20.02.2022].

Nohra Senna G., Gonçalves Serra E., *Estimating the Genuine Progress Indicator (GPI) for the State of Rio de Janeiro, Brazil, from 2002 to 2016, as a Tool for Public Policy Decision Making*, "Environment, Development and Sustainability" 2021, Vol. 23, s. 16325–16342.

Obawy o stan środowiska naturalnego i klimatu. Wyniki ogólnopolskiego badania: Indeks Postaw Klimatycznych, Deloitte, https://www2.deloitte.com/content/dam/Deloitte/pl/Documents/Reports/pl_raport_Indeks_Postaw_Klimatycznych_w_Polsce_Deloitte_10_2021.pdf [dostęp: 15.01.2022].

Obywatele pozywają polski rząd ws. klimatu, Teraz Środowisko, 11.06.2021, https://www.teraz-srodowisko.pl/aktualnosci/ClientEarth-pozew-skarb-panstwa-kryzys-klimatyczny-10440.html [dostęp: 17.02.2022].

Ocean Pollution: 11 Facts You Need to Know, Conservation International, https://www.conservation.org/stories/ocean-pollution-11-facts-you-need-to-know [dostęp: 15.12.2021].

O chłopcu, który ujarzmił wiatr / The Boy Who Harnessed the Wind, reż. Ch. Ejiofor, Wielka Brytania – Malawi 2019.

Ochrona Środowiska 2009, Departament Badań Regionalnych i Środowiska, Główny Urząd Statystyczny, Warszawa 2009.

Odnowiona strategia UE na lata 2011–2014 dotycząca społecznej odpowiedzialności przedsiębiorstw, Komisja Europejska, ec.europa.eu/transparency/regdoc/rep/1/2011/PL/1-2011-681-PL-F1-1.Pdf [dostęp: 20.07.2020].

OECD and the Sustainable Development Goals: Delivering on Universal Goals and Targets, OECD, https://www.oecd.org/dac/sustainable-development-goals.htm [dostęp: 10.02.2022].

Okjökull, Wikipedia, https://pl.wikipedia.org/wiki/Okj%C3%B6kull#/media/Plik:Okj%C3%B6kull_glacier_commemorative_plaque.jpg [dostęp: 31.01.2022].

Okólski M., Fihel A., *Demografia. Współczesne zjawiska i teorie*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2012.

Opowieść o Indiach / The Story of India, BBC, Wielka Brytania 2007.

Osądzeni przez media, prod. G. Clooney, G. Heslov, Netflix, USA 2020.
Our Common Future, Report of the World Commission on Environment and Development, United Nations, A/42/427, 1987, http://www.un-documents.net/ocf-09.htm [dostęp: 31.01.2022].
Pacheco-Vega R., *NGOs and Sustainable Development*, w: *International Encyclopedia of Civil Society*, eds. H.K. Anheier, S. Toepler, R. List, Springer, 2010, s. 1049–1054.
Padee J., *Kwestia ziemska w Brazylii*, „Ameryka Łacińska" 2009, nr 1.
Padman, reż. R. Balki, Indie 2018.
Pandey A., *What India Can Teach the World about Sustainability*, World Economic Forum, 2.10.2017, https://www.weforum.org/agenda/2017/10/what-india-can-teach-the-world-about-sustainability/ [dostęp: 13.02.2022].
Pandit S., *Sustainable Development Goals and Media Coverage by English Language News Channel Websites in Indian and International Context*, "International Journal of Innovative Technology and Exploring Engineering (IJITEE)" 2020, Vol. 9(4), s. 28–32.
Państwowe Gospodarstwo Wodne Wody Polskie, https://www.wody.gov.pl [dostęp: 6.07.2022].
Parayil G., *The "Kerala Model" of Development*, "Third World Quarterly" 1996, Vol. 17, No. 5, s. 941–957.
Park Jurajski / Jurassic Park, reż. S. Spielberg, USA 1993.
Partelow S., Winkler K.J., Thaler G.M., *Environmental Non-Governmental Organizations and Global Environmental Discourse*, "PLOS ONE" 2020, Vol. 15(5), s. 1–19, https://doi.org/10.1371/journal.pone.0232945 [dostęp: 6.07.2022].
Pattanaik S.S., *SAARC COVID-19 Fund: Calibrating a Regional Response to the Pandemic*, "Strategic Analysis" 2020, Vol. 44, No. 3, s. 241–252.
Patterson M., McDonald G.W., Forgie V., Kim J.-H., *Beyond Gross Domestic Product: The New Zealand Genuine Progress Indicator to Measure the Economic, Social and Environmental Dimensions of Well-Being from 1970 to 2016*, Massey University, Palmerston North 2019.
Paul K., *Climate Misinformation on Facebook 'Increasing Substantially', Study Says*, The Guardian, 2021, https://www.theguardian.com/technology/2021/nov/04/climate-misinformation-on-facebook-increasing-substantially-study-says [dostęp: 28.01.2022].
Pawlikowska-Piechotka A., *Zagospodarowanie turystyczne i rekreacyjne*, Wydawnictwo Novae Res, Gdynia 2009.
Paz O., *Podpatrywanie Indii*, Wydawnictwo Literackie, Kraków 1997.
Pearce W., Holmberg K., Hellsten I., Nerlich B., *Climate Change on Twitter: Topics, Communities and Conversations about the 2013 IPCC Working Group 1 Report*, "PLOS ONE" 2014, Vol. 9(4), s. 1–11, https://doi.org/10.1371/journal.pone.0094785 [dostęp: 29.01.2022].
Percy, reż. C. Johnson, Kanada 2020.
Perzyński M., *Arktyka ogrzewa się szybciej niż inne części świata. To fatalna wiadomość dla tamtejszych zwierząt*, Biznes Alert, 4.12.2021, https://biznesalert.pl/arktyka-ogrzewa-sie-szybciej-niz-inne-czesci-swiata-to-fatalna-wiadomosc-dla-zyjacych-tam-zwierzat/ [dostęp: 13.01.2022].
Pierzchalski F., *Politologia krytyczna – źródła i kontynuacje krytycznego paradygmatu badań w nauce o polityce*, w: *Politologii model krytyczny*, red. M. Mikołajczyk, M. Karwat, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego, Kraków 2017, s. 9–31.

Plassen Lopes P., *Haka*, Flickr, 15.09.2007, https://www.flickr.com/photos/plassen/1459835917/in/photolist-3e13mM-TaiHEA-2hJfpTN-i1fDES-2g7TEsw-2iJ7C4C-daGM6R-7NMbon-V6KRS8-5a47xw-U2kEuQ-4PXvc-RF1dYE-Cooo8f-2hV2ykr-rArZMn-71YGay-2i9jgKe-bUUTgX-258WAHK-4v84N6-6SNaHt-24ERnWf-XBiF-2i5y7L5-daGGMY-6ZRis7-GNFhg-yYUZuM-GQSZo-y5RKD-zp7CXS-9eTy7D-dmcAzS-nwSKnN-y5T7c-mcb2g6-Swhpes-2hspkfx-4cYKRT-6kZnEr-9ND7Vx-2iSMjAa-pxbv3S-cfMPys-6W2chJ-RST3-BB4PX-tApoB-pi7WbJ [dostęp: 20.11.2021].

PMO Barbados, *COVAX Delivery*, Flickr, 6.04.2021, https://www.flickr.com/photos/pmobarbados/51098884526/in/album-72157718918211060/ [dostęp: 16.03.2022].

Poczta-Wajda A., Sapa A., *Paradygmat rozwoju zrównoważonego – ujęcie krytyczne*, „Progress in Economic Sciences" 2017, nr 4, s. 131–141.

Pogłoski o głupocie dodo są mocno przesadzone, Przystanek Nauka, 1.03.2016, https://przystaneknauka.us.edu.pl/artykul/pogloski-o-glupocie-dodo-sa-mocno-przesadzone [dostęp: 3.08.2022].

Pojutrze / The Day After Tomorrow, reż. R. Emmerich, USA 2004.

Pollpeter K., *China's Role in Making Outer Space More Congested, Contested, and Competitive*, China Aerospace Studies Institute, https://www.airuniversity.af.edu/Portals/10/CASI/documents/Research/CASI%20Articles/2021-09-27%20Congested%20Contested.pdf?ver=-AfhmnFJ0XDNnLxxG626bw%3d%3d [dostęp: 15.02.2022].

Polskie Centrum Pomocy Międzynarodowej, www.pcpm.org.pl [dostęp: 22.01.2022].

Pomniejszenie / Downsizing, reż. A. Payne, USA 2017.

Poore J., Nemecek T., *Reducing Food's Environmental Impacts through Producers and Consumers*, "Science" 2018, No. 360(6392), s. 987–992.

Popkiewicz M., *Mit: Wolna od lodu Arktyka to same korzyści*, Nauka o Klimacie, 28.11.2013, https://naukaoklimacie.pl/fakty-i-mity/mit-wolna-od-lodu-arktyka-to-same-korzysci-78/ [dostęp: 14.01.2022].

Population Projection by the UN, World, 1950 to 2100, Our World in Data, https://ourworldindata.org/grapher/un-population-projection-medium-variant?tab=chart&country=~OWID_WRL [dostęp: 24.01.2022].

Porozumienie Paryskie do Ramowej Konwencji Narodów Zjednoczonych w sprawie zmian klimatu, sporządzonej w Nowym Jorku dnia 9 maja 1992 r., przyjęte w Paryżu dnia 12 grudnia 2015 r., Dz.U. 2017, poz. 36.

Porozumienie Paryskie z dnia 19 października 2016 r., Dz.Urz.UE 2016, L 282, art. 2, https://eur-lex.europa.eu/legal-content/PL/TXT/PDF/?uri=CELEX:22016A1019(01)&from=PL [dostęp: 31.01.2022].

Posprzątać kosmos, Centrum Współpracy i Dialigu, Uniwersytet Warszawski, https://cwid.uw.edu.pl/posprzatac-kosmos/ [dostęp: 15.02.2022].

Postprawda: Dezinformacja i koszt fake newsów / After Truth: Disinformation and the Cost of Fake News, reż. A. Rossi, USA 2020.

Poza dobrymi intencjami / Beyond Good Intentions, reż. T. Hogan, Africa 2009.

Prabhu S., *How Sustainable Are India's Development Partnerships?*, ORF Raisina Debates, 3.01.2022, https://www.orfonline.org/expert-speak/how-sustainable-are-indias-development-partnerships/ [dostęp: 13.02.2022].

Prawa człowieka w perspektywie rozwoju globalnego, red. G. Haber, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2013.

Prażmo A., Wójcik J., Żero M., *Wyzwania statystyki publicznej w świetle Agendy na rzecz Zrównoważonego Rozwoju 2030*, „Wiadomości Statystyczne" 2016, nr 9(664), s. 55–68.

Prebisch R., *Theoretical and Practical Problems of Economic Growth*, ECLAC, Santiago 1973.

Press Release: 16 Children, Including Greta Thunberg, file Landmark Complaint to the United Nations Committee on the Rights of the Child, UNICEF, 23.09.2019, https://www.unicef.org/press-releases/16-children-including-greta-thunberg-file-landmark-complaint-united-nations [dostęp: 31.01.2022].

Problems of the Human Environment, Report of the Secretary-General, United Nations, 1969, https://digitallibrary.un.org/record/729455 [dostęp: 6.07.2022].

Process of Preparation of the Environmental Perspective to the Year 2000 and Beyond, General Assembly, A/RES/38/161, 19.12.1983.

Proczek M., *Działalność Międzynarodowego Funduszu Walutowego na rzecz stabilności oraz równoważenia rozwoju państw członkowskich oraz gospodarki światowej*, w: *Zrównoważony rozwój a globalne dobra publiczne w teorii i praktyce organizacji międzynarodowych*, red. E. Latoszek, M. Proczek, M. Krukowska, Dom Wydawniczy Elipsa, Warszawa 2016, s. 51–73.

Proczek M., *Międzyrządowe organizacje międzynarodowe. Finansowanie działalności – przykład ONZ i MFW*, Wydawnictwo Szkoły Głównej Handlowej, Warszawa 2013.

Program wykonawczy Narodowej Strategii Edukacji Ekologicznej oraz warunki jego wdrożenia, Ministerstwo Środowiska, 2001, http://environet.eu/pub/prawo/nsee.pdf [dostęp: 25.03.2022].

Programme Sustainable Development Governance, IDDRI, https://www.iddri.org/en/programme/sustainable-development-governance [dostęp: 10.02.2022].

Projected Population Trends in the Arctic, European Environment Agency, 14.06.2017, https://www.eea.europa.eu/data-and-maps/daviz/projected-population-trends-in-the-arctic/#tab-chart_2 [dostęp: 12.01.2022].

Protocol on the Protection and Assistance to Internally Displaced Persons, International Conference on the Great Lakes Region, 30.11.2006, https://www.refworld.org/pdfid/52384fe44.pdf [dostęp: 10.04.2022].

Proulx A., *Drwale / Barkskins*, Wydawnictwo Czwarta Strona, Poznań 2017.

Przekształcamy nasz świat: Agenda na rzecz zrównoważonego rozwoju 2030, Rezolucja przyjęta przez Zgromadzenie Ogólne w dniu 25 września 2015 r., https://www.gov.pl/web/klimat/cele-zrownowazonego-rozwoju-sdgs [dostęp: 8.02.2022].

Purdy J., *The Politics of Nature: Climate Change, Environmental Law, and Democracy*, "The Yale Law Journal" 2010, No. 119(6), s. 1122–1209.

Rajskie wyspy znikają – wstrząsający reportaż Jana Mikruty, Polsat News, 25.12.2016, https://www.polsatnews.pl/wiadomosc/2016-12-25/rajskie-wyspy-znikaja-wstrzasajacy-reportaz-jana-mikruty/ [dostęp: 3.02.2022].

Ramowa Konwencja Narodów Zjednoczonych w sprawie zmian klimatu, sporządzona w Nowym Jorku dnia 9 maja 1992 r., Dz.U. 1996, nr 53, poz. 238.

Rapley J., *End of Development or Age of Development?*, "Progress in Development Studies" 2008, Vol. 8, No. 2, s. 177–182.

Rdzenni mieszkańcy, Polarpedia, https://polarpedia.eu/pl/rdzenni-mieszkacy/ [dostęp: 12.01.2022].

Redclift M., *Sustainable Development (1987–2005): An Oxymoron Comes of Age*, "Sustainable Development" 2005, Vol. 13, s. 212–227.

Rede von Bundeskanzlerin Merkel im Rahmen des XI. Petersberger Klimadialogs am 28. April 2020 (Videokonferenz), Die Bundeskanzlerin, https://www.bundeskanzlerin.de/bkin-de/aktuelles/rede-von-bundeskanzlerin-merkel-im-rahmen-des-xi-petersberger-klimadialogs-am-28-april-2020-videokonferenz--1748018 [dostęp: 18.07.2020].

Refugees Queue for Water in the Jamam Camp, South Sudan (7118597209), DFID – UK Department for International Development, Wikimedia Commons, 25.04.2012, https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Refugees_queue_for_water_in_the_Jamam_camp,_South_Sudan_(7118597209).jpg [dostęp: 22.01.2022].

Rekomendacja nr R(95)10 Komitetu Ministrów dla Państw Członkowskich w Sprawie Polityki Zrównoważonego Rozwoju Turystyki na Obszarach Chronionych, przyjęta przez Komitet Ministrów 11 sierpnia 1995 r. na 543. spotkaniu Delegatów, Rada Europy Komitet Ministrów, 1995.

Report of the World Summit on Sustainable Development, Johannesburg, South Africa 26.08–4.09.2002, A/CONF.199/20, https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N02/636/93/PDF/N0263693.pdf?OpenElement [dostęp: 6.07.2022].

Reporters Without Borders, https://rsf.org/en/ranking [dostęp: 26.03.2022].

Resilience and Agility. Annual Report 2020, Saudi Aramco, https://www.aramco.com/-/media/publications/corporate-reports/saudi-aramco-ara-2020-english.pdf [dostęp: 20.01.2022].

Ressortbericht des Auswärtigen Amts zur Vorlage im Staatssekretärsausschuss für Nachhaltigkeit, Auswärtiges Amt, 03.2013, https://www.bundesregierung.de/resource/blob/975274/429966/727d4a93be0ca657e196ce7d71d033e9/2013-04-11-bericht-aa-nachhaltigkeit-leitmotiv-der-aussenpolitik-data.pdf?download=1 [dostęp: 18.07.2020].

Rezolucja Parlamentu Europejskiego z dnia 3 lipca 2018 r. w sprawie łamania praw rdzennej ludności na świecie, w tym masowego wykupu gruntów rolnych, 2017/2206(INI), 2020/C 118/03, https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-8-2018-0279_PL.html [dostęp: 6.07.2022].

Rezolucja Zgromadzenia Ogólnego Narodów Zjednoczonych, A/RES/74/135, https://en.unesco.org/idil2022-2032 [dostęp: 17.01.2018].

Right to Food. Lessons Learned in Brazil, FAO, United Nations, https://www.fao.org/3/a1331e/a1331e.pdf [dostęp: 20.01.2022].

Rio Favela Facts, CatComm, https://catcomm.org/favela-facts/ [dostęp: 15.03.2022].

Ritchie H., Roser M., *CO_2 and Greenhouse Gas Emissions*, Our World in Data, https://ourworldindata.org/emissions-by-sector#citation [dostęp: 17.12.2021].

Ritchie H., Roser M., *CO_2 Emissions*, Our World in Data, https://ourworldindata.org/co2-emissions [dostęp: 31.01.2022].

Ritchie H., S*ector by Sector: Where Do Global Greenhouse Gas Emissions Come from?*, Our World in Data, 2020, https://ourworldindata.org/ghg-emissions-by-sector [dostęp: 13.01.2022].

Rogers E.M., Dearing J.W., *Agenda-Setting Research: Where Has It Been, Where Is It Going?*, w: *Media Power in Politics*, ed. D. Graber, CQ, Washington 1994.

Rohde R., *Global Temperature Report for 2020*, Berkeley Earth, 14.01.2021, http://berkeleyearth.org/global-temperature-report-for-2020/ [dostęp: 31.01.2022].

Roicinha Favela – Rio de Janeiro, Brazil, Wikimedia Commons, https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/f/f6/Riocinha_Favela_-_Rio_de_Janeiro_Brazil_%285269536976%29.jpg [dostęp: 15.03.2022].

Rokicka E., Woźniak W., *W kierunku zrównoważonego rozwoju. Koncepcje, interpretacje, konteksty*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2016.

Rolnick D., Donti P.L., Kaack L.H., Kochanski K., Lacoste A., Sankaran K., Ross A.S., Milojevic-Dupont N., Jaques N., Waldman-Brown A., Luccioni A., Maharaj T., Sherwin E.D., Mukkavilli S.K., Körding K.P., Gomes C., Ng A.Y., Hassabis D., Platt J.C., Creutzig F., Chayes J., Bengio Y., *Tackling Climate Change with Machine Learning*, 2019, https://arxiv.org/pdf/1906.05433v2.pdf [dostęp: 10.01.2022].

Romano O., *Antyutylitaryzm*, [w:] *Dewzrost. Słownik nowej ery*, red. G. D'Alisa, F. Demaria, G. Kallis, Wydawnictwo LangeL, Łódź 2020, s. 61–65.

Rostow W.W., *The Stages of Economic Growth: A Non-Communist Manifesto*, Cambridge University Press, Cambridge 1960.

Rotten, prod. Netflix, sezon 1–2, 2018–2019.

Rushdie S., *Dzieciach północy*, Dom Wydawniczy REBIS, Poznań 2018.

Russel J.T., Lane W.R., *Reklama według Ottona Kleppnera*, Wydawnictwo Felberg SJA, Warszawa 2000.

Ryniejska-Kiełdanowicz M., *Dyplomacja publiczna Unii Europejskiej*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2019.

Sachs J., *Koniec z nędzą / End of Poverty*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2006.

Sachs J., *The Age of Sustainable Development*, Columbia University Press, 2015.

Samuel w chmurach / Samuel in the Clouds, reż. P. van Eecke, Belgia – Holandia – Boliwia 2016.

Santamarina B., Vaccaro I., Beltran O., *The Sterilization of Eco-Criticism: From Sustainable Development to Green Capitalism*, "Anduli" 2015, No. 14, s. 13–28.

Santander Bank Polska S.A. działa #DlaPlanety, Dla Planety, https://2020.dlaplanety.pl/ekodzialania/akcje-partnerskie/santander-bank-polska-dziala-dlaplanety [dostęp: 12.01.2022].

Scholes R., *The Impacts of Land Degradation*, w: *Living Planet Report – 2018: Aiming Higher*, eds. M. Grooten, R. Almond, WWF, Gland 2018, s. 42–43.

SDG India Index & Dashboard 2020–2021, NITI Aayog, Partnerships in the Decade of Action, New Delhi 2021.

Sealy C., *Cordelia Sealy. The Problem with Platinum*, "Materials Today" 2008, Vol. 11, Iss. 12, s. 65–68.

Seethaler S., *Kłamstwa, przeklęte kłamstwa i nauka. Jak radzić sobie z chaosem informacyjnym XXI wieku?*, Wydawnictwo Sonia Draga, Katowice 2010.

Seifert J., *Masdar City under Construction in January 2012. Abu Dhabi, United Arab Emirates*, Wikimedia Commons, 2012, www.commons.wikimedia.org/wiki/File:Masdar_city_under_construction_2012.jpg [dostęp: 8.01.2022].

Sekretne życie dodo, Nauka w Polsce, 6.09.2017, https://naukawpolsce.pl/aktualnosci/news%2C459509%2Csekretne-zycie-dodo.html [dostęp: 3.08.2022].

Sen A., *Rozwój i wolność*, Wydawnictwo Zysk i S-ka, Poznań 2002.

Sen A.K., *The Argumentative Indian. Writing on Indian History, Culture and Identity*, Allen Lane, 2005.

Severn Cullis-Suzuki – The Speech that Silenced the World for 5 Minutes, Facing Future, YouTube, 1.08.2017, https://www.youtube.com/watch?v=lhesdVrawgc [dostęp: 6.07.2022].

Sharma H.P., Chaturvedi A., *The Performance of India in the Achievement of Sustainable Development Goals: A Way Forward*, "International Journal of Modern Agriculture" 2020, Vol. 9, No. 4, s. 1496–1505.

Singh S., Chyne E.R., *Sustainable Development: Indian Perspective and Global Paradigm*, "Journal of Emerging Technologies and Innovative Research" 2018, Vol. 5, No. 5, s. 286–298.

Skrzypczyński R., *Postwzrost, dewzrost, awzrost... polska terminologia dla różnych wariantów przyszłości bez wzrostu*, „Czas Kultury" 2020, nr 3, s. 7–13.

Slumdog. Milioner z ulicy / *Slumdog Millionaire*, reż. Danny Boyle, Wielka Brytania – USA 2008.

Smart Cities Market by Focus Area, Smart Transportation, Smart Buildings, Smart Utilities, Smart Citizen Services (Public Safety, Smart Healthcare, Smart Education, Smart Street Lighting, and E-Governance), and Region (2022–2026), Markets and Market, https://www.marketsandmarkets.com/Market-Reports/smart-cities-market-542.html [dostęp: 8.01.2022].

Snowpiercer: Arka przyszłości / *Snowpiercer*, reż. J. Bong, Korea Południowa – USA – Francja – Czechy 2013.

Sodolski M., *Jak użyźniono pustynię. Gospodarka wodna w Izraelu*, Klub Jagielloński, https://klubjagiellonski.pl/2020/06/26/jak-uzyzniono-pustynie-gospodarka-wodna-w-izraelu/ [dostęp: 15.01.2022].

Space Debris by the Numbers, European Space Agency, https://www.esa.int/Safety_Security/Space_Debris/Space_debris_by_the_numbers [dostęp: 20.02.2022].

Space Supporting the Sustainable Development Goals, COPUOS, https://www.unoosa.org/oosa/en/ourwork/space4sdgs/index.html [dostęp: 7.02.2022].

Sprawa tamy na Dunaju – projekt Gabčíkovo–Nagymaros (Węgry vs Słowacja), MTS, 25.09.1997, ICJ Reports, 1997.

Springmann M., Clark M., Mason-D'Croz D., Wiebe K., Bodirsky B.L., Lassaletta L., Vries W. de, Vermeulen S.J., Herrero M., Carlson K.M., Jonell M., Troell M., DeClerck F., Gordon L.J. de, Zurayk R., Scarborough P., Rayner M., Loken B., Fanzo J., Godfray Ch.J., Tilman D., Rockström J., Willett W., *Options for Keeping the Food System within Environmental Limits*, "Nature" 2018, No. 562, s. 519–525.

Stand.earth Scorecard Fails Fashion Industry on Efforts to Tackle Climate Change, Stand.earth, 24.08.2021, https://www.stand.earth/latest/fossil-free-fashion-scorecard-2021 [dostęp: 11.01.2022].

Stanny M., Czarnecki A., *Zrównoważony rozwój obszarów wiejskich Zielonych Płuc Polski. Próba analizy empirycznej*, Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa Polskiej Akademii Nauk, Warszawa 2011.

Statement von Außenminister Heiko Maas in der Offenen Debatte des Sicherheitsrats der Vereinten Nationen "Addressing the Impacts of Climate-related Disasters on International Peace and Security", Auswärtiges Amt, 25.01.2019, https://www.auswaertiges-amt.de/de/newsroom/maas-klima-uno/2182050 [dostęp: 18.07.2020].

Status of International Agreements Relating to Activities in Outer Space, United Nations, https://www.unoosa.org/oosa/en/ourwork/spacelaw/treaties/status/index.html [dostęp: 10.04.2022].

Sterling S., *Good Earth-Keeping, Education, Training and Awareness for a Sustainable Future*, UNEP-UK, London 1992.

Stępień M., *Analiza regulacji prawnych w zakresie wykorzystania GMO*, „Przegląd Prawa i Administracji" 2017, nr 108, s. 157–168.

Stop suszy, Państwowe Gospodarstwo Wodne Wody Polskie, www.stopsuszy.pl [dostęp: 6.07.2022].

STOP SUSZY! Światowy Dzień Przeciwdziałania Pustynnieniu i Suszy, Państwowe Gospodarstwo Wodne Wody Polskie, 17.06.2020, https://www.wody.gov.pl/aktualnosci/1146-stop-suszy-swiatowy-dzien-przeciwdzialania-pustynnieniu-i-suszy [dostęp: 17.01.2022].

Strategy for New India @ 75, NITI Aayog, https://www.niti.gov.in/the-strategy-for-new-india [dostęp: 13.02.2022].

Study of the Problem of Discrimination Against Indigenous Populations, 379, United Nations, cyt za: P. Trzciński, *Konstruowanie współczesnej tubylczości – tubylczość jako ideologia i obiekt praw*, w: *Pierwsze narody. Społeczności rdzenne i idea tubylczości we współczesnym świecie*, red. J. Dericki, W. Lipiński, Wydawnictwo DiG, Warszawa 2022, s. 31.

Surmacz B., *Tendencje ewolucji współczesnej dyplomacji*, w: *Poziomy analizy stosunków międzynarodowych*, red. E. Haliżak, M. Pietraś, Wydawnictwo Rambler, Warszawa 2013, s. 233–253.

Sustainable Development, European Commission, https://ec.europa.eu/environment/eussd/escp_en.htm, [dostęp: 7.01.2022].

Sustainable Development, United Nations, https://sdgs.un.org/ [dostęp: 6.07.2022].

Sustainable Development Financing: Perspectives from Asia and the Pacific, ESCAP, United Nations, 2015.

Sustainable Development of Tourism. Conceptual Definitions, World Trade Organization, 2004.

Swarup V., *Q and A*, Transworld Publishing, 2006.

Swarup V., *Slumdog. Milioner z ulicy*, Wydawnictwo Prószyński i S-ka, Warszawa 2009.

Symonides J., *Status prawny i roszczenia do Arktyki oraz Bieguna Północnego*, „Państwo i Prawo" 2008, nr 1, s. 31–45.

Szałkowska J., *Sztuczna inteligencja powstrzyma zmiany klimatu? Mnóstwo pomysłów i… jeden problem*, Homi Digital, 15.10.2020, https://homodigital.pl/czy-ai-sztuczna-inteligencja-moze-pomoc-w-powstrzymaniu-zmian-klimatycznych/ [dostęp: 10.01.2022].

Szarfenberg R., *Prawo do rozwoju*, [w:] *Prawa i wolności I i II generacji*, red. A. Florczak, B. Bolechów, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2006, s. 360–377.

Szefowa Greenpeace przechodzi do niemieckiego MSZ, Deutche Welle, 9.02.2022, https://www.dw.com/pl/szefowa-greenpeace-przechodzi-do-niemieckiego-msz/a-60719185 [dostęp: 9.02.2022].

Szwajcaria liderem zrównoważonej turystyki, Szwajcarskie Blabliblu, 5.06.2021, https://www.blabliblu.pl/2021/06/05/szwajcaria-liderem-zrownowazonej-turystyki/ [dostęp: 1.12.2022].

Śliwa Z., *Rada Arktyczna jako forum pokojowej współpracy w Arktyce*, „Rocznik Bezpieczeństwa Międzynarodowego" 2020, nr 14(2), s. 214–237.

Środkowa Arktyka: UE zawrze umowę przeciwko nieuregulowanym połowom, Rada Unii Europejskiej, 4.03.2019, https://www.consilium.europa.eu/pl/press/press-releases/2019/03/04/central-arctic-eu-to-enter-agreement-against-unregulated-fishing/ [dostęp: 14.01.2022].

Świątecki A., Górniak D., Zdanowski M., Grzesiak J., Mieczan T., *Polityczne i prawne aspekty prowadzenia badań naukowych w rejonach polarnych*, „Studia Prawnoustrojowe" 2019, nr 43, s. 335-347.

Tabaszewska J., *Zagrożenia czy możliwości? Ekokrytyka – rekonesans*, „Teksty Drugie" 2011, nr 3, s. 205–220.

Tackling Climate Change through Livestock – A Global Assessment of Emissions and Mitigation Opportunities, FAO, United Nations, Rome 2013.

Taledanda, reż. P. Krupakar, Indie 2021.

Tamakloe A., *Dzieci korzystające z komputera z Ghanie*, Beyond Access, https://www.flickr.com/photos/beyondaccessinitiative/9201200927/in/photolist--2acUv [dostęp: 6.07.2022].

Tanzer J., Gamblin P., Pendleton L., *Ocean Habitats Vital to Humanity in Steep Decline*, w: *Living Planet Report – 2018: Aiming Higher*, eds. M. Grooten, R. Almond, WWF, Gland 2018, s. 54–55.

TerraChoice 2010 Sins of Greenwashing Study Finds Misleading Green Claims on 95 per Cent of Home and Family Products, CISION PR Newswire, https://www.prnewswire.com/news-releases/terrachoice-2010-sins-of-greenwashing-study-finds-misleading-green-claims-on-95-per-cent-of-home-and-family-products-105757733.html [dostęp: 26.01.2022].

The Basic Environmental Law – Outline, Ministry of the Environment, Government of Japan, Law No. 91/ 1993, 13.11.1993, https://www.env.go.jp/en/laws/policy/basic/leaflet2.html [dostęp: 6.07.2022].

The COVID-19 Pandemic as Challenge for Media and Communications Studies, eds. K. Kopecka-Piech, B. Łódzki, Routledge, 2022.

The EU-Canada Comprehensive Economic and Trade Agreement (CETA), European Commission, https://ec.europa.eu/trade/policy/in-focus/ceta/index_pl.htm [dostęp: 6.07.2022].

The European Space Agency, https://www.esa.int [dostęp: 6.07.2022].

The Four Lifestyle Choices that Most Reduce Your Carbon Footprint, Lund University, 12.07.2017, https://www.lunduniversity.lu.se/article/four-lifestyle-choices-most-reduce-your-carbon-footprint [dostęp: 31.01.2022].

The Future of Global Economic Governance: Challenges and Prospects in the Age of Uncertainty, eds. M. Rewizorski, K. Jędrzejowska, A. Wróbel, Springer, 2020.

The Intentional Destruction of Cosmos 1408, "Orbital Debris. Quarterly News" 2022, Vol. 26, Iss. 1, NASA, s. 1–5, https://www.orbitaldebris.jsc.nasa.gov/quarterly-news/pdfs/odqnv26i1.pdf [dostęp: 20.02.2022].

The KPMG Survey of Sustainability Reporting 2020, KPMG, 2020, https://assets.kpmg/content/dam/kpmg/pl/pdf/2020/12/pl-the-time-has-come-the-kpmg-%20survey-of-sustainability-reporting-2020.pdf [dostęp: 15.12.2021].

The Lake Chad Basin Commission (LCBC), www.cdlt.org [dostęp: 20.01.2022].

The Mobile School Report Card (mSRC). Research on the Use of the Mobile School Report Card as a Management Tool, Ghana Education Service, UNICEF, 2018, https://www.unicef.org/ghana/reports/mobile-school-report-card-msrc [dostęp: 27.07.2022].

The Political Economy of Biodiversity Policy Reform, OECD Publishing, Paris 2017, http://dx.doi.org/10.1787/9789264269545-en [dostęp: 19.01.2022].

The Six Sins of Greenwashing: A Study of Environmental Claims in North American Consumer, Markets Environmental Marketing, 2007, http://sinsof-greenwashing.org/ [dostęp: 26.01.2022].

The "Space2030" Agenda: Space as a Driver of Sustainable Development, Draft Resolution, A/RES/76/3, Austria, France, Hungary, Israel, Italy, Japan, Malta, Republic of Moldova, Romania, Slovakia, General Assembly.

The State of Food Security and Nutrition in the World 2021.Transforming Food Systems for Food Security, Improved Nutrition and Affordable Healthy Diets for All, FAO, IFAD, UNICEF, WFP, WHO, Roma 2021.

The State of World Fisheries and Aquaculture 2020. Sustainability in Action, FAO, United Nations, Rome 2020.

The Sustainable Development Goals Report 2021, United Nations, New York 2021.

The True Cost of Cashmere, Switch Asia, 3.12.2020, https://www.switch-asia.eu/news/the-true-cost-of-cashmere/ [dostęp: 10.01.2022].

The United Nations World Water Development Report 2020: Water and Climate Change, UNESCO, UN-Water, Paris 2020.

The United Nations World Water Development Report 2021: Valuing Water, United Nations, Paris 2021.

Thunberg G., *No One Is Too Small to Make a Difference*, Penguin Books, 2019.

Tirca D.-M., Apetri A.-N., Aceleanu M.I., *Sustainability in Finance and Economics*, w: *Financing Sustainable Development. Key Challenges and Prospects*, eds. M. Ziolo, B.S. Sergi, Palgrave Studies in Impact Finance, Palgrave Macmillan 2019, s. 9–52.

Todaro M.P., Smith S.C., *Economic Development*, Addison-Wesley, 2012.

Tomorrow, https://www.tomorrow-documentary.com/ [dostęp: 6.07.2022].

Torney D., Davis Cross M.K., *Environmental and Climate Diplomacy: Building Coalitions through Persuasion*, w: *European Union External Environmental Policy. Rules, Regulation and Governance Beyond Borders*, eds. C. Adelle, K. Biedenkopf, D. Torney, Palgrave Macmillan, Cham 2017, s. 39–58.

Toth S., *TOP 10 Benefits of Environmental Education*, Project Learning Tree, https://www.plt.org/educator-tips/top-ten-benefits-environmental-education/ [dostęp: 26.03.2022].

Tourism Australia, https://www.tourism.australia.com/en [dostęp: 6.07.2022].

Transakcja bitcoinem emituje tyle CO_2, co gospodarstwo domowe przez trzy tygodnie, Wirtualne Media, 15.01.2022, https://www.wirtualnemedia.pl/artykul/transakcja-bitcoin-emituje-tyle-co2-co-gospodarstwo-domowe-przez-trzy-tygodnie [dostęp: 20.03.2022].

Transforming Our World: The 2030 Agenda for Sustainable Development, General Assembly, A/RES/70/1, 21.10.2015, https://www.un.org/ga/search/view_doc.asp?symbol=A/RES/70/1&Lang=E, [dostęp: 7.01.2022].

Travelife Sustainability in Tourism. Społeczna Odpowiedzialność Przedsiębiorstw dla Touroperatorów i Biur Podróży, Travelife, https://www.travelife.info/ index_new.php?menu=about_travelife&lang=pl [dostęp: 21.10.2018].

Treaty on Principles Governing the Activities of States in the Exploration and Use of Outer Space, including the Moon and Other Celestial Bodies, UNOOSA, https://www.unoosa.org/oosa/en/ourwork/spacelaw/treaties/introouterspacetreaty.html [dostęp: 1.03.2022].

Trwa szóste wielkie wymieranie. Naukowcy potwierdzili planetarny kataklizm, Interia Zielona, 18.01.2022, https://zielona.interia.pl/klimat/news-trwa-szoste-wielkie-wymieranie-naukowcy-potwierdzili-planeta,nId,5776738 [dostęp: 23.01.2022].

Trzciński P., *Konstruowanie współczesnej tubylczości – tubylczość jako ideologia i obiekt praw*, w: *Pierwsze narody. Społeczności rdzenne i idea tubylczości we współczesnym świecie*, red. J. Dericki, W. Lipiński, Wydawnictwo DiG, Warszawa 2022, s. 27–50.

Trzepacz P., *Geneza i istota koncepcji rozwoju zrównoważonego*, Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2012.

Turner J., *Struktura teorii socjologicznej*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2004.
Uchwała nr 213 Rady Ministrów z dnia 6 listopada 2015 r. w sprawie zatwierdzenia „Programu ochrony i zrównoważonego użytkowania różnorodności biologicznej wraz z Planem działań na lata 2015-2020", M.P. 2015, poz. 1207.
Udovic B., Pongrac M., *The Development, (Non) Institutionalisation, and (Lost) Opportunities of Slovenian Environmental Diplomacy in the Last 25 Years*, "Croatian International Relations Review" 2016, No. 22(76), s. 29–51.
UNFCCC, https://unfccc.int [dostęp: 6.07.2022].
UNHCR Environmental Guidelines, UNHCR, 2005, https://www.unhcr.org/en-us/protection/environment/3b03b2a04/unhcr-environmental-guidelines.html [dostęp: 10.04.2022].
United in Science 2021, WMO, https://public.wmo.int/en/resources/unitedinscience [dostęp: 31.01.2022].
United Nations Children's Fund: Financial Report and Audited Financial Statements for the Year Ended 31 December 2017 and Report of the Board of Auditors, United Nations, 2018, https://digitallibrary.un.org/record/1638864 [dostęp: 6.07.2022].
Urzędowska M., *ONZ: Afganistanowi grozi głód. Żywności zabraknie jeszcze we wrześniu*, Wyborcza.pl, https://wyborcza.pl/7,75399,27528400,onz-afganistanowi-grozi-glod-zywnosci-zabraknie-jeszcze-we.html [dostęp: 24.01.2022].
Utrata bioróżnorodności: znaczenie i przyczyny, Parlament Europejski, 16.01.2020, https://www.europarl.europa.eu/news/pl/headlines/society/20200109STO69929/utrata-bioroznorodnosci-znaczenie-i-przyczyny [dostęp: 14.12.2021].
Uttig P., *Business Responsibility for Sustainable Development*, Occasional Paper No. 2, United Nations Research Institute for Social Development, Geneva 2000.
Uwolnić orkę / Free Willy, reż. S. Wincer, USA – Francja 1993.
Venezuela Situation, UNHCR Agency, https://www.unhcr.org/venezuela-emergency.html [dostęp: 22.01.2022].
Véron R., *The "New" Kerala Model: Lessons for Sustainable Development*, "World Development" 2001, Vol. 29, No. 4, s. 601–617.
Viele Firmen fordern ehrgeizige Klimapolitik, N-TV, 26.04.2020, https://www.n-tv.de/wirtschaft/Viele-Firmen-fordern-ehrgeizige-Klimapolitik-article21741294.html [dostęp: 18.07.2020].
Villarrubia-Gómez P., Cornell S.E., Fabres J., *Marine Plastic Pollution as a Planetary Boundary Threat – The Drifting Piece in the Sustainability Puzzle*, "Marine Policy" 2018, No. 96, s. 213–220.
Vorisek D., Yu S., *Understanding the Cost of Achieving the Sustainable Development Goals*, Policy Research Working Paper No. 9146, World Bank Group, 02.2020.
WALL-E, reż. A. Stanton, USA 2008.
Walter S., Lörcher I., Brüggemann M., *Scientific Networks on Twitter: Analyzing Scientists' Interactions in the Climate Change Debate*, "Public Understanding of Science" 2019, Vol. 28(6), s. 696–712.
Wardle C., *Fake News. It's Complicated*, First Draft, 16.02.2017, https://firstdraftnews.com/fake-news-complicated/ [dostęp: 28.01.2022].
Water Under Fire. For Every Child, Water and Sanitation in Complex Emergencies, UNICEF, New York 2019.
Water, Peace and Security, www.waterpeacesecurity.org [dostęp: 20.01.2022].
WaterAid, https://www.wateraid.org/us/ [dostęp: 31.01.2022].
Weaver D., *Ecotourism*, John Wiley & Sons, Melbourne 2001.

Web of Science, https://www.webofscience.com/wos/woscc/basic-search [dostęp: 6.07.2022].

Wężyk K., *Kanada. Ulubiony kraj świata*, Wydawnictwo Agora, Warszawa 2017.

What Is Climate Diplomacy?, Climate Diplomacy, https://climate-diplomacy.org/what-climate-diplomacy [dostęp: 1.02.2022].

What Is Education for Sustainable Development?, University of Plymouth, https://www.plymouth.ac.uk/students-and-family/sustainability/sustainability-education/esd [dostęp: 25.03.2022].

What Is ESG Investing?, CFA Institute, https://www.cfainstitute.org/en/research/esg-investing [dostęp: 8.02.2022].

What Is Financing for Sustainable Development?, United Nations, https://www.un.org/development/desa/financing/about/what-financing-sustainable-development [dostęp: 8.02.2022].

What Is Mission Shakti — ASAT?, Indian Express, 27.03.2019, https://indianexpress.com/article/what-is/mission-shakti-asat-missile-5645166/ [dostęp: 4.08.2022].

What Is Sustainable Technology?, Rubicon, https://www.rubicon.com/sustainability-hub/articles/what-is-sustainable-technology/ [dostęp: 13.01.2022].

What Is the National Environmental Policy Act?, United States Environmental Protection Agency, https://www.epa.gov/nepa/what-national-environmental-policy-act [dostęp: 3.08.2022].

What Our Members Are Saying about the SDG Media Compact, SDG Media Compact, https://www.un.org/sustainabledevelopment/sdg-media-compact-about/#focus [dostęp: 26.03.2022].

What You Need to Know About IFC's Green Bonds, World Bank, 8.12.2021, https://www.worldbank.org/en/news/feature/2021/12/08/what-you-need-to-know-about-ifc-s-green-bonds [dostęp: 8.02.2022].

'When We Stand Together, There Is No Limit to What We Can Achieve,' Ban Tells UN Assembly, UN News, https://news.un.org/en/story/2015/09/510042-when-we-stand-together-there-no-limit-what-we-can-achieve-ban-tells-un-assembly [dostęp: 6.07.2022].

Wiek głupoty / *The Age of Stupid*, reż. F. Armstrong, Wielka Brytania 2009.

Wielki smog londyński, Wikipedia, https://pl.wikipedia.org/wiki/Wielki_smog_londy%C5%84ski#/media/Plik:Nelson's Column during the Great Smog_of_1952.jpg [dostęp: 19.03.2022].

Wilson G.E., *Billions to Trillions: Financing the Global Goals*, World Bank Blogs, 24.09.2015, https://blogs.worldbank.org/voices/billions-to-trillions-financing-the-global-goals [dostęp: 8.02.2022].

Wilson J., Swyngedouw E., *The Post-Political and Its Discontents: Spaces of Depoliticization, Specters of Radical Politics*, Edinburgh University Press, Edinburgh 2014.

Wisdom in the Open Air: The Norwegian Roots of Deep Ecology, eds. P. Reed, D. Rothenberg, University of Minnesota Press, Minneapolis 1993.

Wodny Świat / *Waterworld*, reż. K. Costner, K. Reynolds, USA 1995.

Wojas J., *Koncepcje statusu prawnego Arktyki*, „Adam Mickiewicz University Law Review" 2005, vol. 5, s. 39–53.

Word of the Year 2016, Oxford Languages, https://languages.oup.com/word-of-the-year/2016/ [dostęp: 28.07.2022].

World Migration Report 2022, International Organisation for Migration, 2021.

World Sustainable Development Summit, https://wsds.teriin.org/ [dostęp: 13.02.2022].
World Urbanization Prospects: The 2014 Revision, United Nations, New York 2015.
Wsparcie UE na rzecz turystyki – potrzeba nowej orientacji strategicznej i lepszego podejścia do finansowania, Europejski Trybunał Obrachunkowy, 2021, https://www.eca.europa.eu/Lists/ECADocuments/SR21_27/SR_EU-invest-tourism_PL.pdf [dostęp: 1.12.2022].
Wspólna polityka rybołówstwa; powstanie i rozwój, Parlament Europejski, https://www.europarl.europa.eu/factsheets/pl/sheet/114/wspolna-polityka-rybolowstwa-powstanie-i-rozwoj [dostęp: 28.01.2022].
Wyzwania nowego rządu w Kanadzie, Polski Instytut Spraw Międzynarodowych, 13.12.2019, https://www.pism.pl/publikacje/Wyzwania_nowego_rzadu_w_Kanadzie_ [dostęp: 6.07.2022].
Yes-Meni naprawiają świat / *The Yes Men Fix the World*, reż. A. Bichlbaum, M. Bonanno, Francja – USA – Wielka Brytania 2009.
Yesterday, reż. D. Boyle, Wielka Brytania – USA 2019.
Young O.R., Einarsson N., *Introduction: Human Development in the Arctic*, w: *Arctic Human Development Report*, eds. N. Einarsson, J.N. Larsen, A. Nilsson, O.R. Young, Stefansson Arctic Institute, Akureyri 2004, s. 17–18.
Za pięć dwunasta / *The 11th Hour*, reż. L. Conners, N. Conners, USA 2007.
Zabłocki G., *Rozwój zrównoważony. Idee, efekty, kontrowersje*, Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń 2002.
Zadros K., *Rozwój – rozwój zrównoważony – postrozwój. Gdzie jesteśmy i dokąd zmierzamy?*, „Zeszyty Naukowe Politechniki Śląskiej" 2018, z. 118, s. 681–689.
Zajączkowski M., *Koncepcja zrównoważonego rozwoju i globalnych dóbr publicznych w Organizacji Współpracy Gospodarczej i Rozwoju*, w: *Zrównoważony rozwój a globalne dobra publiczne w teorii i praktyce organizacji międzynarodowych*, red. E. Latoszek, M. Proczek, M. Krukowska, Dom Wydawniczy Elipsa, Warszawa 2016, s. 147–156.
Zajączkowski M., *Koncepcja zrównoważonego rozwoju i globalnych dóbr publicznych w Światowej Organizacji Handlu*, w: *Zrównoważony rozwój a globalne dobra publiczne w teorii i praktyce organizacji międzynarodowych*, red. E. Latoszek, M. Proczek, M. Krukowska, Dom Wydawniczy Elipsa, Warszawa 2016, s. 131–145.
Zatoka cieni / *Sea of Shadows*, reż. R. Ladkani, Austria 2019.
Zielona INTERIA, https://zielona.interia.pl/ [dostęp: 6.07.2022].
Zielona pożywka / *Soylent Green*, reż. R. Fleischer, USA 1973.
Zielone kłamstwa / Die grüne Lüge, reż. W. Boote, Austria 2018.
Ziemianie Atakują, https://ziemianieatakuja.pl/ [dostęp: 26.03.2022].
Ziolo M., Bak I., Cheba K., *The Role of Sustainable Finance in Achieving Sustainable Development Goals: Does It Work?*, "Technological and Economic Development of Economy" 2021, Vol. 27, No. 1, s. 45–70.
Ziolo M., Pawlaczyk M., Sawicki P., *Sustainable Development versus Green Banking: Where Is the Link?*, w: *Financing Sustainable Development. Key Challenges and Prospects*, eds. M. Ziolo, B.S. Sergi, Palgrave Studies in Impact Finance, Palgrave Macmillan, 2019, s. 53–83.
Znikająca wyspa / *Anote's Ark*, reż. Matthieu Rytz, Kanada 2018.
Zrównoważone rybołówstwo, WWF Polska, https://www.wwf.pl/srodowisko/morza-i-oceany/zrownowazone-rybolowstwo [dostęp: 27.01.2022].

Zrównoważone, stabilne i bezpieczne rybołówstwo. Jak zarządzanie rybołówstwem wpływa na stabilność oraz bezpieczeństwo krajów i co musimy z tym zrobić, WWF European Policy Office, Bruksela 2020.

Zygmunt J., *Lekarz zdiagnozował pacjenta cierpiącego na zmiany klimatu*, GeekWeek, 15.11.2021, https://geekweek.interia.pl/nauka/news-lekarz-zdiagnozowal-pacjenta--cierpiacego-na-zmiany-klimatu,nId,5642956 [dostęp: 6.07.2022].

Żmihorski M., Fotografia w artykule *Fakt: Nasadzenia szkodzą Puszczy Białowieskiej*, Nauka dla Przyrody, 3.04.2018, https://naukadlaprzyrody.pl/2018/04/03/fakty-nasadzenia-szkodza-puszczy-bialowieski/ [dostęp: 6.07.2022].

Życie i dług / Life and Debt, reż. S. Black, USA 2001.

Informacje o Autorach

Zespół Fundacji HumanDoc

Urszula Martyniszyn

Prezes Zarządu Fundacji HumanDoc, absolwentka medioznawstwa na Uniwersytecie Jagiellońskim, reżyserka filmowa, producentka, montażystka; absolwentka Mistrzowskiej Szkoły Reżyserii Filmowej Andrzeja Wajdy. Współpracowała z TVN, TVN Discovery Historia, TVP Kultura i TVP INFO w zakresie realizacji i produkcji filmowej. Realizowała i koprodukowała filmy dla największych stacji telewizyjnych w Polsce.

Dominika Springer

Członek Zarządu Fundacji HumanDoc, absolwentka stosunków międzynarodowych o specjalności wschodniej oraz podyplomowych studiów z mediacji i rozwiązywania konfliktów społecznych. W latach 2004–2006 studiowała w Kijowskim Instytucie Stosunków Międzynarodowych i Dziennikarstwa na Uniwersytecie im. T. Szewczenki w Ukrainie. Pracowała m.in. w Rosji, Gruzji, Azerbejdżanie, Kazachstanie, Kirgizji, Tadżykistanie, Afganistanie, Białorusi, Bałkanach oraz krajach UE; przez kilka lat dziennikarz, wydawca, korespondent zagraniczny i wojenny programów informacyjnych Telewizji Polsat. Współpracuje z organizacjami pozarządowymi i międzynarodowymi.

Redaktorzy

Adam Drosik

Doktor habilitowany nauk społecznych w zakresie nauki o polityce i administracji, profesor Uniwersytetu Opolskiego, dziekan Wydziału Nauk o Polityce i Komunikacji Społecznej. Autor monografii *Zarządzanie kwestiami. Studium przypadku Duże Opole* (2019), współautor nagrodzonego europejską nagrodą Global Education Network Europe podręcznika akademickiego *Wprowadzenie do Global Studies. Podręcznik akademicki* (2019), redaktor dwóch monografii oraz autor kilkudziesięciu artykułów naukowych z zakresu zarządzania procesami komunikacyjnymi i zrównoważonego rozwoju. Od 2017 r. współpracuje naukowo z Pontificia Universidade Católica do Rio de Janeiro (PUC-Rio), czego efektem są wspólne interdyscyplinarne badania oraz publikacje m.in. w „Conservation Biology" oraz „Sustainability". Autor oraz współautor badań społecznych oraz wyborczych, a także analiz i ekspertyz realizowanych na zlecenie regionalnych oraz lokalnych instytucji. Recenzent w czasopiśmie naukowym wydawanym przez Uniwersytet Jagielloński „Zarządzanie Mediami".

Dorota Heidrich

Doktor habilitowana nauk społecznych w zakresie nauk o polityce i administracji, pracuje w Katedrze Dyplomacji i Instytucji Międzynarodowych na Wydziale Nauk Politycznych i Studiów Międzynarodowych Uniwersytetu Warszawskiego. Profesor wizytujący w Sichuan University w Chengdu (Chiny) oraz Ruhr Bochum University (Niemcy). W ramach działalności naukowej zajmuje się problematyką prawa międzynarodowego i instytucji międzynarodowych, w tym zwłaszcza problematyką przymusowych migracji, *transitional justice* (ze szczególną uwzględnieniem kwestii odpowiedzialności jednostek za zbrodnie międzynarodowe), reżimami międzynarodowymi, wpływem międzynarodowych organizacji międzyrządowych i pozarządowych na stosunki międzynarodowe. Autorka kilkudziesięciu publikacji naukowych, w tym monografii *Mechanizmy sprawiedliwości okresu przejściowego w stosunkach międzynarodowych: studium przypadku Kosowa* (2019) oraz *Międzynarodowa ochrona uchodźców wewnętrznych. Aspekty prawne i praktyka* (2005). Na Wydziale Nauk Politycznych i Studiów Międzynarodowych zajmuje się szeroko rozumianą problematyką dydaktyki akademickiej, pełni funkcję pełnomocniczki dziekana ds. rozwoju studiów anglojęzycznych.

Magdalena Ratajczak

Doktor habilitowana nauk społecznych w zakresie nauk o polityce i administracji, profesor Uniwersytetu Wrocławskiego. Pracuje w Zakładzie Komunikowania Międzynarodowego w Instytucie Studiów Międzynarodowych Uniwersytetu Wrocławskiego, którym kieruje od 2017 r. W ramach działalności naukowej zajmuje się komunikowaniem międzykulturowym, studiami nad pluralizmem kulturowym w mediach, dyplomacją diaspor, mediami diaspor oraz polityką wielokulturowości w Szwajcarii. Obecnie pełni funkcję prodziekana ds. współpracy międzynarodowej Wydziału Nauk Społecznych Uniwersytetu Wrocławskiego. Jest członkinią International Editorial Board „Peace Human Rights Governance Journal" oraz Academic Board of the Joint Ph.D Programme „Human Rights, Society and Multi-Level Governance", University of Padua. Należy do Polskiego Towarzystwa Studiów Międzynarodowych (członkini w zarządzie oddziału wrocławskiego PTSM) oraz Grupy Badawczej „Inicjatywa Helwecka". Kieruje sekcją Komunikacji Międzykulturowej oraz Komunikowania Międzynarodowego w Polskim Towarzystwie Komunikacji Społecznej (PTKS). Autorka trzech monografii (w tym jednej wraz z B. Ociepką), dwóch prac zbiorowych oraz kilkudziesięciu artykułów i rozdziałów w pracach zbiorowych. Odbyła staże badawcze oraz wygłosiła wykłady na uniwersytetach w Zurychu, Ljubljanie, Klagenfurcie, Plymouth, Padwie, Bochum, Kolonii, a także na Dalhousie University w Halifaxie.

Zespół autorski

Sabina Baraniewicz-Kotasińska

Doktor nauk społecznych w zakresie nauk o polityce i administracji, adiunkt w Instytucie Nauk o Polityce i Administracji Uniwersytetu Opolskiego. Stypendystka Polsko-Amerykańskiej Komisji Fulbrighta na Uniwersytecie Kalifornijskim w Berkeley w latach 2019–2020. Prowadzi badania naukowe nad współczesnym rozwojem miast ze szczególnym uwzględnieniem koncepcji *smart city* oraz rządzenia multisektorowego. Aktywnie wspiera Fundację HumanDoc w realizacji projektów związanych z edukacją globalną

i zrównoważonym rozwojem. Współautorka nagrodzonego przez Global Education Network Europe podręcznika *Wprowadzenie do Global Studies. Podręcznik akademicki* (2019). Badania naukowe prowadziła m.in. w Korei Południowej, Danii, Jordanii, USA i na Spitsbergenie.

Grzegorz Haber

Doktor nauk społecznych w zakresie nauk o polityce i administracji, w 2016 r. obronił dysertację „Nierówności społeczne w Ameryce Łacińskiej. Wyzwania dla teorii i praktyki politycznej". Pracownik badawczo-dydaktyczny Uniwersytetu Opolskiego, autor publikacji naukowych, w których przedstawia wyniki badań dotyczących problemów społeczno-gospodarczych współczesnego świata, redaktor naukowy monografii zbiorowej *Prawa człowieka w perspektywie rozwoju globalnego* (2013). Aktywny współpracownik organizacji pozarządowych, konsultant strategii i modeli zarządzania rozwojem pracowników, a także trener i doradca zawodowy pracujący m.in. z osobami z niepełnosprawnościami.

Karina Jędrzejowska

Doktor nauk humanistycznych w zakresie nauk o polityce, adiunkt na Wydziale Nauk Politycznych i Studiów Międzynarodowych Uniwersytetu Warszawskiego (Katedra Studiów Regionalnych i Globalnych), absolwentka University of Manchester (MSc Globalisation and Development), Szkoły Głównej Handlowej (Finanse i bankowość) oraz Instytutu Stosunków Międzynarodowych Uniwersytetu Warszawskiego. Autorka monografii *Upadłość (bankructwo) państwa w stosunkach międzynarodowych* (2018) oraz licznych publikacji z zakresu międzynarodowej ekonomii politycznej, współredaktor *The Future of Global Economic Governance – Challenges and Prospects in the Age of Uncertainty* (2020) oraz *Globalne zarządzanie gospodarcze. Wyzwania dla światowego systemu handlu* (2020). Główne obszary badawcze: finansowanie rozwoju gospodarczego, zarządzanie światowym systemem finansowym oraz zadłużenie międzynarodowe. Członek zarządu oraz skarbnik World International Studies Committee (WISC).

Bartłomiej Łódzki

Doktor nauk humanistycznych w zakresie nauk o polityce, politolog, medioznawca, adiunkt w Zakładzie Komunikowania Międzynarodowego Instytutu Studiów Międzynarodowych Uniwersytetu Wrocławskiego. Jego działalność naukowa i badawcza koncentruje się na komunikacji politycznej, nowych technologiach komunikacyjnych, mediach społecznościowych i procesach mediatyzacji. Członek Polskiego Towarzystwa Komunikacji Społecznej, Polskiego Towarzystwa Nauk Politycznych oraz European Communication Research and Education Association. Autor i redaktor licznych publikacji naukowych, w tym książki *The COVID-19 Pandemic as Challenge for Media and Communications Studies* wydanej przez Routledge w 2022 r.

Bartosz Maziarz

Doktor nauk społecznych w zakresie nauki o polityce, ekspert ds. bezpieczeństwa, adiunkt w Instytucie Politologii Uniwersytetu Opolskiego. Laureat stypendium Ministra Edukacji i Nauki dla wybitnych młodych naukowców w 2022 r. W 2017 r. ekspert

Komitetu Regionów Unii Europejskiej ds. odporności zewnętrznej UE. Swoje zainteresowania badawcze koncentruje wokół zjawiska polityzacji bezpieczeństwa, profilaktyki antyterrorystycznej oraz roli i miejsca sił i służb specjalnych w systemie bezpieczeństwa państwowego i międzynarodowego. Jest współautorem książki *Policyjna jednostka specjalna w regionalnej polityce bezpieczeństwa. Samodzielny Pododdział Kontrterrorystyczny Policji w Opolu* (2020) oraz współautorem dwóch podręczników: *Wprowadzenie do Global Studies. Podręcznik akademicki* (2019), nagrodzonego przez Global Education Network Europe (GENE), a także *Bezpieczeństwo państwa. Wybrane problemy* (2020).

Kamil Minkner

Doktor habilitowany nauk społecznych, profesor Uniwersytetu Opolskiego, pracownik naukowy Instytutu Nauk o Polityce i Administracji Uniwersytetu Opolskiego, kierownik Pracowni Analiz i Ekspertyz funkcjonującej w ramach tego Instytutu. Zajmuje się teorią polityki, szczególnie: teoriami krytycznymi i konfliktu, kryteriami upolitycznienia zjawisk społecznych, biopolityką oraz relacjami między polityką a kulturą. Poszczególne zagadnienia porusza także w kontekście globalnym. Jest autorem książki *O filmach politycznych. Między polityką, politycznością i ideologią* (2012) oraz współautorem dwóch podręczników: *Wprowadzenie do Global Studies. Podręcznik akademicki* (2019), nagrodzonego przez Global Education Network Europe (GENE), oraz *Bezpieczeństwo państwa. Wybrane problemy* (2020). Realizował badania naukowe w Indiach, Jordanii, Birmie, Islandii i na Spitsbergenie.

Justyna Nakonieczna-Bartosiewicz

Doktor nauk humanistycznych w zakresie nauk o polityce (2006), badaczka stosunków międzynarodowych, zatrudniona w Katedrze Metodologii Badań nad Polityką Wydziału Nauk Politycznych i Studiów Międzynarodowych Uniwersytetu Warszawskiego. Autorka publikacji dotyczących społecznych aspektów globalizacji, funkcjonowania porządku międzynarodowego oraz współpracy międzynarodowej w zakresie regulacji procesów migracyjnych. W obszarze jej zainteresowań znajduje się aktywność aktorów niepaństwowych w sferze międzynarodowej – zwłaszcza ruchów społecznych i organizacji pozarządowych, jak również transnarodowy charakter procesów i zjawisk we współczesnym świecie.

Marta Ryniejska-Kiełdanowicz

Doktor habilitowana w zakresie nauk o polityce, pracuje w Zakładzie Komunikowania Międzynarodowego Instytutu Studiów Międzynarodowych Uniwersytetu Wrocławskiego. W ramach działalności naukowej zajmuje się dyplomacją publiczną, w tym kulturalną i klimatyczną, jak również rolą miast w dyplomacji. Jej zainteresowania koncentrują się wokół zagadnień międzynarodowych *public relations* i brandingu. Autorka kilkudziesięciu publikacji naukowych, w tym monografii *Dyplomacja publiczna Unii Europejskiej* (2019). Interesuje się również kwestiami ewaluacji jakości kształcenia. Od 1 października 2020 r. pełni funkcję prodziekana ds. kształcenia Wydziału Nauk Społecznych Uniwersytetu Wrocławskiego.

To dzieło dobrze napisane, które może wnieść wartość dodaną do procesu edukacji na temat rozwoju zrównoważonego (samopodtrzymującego) w Polsce na różnych jej poziomach. Cechuje je (...) koncentracja na ważnej i trudnej, a co kluczowe, aktualnej problematyce, która wpisuje się w obszar badań interdyscyplinarnych. Autorzy w interesujący i przystępny sposób przedstawiają proces włączania rozwoju samopodtrzymującego do polityki i działań różnych podmiotów na wielu płaszczyznach. Ich rozważania z powodzeniem mogą być wykorzystane jako materiał dydaktyczny dla uczniów szkół ponadpodstawowych oraz studentów wielu dyscyplin naukowych. W tym kontekście publikacja stanowi silną odpowiedź na zapotrzebowanie wśród młodego pokolenia, jak i szerszej opinii publicznej.

dr hab. Katarzyna Stachurska-Szczesiak, UMCS

Wprowadzenie do zrównoważonego rozwoju jest publikacją nad wyraz potrzebną, odpowiadającą na wiele wyzwań współczesnego świata związanych z przyszłością planety, na której wszyscy żyjemy. Autorzy nie rozstrzygają, czy pod pojęciem „zrównoważony" należy rozumieć umiarkowane, by nie rzec roztropne, korzystanie z zasobów Ziemi, czy może w trosce o przyszłość kolejnych pokoleń należałoby je interpretować jako rezygnację z pogoni za kolejnymi dobrami, do których kupna pcha konsumentów wszechobecna reklama. Wielość ujęć zagadnienia rozpatrywanego w podręczniku sprawia, że mamy do czynienia z monografią napisaną w sposób kompetentny, ale także przystępny. Jest to podręcznik akademicki nawiązujący do najlepszych wzorców amerykańskiej edukacji na poziomie uniwersyteckim.

prof. dr hab. Bogusław Nierenberg, UJ

Donator

Iceland Liechtenstein Norway grants

polska pomoc

Operator programu

frse
Fundacja Rozwoju Systemu Edukacji

Partner strategiczny projektu

Santander

Partnerzy merytoryczni projektu

UNIWERSYTET WARSZAWSKI

Uniwersytet Wrocławski

UNIWERSYTET OPOLSKI

ISBN 978-83-66849-76-1

9 788366 849761

www.scholar.com.pl